

ISSN 2076-1333

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

ЧАСОПИС

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

ВИПУСК 18 (1)

Заснований 2005 року

Харків
2015

Міжрегіональний збірник наукових праць «Часопис соціально-економічної географії» розглядає сучасні проблеми суспільства, що вирішуються економічною та соціальною географією, і відображає результати новітніх досліджень у цій галузі. У збірнику розкриваються питання теорії та практичного застосування досліджень соціально-економічної географії в різних регіонах України та у світі.

Для викладачів вищих закладів освіти, науковців і фахівців у цій галузі.

Межрегиональный сборник научных трудов «Часопис соціально-економічної географії» рассматривает современные проблемы общества, решаемые социально-экономической географией, и освещает результаты новейших исследований в этой области. В сборнике раскрываются вопросы теории и практического использования исследований социально-экономической географии в различных регионах Украины и в мире.

Для преподавателей вузов, научных работников и специалистов в этой области.

Inter-regional journal «Human Geography Journal» is devoted to modern problems of society that could be solved with the methods of social-economic geography. It enlightens the latest studies in this field. There are different questions concerning the theory and practical use of the results of social-economic geography researches in different Ukraine regions and all over the world.

It is recommended for high school lectures, scientists and specialists in this subject.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (протокол № 4 від 30.03.2015 р.).

Редакційна колегія: Немець Л.М. – д. геогр. н., професор – голова редакційної колегії (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна), Олійник Я.Б. – д. економ. н., професор, член-кор. АПН України – шеф-редактор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), Голіков А.П. – д. геогр. н., професор (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна), Костріков С.В. – д. геогр. н., професор (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна), Мезенцев К.В. – д. геогр. н., професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), Немець К.А. – д. геогр. н., професор (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна), Пересадько В.А. – д. геогр. н., професор (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна), Руденко В.П. – д. геогр. н., професор (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича), Топчієв О.Г. – д. геогр. н., професор (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова), Черваньов І.Г. – д. техн. н., професор (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна), Шаблій О.І. – д. геогр. н., професор (Львівський національний університет імені Івана Франка), Шищенко П.Г. – д. геогр. н., професор, член-кор. АПН України (Київський національний університет імені Тараса Шевченка), Кандиба Ю.І. – к. геогр. н., доцент, технічний секретар (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна).

Міжнародна рада: Ганс Гюнтер Клев – доктор географії (Міністерство економіки, захисту клімату, енергетики і територіального планування палатинату басейну Рейну, Німеччина), Джеймс Скотт – професор (Карельський інститут, Фінляндія), Дружинін О.Г. – д. геогр. н., професор (Південний федеральний університет, Росія), Колосов В.О. – д. геогр. н., професор (Інститут географії РАН, Росія), Попкова Л.І. – д. геогр. н., професор (Курський державний університет, Росія), Станайтіс С. – доктор географії, доцент (Литовський педагогічний університет, Литва).

Адреса редакційної колегії: Кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства, факультет геології, географії, рекреації і туризму, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна; тел.: +38 (057) 707-52-74; e-mail: chasorys_seg@mail.ru.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо.

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 10768 від 21.12.2005.

З М І С Т

Горизонти науки

<i>Viktoria Yavorska</i> TERRITORIAL ANALYSIS OF COMPONENTS OF STRUCTURAL ELEMENTS OF THE UKRAINIAN BLACK SEA REGION ECOLOGICAL NETWORK	7
<i>Viktoriia Udovychenko</i> THEORETICAL-METHODOLOGICAL ASPECTS OF LANDSCAPE PLANNING	13
<i>Igor Smyrnov</i> GEOMARKETING ASPECTS OF SUSTAINABLE TOURISM (ON EXAMPLE OF NATIONAL NATURE PARK «SYNEVYR»)	18
<i>Костянтин Немець, Людмила Немець</i> КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ СИСТЕМИ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КОНСТРУКТ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ	24
<i>Анатолій Степаненко</i> ОСНОВНІ ЗАКОНИ ГЕПОЛІТИКИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СВІТОВОГО ПРОСТОРУ	33
<i>Іван Дудник</i> ТЕРИТОРІАЛЬНІ СИСТЕМИ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ ЯК ОБ'ЄКТ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ.....	41
<i>Микола Барановський</i> ДО ПИТАННЯ ПРО НОВУ СХЕМУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ	44
<i>Валентина Смаль, Юлія Бульба</i> УКРАЇНА У СВІТОВОМУ ІНВЕСТИЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ	50
<i>Олексій Чуєв, Сергій Костріков</i> ОЦІНКА ЧЕРЕЗ ГІС-ЗАСОБИ ПРОСТОРОВОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ БЛАГОУСТРОЮ МІСТА ЯК ФУНКЦІЇ УРБОГЕОСИСТЕМИ (НА ПРИКЛАДІ м. ХАРКІВ)	56

Наукові повідомлення

<i>Sergey Sonko, Dariya Shiyan</i> THE STUDY OF POPULATION MORBIDITY BASED ON THE SPATIAL DIFFUSE MODELS IN OLD INDUSTRIAL REGION OF KRIVBASS	63
<i>Vitaliy Berezhenyi</i> WATERSHED APPROACH IN TERRITORIAL MANAGEMENT AT THE LOCAL LEVEL	70
<i>Анатолій Доценко</i> УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ, ОХОРОНИ ТА ЗАХИСТУ	75
<i>Костянтин Немець, Павло Вірченко, Катерина Кравченко</i> ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ У ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ (З ПОЗИЦІЙ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ)	80
<i>Костянтин Мезенцев, Тетяна Ключко</i> ПРОСТОРОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЖИТЛОВИХ ФУНКЦІЙ У ПРИМІСЬКІЙ ЗОНІ КИЄВА	87
<i>Іван Дудник, Оксана Борисюк</i> СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ РЕГІОНОМ	94
<i>Володимир Поручинський, Ярослава Сосницька</i> КЛАСИФІКАЦІЯ І ТИПОЛОГІЯ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ УКРАЇНИ	98
<i>Зоя Бойко</i> ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗМІН КІЛЬКОСТІ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕПИСАМИ 1989 ТА 2001 РОКІВ	102
<i>Наталія Гусєва, Ольга Суптело</i> ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІСТА ДНІПРОПЕТРОВСЬК	107
<i>Зулхумор Тожиєва</i> ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНОВ УЗБЕКИСТАНА И ДЕМОГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАЙОНИРОВАНИЕ	115
<i>Оксана Романів, Олена Самчук</i> РЕПРОДУКТИВНА ТА ШЛЮБНА ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ	118
<i>Олександр Бейдик, Олеся Топалова</i> ВПРОВАДЖЕННЯ ІНКЛЮЗИВНИХ ПРОГРАМ З ТУРИЗМУ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ТА ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ	126
<i>Наталія Смочко</i> ТУРИСТИЧНІ ТЕМАТИЧНІ МОНОТЕРИТОРІЇ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРАКТИЧНИЙ ДОСВІД	130

<i>Анатолій Корнус, Олеся Корнус</i> ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У МАШИНОБУДІВНОМУ КОМПЛЕКСІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ	134
<i>Лариса Савранчук</i> СТРУКТУРА ТА РІВНІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯПОНІЇ	142
Дослідження молодих науковців	
<i>Ievgeniia Telebienieva, Taras Pogrebskyi</i> COMPONENT ANALYSIS OF THE DEVELOPMENTAL VECTOR OF URBAN AND DISTRICT SOCIOGEOSYSTEMS (ON EXAMPLE OF KHARKIV AND VOLYN REGIONS OF UKRAINE)	147
<i>Anastasiia Mazurova</i> UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE GLOBAL URBAN PROCESSES	154
<i>Anna Sokolenko</i> KHARKIV CYCLING INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT FEATURES	159
<i>Ірина Барило</i> СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ГЕОДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ	164
<i>Роман Молікевич</i> ІЄРАРХІЧНИЙ ПІДХІД ДО СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ КАТЕГОРІЇ «МЕДИКО-ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ»	170
<i>Андрій Зубик</i> ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДОВИЩ ЗАРУБІЖНИХ УКРАЇНЦІВ	178
<i>Юлія Перегуда</i> ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БІДНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ	184
<i>Юлія Базелюк</i> НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ	190
<i>Наталія Сергєєва</i> СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АТРИБУТИ РЕЛЯЦІЙНИХ БАЗ ДАНИХ ГЕОІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ	195
Наші автори	200
Правила оформлення та подання статей	204

CONTENTS

Science Skylines

<i>Viktoria Yavorska</i> TERRITORIAL ANALYSIS OF COMPONENTS OF STRUCTURAL ELEMENTS OF THE UKRAINIAN BLACK SEA REGION ECOLOGICAL NETWORK	7
<i>Viktoriia Udovychenko</i> THEORETICAL-METHODOLOGICAL ASPECTS OF LANDSCAPE PLANNING	13
<i>Igor Smyrnov</i> GEOMARKETING ASPECTS OF SUSTAINABLE TOURISM (ON EXAMPLE OF NATIONAL NATURE PARK «SYNEVYR»)	18
<i>Konstantin Niemets, Lyudmila Niemets</i> THE CONCEPT OF SOCIO-GEOGRAPHICAL SYSTEM AS A METHODOLOGICAL CONSTRUCT OF HUMAN GEOGRAPHY	24
<i>Anatoliy Stepanenko</i> THE BASIC LAWS OF GEOPOLITICS IN THE CONDITIONS OF WORLD SPACE ORGANIZATION	33
<i>Ivan Dudnic</i> TERRITORIAL SYSTEM MEDICAL SERVICES AS OBJECT SOCIAL GEOGRAPHY	41
<i>Mykola Baranovsky</i> ON A NEW SCHEMA OF AGRICULTURAL ZONING OF UKRAINE	44
<i>Valentyna Smal, Julia Bulba</i> UKRAINE IN THE WORLD INVESTMENT SPACE	50
<i>Oleksii Chuiev, Sergiy Kostrikov</i> CITY WELL-BEING SPATIAL DIFFERENTIATION AS THE URBOGEOLOGICAL SYSTEM FUNCTION ASSESSMENT WITH GIS-TOOLS (CASE STUDY OF KHARKIV)	56

Research Reports

<i>Sergey Sonko, Dariya Shiyan</i> THE STUDY OF POPULATION MORBIDITY BASED ON THE SPATIAL DIFFUSE MODELS IN OLD INDUSTRIAL REGION OF KRIVBASS	63
<i>Vitaliy Berezhnyi</i> WATERSHED APPROACH IN TERRITORIAL MANAGEMENT AT THE LOCAL LEVEL	70
<i>Anatoliy Dotsenko</i> UKRAINIAN-RUSSIAN STATE BORDER: PROBLEMS OF FORMATION, PROTECTION AND SECURITY	75
<i>Kostyantyn Niemets, Pavlo Virchenko, Kateryna Kravchenko</i> FEATURES SETTLEMENT OF KHARKIV REGION (WITH SYSTEM APPROACH)	80
<i>Kostyantyn Mezentsev, Tatiana Kliuiko</i> SPATIAL TRANSFORMATION OF RESIDENTIAL FUNCTIONS IN KYIV'S SUBURBAN AREA	87
<i>Ivan Dudnic, Oksana Borisyuk</i> SOCIO-GEOGRAPHIC REGION ASPECTS OF CONTROL	94
<i>Volodymyr Poruchynsky, Jaroslava Sosnytska</i> CLASSIFICATION AND TYPOLOGY OF URBAN SETTLEMENTS OF UKRAINE	98
<i>Zoe Boiko</i> GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF CHANGES IN THE NUMBER OF ETHNIC MINORITY POPULATION OF UKRAINE FOR THE CENSUSES OF 1989 AND 2001	102
<i>Natalia Guseva, Olga Suptelo</i> THE DEMOGRAPHIC CHARACTERISTIC OF THE DNEPROPETROVSK CITY	107
<i>Zulkhumor Tojjeva</i> DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF REGIONS OF UZBEKISTAN AND DEMOGEOGRAPHIC ZONING	115
<i>Oksana Romaniv, Olena Samchuk</i> THE REPRODUCTIVE AND MARRIAGE BEHAVIOUR OF THE POPULATION OF THE RIVNE REGION	118
<i>Alexander Beydik, Olesya Topalova</i> IMPLEMENTATION OF INCLUSIVE TOURISM PROGRAMS IN GENERAL EDUCATION AND NON-FORMAL INSTITUTIONS OF UKRAINE	126
<i>Nataliya Smochko</i> TRAVEL THEMATIC MONOTERRITORIES: EUROPEAN PRACTICES	130

<i>Anatoliy Kornus, Olesya Kornus</i> THE GEOGRAPHICAL PECULIARITIES OF TRANSFORMATION PROCESSES OF MECHANICAL ENGINEERING IN SUMY REGION	134
<i>Larysa Savranchuk</i> STRUCTURE AND LEVELS OF HIGHER EDUCATION OF JAPAN	142

Research of young Scientists

<i>Ievgeniia Telebienieva, Taras Pogrebnyi</i> COMPONENT ANALYSIS OF THE DEVELOPMENTAL VECTOR OF URBAN AND DISTRICT SOCIOGEOSYSTEMS (ON EXAMPLE OF KHARKIV AND VOLYN REGIONS OF UKRAINE)	147
<i>Anastasiia Mazurova</i> UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE GLOBAL URBAN PROCESSES	154
<i>Anna Sokolenko</i> KHARKIV CYCLING INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT FEATURES	159
<i>Iryna Barylo</i> SOCIAL AND ECONOMIC FACTORS OF INFLUENCE ON REGION GEODEMOGRAPHIC DEVELOPMENT	164
<i>Roman Molikevich</i> THE HIERARCHICAL APPROACH TO SOCIAL-GEOGRAPHIC DEFINITION OF THE CATEGORY «MEDICAL AND DEMOGRAPHIC SITUATION»	170
<i>Andriy Zubyk</i> HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL FEATURES OF THE FORMATION OF UKRAINIAN FOREIGN ENVIRONMENT	178
<i>Julia Pereguda</i> GEOGRAPHICAL FEATURES OF POVERTY AND FORMATION OF MIDDLE CLASS IN UKRAINE	184
<i>Julia Bazeliuk</i> WAYS TO REFORM HEALTH CARE FACILITIES IN UKRAINE	190
<i>Nataliia Sergieieva</i> HUMAN-GEOGRAPHICAL ATTRIBUTES OF RELATIONAL DATABASES OF GEOGRAPHIC INFORMATION SYSTEMS	195
Our Contributors	200
Submission Requirements and Conditions of Paper Acceptance	204

Горизонти науки

UDC 911.3

Viktoria Yavorska

TERRITORIAL ANALYSIS OF COMPONENTS OF STRUCTURAL ELEMENTS OF THE UKRAINIAN BLACK SEA REGION ECOLOGICAL NETWORK

In provided article the distribution on the territory of the Ukrainian Black Sea region one of the most important elements of the ecological network – objects of Nature Conservation Fund was analyzed. The problems arising from the formation of the ecological network associated with excessive development of the territory were reviewed. It was described the main components of the structural elements of the regional ecological network. Schematic map with different marked areas of territories that may be included in the regional ecological network was developed. The ways of increasing the area of ecological network in the region was proposed.

Key words: regional environmental network, structural elements of ecological network, objects of Nature Conservation Fund, land usage.

Вікторія Яворська. ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ АНАЛІЗ СКЛАДОВИХ СТРУКТУРНИХ ЕЛЕМЕНТІВ ЕКОМЕРЕЖІ РЕГІОНУ УКРАЇНСЬКОГО ПРИЧОРНОМОР'Я. Проаналізовано розподіл по території регіону Українського Причорномор'я одного з найважливіших елементів екомережі – об'єктів природно-заповідного фонду. Розглянуто проблеми, що виникають при формуванні екологічної мережі, пов'язані з надмірним освоєнням території. Охарактеризовано основні складові структурних елементів регіональної екомережі. Розроблено картосхему, на якій позначено райони з різною часткою територій, які можуть бути включені в регіональну екомережу. Запропоновано шляхи збільшення площі екомережі регіону.

Ключові слова: регіональна екологічна мережа, структурні елементи екомережі, об'єкти природно-заповідного фонду, землекористування.

Викторія Яворская. ТЕРИТОРИАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СОСТАВЛЯЮЩИХ СТРУКТУРНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ ЭКОСЕТИ РЕГИОНА УКРАИНСКОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ. Проанализировано распределение по территории региона Украинского Причерноморья одного из важнейших элементов экосети – объектов природно-заповедного фонда. Рассмотрены проблемы, возникающие при формировании экологической сети, связанные с чрезмерной освоенностью территории. Охарактеризованы основные составляющие структурных элементов региональной экосети. Разработана картосхема, на которой обозначены районы с различной долей территорий, которые могут быть включены в региональную экосеть. Предложены пути увеличения площади экосети региона.

Ключевые слова: региональная экологическая сеть, структурные элементы экосети, объекты природно-заповедного фонда, землепользование.

Introduction. Currently, the absolute priority of the new strategy of planning of Ukrainian territory is to establish the national ecological network, development of which is based on a set of laws. One of them [8] provides to increase an area of ecological network to the level of 40% of the area of the country, and therefore still continues inventory of spatial resources that can potentially be used to build an ecological network.

It should be noted that the large natural-economic regions have their own regional peculiarities in formation of ecological network elements, depending on the level of safety and availability of natural ecosystems, economic and industrial development of the territory, and the level of urbanization. At the same time, existing today "Regional ecological network" in many publications is used relatively to the administrative subjects (oblast), not to the region. Such situation exists due to missing of approved official regionalization scheme of the country, which is a prerequisite for membership in the EU. In provided research the concept of "regional ecological network" was taken directly to characterize the holistic Ukrainian Black Sea natural-economic region, which consists of three administrative subjects (oblasts) – Odesa, Mykolayiv and Kherson, which in turn are forming oblasts and local ecological networks

with a certain set of structural elements.

The purpose of provided research is to analyze the components of the structural elements of the ecological network of the Ukrainian Black Sea region, and to identify key measures to increase the area of ecological network in the region.

Analysis of previous researches and publications. The fundamental aspects of the formation of ecological networks written by Yu. Shelyag-Sosonko, P. Shyschenko, M. Hrodzynskiy; various aspects of the formation and development of ecological networks in the steppe zone written by I. Movchan, L. Protsenko, D. Dubina. The issues of econetwork development within the Odessa oblast were analyzed by O. Topchiev, A. Shashero, L. Platonova; within Kherson oblast – M. Boiko, D. Malchykova, V. Kolomyichuk; within Mykolaiv oblast – O. Derkach, G. Kolomiets.

Main material. The law "State Program of national ecological network of Ukraine for 2000-2015" lists territory to be used for the development of an ecological network [8]. It should be noted that not all categories of land are referred to in this Law, as for today. As it was mentioned repeatedly [3,15] in the official nomenclature of the land resources management there is no category for the lands of Nature Conservation Fund, therefore they are part of the lands of Water Fund, Forest Fund and lands of Agricultural purpose. Next informa-

tion were taken into account according to study provided by the State Land Agencies of Mykolaiv, Odesa and Kherson oblasts, and also [5, 11, 12, 13, 15]. Current research was focused on potential regional ecological network components including sustainable land types (such as forests, pastures, meadows, wetlands, lands under wooded areas of common use) and inland waters, spa and therapeutic areas, unproductive and degraded lands, recreational areas, open lands without vegetation or with little vegetation.

The key areas of ecological network in the Ukrainian Black Sea region are 343 *natural protected areas* with a total area of 485.896 thousand hectares, which constitutes 5.62% of the entire region. But they locate uneven. For example, the highest reserve percentage, i.e. the ratio of the area of Nature Conservation Fund to total area of specific territory [7], have Berezanka, Ochakiv, Kiliya, Ovidiopol', Savran', Tatarbunary, Henichesk, Gola Prystan', Novotroitske, Skadovsk and Chaplinka districts – from 6.88% to 31.96% of the total area. Almost all of these districts, except Savran', relate to the Coastal zone, i.e. have exit to the Black and Azov Seas. The high level of wildness protection is achieved primarily due to presence of 3 biosphere reserves and 5 national parks.

Within such areas as Artsyz, Razdel'na, Snigirevka, Beryslav, Novovorontsivka, Vysokopillya, Ivanovo (Kherson oblast) are located natural protected areas of local importance, but they have very small areas, so the reserve percentage is 0,02-0,04%. Some areas have a 0% of natural protected areas, such as Krasni Okny, Lyubashivka, Reni, Sarata, Lepetykha, Verkhniy Rogachyk. Most of the districts of Ukrainian Black Sea region have a small part of natural protected areas, which ranged from 0.04 to 5.23%.

It should be noted that, according to scientifically based recommendations, in the steppe zone, which includes almost the entire territory of the Ukrainian Black Sea region, level of reservation should be at least 10%. So, the minimum required area of natural protected lands should be 863 thousand hectares. In fact, now it is 485.8 thousand hectares, although in the steppe zone is very difficult to raise an area of Nature Conservation Fund to the above mentioned level.

An important question still opened how to reserve areas for further giving them protected status. Thus, according to [10] in the Kherson oblast the area of natural lands that could be protected for natural reserves are 129 thousand hectares, in Odesa oblast – 80 thousand hectares [9]. This includes as a large land massives, such as marshes of Lower Dnieper River, lakes Yalpuh, Kitay, Kugurluy, as a small areas – slopes of river valleys, ravines, gullies, which remained the steppe vegetation. Again, without regulated usage of these areas today, tomorrow we could lose them.

The mandatory structural elements of national and Pan-European Ecological Network is international wetlands. Ukrainian Black Sea region has 14 such territories with total area of 601.5 thousand hectares [1]. Wetlands play the role of ecological corridor between the Danube and the Don rivers along the northwestern border of the Black Sea.

An important part of the ecological network is the

lands of Water Fund, their categories regulated by the Land Code of Ukraine. In the Ukrainian Black Sea region inland waters occupy 770,580 thousand hectares or 27.68% of the land area potentially suitable for formation an ecological network. Category of open wetlands includes firth and estuary occupy a small part of territory – 124.4 thousand hectares. As for such categories of lands of Water Fund as coastal protection stripes, it is currently only started picking them out on the ground. In the Kherson oblast water protection zones compose 11.717 thousand hectares and coastal protection strips – 9.253 thousand hectares [13]; in Mykolaiv oblast – coastal protection strips 8.3 thousand hectares and water protection zones - 0.925 thousand hectares [11]; in Odesa area – water protection zones include 0.91 thousand hectares and coastal protection strips – 3.7 thousand hectares [12]. Overall allocated coastal protection strip and water protection zones include 34.8 thousand hectares. This is a small percentage - only 0.4% of the total area of the region, especially if we take into account the coastline of the Black and Azov seas and all rivers, firth and lakes in the Ukrainian Black Sea region.

Region, due to its coastal location, has large areas of *recreation and resort lands* that could potentially enter to the ecological network. Today being developed project documentation of these lands, and according to [11, 12, 13] this area are increased in 1.5 times in the last year and now stands 8 thousand hectares. But even this figure is a tiny part of the regional potential ecological network.

The problem in forming of regional ecological network is an extremely high degree of economic development of the area. Steppe is almost entirely under cultivation. According to national expert's studies, today the area of natural steppe in Ukraine is insignificant - about 1%. [6]. These are disappointing figures confirmed by data from State Land Agencies. According to Mikolaiv, Odesa and Kherson Regional Departments of Land Resources in 2013 farmlands occupied 78.13% of the region and directly arable land – 64.25% (Table 1). The maximum acceptable level of arable land is 38.2% [4]. So it should be reduced percentage of arable lands when forming ecological network in the region.

Despite the fact that in the Odesa oblast ecological network formation program adopted in 2005, unfortunately arable land does not decrease, but rather increased from 2068 thousand hectares in 2008 year to 2074.4 thousand hectares in 2012 year, while the area of hayfields and pastures decreased from 404.4 thousand hectares to 403.3 thousand hectares [12].

One of the constituent elements of the ecological network should be *recovery lands*. This category includes areas of disturbed lands, degraded and unproductive lands and lands affected by the negative processes and natural disasters such as drained swamps, degraded forests, eroded and salinated lands, meadow and steppe natural pastures, farmlands of intensive using [2]. By withdrawing these lands out from agricultural usage, it is possible to restore the natural vegetation, make renaturalization measures and then include them in the key areas of ecological network. Amount of degraded and unproductive lands in the region, can be used to reduce the percentage of arable land, currently they are consti-

tute up to 366 thousand hectares or 13.14% of the regional potential of econetwork (Table 2), open lands without vegetation – 192 thousand hectares (or 6.9%). In Odesa oblast from 84.38 thousand hectares of land that require conservation measures, at present time such

measures carried out only for 0.5 thousand hectares of land. The same situation relevant for the Kherson oblast, where today conservation measures required more than 71.4 thousand hectares, but no action never organized till now [10, 12].

Table 1

Land Fund of the Ukrainian Black Sea region (thousand hectares)

Land Fund	Mykolaiv oblast	Odesa oblast	Kherson oblast	Ukrainian Black Sea region	Percentage of the total area
Total lands	2458,5	3331,4	2846,1	8636,0	100
Agricultural lands	2055,0	2660,4	2031,8	6747,2	78,13
including arable lands	1698,9	2074,4	1776,6	5549,9	64,25
including pastures and hayfields	269,3	403,3	165,5	838,1	9,7
Underwater lands	128,8	211,2	430,8	770,8	8,9
Forests and wooded area	124,2	223,9	152,0	500,1	5,79
Wetlands	21,1	72,5	29,8	123,4	1,43
Other lands	129,4	163,4	201,7	494,5	5,75

Sources: [11, 12, 13]

Table 2

Regional potential of ecological network

Administrative units (oblast)	Total area of land, thous. hectares	Area of land of Nature Conservation Fund, thous. hectares (actual)	Regional potential of ecological network: the area of land that can be used as elements of the ecological network, thous. hectares	The structure of potentially suitable lands for regional ecological network, thous. hectares (%)								Proportion of territories that could potentially be covered by ecological network, %	Proportion of Nature Conservation Fund areas (actual), % of total area
				hayfields pastures	Degraded and unproductive lands that are intended for conservation	Lands of green plantings of general use	Lands for camping, holiday homes, resort and recreational area	Open swamps and saturated land	Open lands without vegetation or with little vegetation	Inland waters	Forests and wooded area		
Odesa	3332,9	159,9	1000,2	403,3 (40,2)	67,5 (6,57)		2,70 (0,26)	72,52 (7,17)	33,14 (3,31)	211,9 (21,1)	223,9 (22,2)	30,29	4,8
Mykolaiv	2458,5	101,7	819,1	268,9 (32,8)	246,4 (30,0)	2,48 (0,3)	0,77 (0,09)	21,05 (2,57)	30,88 (3,77)	128,7 (15,2)	124,2 (15,1)	33,31	4,14
Kherson	2846,1	224,1	963,9	166,7 (17,3)	52,0 (5,4)	1,83 (0,19)	1,73 (0,18)	30,84 (3,2)	128,2 (13,3)	429,9 (44,6)	151,3 (15,7)	33,9	7,18
Total of Ukrainian Black Sea region	8635,9	485,8	2783,3	839,0 (30,1)	366,0 (13,1)	4,31 (0,15)	5,21 (0,18)	124,4 (4,47)	192,2 (6,9)	770,5 (27,6)	499,5 (17,9)	32,22	5,62

Sources: [11, 12, 13, 15]

The structure of the ecological network, which including its natural corridors and buffer zones may also include *farmland of extensive using (hayfields, pastures), open lands* and so on. Hayfields and pastures in the structure of regional ecological network potential occupy 839 thousand hectares (or 30.14%). In the region this category of lands could become a major reserve for ecological network, therefore an area of hayfields and pastures should be increased. In comparing such an indica-

tor as the ratio of arable land to grassland areas, in EU countries, varies in fairly narrow diapason and in average equal to one, so arable lands and pastures have the same areas, but in the Ukrainian Black Sea region this indicator is equal to 0.15 (Table 1).

Forests also are an important part of the ecological network. The total area of forest land in the region – 499,504 thousand hectares (17.94% of the area potentially suitable lands for ecological network). The largest

area of forests and wooded areas is situated in region, related to forest-steppe zone, on the north of Odessa oblast – in Anan'ev, Balta, Kodyma, Kotovsk, Savran districts, and in Tsyurupinsk and Gola Pristan districts in Kherson oblast. Nowadays, the actual woodiness of forest-steppe zone of the region is 11.8%, which is significantly less than the standard rate of 18% [14]. Therefore, for districts located in the forest-steppe zone is proposed to initiate afforestation process of degraded and unproductive lands.

Territorial analysis of the structural elements of the regional ecological network shows that the area of ecological network in the whole district can fluctuate from 5.8% (Ivanivka district of Kherson oblast) to 67.6% (Gola Pristan district of Kherson oblast). Schematic map has been developed to indicate administrative districts with low (0-25%), optimal (26-35%) and high (36-70%) proportion of areas that could be included in the regional ecological network (Fig. 1).

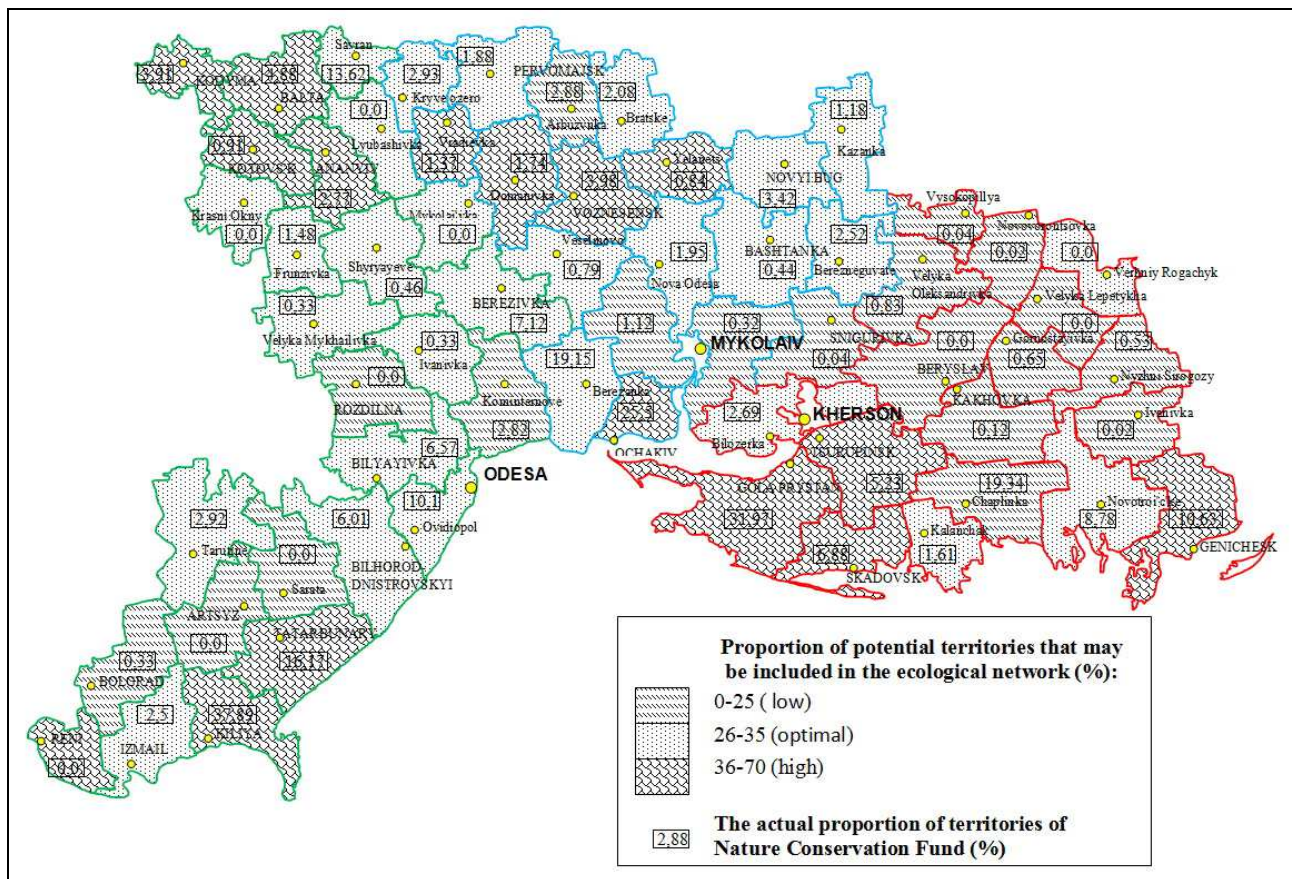

Fig. 1. Regional potential of ecological network of the Ukrainian Black Sea region

The first group of districts where potential ecological network area does not exceed 25.9% and includes 19 of the 63 administrative districts, more than half of them (10) is located within the Kherson oblast – on the central and northern part. It should be noted, that the same districts (except Chaplinka district where actual proportion of Nature Conservation Fund areas is 19.34% due to the biosphere reserve national park "Ascania Nova") has the lowest reserve percentage from 0.0 to 0.83%. This is the most arable territories within the region in which agricultural land reaches up to 93%. The basis territories for forming an ecological network in the districts are located near the Dnieper River, they are lands of Water Fund, and for the other districts of Kherson they are pastures and degraded and unproductive land that should be withdrawn for conservation.

Other 5 districts of the group are situated within the Odessa oblast – Bolgrad, Artsyz, Sarata, Razdel'na where the main component of the ecological network is pasture, and for Kominternove district, with the most

anthropogenic overloaded lands – are lands of Water Fund can be significant reserve to form an ecological network. In Mykolaiv oblast, to the category of insufficient ecological network area can constitute only 4 districts: Arbuzinka – the main components of the ecological network here may be degraded lands, pasture and lands of Water Fund; Mykolaiv and Zhovtneve districts can form econetwork primarily due to pasture and lands of Water Fund, and at last, the structure of regional ecological network for Snigurivka district are pastures and degraded lands. Should be noted that in this category Arbuzinka district due to National park "Bugskiy Gard" and several local reserves as Kominternovo district due regional landscape park "Tylyguls'kiy" have the highest percentage of protected lands – 2.88% (after Chaplinka district). Unfortunately, in all other districts completely undeveloped objects of Nature Conservation Fund not succeeded at all, but potentially they can be the key areas for the development of an ecological network.

The second group being with optimal ecological

network area includes the most districts of the region - 28 of 63. Geographically they are belonging to the central part of the Ukrainian Black Sea region and 8 districts are also located within the Coastal zone. In the structure of regional ecological network potential of the central districts dominate such categories, as hayfield, pastures, forests and other wooded areas. In districts of the Coastal zone, to the ecological network, first of all, next areas could be included: lands of Water Fund, open swamps and saturated land, pastures.

The smallest group of districts has the highest percentage (above 36%) of the lands suitable for ecological network. Half of this districts are located within the Coastal zone - there are Reni, Kiliya, Tatarbunary, Ochakiv, Gola Prystan', Skadovsk, Henichesk and Tsyurupinsk. All these districts, except Reni, are characterized by very high rates of reserve percentage. In Reni district econetwork will be based on lands of Water Fund, which occupy almost 40% of the total area of the district. At the present time, there are proposals to expand the areas of Nature Conservation Fund, for example, include lakes Kugurluy and Kartal to the Danube Biosphere Reserve or even to create new protected area such as national park or regional landscape park.

Conclusions. Territorial analysis of the structural elements of the regional ecological network shows, that the proportion of areas that could potentially be covered by ecological network are 32.22% of the area of the Ukrainian Black Sea region. Thus there is clear visible disproportion – from very low indicators of the ecological network area in the central part of Kherson oblast to significant indicators in the forest-steppe zone and the coastal zone.

Being determined that pastures and hayfields are the main potential reserve for forming a regional ecological network. Therefore, to increase the area of ecological network it is important to implement the follow-

ing actions: to increase the area of steppe, pastures and hayfields by reducing arable lands, especially within degraded and contaminated lands.

Due to specific territory of the Ukrainian Black Sea region, the lands of Water Fund are being significant reserve for the formation of regional ecological network, to speed up process for allocation of the ground water protection zones and coastal strips in order to establish corresponding rules for land usage. In addition to that such water objects like rivers, estuaries, coast lines are important acting natural corridors and at the same time they being a pass migratory routes, which fact should be to be taken into account too.

Almost all the key areas that are situated on the Coastal zone of the region are under severe anthropogenic pressure, so it is necessary to allocate of large areas for ecosystem restoration. These areas are estuary ecosystems and wetlands, and in many cases they need to recovery hydrological regime, which was disturbed as a result of drainage and building dams for the purpose of construction or agriculture.

Lands of Nature Conservation Fund currently occupy 5.62% of the region; this rate can be increased up to 7.10%, both by expanding existing protected areas and by creating new natural reserves. Authorities should pay particular attention to the districts with low indicators of potential ecological network areas. These districts usually are characterized by the absence or very small indicators of reserve percentage.

To prevent future negative impacts on ecosystems, should be given more attention to environmental management throughout the administrative and legal decisions-making process aimed at achieving environmental purposes in cooperation with ecological management of a particular company or industry that could be a source of environmental hazards.

References:

1. *Vodno-bolotni uhiddia Ukrainy. Dovidnyk / [Pid red. Marushevskoho G.B., Zharuk I.S.] – K.: Chornomorska prohrama Vetlands Interneshnl, 2006. – 312 s. [Водно-болотні угіддя України. Довідник / [Під ред. Марушевського Г.Б., Жарук І.С.]. – К.: Чорноморська програма Ветландс Інтернешнл, 2006. – 312 с.]*
2. *Ekomerezhia stepovoi zony Ukrainy: pryntsyru stvorennia, struktura, elementy / [Red. D.V. Dubyna, Ya.I. Movchan]. – K.: 2013. – 409 s. [Екомережа степової зони України: принципи створення, структура, елементи / [Ред. Д.В. Дубина, Я.І. Мовчан]. – К.: 2013. – 409 с.]*
3. *Ivanov A.M. Problemy zakonodavstva shchodo rekreatsiyno-ozdorovchoho zemlekorystuvannia / A.M. Ivanov // Chasopys Khmelnytskoho universytetu upravlinnia ta prava. - № 3(39) – 2011. – S. 455-460. [Іванов А.М. Проблеми законодавства щодо рекреаційно-оздоровчого землекористування / А.М. Іванов // Часопис Хмельницького університету управління та права. - № 3(39). – 2011. – С. 455-460].*
4. *Mozheiko G.A. Lesoagrarne landshafty Yuzhnoi i Sukhoi Stepi Ukrainy (priroda i konstruirovani) / G.A. Mozheiko. – Kharkov: Enei, 2000. – 312 s. [Можейко Г.А. Лесо-аграрные ландшафты Южной и Сухой Степи Украины (природа и конструирование) / Г.А. Можейко. – Харьков: Эней, 2000. – 312 с.]*
5. *Oblasna tsilivna prohrama rozvytku ekologichnoi merezhi na period do 2015 r. Mykolaivska obl. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://ducomk.gov.ua> [Обласна цільова програма розвитку екологічної мережі на період до 2015 р. Миколаївська обл. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ducomk.gov.ua>]*
6. *Ostanni stepy Ukrainy: buty chy ne buty / Za red. Burkovskoho O.P. – K., 2013. – 34 s. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://necu.org.ua/wp-content/uploads/laststep.pdf>. [Останні степи України: бути чи не бути / За ред. Бурковського О.П. – К., 2013. – 34 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://necu.org.ua/wp-content/uploads/laststep.pdf>]*
7. *Pylypenko G.P. Otsinka pryrodno-zapovidnoho fondu terytorii Zadnistrovia dlia obgruntuvannia regionalnoi ekologichnoi merezhi / G.P. Pylypenko, S.P. Todorova // Geopolitika i ekoгеodinamika regionov. – Tom 10, Vyr. 2. – Simferopol: KNC, 2014. – S. 714-718. [Пилипенко Г.П. Оцінка природно-заповідного фонду території Зад-*

- ністров'я для обґрунтування регіональної екологічної мережі / Г.П. Пилипенко, С.П. Тодорова // *Геополітика і екогеодинаміка регіонів*. – Том 10, Вып. 2. – Симферополь: КНЦ, 2014. – С. 714-718].
8. *Pro Zahalnodержavnu programu formivannya natsionalnoi ekologichnoi merezhi Ukrainy na 2000-2015 roky. Zakon Ukrainy vid 24 cherv. 2004 r.* // *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. – 2000. - № 47. – С. 405. [Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки. Закон України від 24 черв. 2004 р. // *Відомості Верховної Ради України*. – 2000. - № 47. – С. 405].
  9. *Programa formivannia natsionalnoi ekologichnoi merezhi v Odeskiy oblasti na 2005 – 2015 roky. Zatverdzhena rishenniam Odeskoi oblasnoi rady 18.11.2005 r. № 705-IV* [Програма формування національної екологічної мережі в Одеській області на 2005 – 2015 роки. Затверджена рішенням Одеської обласної ради 18.11.2005 р. № 705-IV].
  10. *Proekt programy formivannia ekologichnoi merezhi Khersonskoi oblasti do 2018r. [Elektronnyi resurs]*. – *Rezhym dostupu*: <http://www.ecology.ks.ua> [Проект програми формування екологічної мережі Херсонської області до 2018 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ecology.ks.ua>].
  11. *Regionalna dopovid pro stan navkolyshnioho pryrodnoho seredovyshcha v Mykolaivskiy oblasti u 2013 rotsi [Elektronnyi resurs]*. – *Rezhym dostupu*: <http://www.duecomk.gov.ua>. [Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Миколаївській області у 2013 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.duecomk.gov.ua>].
  12. *Regionalna dopovid pro stan navkolyshnioho pryrodnoho seredovyshcha v Odeskiy oblasti u 2013 rotsi [Elektronnyi resurs]*. – *Rezhym dostupu*: <http://ecology.odessa.gov.ua>. [Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Одеській області у 2013 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ecology.odessa.gov.ua>].
  13. *Regionalna dopovid pro stan navkolyshnioho pryrodnoho seredovyshcha v Khersonskiy oblasti u 2013 rotsi [Elektronnyi resurs]*. – *Rezhym dostupu*: <http://www.ecology.ks.ua>. [Регіональна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Херсонській області у 2013 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ecology.ks.ua>].
  14. Tkach V.P. *Lisy ta lisystist v Ukraini: suchasnyi stan i perspektyvy rozvytku* / V.P. Tkach // *Ukrainskyi geografichnyi zhurnal*. – 2012 r. - № 2. – С. 49-55. [Ткач В.П. Ліси та лісистість в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку / В.П. Ткач // *Український географічний журнал*. – 2012 р. - № 2. – С. 49-55].
  15. Topchiev O.G. *Planuvannia terytorii: navch. posib.* / O.G. Topchiev, D.S. Malchykova. – *Kherson: Grin D.S.*, 2014. – 268 s. [Топчієв О.Г. *Планування території: навч. посіб.* / О.Г. Топчієв, Д.С. Мальчикова. – Херсон: Грін Д.С., 2014. – 268 с.].

Summary

Viktoriya Yavorska. TERRITORIAL ANALYSIS OF COMPONENTS OF STRUCTURAL ELEMENTS OF THE UKRAINIAN BLACK SEA REGION ECOLOGICAL NETWORK.

According to the new Strategy of planning of Ukrainian territory, the main priority is to develop the natural environmental safety carcass – ecological network at national, regional and local levels; identification of specific areas that are part of it, and implementation of the appropriate mode of use. In provided research the concept of "regional ecological network" was taken directly to characterize the holistic Ukrainian Black Sea natural-economic region which in turn is forming oblasts and local ecological networks with a certain set of structural elements. Regional specificity of developing an ecological network depends directly on natural factors – the presence of unmodified landscapes, biodiversity and from man-made – features of economic use of the territory and the possibilities of her environmental management. Territorial analysis of the structural elements of the regional ecological network shows, that the proportion of areas that could potentially be covered by ecological network are 32.22% of the area of the Ukrainian Black Sea region. The key areas of ecological network in the Ukrainian Black Sea region occupy only 5.62% of the total area and they locate uneven. Being determined that pastures and hayfields are the main potential reserve for forming a regional ecological network, on the second place are the lands of Water Fund. Territorial analysis of the structural elements of the regional ecological network shows that the districts have clear visible disproportion on the area of ecological network.

Key words: regional environmental network, structural elements of ecological network, objects of Nature Conservation Fund, land usage.

THEORETICAL-METHODOLOGICAL ASPECTS OF LANDSCAPE PLANNING

Landscape planning definition is carried out in this article. The key features of landscape planning as an essential part of spatial planning are analyzed. Objects of landscape planning, which need to be taken into account, were defined in this article. Moreover, the main directions of landscape planning realization are explained. The key territorial levels of landscape planning are under consideration in this article and the variety of territorial units and range of scales for each level of landscape planning are shown.

Key words: *landscape, landscape planning, object of landscape planning, territorial unit, hierarchical level.*

Вікторія Удовиченко. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ЛАНДШАФТНОГО ПЛАНУВАННЯ. У представленій статті окреслено поняття ландшафтного планування. Проаналізовано головні особливості ландшафтного планування як важливої складової процесу просторового планування. Виокремлено головні об'єкти, які підлягають ландшафтному плануванню, та виступають його головними операційними одиницями. Крім того, визначено головні складові процеси ландшафтного планування. Базові територіальні рівні планування було окреслено у поданій статті та подано усе різноманіття операційних одиниць й робочих масштабів по кожному з ієрархічних рівнів.

Ключові слова: *ландшафт, ландшафтне планування, об'єкт ландшафтного планування, територіальна операційна одиниця, ієрархічний рівень.*

Вікторія Удовиченко. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЛАНДШАФТНОГО ПЛАНИРОВАНИЯ. В представленной статье раскрыто понятие ландшафтного планирования. Проанализировано главные особенности ландшафтного планирования как важной составляющей процесса пространственного планирования. Было выделено главные объекты, которые подлежат ландшафтному планированию, и выступают его главными операционными единицами. Кроме того, определены главные составляющие процесса ландшафтного планирования. Базисные территориальные уровни ландшафтного планирования раскрыты в данной статье и представлено все разнообразие операционных единиц и рабочих масштабов по каждому иерархическому уровню.

Ключевые слова: *ландшафт, ландшафтное планирование, объект ландшафтного планирования, территориальная операционная единица, иерархический уровень.*

Introduction. The main objectives of any reasonable society and community is to adapt and optimize its existence in the current environment. It is a geographical cover (Geosphere), or part of it – certain landscapes for humanity all together. Thus, there are two main variants of our interaction with nature. The first variant – passive – to live waiting for nature through crises revolutions and disasters alone leading us to a new relatively stable level of common development and existence. Therefore, it is possible opportunity that this transition will not happen and we could disappear from nature, like mammoths. The second variant – active – to help nature and humanity mutually adapt to coexistence on a new level of sustainable development of the noosphere by using methods of landscape planning, landscape design and improving production standards. It is necessary to us to create independently highly effective natural-economic systems or cultural landscapes favorable to the human activity and convenient for the surrounding landscape geoecosystems according to the concept and principles of landscape planning.

The theoretical and methodological basis of the article cover the wide range of works written by native and foreign geographers such as L. Rydenko, E. Marynjak, E. Pozachenjyk, A. Antipov, A. Drosdov, L. Kazakov, E. Kerimova, D. Kozlov, E. Kolbovskij, I. Kychinskaja, D. Markov, V. Sisjev, Haaren von C., H. Lier, G. Carsjens, Tress B. etc.

The purpose of the article. The purpose of the article is to display the theoretical-methodological aspects of landscape planning such as definition, the key features, objects and levels of landscape planning.

Main material. As we know Nature put the major constraints through natural environment and available

natural resources areas in the early stages to human development. Nature has been a powerful factor of leading existence and human adaptively adjust to it planning own business in accordance with the reclaimed areas of landscape structure slightly changing only the weakest local landscapes or migrating to areas that were more favorable. Nowadays situation is changing and the industrial society, which could be characterized by the high level and speed of production, are able to change the nature. In addition, often the negative role of humanity in the organization and functioning of the environment amplifies. It was a prerequisite for the finding of landscapes and geo-ecological approaches to optimize the interaction between Nature and economic activity.

Landscape is turning increasingly from studying landscape as “a thing in itself” or “as they are” to study the properties of landscapes and opportunities for their rehabilitation in accordance with the requirements of human activity, the principles of co-evolution and nature conservation.

In recent decade it became clear even to the public that to achieve high efficiency and environmental safety of natural-economic systems using only technological methods is becoming more expensive and generally not always possible. Therefore, the developed countries are beginning to pay more attention to the landscape spatial planning of economic activity, particularly oriented on the nature conservations. Currently this is probably one of the most pressing constructive geography directions.

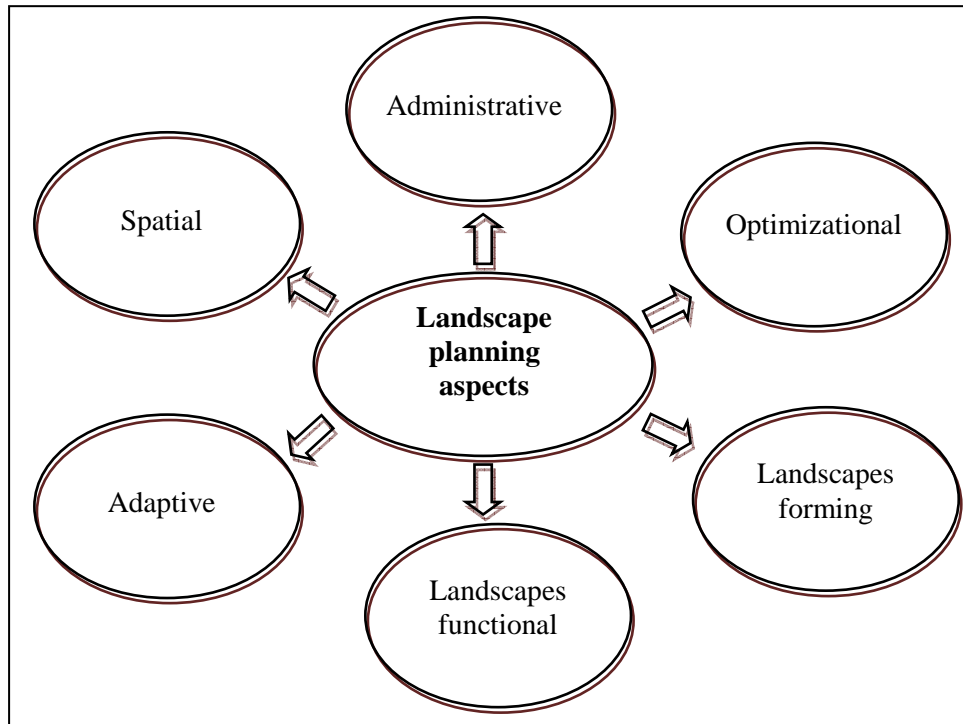
In geography geo-ecological directions of optimization of economic activity and the environment associated primarily with territorial structure improving, organization and operation of natural-economic systems or cultural landscape all together. Only appropriate selection of natural and anthropogenic landscapes for the re-

construction, which are corresponded to the geo-ecological principles of co-evolution, cultural traditions and natural-economic systems, create new possibilities for the sustainable development of the modern highest level of interaction between society and nature.

This area is called a “**landscape planning**”. It is focused on the optimized geo-cultural landscapes formation by improving the territorial structure and function-

ing of natural-economic systems and business technology activities in accordance with the key landscape features of the area [2].

According to the scientific understanding landscape planning is one of the active adaptation humanity of its business activities area in the surrounding landscapes or environment (Fig.1).

Figure 1. The key aspects of landscape planning (done by author)

Landscape planning is an essential component of spatial planning and management in the process of development of economic activities in the region. It is focused on its environmental and economic optimization whereas its elements are reflected in regional plans, state economic development plans and its individual sectors (energy, urban planning etc.).

To add further credence to our assertion we should note that landscape planning is a kind of scientific activity connected with territorial planning which is taking into account the landscape and its ecological features, areas planned for current types of nature resource management. It is focused on the optimization of the territorial structure of landscapes and production technologies in the natural-economic systems for effective long-term operation maintaining or improving the ecological state of environment.

According to this definition we could summarize that the overall aim of landscape planning is the production efficiency improving, increasing of quality of biological productivity and biodiversity of landscapes during maintaining the stability of geosystems and favorable conditions for human life. It is definitely essential part of constructive geography and applied geography in general.

As **an object** of landscape planning according to the general understanding we could mention natural,

natural-anthropogenic, anthropogenic, material-industrial and cultural landscapes, natural-territorial economic systems, their parts and morphological units, their facilities, land and technology business activities, modern facilities, historical and cultural heritage which are need to be organized in accordance with the principles and patterns of landscape-ecological optimization.

Taking into account that modern natural, anthropogenic and especially cultural landscapes include inter-related natural and technical elements, and the very concept of “landscape” and “cultural landscape” widely interpreted, landscape planning could be focused on the following **directions**:

- collecting the information about previous, contemporary and future features and states of landscapes;
- evaluation of landscapes, their features, dynamics, landscape structure, current directions of human activity etc.;
- landscape planning researches about landscape organization indicating phenomena and others;
- landscapes transformation for the purpose to achieve more favorable conditions of life properties (for ex. melioration);
- landscape planning for ecological-economic optimization of human activities and accommodation facilities (for a given technology);

- landscape planning of production technology, used raw materials and protective measures for existing economic objects (for a given landscape conditions);
- landscape planning of residential areas in order to optimize their functional (industrial and residential) zoning and environmental well-being;
- landscape planning of changes in landscapes to improve their resistance to anthropogenic impacts (such as environmental engineering and restructuring landscapes, compensatory measures, etc.);
- landscape planning for the purpose of conservation and restoration degraded lands;
- landscape planning to aim to enhance the aesthetic appeal of recreational, residential and other areas.

Territorial units covered by the developed standards and regulations include the following objects of landscape planning which could be definitely taken into account during evaluation the territory and creation landscape-ecological schemes:

- ✓ districts;
- ✓ residential area (city, town, etc.) – land areas of housing, public, industrial and recreational usage;
- ✓ area of industrial and non-industrial complexes with their local infrastructure;
- ✓ elements of housing, public, industrial, transportation, household, recreational and environmental protection areas;
- ✓ functional-planning zones of residential, public, industrial and recreational usage;

- ✓ system areas of social, transport and engineering infrastructure, public areas and facilities landscape elements;
- ✓ functional areas and planning areas: residential neighborhoods and other residential areas, community centers and urban district values, industrial zones, recreational areas and facilities (parks, gardens, boulevards, parks, especially protected natural and natural-historical with recreational facilities zones);
- ✓ socially significant location facilities: preschool, educational facilities, health, cultural, social security, trade and consumer services, provide services to the population according to urban, social, sanitary, environmental and other regulations;
- ✓ zones, areas and facilities of individual housing, suburban and other construction, separated production zones, agricultural land and facilities;
- ✓ public areas for general usage: functional areas and planning zones designed to provide people with free access to objects and their complexes with important public interest (coastal area ponds, parks, forests, recreational-sports and other recreational facilities, environmental facilities, monuments of history, cultural, natural objects, roads, transport system and storage places, etc.) as well as areas that are essential for road construction and provide pedestrian and transport link between socially important objects, zones and areas;
- ✓ territories for nature and environment protection purposes (water conservation, landscape protection, etc.) (Fig. 2).

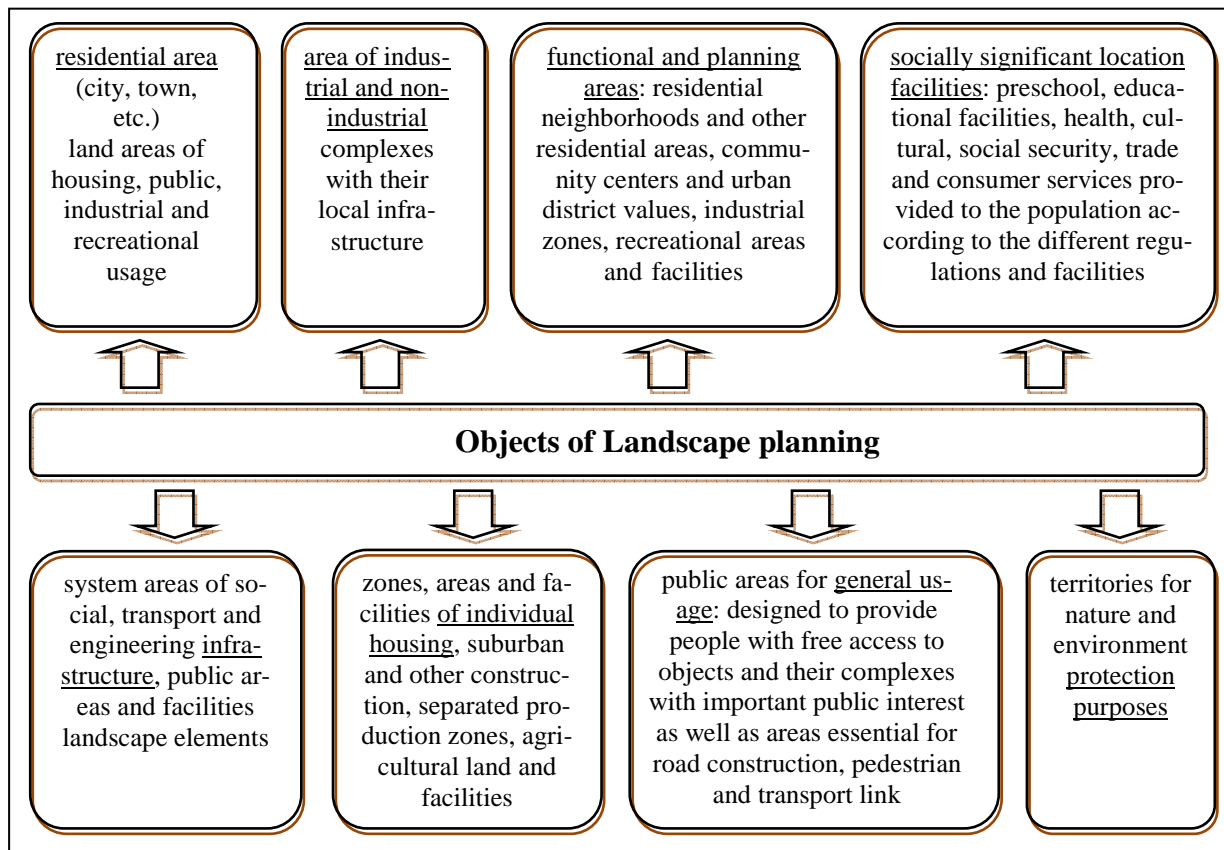

Figure 2. Landscape planning objects classification (done by author)

There are several **territorial levels** and areas of ecological and geographical (geoecological) planning, studying and improvement of economic activity for compliance planning, design and management at the national, regional, local administrative and local landscape levels. The results of each of the highest level of

territorial development by planning regulations should serve as a framework documents for the work at the lowest levels of territorial planning and business design.

There are the following levels of landscape planning and economic management (Fig. 3).

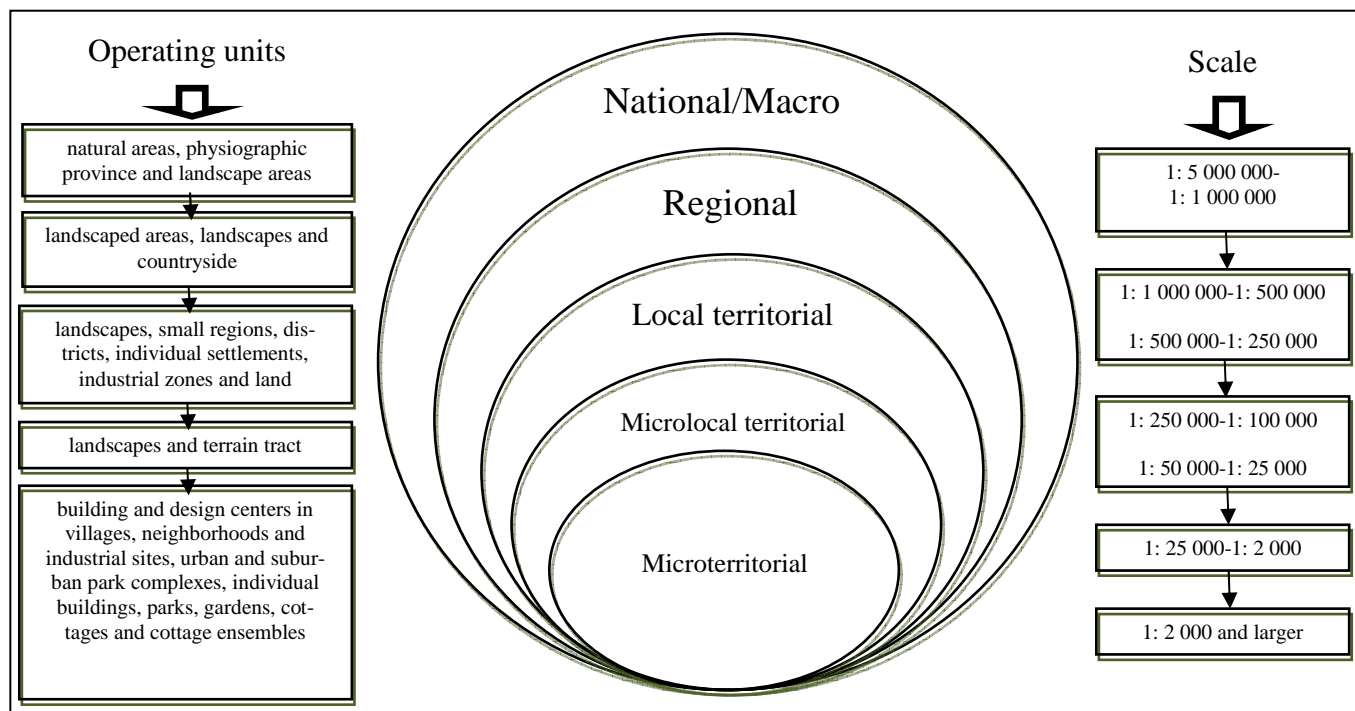

Figure 3. Hierarchical levels of landscape planning (done by author)

1. National or macro level at which concepts, general schemes and plans of economic activity in the country, major regions, economic regions, including sectorial industrial development schemes, schemes of settlement and environment are creating, developing and explaining. Operating units at this landscape planning level of economic activity are natural areas, physiographic province and landscape areas. The cartographic works deals with scale range from 1: 5 000 000 for general schemes (for example accommodation) to 1: 2 500 000-1: 1 000 000 (large regional schemes of development of productive forces).

2. Regional level of landscape planning and design for geoecological substantiation of schemes and projects of planning is corresponded to the scale of researches and cartographic materials as 1: 500 000-1: 250 000. Major operating units of landscape planning at this level are landscaped areas, landscapes and countryside. Moreover, from this level landscape planning can really be focused and built on the landscape and ecological framework of the territory as the scale of the planned objects and activities fully commensurate with its basic elements.

3. Local territorial level deals with landscapes with the purpose to create the regional planning projects of small regions, districts, individual settlements, industrial zones and land up to the scale 1: 50 000-1: 25 000.

4. Microlocal territorial level of landscape planning. The main operating units of landscape planning at

this level are landscapes and terrain tract. The projected planning of settlements, industrial zones and protected areas, detailed planning development centers, residential and industrial areas of cities, plans and projects of land are under elaboration and justification at this hierarchical level. The works held at the scale 1: 25 000-1: 2 000.

5. Microterritorial level of landscape ecological architecture and design at which the projects of building and design centers in villages, neighborhoods and industrial sites, urban and suburban park complexes, individual buildings, parks, gardens, cottages and cottage ensembles are justified and developed. Landscape and architectural design, location of landscape and ecological nano-territory design and objects (small architectural forms and fito-objects) made at the scale 1: 2 000 and larger.

Conclusions. Thus, humans have always had the dilemma of deciding among various contradictory and yet equally crucial issues of natural resource management especially between how to use essential territory or natural resources, how to create or reorganize them in the better way. That affecting decision making need to be given thorough considerations, especially when we could summarize that landscape planning and projecting play a significant role. One of the underlying factors that a decision maker needs to consider if he or she has enough knowledge about the key features of landscape planning and its objects because theoretical aspects are definitely important part of any scientific researches.

Hierarchy and territorial interconnectedness, including landscape and environmental planning, landscape and architectural design, landscape and environmental design

– an optimizational basis for economic management at different levels of organization.

References:

1. Pozacheniuk E.A. *Teoreticheskie podkhody k landshaftnomu planirovaniyu* // *Uchenye zapisky Tavricheskogo natsionalnogo universiteta im. V.I. Vernadskogo. Seriya «Geografia»*. – Том 24 (63). – 2011. – № 2. Част 1. – S. 240. [Позаченюк Е.А. *Теоретические подходы к ландшафтному планированию* // *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «География»*. – Том 24 (63). – 2011. – № 2. Часть 1. – С. 240].
2. *Landshaftnoe planirovanie: instrumenty i opyt primeneniya* / A.N. Antipov, V.V. Kravchenko, Yu.M. Semenov i dr. – Irkutsk: Izd-vo Instituta geografii SO RAN, 2005. – S. 25. [Ландшафтное планирование: инструменты и опыт применения/ А.Н. Антипов, В.В. Кравченко, Ю.М.Семенов и др. – Иркутск: Изд-во Института географии СО РАН, 2005. – С. 25].

Summary

Viktoriiia Udovychenko. THEORETICAL-METHODOLOGICAL ASPECTS OF LANDSCAPE PLANNING.

In geography geo-ecological directions of optimization of economic activity and the environment associated primarily with territorial structure improving, organization and operation of natural-economic systems or cultural landscape all together. This area is called a “landscape planning”. It is focused on the optimized geo-cultural landscapes formation by improving the territorial structure and functioning of natural-economic systems and business technology activities in accordance with the key landscape features areas. As an object of landscape planning we could mention different type of landscapes, their parts and morphological units, land and technology business activities, which are need to be organized in accordance with the principles and patterns of landscape-ecological optimization. There are several territorial levels and areas of ecological and geographical (geoecological) planning – national (macro level), regional, local territorial, micro local territorial and micro territorial levels. All of them are essential part for understanding, studying and improvement of economic activity for compliance planning, design and management.

Key words: landscape, landscape planning, object of landscape planning, territorial unit, hierarchical level.

UDC 911.3

Igor Smyrnov

GEOMARKETING ASPECTS OF SUSTAINABLE TOURISM (ON EXAMPLE OF NATIONAL NATURE PARK «SYNEVYR»)

Revealed geomarketing aspects of sustainable tourism on example of the National Nature Park «Synevyr» in Transcarpathian region of Ukraine. Submitted in comparison of the marketing mix (J. McCarthy), its alternative variant (author B.Loterbol) and author's draft of the marketing mix in tourism. Shown the peculiarities of the structure and using of proposed by the author the marketing mix variant in the tourism industry on example of National Park «Synevyr».

Key words: marketing mix, tourism, NNP «Synevyr», product, pricing, advertising and sales policy.

Ігор Смирнов. ГЕОМАРКЕТИНГОВІ АСПЕКТИ СТАЛОГО ТУРИЗМУ (НА ПРИКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКУ «СИНЕВИР»). Розкрито геомаркетингові аспекти сталого туризму на прикладі Національного природного парку «Синевир» у Закарпатській області України. Представлено у порівнянні класичний варіант маркетинг-міксу (Дж. Маккарті), його альтернативний варіант (автор Б.Лотербол) та авторський варіант маркетинг-міксу у туризмі. Висвітлено особливості структури та застосування запропонованого автором маркетинг-міксу у туристичній галузі на прикладі Національного природного парку «Синевир».

Ключові слова: маркетинг-мікс, туризм, НПП «Синевир», продуктова, цінова, рекламна та збутова політика.

Игорь Смирнов. ГЕОМАРКЕТИНГОВЫЕ АСПЕКТЫ УСТОЙЧИВОГО ТУРИЗМА (НА ПРИМЕРЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКА «СИНЕВИР»). Раскрыто геомаркетинговые аспекты устойчивого туризма на примере Национального природного парка «Синевир» в Закарпатской области Украины. Представлено в сравнении классический вариант маркетинг-микса (Дж. Маккарти), его альтернативный вариант (автор Б.Лотербол) и авторский вариант маркетинг-микса в туризме. Освещены особенности структуры и применения предложенного автором маркетинг-микса в туристической отрасли на примере Национального природного парка «Синевир».

Ключевые слова: маркетинг-микс, туризм, НПП «Синевир», продуктовая, ценовая, рекламная и сбытовая политика.

The marketing mix in tourism like classical marketing mix is one of the main concepts of marketing theory that defines the components, tools and software variables used in tourism management and control of the tourism market. One distinguishes the classical model «4P» of marketing mix (product, price, promotion and place) and its modifications «6P» and «7P», as well as alternative model «4C» (customers value, cost, convenience, communication). In the existing literature on tourism marketing in most cases these models of marketing mix mechanically applied to the activities of the tourism industry and travel companies, despite the fact that tourism as a branch of service sector has its own characteristics and unique features, including the most important one i.e. the fixing and attention to tourism resources on basis of which tourism business create a product. Accordingly, the marketing mix in tourism must take this into account and in our opinion has to have an original, unique to the tourism industry model. Literature and publications on the topic of the article include both classic marketing dictionaries [1] and training manuals on marketing tourism that belong to Ukrainian authors [2; 3; 4], as well as publications of international and national scientific conferences devoted to development problems and prospects of tourism industry in Ukraine and in the world [5; 6; 7; 8], recommendations of tourism field practitioners [9] and authors' copyright training complexes "Tourism Marketing" [10; 11].

Marketing Mix (complex) is term that was first used by Neil Borden from Harvard Business School in 1964 with the aim of identifying key components, tools and software variables that marketers use to manage and control market. It was a "cake recipe" that would be tasted better than its individual components. The idea of the marketing mix was offered with the conviction that

every company should coordinate and integrate various marketing programs to maximize their effectiveness and efficiency. There are various models of marketing mix for different purposes, each with different components. The most famous and popular version of the model is the marketing mix called «4P», (proposed in 1978 by Jerome McCarthy) which components are Product, Price, Promotion and Place. Component «Product» includes the following features and characteristics of quality, style, design, packaging, service, warranty, warnings, life cycle, investment and profits. Component «Price» covers prices, discounts, public prices for credit and loan conditions. Component «Promotion» includes advertising, relations, direct marketing, promotional sales. Component «Place» means using the direct or indirect marketing channels, distribution of goods, territorial coverage of the market, retail, supply, logistics and order fulfillment.

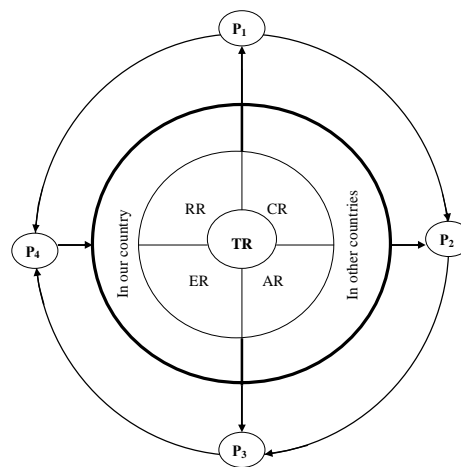
This model of marketing mix immediately attracted great interest and suggestions for additions. Thus, the proposed models were «6P» (plus policies and public – relations), and then – «7P» (added personnel, process and planning). Academician Bob Loterbol in 1990 proposed an alternative variant of marketing mix called "4C" – from the perspective and interests of the buyer: Customer value (value of the goods to the buyer), Cost (cost of the goods to the buyer), Convenience (goods' convenience to the buyer), Communication (buyer awareness about the product).

Despite the fact that sometimes the marketing mix model «4P» considered to be too simple for the current market situation and focused mainly on the traditional markets of consumer goods, yet for experienced and new generations of marketers it continues to serve as a model of an integrated approach to marketing planning and retains its importance for the development and implementation of integrated marketing programs of com-

panies. That is confirmed by Ukrainian [15] and foreign text – book on marketing [16].

As for the tourism marketing mix models, the available literature is mainly dominated by the mechanical approach of applying models of “4P” or “7P” to marketing activities of travel agencies and tourism industry as a whole, unfortunately, without considering distinct and unique tourism specificity as the only service industry (and type of business), which forms on the basis of tourism resources, the consumption of which is the basis for tourism development. Actually tourism business activity is the “sale” of tourist resources (TR), i.e. tourism products formed on them. If your TR is “sold” to your customers (residents), it is domestic tourism; if your TR is “sold” to non-resident buyers, it is a foreign (inbound) tourism; if TR is “ sold” to our citizens it is outbound tourism. That is why in the center of the model of the marketing mix in sustainable tourism should be not the consumer (tourist), and not the staff (as some authors

propose), but tourism resources, as they define tourism specialization and the corresponding range of tours, their prices , specific promotional and advertising business , marketing channels and transport – logistics support (Fig. 1). Indeed, depending on the available tourism resources (in Fig. 1 they for convenience considerations are divided into three main groups, in reality there may be many more of them – see [4, 86-88]), the tourist destination's specialization determines the type of tourism product – “P1” (this can be recreational tourism (according to seasons), cognitive tourism, leisure tourism, etc.), that can be offered for sale. Accordingly, depending on where the resource is located (at home or in another country) and to whom it will be offered (to residents or nonresidents) the specialization of tourism product is defined i.e. for domestic consumption (domestic tourism), for external use (foreign tourism) or consumption abroad (outgoing tourism).

Figure 1. Model of the marketing mix of sustainable tourism (authoring)

Notes: TR – Tourist Resources, RR – recreational resources, CR - cognitive resources, ER – Event Resources, AR- artificially created resources

Tourism resources define the price of tourism products – “P2” (arrow from “P1” to “P2” indicates the sequence of marketing “steps” in tourism). First of all, the price of tourism products (especially in international tourism) is affected by travel distance for tourism consumption. No wonder in the cost of long-distance travel 70-80 % is transport cost (aviation as usual). Thus, the closer to the tourist resources is the tourist place of residence, the lower is the price of the tour. For example, residents of Kyiv in order to visit Pechersk Lavra or Sophia Cathedral (which are on the list of UNESCO World Heritage Sites), need to spend on transport (if they have no their own cars) 3-5 UAH. But for the tour to Beijing (China) flight distance to several thousand kilometers (10 hours fly time) and cost several hundred dollars are required. The second factor that influences the price of tourism products is the level of infrastructure development of tourist resources and its modernity. So when this level is low the permit price will be lower, but the living conditions are worse, and vice versa.

The specificity of the resource base of tourism determines the characteristics of “P3” component of the marketing mix in tourism, i.e. promotional and advertis-

ing activities. Thus, the hallmark of tourism advertising is the ability to artistically portray those tourist resources that are offered for sale, such as ocean, beach, palm trees , famous cities and places, medieval castles, palaces and fortresses, unique natural sites and more. Moreover, the ad's rules allow the advertising to depict all of this in publications and advertising media better and brighter than in reality. So, choosing a particular tour, paying a price for it, getting all the information, a tourist falls through “P4” component to his long-awaited vacation spot where he uses tourism resources "to the fullest" (thus arrow from “P4” is directed to the center of the model, rather than from it, as in the case of “P1” – “P3”). That element “P4” in model of marketing mix in tourism means tourist destination, i.e. the location and use of tourism resources (destination). And the arrow from “P1” to “P4” suggests that there is a system connected with sales of tourism products with a direct or indirect distribution channels, transportation and logistics considerations and so on.

Let’s illustrate the practical application of marketing mix model in tourism proposed by author on example of NNP "Synevyr." The resource base for tourism

development there includes such types of tourism resources, as:

I. Nature and recreation:

a) Lake, of Synevyr which is a real pearl of the Carpathians Region, poetically named Sea Eye; recognized wetland of international importance under the Ramsar Convention; one of the seven natural wonders of Ukraine;

b) mountainous terrain and climate;

c) mineral springs rich in calcium, magnesium, iron, bromine, particularly Kolochava spring (local name Borkut) with access to 5 places of Tereblyanska Valley, including one – in the NNP "Synevyr";

d) 3 ecological and local history trails: "Forest "Krasny" – Synevyr Lake", "Rafting Museum – Lake "Wild", "Kolochava";

d) 2 thematic trails "Kychera", "Berezovets";

e) 8 tourist routes: "Synevyrsky Pass – M.* Kamyanka – Synevyrskye Lake", "Ostriky – Grebla", "Arpad defence line", "Kolochava – M. Strymba", "Ostriky – M. Hreben", "Sphagnum wetland Hluchany – Kosy Top", "W. Nehrovets – M. Periwinke – M. Prysloptsi – Forest of Suhar – W. Kolochava", "Forest of Kvasovets – M. Krasna – M. Menhul – W. Vilshana".

g) 120 rural households willing to develop rural green tourism.

10 музеев Колочавы

<p>Скансен «Старое село» Музей архитектуры и быта под открытым небом воссоздаёт старинное село Верховины</p> 	<p>Контакты kolochava.com</p> <p>Организация экскурсий: гуроператор «Ажю-тур»</p> <p>тел. в Киеве: (044) 285-09-85, 532-09-85</p> <p>тел. в Колочаве: (031) 462-41-81, (067) 215-09-85</p> <p>адрес в Колочаве: ул. Шевченко, 81-а</p>	<p>Церковь 1795 года Деревянный храм Сопестье Святого Духа храм в стиле барокко построен без единого гвоздя</p> 	<p>Музей Ивана Ольбрахта Музей известного чешского писателя, автора нескольких произведений про Колочаву</p>
<p>«Чешская школа» Школа с чешским языком преподавания работала в Колочаве в 1931–1938 гг.</p> 	<p>«Бункер Штаера» Укрытие группы повстанцев Михаила Штаера, действовавшей в Колочаве в 1949–1957 гг.</p> 	<p>«Колочавские бокорашы» Музей посвящён карпатским лесорубам и сплавщикам леса – бокорашам</p> 	
<p>«Советская школа» Передаёт атмосферу обучения закарпатских детей в 60–70-х годах прошлого века</p> 	<p>«Колочавская узкоколейка» Среди экспонатов – паровоз 1951 года, 10 вагонов, дрезины и инструменты путейцев</p> 	<p>«Линия Арпада» Оборудован в пяти бункерах линии защиты венгерских войск во Второй мировой войне</p> 	<p>Воинам-интернационалистам Посвящён 56 колочавцам, принимавшим участие в 14 зарубежных военных конфликтах времён СССР</p>

Figure 2. Museums of Kolochava willage

II. Cultural and sightseeing:

a) 10 museums in the willage of Kolochava (Skansen "Old Village", "Holy Spirit" wooden church (1795), museum of Chek writer Ivan Olbracht, the Czech school, the Soviet school, Bunker of Shtayer, Kolochavski Bokorash, Kolochava's local raibw, Defence Line Arpad, Museum of soldiers-internationalists - Fig. 4);

b) Regional Transcarpathian cuisine (dishes like Bagach, Vurda, Krumpli, Tokan, Lotsi, Hombovtsi);

d) Transcarpathian wines, balsams and cheese

tasting.

III. Events:

a) Rplyanka Festival (the first was in June 2013) – in the local dialect "ripa" means potatoes; rplyanka – local dish of mashed potatoes, corn or wheat flour;

b) music festival "The Synevyr trembitas are calling";

c) regional festival "Vilshany Spivanochky (Singing)" (willage of Vilshana).

These kinds of tourism resources of Tereblya Region, where the NNP "Synevyr" is, situated allow to develop many types of tourism i.e. relevant tourist products – "P1", in particular, on the basis of natural and recrea-

* M. – mountain, W – willage

tional resources – the agro, green, eco, mountain skiing, recreational and therapeutic tourism, hyking and tracking, etc.; based on cultural and cognitive resources – cultural, cognitive, ethnographic, wine (eno), gastronomy (Travel & Food) tourism etc.; event-based resources – festival tourism.

“P2” component of the marketing mix means pricing, but it has its own characteristics with respect to NNP "Synevyr" and generally – to all tourism in Transcarpathia Region. As we know, it is located at significant distance from the central, eastern and southern parts of Ukraine, therefore, it entails higher transportation costs compared to local resorts. Considering this the component “P2” should be compensated by low local prices for tourist services in Transcarpathia region, taking into consideration that the local components of tourism services cost (i.e. wages, local prices of food and raw materials, transportation fares, etc.) allow it, because

they are much lower than in Kyiv and in other major cities of Ukraine. It is important to provide that services prices of NNP "Synevyr" were competitive in comparison not only with other regions of Ukraine, but also with local producers. According to the data provided in the source [12], the cost of accommodation and three meals a day at the NNP "Synevyr" is 150 UAH. / day. For comparison, the estates of rural green tourism of Tereblyanschyna Region in the summer (when the NNP "Synevyr" works) have prices of) 150-170 UAH., in the off-season - even 110 UAH. So there is something to think about. The estimated cost of recreational and tourist services for 1 person for 12 days' stay in the NNP "Synevyr" (along with additional services – Table 1.) is 2180 UAH., That certainly is a very competitive price compared with other objects of this type in Transcarpathia region and Mizhhirskiy area.

Table 1

Determining of estimated cost of recreational and tourism services in NNP "Synevyr" [12, 16]

Number	Objects	Service content and oriented cost
1	Building №1 housing 48 beds, kitchen and 20 places for eating.	Ground floor: 1 room for 3 persons, 1 room 7 persons. First floor: 1 room for 3 persons; 5 rooms for 4 persons each; 1 room for 5 persons. Second floor: 1 room for 2 persons; 2 rooms for 4 persons each. Home Infrastructure (2 showers, 8 sinks, 4 toilets)
2	Building №2 housing 24 beds.	Ground floor: 4 rooms for 3 persons each. First floor: 4 rooms for 3 persons each. Home infrastructure.
3	Building №3 housing 9 beds	Ground floor: rooms for 3 persons each with home infrastructure.
4	Building №4 housing 36 beds with a conference hall	Ground floor: conference room, home infrastructure. First floor: 8 rooms for 3 persons each; second floor: 4 rooms for 3 persons each.
5	Building №5 housing 3 beds	1 room with 3 beds with home infrastructure.
Total: 120 beds		Price for 1 persons a day – 60 UAH., 12 days -720 UAH.
6	Kolyba "Kvasovets" – restaurant type enterprise with ethnic cuisine and service with seats for 40 persons and 4 pavilions with 16 seats.	Food service based on etnocuisine and ehnoservice actions, such as: Breakfast: banosh (20 UAH), tea with rosehip berries; Lunch: mushroom soup (20 UAH): bohrash (18 UAH), raspberries tea; Supper: trout (17 UAH.), strawberries tea.
		The cost of food for 1 person per day – 150 UAH, 12 days – 1800 UAH.
7	Health-medical complex with elements of ethnic and ritual performances	Mineral water, bath with mineral water (70 UAH), massage (30 UAH), health drinks and more. Total cost – 100 UAH.
8	Recreational and sports facilities	60-minute horseback riding (20 UAH); Fishing services with preparing trout (60 UAH); use of sports equipment (10 UAH / hour). Total service cost – 90 UAH.
9	Cognitive – recreational and sports tourism	Guided use of trails: thematic (10UAH), environmental (10UAN). Tourist routes: 2-day hike with overnight (110UAH). Total cost – 130 UAH.
		Supplements cost for 12 days – 320 UAH.
Estimated cost of touristic – recreational services for 1 person per 12 days – 2180 UAH		

The communication component of the marketing mix in tourism – “P3” (promotion, advertising, PR, etc.) also has to be effectively used in the work of the NNP "Synevyr." First of all it concerns advertising. The de-

velopment of the tourism product has several features that defines specificity of travel services: first, tourist services, unlike traditional products, do not have stable properties, such as quality, taste, usefulness, therefore

require priority development of such features of advertising as information and propaganda: Second, the specificity of tourist services necessitates the use of visual tools that fully illuminate an object of tourist interest. It is in tourism that advertising has to use principle "better to see once than to hear a hundred times." For example, the quality photo is able to make a much greater emotional impact than eloquent narrative. Therefore, advertising in tourism branch should always use photos, video and other multimedia materials.

In addition, high-quality and professionally made advertising provides a double effect: on the one hand, it helps tourism businesses to develop new markets, expand sales, on the other - to increase the income of tourism enterprises, through which it is possible to provide adequate staff salaries (which in turn, increases the interest of personnel in joint activities).

Promotional offers by NNP "Synevyr" developed by teacher of Department of Tourism of Kiev Drahomanov Pedagogical University are Iwashko Y.P. related with Kvasovets forest, NNP "Synevyr", food service on the basis of ethnic and ritual performances, health and medical services, cognitive services, ethnographic tourism in Kolochava village. There is successful, in our opinion, development of advertising leaflet [12, 30]. NNP "Synevyr" should advance such advertising in the Internet space, as well as in neighboring areas - Lviv, Ivano-Frankivsk, and as in other regions of Ukraine. A positive feature from the point of view of popularization of tourism and recreational services of NNP "Synevyr" is that the Cabinet of Ministers of Ukraine defined as promising sights for building of sports facilities for Olympic training, including ski lifts and infrastructure village of Synevyr and village of Synevyrska Polana (mountain Kamyanka) and village of Kolochava (mountain Strymba). In 2005, Mizgirya district council won the All-Ukrainian competition of projects and programs of local governments. With the project "Revival of the Carpathian village", the activity of the Mizgirya Center for Entrepreneurship is activated. The project was started in 2006 when the sector of tourism of local Administration and the Center for Regional Development "Trembita" prepared materials and conducted 12 training sessions with the owners of rural estates, tourist facilities staff, students of Mizgirya professional lyceum which were

willing to open their own businesses in rural tourism. Consultants during the training were from various business organizations of Transcarpathia region and Ukrainian government.

During the first stage, the number of participants covered by training, was more than 100 people. During training sessions Advisor for organizers and owners of tourist centers, was developed and distributed among the participants'. It covered questions of the regulatory work of rural and green tourism (R&GT); R&GT certification rules; the R&GT efficient operations landscape planning, hygiene and security of agro estate, holidaymakers catering, the rights and obligations of rural households; emergency aid on rural and green tourism routes, etc. [12].

"P4" component of marketing mix in tourism in relation to the NNP "Synevyr" has its own problems that are common to the development of tourism in the area. In particular: a) the absence of the master plan; b) completion of Mizgirya land sharing and land monetary valuation; c) improving of area service infrastructure; d) strengthening of communicational accessibility of territories that are perspective for the development of tourism and recreation (e.g. poor roads, lack of telephones, etc.); d) marking out the statutory mechanism for marking routes for active forms of recreation (like hiking, horse riding, cycling, etc.).

Conclusions. Proposed in article author's model of marketing mix in sustainable tourism takes into account the specific characteristics of sustainable tourism and its mandatory binding and attention to tourism resources and, at the same time has as a basis the classical model of the marketing mix. In our opinion, this model of marketing mix in sustainable tourism can be recommended for use in the educational process in the course "Marketing Tourism", which confirms the author's many years of experience teaching this discipline to future managers tourism field at Kyiv National Taras Shevchenko University [10] and Kiev National University of Culture and Arts [11]. This model of the marketing mix for sustainable tourism should be used in promotional and marketing activities of the NNP "Synevyr" as an integral part of its business development strategy. This will allow effectively promote and advertise tourism resources and opportunities of NNP "Synevyr" at Ukrainian and foreign tourist markets.

References:

1. Doyle Ch. *Collins internet-linked dictionary of marketing* / Ch. Doyle. – Glasgow: HarperCollins Publishers, 2005. – 368 s.
2. Kudla N.Ye. *Marketing turystychnykh posluh: navch. pos.* / N.Ye. Kudla. – K.: Znannia, 2011. – 351 s. [Кудла Н.Є. *Маркетинг туристичних послуг: навч. пос.* / Н.Є. Кудла. – К.: Знання, 2011. – 351 с.]
3. Правук Ю.М. *Marketing turizmu: pidruchnyk* / Ю.М. Правук. – K.: Znannia, 2008. – 303 s. [Правук Ю.М. *Маркетинг туризму: підручник* / Ю.М. Правук. – К.: Знання, 2008. – 303 с.]
4. Smyrnov I.H. *Logistyka turizmu: navch. pos.* / I.H. Smyrnov. – K.: Znannia, 2009. – 444 s. [Смирнов І.Г. *Логістика туризму: навч. пос.* / І.Г. Смирнов. – К.: Знання, 2009. – 444 с.]
5. Bunchak O. *Organizatsiia marketingu v sferi turystychnykh posluh* / O. Bunchak // *Organizatsiia diialnosti pidpryemstv turystychnoi industrii v umovakh integratsiinykh protsesiv: Zbirnyk tez dopovidei Mizhn. nauk.-prakt. konf.* – Ternopil: TNEU, 2013. – S. 57-59. [Бунчак О. *Організація маркетингу в сфері туристичних послуг* / О. Бунчак // *Організація діяльності підприємств туристичної індустрії в умовах інтеграційних процесів: Збірник тез доповідей Міжн. наук.-практ. конф.* – Тернопіль: ТНЕУ, 2013. – С. 57-59].
6. Maievskia M. *Marketing yak peredumova uspikhu turystychnoho pidpryemstva* / M. Maievskia // *Organizatsiia diialnosti pidpryemstv turystychnoi industrii v umovakh integratsiinykh protsesiv: Zbirnyk tez dopovidei Mizhn. nauk.-prakt. konf.* – Ternopil: TNEU, 2013. – S. 173-175. [Маєвська М. *Маркетинг як передумова успіху ту-*

- ристичного підприємства / М. Маєвська // Організація діяльності підприємств туристичної індустрії в умовах інтеграційних процесів: Збірник тез доповідей Міжн. наук.-практ. конф. – Тернопіль: ТНЕУ, 2013. – С. 173-175].
7. Vaibararak Ye.V. Znachennia marketyngu v turyzmi / Ye.V. Vaibararak // Perspektivy rozvytku turystychnoi industrii v Ukraini: regionalni aspekty: Zbirnyk tez za materialamy Vseukr. nauk.-prakt. internet-konf. – Uman: VPC «Vizavi», 2013. – S. 163-165. [Байбарак Є.В. Значення маркетингу в туризмі / Є.В. Байбарак // Перспективи розвитку туристичної індустрії в Україні: регіональні аспекти: Збірник тез за матеріалами Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2013. – С. 163-165].
  8. Budchenko N.V. Osoblyvosti marketyngu turystychnykh pidpryemstv / N.V. Budchenko // Perspektivy rozvytku turystychnoi industrii v Ukraini: regionalni aspekty: Zbirnyk tez za materialamy Vseukr. nauk.-prakt. internet-konf. – Uman: VPC «Vizavi», 2013. – S. 222-225. [Будченко Н.В. Особливості маркетингу туристичних підприємств / Н.В. Будченко // Перспективи розвитку туристичної індустрії в Україні: регіональні аспекти: Збірник тез за матеріалами Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2013. – С. 222-225].
  9. Mokhova Yu.A. Turfirma: s chogo nachat, kak preuspet / Yu.A. Mokhova, G.A. Mokhov. – SPB.: Piter, 2009. – 240 s. [Мохова Ю.А. Турфирма: с чего начать, как преуспеть / Ю.А. Мохова, Г.А. Мохов. – СПб.: Питер, 2009. – 240 с.].
  10. Smyrnov I.H. Navchalno-metodychnyi kompleks z kursu «Marketing turyzmi» dlia studentiv spetsialnosti 6.050401 «Menedzhment mizhnarodnoho turyzmi» / I.H. Smyrnov. – K.: LHT KNU imeni Tarasa Shevchenko, 2012. – 38 s. [Смирнов І.Г. Навчально-методичний комплекс з курсу «Маркетинг туризму» для студентів спеціальності 6.050401 «Менеджмент міжнародного туризму» / І.Г. Смирнов. – К.: ЛІТ КНУ імені Тараса Шевченка, 2012. – 38 с.].
  11. Smyrnov I.H. Marketing u turyzmi: Robocha navchalna programa dlia studentiv napriamni pidhotovku 6.140103 «Turizm» / I.H. Smyrnov. – K.: KNUKiM, 2012. – 42 s. [Смирнов І.Г. Маркетинг у туризмі: Робоча навчальна програма для студентів напряму підготовки 6.140103 «Туризм» / І.Г. Смирнов. – К.: КНУКіМ, 2012. – 42 с.].
  12. Oboznyi V.V. Ozdorovcho-turystychna diialnist Naukovo-navchalnoho tsentru «Synevyr» / V.V. Oboznyi. – K.: NPU imeni M.P. Drahomanova, 2012. – 52 s. [Обозний В.В. Оздоровчо-туристична діяльність Науково-навчального центру «Синебір» / В.В. Обозний. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. – 52 с.].
  13. Oboznyi V.V. Kompleksna tsilova programma rozvytku Naukovo-navchalnoho tsentru «Synevyr» / V.V. Oboznyi. – K.: NPU imeni M.P. Drahomanova, 2011. – 44 s. [Обозний В.В. Комплексна цільова програма розвитку Науково-навчального центру «Синебір» / В.В. Обозний. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. – 44 с.].
  14. Smyrnov I.H. Innovatsii v turyzmi: marketingovyi miks / I.H. Smyrnov // Geografiia ta turizm. – 2013. – Vur. 24. – S. 45-52. [Смирнов І.Г. Інновації в туризмі: маркетинговий мікс / І.Г. Смирнов // Географія та туризм. – 2013. – Вип.24. – С. 45-52].
  15. Marketingovyi analiz: navch. pos. / Za red. V.V. Lypchuka. – K.: Akademvydav, 2007. – 216 s. [Маркетинговий аналіз: навч. пос. / За ред. В.В. Липчука. – К.: Академвидав, 2007. – 216 с.].
  16. Kula J. Marketing: Ucebna / J. Kula a kolektiv. – Bratislava: Ekonomicka univerzita, Iura Edition / Wolters Kluwer, 2010. – 411 s.

Summary

Igor Smyrnov. GEOMARKETING ASPECTS OF SUSTAINABLE TOURISM (ON EXAMPLE OF NATIONAL NATURE PARK «SYNEVYR»).

In the tourism marketing as marketing in general, one of the main concepts is a marketing mix that defines the components, tools and software variables used in tourism management and control of the market. This is distinguished classical model of marketing mix “4P” (product, price, promotion, place) and its modifications “6P” and “7P”, and alternative model “4C”. As for tourism marketing, the available literature is mainly dominated by the approach of applying mechanically models “4P” or “7P” to the marketing of tourism companies and tourism industry as a whole, unfortunately, without taking into account a distinct and unique specificity of tourism, which basis is tourism resources, the consumption of which is the basis for tourism itself.

So in the center of the marketing mix models in tourism should be not a consumer (tourist), and not the staff, but tourist resources themselves since it involves specialization of tourism and relevant range of tours, the price, the specific promotional and advertising activities, marketing channels and transport and logistics support. Indeed, depending on the available tourism resources, tourism specialization of destination is determined by the type of tourism products – P1 offered for sale. From tourism resources depends the price of tourism products – P2. Specificity of tourism resource base determines the characteristics of P3 component of the marketing mix in tourism, ie promotional and advertising activities. Element P4 of marketing mix in tourism means place of location and tourist resource consumption (destination). Thus, the author's model of marketing mix in tourism takes into account the specific characteristics of sustainable tourism and its mandatory binding and attention to tourism resources and at the same time has as a basis classical model of marketing mix.

Key words: marketing mix, tourism, NNP «Synevyr», product, pricing, advertising and sales policy.

УДК 911.3

Костянтин Немець, Людмила Немець

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОЇ СИСТЕМИ ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ КОНСТРУКТ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

Розглянуті основні ознаки і властивості соціогеосистем. Показано, що це поняття введено в науковий обіг з позицій соціоактогенезу. До складу соціогеосистем входять мінеральна, біотична і соціальна підсистеми, які є результатом розвитку нашої планети у різні часи. Показано, що у загальному вигляді всі взаємодії у соціогеосистемі зводяться до інформаційного обміну між основними підсистемами. У суспільстві інформаційний обмін здійснюється через виконавчу систему соціуму. Адаптаційні можливості підсистем визначаються співвідношенням детермінованих і стохастичних процесів. Головна функція глобальної соціогеосистем полягає у перетворенні структурної інформації природних підсистем у наукову інформацію. Показано, що просторові невідповідності границь соціальних і природних підсистем в соціогеосистемі враховується в залежності від мети дослідження за їх просторовою структурою.

Ключові слова: соціогеосистема, соціальні та природні підсистеми, системні властивості та ознаки, еволюційний потенціал соціогеосистем, функції соціогеосистем, просторові ефекти.

Константин Немец, Людмила Немец. КОНЦЕПЦИЯ СОЦИАЛЬНО-ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ КАК МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ КОНСТРУКТ ОБЩЕСТВЕННОЙ ГЕОГРАФИИ. Рассмотрены основные признаки и свойства социогеосистем. Показано, что это понятие введено в научный оборот с позиций социоактогенеза. В состав социогеосистемы входят минеральная, биотическая и социальная подсистемы, которые являются результатом развития нашей планеты в различное время. Показано, что в общем виде все взаимодействия в социогеосистеме сводятся к информационному обмену между основными подсистемами. В обществе информационный обмен осуществляется через исполнительную систему социума. Адаптационные возможности подсистем определяются соотношением детерминированных и стохастических процессов. Главная функция глобальной социогеосистемы состоит в преобразовании структурной информации природных подсистем в научную информацию. Показано, что пространственное несоответствие границ социальных и природных подсистем учитывается в зависимости от целей исследования их пространственной структурой.

Ключевые слова: социогеосистема, социальные и природные подсистемы, системные свойства и признаки, Эволюционный потенциал социогеосистем, функции социогеосистемы, пространственные эффекты.

Konstantin Niemets, Lyudmila Niemets. THE CONCEPT OF SOCIO-GEOGRAPHICAL SYSTEM AS A METHODOLOGICAL CONSTRUCT OF HUMAN GEOGRAPHY. The article deals with the features and properties of sociogeosystem. It is shown that this concept is introduced to the scientific revolution from the position of socioaktogenезis. Sociogeosystem consists of mineral, biotic and social subsystems that are result of the planet development at different times. It is shown that in general terms all interactions in sociogeosystem reduced to information exchange between the major subsystems. Exchange of information in society is carried out through the executive system. Adaptive capacity of subsystems is defined by ratio of determined and stochastic processes. The main function of the global sociogeosystem is to convert structural information of natural subsystems in scientific information. It is shown that spatial mismatch of boundaries of social and natural subsystems in sociogeosystem taken into account depending on the purpose of investigation of spatial structure.

Key words: sociogeosystem, social and environmental subsystems, system properties and characteristics, evolutionary potential of sociogeosystem, functions of sociogeosystem, spatial effects.

Постановка проблеми. Вплив суспільства на розвиток всіх процесів у ландшафтній оболонці постійно зростає, що вимагає врахування дії антропогенних чинників у географічних дослідженнях незалежно від їхньої тематики. Особливо актуальною є ця вимога у суспільно-географічних дослідженнях, де природні і соціальні системи розглядаються у тісному взаємозв'язку. Необхідність методологічного вирішення означеної проблеми призвела до того, що, починаючи з кінця ХХ сторіччя, в географії стали вживатися поняття (соціоєкосистема, геосоціосистема, соціоприродна система тощо), які є похідними від фундаментального поняття «геосистема», введеного в науковий обіг В. Сочавою для природних складових ландшафту, і декларують єдність природних і соціальних компонент в об'єкті дослідження. Численність таких креатур зумовлена, з одного боку, певною методологічною недосконалістю системного підходу в географії на той час, а з іншого – необхідністю врахування специфіки взаємодії суспільства і природи, яка розглядалася дещо схематично з точки зору переважно геоєкології без належного врахування соціальних

процесів. При цьому, як правило, обґрунтуванню і роз'ясненню змісту більшості подібних понять, а, тим більше, їх детальному методологічному аналізу приділялось недостатньо уваги. Очевидно, навіть вдало підібраний термін, яким називається поняття, ще не передає його змісту повністю – крім його визначення, вказання місця в методологічній «ніші» тощо, необхідне пояснення його семантично-функціонального навантаження, яке повинне враховувати особливості предмету дослідження. Певна методологічна невизначеність вказаних понять з такої точки зору стимулювала спроби їх вдосконалення або обґрунтування і введення нових понять аналогічного змісту.

Аналіз попередніх досліджень за темою. Близько десяти років тому при обґрунтуванні переходу України на модель стійкого розвитку у роботі [5] було запропоновано і визначено поняття «соціогеосистема», яке відображає взаємодію соціуму і природних систем з позицій соціоактогенезу. Такий підхід зумовлений необхідністю врахування і розгляду механізмів цієї взаємодії з точки зору активної ролі соціуму в розвитку природи і суспільства. Дещо пізніше була описана структура соціогеосистеми і обґрунтовано її

визначення, як середовища, в якому відбувається соціально-географічний процес (соціоактогенез). Далі це поняття проходило апробацію у науковій роботі кафедри соціально-економічної географії та регіоназнавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, у дослідженнях аспірантів і докторантів кафедри, в обговоренні з колегами тощо, що дозволило виявити та опрацювати його дискусійні аспекти. Врешті-решт, з урахуванням досягнень філософії, теорії інформації, загальної теорії систем, кібернетики, синергетики і соціально-економічної географії (а також споріднених наук – фізичної географії, геології тощо) була сформована концепція соціогеосистеми, яка визначає місце цього поняття в методології суспільної географії.

Отже, **метою даної роботи** є викладення основних положень вказаної концепції. При цьому автори ніяким чином не заперечують застосування інших понять, про які йшлося вище. Ми вважаємо, що такий складний, різноманітний, багатоаспектний і суперечливий процес, як взаємодія соціальних і природних систем, не може бути вичерпним чином охоплений одним поняттям. Ймовірніше всього, для його адекватного відображення необхідна узгоджена система понять, які, доповнюючи одне одного, могли б охоплювати різні аспекти і складові соціально (суспільно)-географічного процесу.

Викладення основного матеріалу дослідження. Виходячи з мети даної роботи, нижче висвітлено основні системні ознаки і властивості соціогеосистем.

Склад соціогеосистем. До складу соціогеосистеми входять три основні складові: мінеральні (до них також відносяться поверхневі води і атмосфера), біологічні та соціальні системи. Кожна з них символізує і відображає певний етап у розвитку глобальної соціогеосистеми. Для обґрунтування цієї тези розглянемо інформаційну концепцію розвитку соціогеосистеми [4], яка пояснює еволюцію з позицій інформаційного обміну.

У другій половині минулого століття І. Пригожин, розробляючи теорію нерівновагих і дуже нерівновагих термодинамічних систем, обґрунтував інформаційний критерій еволюції [8]. За цим критерієм еволюція (прогресивний розвиток системи) можлива тільки тоді, коли приріст інформації у системі перевищує приріст її маси або кількості елементів. Виходячи з цього, еволюція системи супроводжується зростанням її різноманіття, ускладненням структури, розширенням функцій і т.і., тобто, зростанням кількості інформації в ній. Звідси випливає, що при досягненні межі насичення інформаційної ємності системи її еволюція (ускладнення) гальмується або взагалі стає неможливою і система, досягнувши максимально можливого різноманіття і впорядкованості, просто виконує свої функції.

Аналізуючи з цієї точки зору історію розвитку Землі, можна бачити, що її системна еволюція складається із кількох стадій, які тісно пов'язані з можливостями накопичення інформації. Перша стадія – літогенез – пов'язана з формуванням

мінеральних систем, атмосфери та гідросфери і накопиченням інформації у їхній структурі на різних рівнях – від елементів, молекул, мінералів, порід аж до структур глобального масштабу. Тривалість цієї стадії за офіційними даними складає приблизно 4,5 – 5 млрд. років. Вичерпання інформаційної ємності мінеральних систем (тобто, неможливість створення більш складних структур) мала гальмувати системний розвиток. У зв'язку з цим виникла необхідність у появі нового носія і накопичувача інформації з більшою ємністю. Так відбувся перший фазовий перехід глобальної геосистеми – в ній з'явилася органічна речовина і почався біогенез – розвиток біологічних систем із значно більшою інформаційною ємністю. З цього моменту (приблизно 3,8 - 4 млрд. років тому) системна еволюція Землі визначається переважно накопиченням інформації в біосистемах, бо мінеральні системи продовжують розвиватися, але на більш низькому рівні інформаційного обміну. Нарешті інформаційна ємність біологічних систем теж стала вичерпуватись і за різними даними від 5 млн. до 40 тис. років тому відбувся другий фазовий перехід – до соціогенезу. З'явився новий носій і накопичувач інформації – соціум, як перехід біологічного виду *Homo Sapiens* у нову якість – якість соціальної істоти.

На сьогодні можна констатувати, що інформаційна ємність соціуму і суспільства практично є безмежною. Бурхливий розвиток інформатики наприкінці ХХ - початку ХХІ сторіч свідчить про формування нового діалектичного протиріччя, пов'язаного вже не з браком інформаційної ємності, а з недостатньою швидкістю обробки інформації. Очевидно, слід чекати третього фазового переходу глобальної соціогеосистеми – до ноосфери, коли основною технологічною ланкою в обробці інформації стане штучний інтелект, всі земні потоки інформації будуть підконтрольні людству і воно почне активно та усвідомлено інтегруватися до космічних інформаційних структур.

Повертаючись до розгляду складу соціогеосистеми, слід наголосити, що соціальні, біологічні і мінеральні складові є відносно самостійними системами з власними властивостями і особливостями. Так, мінеральні (геологічні) системи відрізняються найбільшою консервативністю з характерним часом змін $10^1 - 10^2$ млн. років і мають найменшу кількість ступенів свободи. Біологічні системи більш мобільні, мають більшу кількість ступенів свободи і здатні відносно швидко реагувати на збурення. Соціальні системи найбільш рухомі, розвиваються з помітним прискоренням, мають здатність до нарощування інформаційного ресурсу і еволюційного потенціалу. Відповідно до цього у соціогеосистемі активна роль належить соціальним системам, які при достатньому рівні інформаційного ресурсу активно впливають на природні системи і в перспективі можуть перейти до цілеспрямованого раціонального управління ними. Враховуючи діяльну властивість соціуму, концепція соціогеосистеми опирається на теорію соціоактогенезу.

Взаємозв'язки і взаємодія в соціогеосистемі.

З огляду на те, що внутрішня адаптація складових соціогеосистеми вивчається відповідними галузями науки (геологією, фізичною географією, гідрологією, біологією, соціально-економічною географією та соціальними науками), в межах обговорюваної концепції доцільно розглянути тільки їх зовнішню взаємодію, яка, відображаючи їхні системні особливості, визначає загальний характер функціонування соціогеосистеми. Необхідно зазначити, що матеріальний обмін між підсистемами (речовиною та енергією) генерує інформацію та інформаційний обмін, який є найбільш загальним процесом, тому доцільно аналізувати взаємозв'язки в соціогеосистемі в термінах інформаційного обміну.

Між мінеральними та біологічними підсистемами відбувається адаптивний інформаційний обмін, суть якого зводиться до оптимального взаємного пристосування цих підсистем за фундаментальними законами розвитку матеріального світу (збереження енергії, маси, імпульсу руху та інших). Внаслідок цього підтримується динамічна рівновага між геологічним і біологічним кругообігами речовини, енергії та інформації. Соціум може впливати на цей процес змінами умов адаптації (стану зовнішнього середовища, ресурсів підсистем, інтенсивності та напрямку обмінних процесів тощо) і таким чином збурювати природні підсистеми, порушувати природний баланс між ними і змушувати їх реагувати на збурення змінами поведінки і системних властивостей. Це явище в геоecології зазвичай узагальнено кваліфікують як антропогенний вплив на навколишнє природне середовище. В концепції соціогеосистеми будь-який вплив соціуму на природні підсистеми розглядається як прояв соціоактогенезу і може мати конструктивний або деструктивний характер.

Взаємозв'язки соціуму з природними підсистемами у соціогеосистемі мають істотно складніший характер, що зумовлено подвійною природою людини як біологічної істоти і як представника соціуму. З одного боку, людина, як біологічна істота, свої первинні біологічні і фізіологічні потреби (в диханні, їжі, воді тощо) може задовольняти безпосередньо з природних джерел, бо це не потребує спеціальних технологій і засобів, і у цьому відношенні нічим не відрізняється від інших біологічних видів. З іншого боку, задоволення соціальних потреб соціуму за теорією соціоактогенезу вимагає цілого ланцюжку дій - усвідомлення потреби, створення системи цілей, створення і застосування певної виконавчої системи, отримання і аналізу результату. Зміст цих дій детально висвітлений в літературі (наприклад, [1, 4, 5, 6, 7 та інші] і додаткових пояснень не потребує. Натомість розглянемо цю проблему з методологічної точки зору.

Аналіз соціальних потреб показує, що кінцевим джерелом їх задоволення завжди є природа, тому сам процес задоволення будь-якої соціальної потреби є природокористуванням. Таким чином, соціум буквально приречений на природокористування, тобто, взаємодію з природними підсистемами соціогеосистеми. Досягаючи при цьому певної

прагматичної мети, соціум завжди перетворює структурну інформацію природних підсистем в соціальну (наукову) інформацію, що поповнює його інформаційний ресурс. Виходячи з цього, зрозуміло, що кінцевою суттю цього процесу є інформаційний обмін між соціумом і природними підсистемами.

На відміну від мінеральних і біологічних підсистем, між якими можливий тільки адаптивний інформаційний обмін, соціум використовує більш складні форми обміну інформацією з ними – управлінський і когнітивний інформаційні обміни (Немець). Перший з них має місце у всіх процесах природокористування, коли соціум цілеспрямовано змінює властивості і ознаки природних підсистем для задоволення певної соціальної потреби. Основною ознакою управлінського інформаційного обміну є наявність системи цілей у суб'єкта управління. Мультисистемну природокористування можна представити як велетенську систему управління, де соціум є суб'єктом управління, а природні підсистеми – об'єктами управління. Канали прямого і зворотного зв'язку є елементами виконавчої системи, від якості та ефективності функціонування яких багато в чому залежить «ціна» досягнення мети природокористування. Так, каналами прямого зв'язку в мультисистемну природокористування надходить управлінська інформація, внаслідок чого змінюється стан природних підсистем. Від коректності управлінських рішень відносно природних законів розвитку біосфери залежать наслідки цих змін. Зокрема, коли соціум не переймається проблемами природного середовища, результати управління, ймовірно, будуть мати деструктивний характер, що неминуче погіршить умови життя людей. Канали зворотного зв'язку дають можливість отримати моніторингову інформацію і після її аналізу внести відповідні корективи в управління.

Когнітивний інформаційний обмін використовується соціумом для пізнання навколишнього світу і спрямований на безпосереднє поповнення інформаційного ресурсу (Немець). Він має дві форми – пасивну (спостереження) і активну (експеримент). У першому випадку суб'єкт спостерігає за допомогою спеціальної виконавчої системи досліджуваній об'єкт і на основі отриманої інформації пізнає його властивості. У другому випадку суб'єкт, використовуючи виконавчу систему, змінює стан досліджуваного об'єкту і за його реакцією на збурення встановлює його властивості. Об'єктивно когнітивний інформаційний обмін, який відповідає науково-дослідній діяльності соціуму, здійснюється за певним алгоритмом для досягнення заданої мети і є найбільш складним і продуктивним.

Слід зазначити, що всі види обміну соціуму з природними системами здійснюються через спеціальний інструмент – виконавчу систему, яка разом із соціумом формує суспільство (рис.1). Виконавча система включає знання, технології і технічні засоби природокористування, які оптимально адаптовані до умов природокористування, вона створюється під конкретні мету і систему цілей і періодично трансформується відповідно до рівня розвитку інформаційного ресурсу соціуму

(суспільства).

Структура соціогеосистеми. Структура соціогеосистеми, відображена на схемі (рис. 1), є стійкою формою її організації, відображає взаємозв'язки між її підсистемами і підтримується їхньою взаємодією. Слід підкреслити, що загальна структура соціогеосистеми є інваріантною – всі три основні підсистеми завжди присутні у її складі, але їх внутрішня структура, стан і властивості можуть суттєво змінюватись відповідно до закономірностей адаптивного інформаційного обміну, що впливає на загальні функції соціогеосистеми. Дійсно, будь-які зміни в одній підсистемі неминуче призводять до

відповідних змін в інших підсистемах, але реакція на збурення буде різною в залежності від їх інерційності та еволюційного потенціалу.

Так, найбільш інерційними і не здатними до швидкої адаптації є мінеральні підсистеми. Їх природна еволюція потребує десятків і сотень мільйонів років, бо пов'язана з найбільш тривалим геологічним кругообігом речовини та енергії. Тому більш швидкі зміни (наприклад, під впливом соціуму) призводять до руйнування таких підсистем. Біологічні підсистеми мають значно більші адаптаційні можливості, що зумовлено їх суттєво більшою мобільністю і здатністю до швидкої мутації.

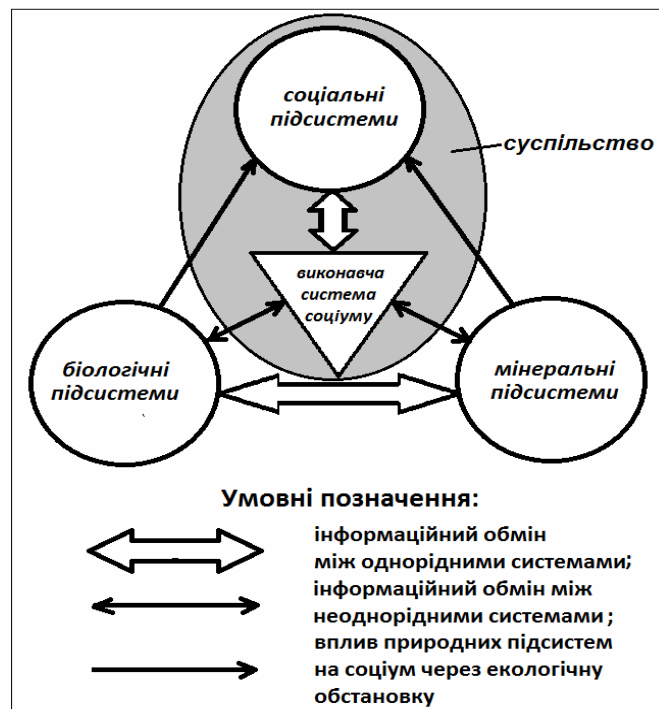

Рис. 1. Структурна схема організації соціогеосистеми

Для оцінки спроможності природних підсистем адаптуватися до дії соціуму нами запропоновано критерій збурення [4], який розраховується як відношення їх максимально можливої динаміки до інтенсивності збурення. Зокрема показано, що в залежності від його значення природокористування може відбуватися з оптимальному, критичному і катастрофічному режимах. Відповідно до цього, природні підсистеми з широкою областю гомеостазу і більш потужними внутрішніми ресурсами витримують більше збурення в оптимальному режимі.

Окремого розгляду потребує питання про стабільність структури соціогеосистеми в конкретних умовах її розвитку та існування. Як доводиться в синергетиці [2, 3, 8 та інші], розвиток системи (прогрес чи регрес) можливий тільки у тому випадку, коли вона виведена із стану рівноваги. Сталий (збалансований) стан системи означає відсутність розвитку. Отже, першою необхідною, але недостатньою умовою розвитку, зокрема, еволюції (прогресивного розвитку) є нерівновагий стан системи. Можна легко бачити, що в соціогеосистемі ця умова витримується завжди, у тому числі – і за діяльнісної активності

соціуму.

Другою необхідною умовою розвитку системи є її відкритість, тобто, можливість інформаційного обміну з навколишнім середовищем. За цієї умови в системі за різними каналами одночасно відбуваються два протилежно спрямовані інтегральні процеси. Перший з них – це накопичення в системі негентропії (інформації) із зростанням організованості системи з і переважним формуванням детермінованих зв'язків і процесів. Другий – зростання в системі ентропії з відповідним формуванням стохастичних зв'язків і процесів і зменшення організованості системи. В залежності від переважання якогось з цих процесів система прогресує або регресує. При переважанні першого процесу система забирає із зовнішнього середовища більше інформації, ніж віддає, і за рахунок цього збільшує свою впорядкованість. У протилежному випадку система віддає більше інформації, ніж забирає, і зменшує власну впорядкованість. Власне, це відображає згаданий вище еволюційний критерій розвитку систем І. Пригожина.

Аналізуючи реальні умови функціонування

соціогеосистем, можна впевнитися, що всі вони є відкритими. Більше того – інтенсивність внутрішнього і зовнішнього інформаційного обміну з часом в них збільшується, що є наслідком зростаючої активності соціуму (на жаль, не завжди конструктивної). Звідси випливає, що соціогеосистеми з більш активним соціумом швидше накопичують свій інформаційний ресурс (еволюціонують швидше) і постійно збільшують відрив від менш активних соціогеосистем (пасіонарність етносу за Л. Гумільовим). Зокрема, цим пояснюється нерівномірний розподіл країн світу за рівнем розвитку, який, з одного боку, генерує нові протиріччя в глобальній соціогеосистемі, а з іншого, підтримує потенціал її розвитку.

Третьою необхідною умовою еволюції системи є спроможність до адаптації завдяки наявності в системі детермінованих і стохастичних зв'язків і зумовлених ними процесів. У природних підсистемах соціогеосистеми локальні (хімічні, фізичні і фізико-хімічні) процеси мають строго детерміновані механізми, які описуються відповідними законами. Але їх спрямованість та інтенсивність на всіх рівнях узагальнення визначаються організацією середовища, яка принципово є випадковою, внаслідок чого всі інтегральні процеси мають стохастичний характер. Процеси у суспільстві мають більш складні закономірності, але теж реалізуються через детерміновані та стохастичні взаємозв'язки. Роль обох типів взаємозв'язків у визначенні адаптаційних можливостей соціогеосистеми різна. Для прикладу розглянемо у загальному вигляді крайні випадки.

Найвища здатність до адаптації забезпечується стохастичними зв'язками, які випадковим чином (у статистичному розумінні) «знаходять» оптимальні механізми адаптації, що зберігає систему від деградації і навіть руйнації. Наявність стохастичних зв'язків надає системі адаптаційної гнучкості і здатності пристосовуватись до значних змін зовнішніх умов з максимально можливим збереженням структури і функціональних властивостей. «Платою» за цю гнучкість та унікальну можливість виживання системи є ймовірнісний характер результатів стохастичних процесів, що проявляється як відхилення від очікуваного (прогнозованого, запланованого тощо) результату. При значному переважанні стохастичних процесів система втрачає організованість (і, відповідно, керованість) і наближається до стану динамічного хаосу.

Детерміновані зв'язки і процеси переважають у добре організованих системах, де вони забезпечують чітко і безпомилкове виконання головних функцій. Типовим прикладом є техногенні системи, в яких передбачені тільки детерміновані (функціональні) зв'язки між елементами і підсистемами, тому вплив випадкових чинників і процесів зведений до мінімуму. Такі системи мають максимальну ефективність у відносно вузькому діапазоні зовнішніх умов (для яких вони створені) і досить обмежену область гомеостазу. При змінах зовнішнього середовища вони, не маючи достатніх для адаптації гнучких стохастичних зв'язків, швидко виходять із області гомеостазу і перестають викону-

вати свої функції.

Таким чином, адаптаційна спроможність соціогеосистеми залежить від співвідношення детермінованих і стохастичних зв'язків у ній. Адаптаційний інформаційний обмін між природними складовими до появи людського суспільства відбувався згідно з природними законами і тому геологічний і біологічний кругообіги речовини, енергії та інформації не порушували балансу біосфери у цілому. Співвідношення детермінованих і стохастичних процесів було оптимальним, про що свідчить поступальний розвиток глобальної геосистеми і накопичення інформації в ній. З появою соціальної форми буття воно не змінилося, але з'явився принципово новий тип геосистем – природно-техногенні, в яких все більшу роль почали відігравати детерміновані зв'язки і процеси, створені людиною. Власне, з цього почалося формування соціогеосистем, де поступово формується новий глобальний параметр порядку – діяльність суспільства, а соціоактогенез стає помітним, а згодом і провідним чинником розвитку. Отже, в таких системах природний баланс детермінованих і стохастичних процесів порушувався, що призвело до зміни режиму функціонування біосфери і появи антагоністичних протиріч між природними і соціальними складовими соціогеосистем. Із зростанням масштабів господарської діяльності соціуму вказані зміни поступово набирають глобального характеру, що стало особливо помітним уже в ХХ сторіччі.

Отже, деструктивний вплив соціуму на природні підсистеми став невід'ємною і загрозовою ознакою розвитку сучасної глобальної соціогеосистеми. Але соціум ще більше трансформує себе, цілеспрямовано змінюючи свої властивості, зокрема, вносячи в суспільне буття детерміновані зв'язки [4]. Їх переважання особливо характерно для суспільств з надмірною централізацією влади (монархії, імперії, авторитарні та тоталітарні суспільства тощо), де діяльність суспільних (перш за все, правових) інститутів спрямована на обмеження ступенів свободи соціуму і його виконавчих систем. Такі заорганізовані суспільства успішно функціонують в сприятливих умовах (які вони намагаються зберегти експансією по відношенню до сусідів, посиленням політичного впливу, створенням блоків, альянсів, буферних зон тощо) і виявляються нездатними адаптуватися до нових умов. Із історії розвитку сучасної цивілізації добре відомо, що могутні і впливові імперії минулого розпадалися і гинули, не в змозі відповісти на виклики історії (різкі зміни зовнішніх умов).

Не менш загрозовим для розвитку соціуму є переважання стохастичних зв'язків, що призводить до анархії, дезорганізації суспільства, всездозволеності та інших спекуляцій на темі соціальних свобод. У цьому випадку суспільство для виживання вимушене самоорганізовуватись, створюючи нові владні структури і соціальні інститути (спонтанне зародження випадкових структур у динамічному хаосі за І. Пригожиним).

Врешті-решт, кожне суспільство знаходить прийнятне для себе співвідношення детермінованих і

стохастичних зв'язків, яке визначає його місце і принципи взаємодії з іншими суспільствами. Слід зазначити, що для демократичного суспільства необхідні паритет цих зв'язків та організація інформаційного управління.

Наближено можна оцінити роль стохастичних процесів у соціогеосистемі, які зумовлюють ступінь невизначеності її стану, величиною інформаційної ентропії як статистичним параметром стану соціогеосистеми. Відносно високі значення інформаційної ентропії свідчать про більший вплив стохастичних процесів у соціогеосистемі і меншу її організованість або впорядкованість. Все це дає можливість вважати цей важливий параметр стану соціогеосистеми як відносну оцінку її еволюційного потенціалу.

Цілісність соціогеосистеми. Цілісність соціогеосистеми відображає її внутрішню єдність і визначеність відносно зовнішнього середовища.

Внутрішня єдність соціогеосистеми означає, що на всіх її ієрархічних рівнях всі підсистеми та елементи синергічно «працюють» на максимально ефективне виконання головних функцій соціогеосистеми. Синергічні ефекти, зумовлені взаємозв'язками між підсистемами та елементами, створюють якісно нові властивості соціогеосистеми, які не зводяться до суми якостей її складових. Така властивість системи, яка відрізняє її від простої сукупності випадкових елементів, зазвичай визначається як *емерджентність*. Цей феномен, що по-різному проявляється на різних рівнях організації соціогеосистем, має одну загальну суть – він визначається взаємодією соціальної і природних підсистем, людини і природи.

Людина – єдина з живих істот на Землі, яка має інтелект і здатна до свідомої творчої пізнавальної та перетворюючої діяльності. Але для того, щоб реалізувати цей творчий потенціал, людині потрібен об'єкт і предмет інтелектуальної діяльності, який вона знаходить у соціальному і природному оточенні. Поєднання у творчому процесі інтелектуальних властивостей людини та об'єктів, явищ, процесів навколишнього середовища формує когнітивний інформаційний обмін, результатом якого є наукова інформація. Таким чином, в узагальненому вигляді емерджентність соціогеосистем полягає у перетворенні структурної інформації природних і соціальних систем на наукову інформацію, а в кінцевому результаті – на інформаційний ресурс суспільства. Всі інші прояви емерджентності соціогеосистем є похідними від інформаційного ресурсу. Це наукові відкриття і винаходи, нові технології і засоби природокористування, нові синтетичні матеріали і способи утилізації відходів, досягнення культури і мистецтва і багато іншого.

Безцінними для людського розуму і соціальної пам'яті є наукові звершення Страбона і Птолемея, Галілея і Коперніка, Ньютона і Лобачевського, Ломоносова і Менделєєва, Мечнікова і Потебні, Ейнштейна і Ландау, Вернадського і Патона та багатьох інших видатних вчених, які крок за кроком, цеглинку за цеглинкою вкладали у величну споруду сучасної науки і техніки, примножуючи знання людини. При-

рода і людські відносини у всі часи надихали видатних майстрів на створення шедеврів, які завдяки надзвичайному інформаційному наповненню назавжди увійшли в скарбницю найвищих досягнень людства. Ось чому люди завмирають перед Джокондою Леонардо да Вінчі і Сикстинською мадонною Рафаеля Санті, із сльозами на очах слухають «Місячну сонату» Бетховена і Шосту симфонію Шостаковича, насолоджуються безсмертними рядками Пушкіна і Шевченка, милуються пейзажами Шишкіна і Куїнджі, співпереживають почуттям Анни Кареніної і вражаються Мавкою Лесі Українки. Невловимі згустки інформації, вихоплені генієм і розумом Майстра з виру життя у різні часи і передані художніми і науковими засобами прийдешнім поколінням, продовжують бути джерелом натхнення, інтелектуальної і естетичної насолоди, духовного збагачення і вдосконалення людини. Саме у цьому полягає вища суть інформаційного обміну у часі і накопичення інформаційного ресурсу людства. Все це є тим невичерпним джерелом розвитку цивілізації, яке постійно поповнюється новими життєдайними силами і дозволяє з оптимізмом дивитися у майбутнє.

З урахуванням викладеного вище можна зробити висновок, що головною функцією глобальної соціогеосистеми в розвитку сучасної цивілізації є перетворення інформації – вона діє як велетенська інформаційна машина, що сприймає структурну інформацію, накопичену в природних і соціальних системах, і, завдяки творчій енергії людського розуму, перетворює її на загальноцивілізаційні цінності, які мають привести людство до переходу у більш високий стан організації – ноосферу та подальшої інтеграції в космічні когнітивні та інформаційні структури.

Питання про визначеність соціогеосистеми відносно зовнішнього середовища зводиться до встановлення її зовнішніх границь. Динаміка суспільно-географічного процесу, який є головним діяльним наповненням соціогеосистеми, вимагає чіткого визначення її границь не тільки у просторі, але й у часі, що є характерною відмінністю соціогеосистеми. У просторі зовнішня границя відділяє підсистеми та елементи даної соціогеосистеми від інших і є уявною поверхнею, через яку відбувається зовнішній матеріальний та інформаційний обмін. Часові границі суспільно-географічного процесу встановлюються залежно від необхідної глибини його ретроспективного аналізу (для виявлення часових закономірностей) та прогнозової перспективи і з урахуванням просторового розвитку процесу визначають положення просторових границь соціогеосистеми. З останньої тези випливає, що просторові границі соціогеосистеми у загальному випадку є функцією часу розвитку суспільно-географічного процесу і залежать від масштабу і мети дослідження.

Найбільш складним є питання про узгодження просторових границь соціальних і природних систем, детально проаналізоване у роботі [7]. Там же показано, що в класичних регіональних суспільно-географічних дослідженнях, коли вивчаються, наприклад, соціальна, економічна, культурологічна, мен-

тальна, інформаційна складові суспільно-географічного процесу, які більшою мірою стосуються соціуму, зовнішня границя регіональної соціогеосистеми визначається відповідно до існуючого адміністративно-територіального поділу, а природні підсистеми в цих межах розглядаються як природно-ресурсний потенціал території. Але протиріччя, зумовлене територіальною дивергенцією границь соціальної і природних підсистем у цьому випадку залишається невирішеним. Єдиною коректною можливістю врахування при необхідності переносу через границі природних підсистем є застосування принципу проточності.

Другий підхід до визначення зовнішніх границь соціогеосистеми застосовується, коли метою дослідження є взаємодія соціуму і природного середовища в межах природних підсистем чи елементів і увага акцентується саме на них. Прикладом може бути конфігурація річкового басейну, контур водоносного горизонту чи артезіанського басейну, родовища корисних коралин, ландшафтних елементів, ареалів популяцій тощо. У цьому випадку досліджувана територія «покривається» мозаїкою соціальних підсистем, яка має апроксимувати зовнішній контур природних підсистем чи елементів. Очевидно, точність апроксимації забезпечується найменшими за площею і репрезентативними з точки зору статистичної звітності соціальними підсистемами, якими для України є райони.

Третій підхід до вирішення означеного протиріччя, який у певному сенсі є комбінацією розглянутих вище підходів, можливий у випадку, коли зовнішня границя соціогеосистеми встановлюється контуром визначальної області досліджуваного процесу (частини простору, у якій відбувається процес). Це характерно для дослідження геоecологічної складової суспільно-географічного процесу, коли вивчають вплив певного об'єкту (наприклад, ТЕЦ, великий водозабір, водосховище, кар'єр, шахта, підприємство тощо) на природне та соціальне середовище і конфігурація визначальної області не збігається з границями соціальної і природних підсистем. У цьому випадку просторові границі соціогеосистеми можуть мати динамічний характер, тобто, змінюватись у часі відповідно до розвитку досліджуваного процесу у часі. Крім цього при достатній концентрації геоecологічних об'єктів (що характерно для промислово розвинених регіонів) відповідні соціогеосистеми можуть просторово перекриватись і створювати складні інтегральні соціогеосистеми з комплексним характером впливу на соціальні і природні складові. Все це ускладнює дослідження суспільно-географічного процесу і потребує використання принципу суперпозиції.

Соціогеосистеми підпорядковуються принципу ієрархічності з індуктивним способом накопичення інформації і організації інформаційного обміну за розглянутими вище підходами. Наприклад, при використанні адміністративно-територіального критерію встановлення границь отримуємо міські, сільські, районні, обласні (регіональні), національні, міжнародні, глобальну соціогеосистеми. При цьому

зв'язки між ієрархічними рівнями переважно визначаються правовими нормами суспільства. Застосування критерію природних підсистем створює ієрархію соціогеосистем, аналогічну ієрархії природних підсистем, і зв'язки в ній формуються відповідно до природних принципів і механізмів адаптації з накладеними зв'язками антропогенного характеру.

Як зазначалося вище, в соціогеосистемах відбуваються різні складові суспільно-географічного процесу і їх дослідження включає з'ясування не тільки просторових закономірностей, але й часового тренду. В розвитку нестационарних процесів розмір визначальної області залежить від часу (відповідно до критерію Фур'є) і властивості середовища сприймати збурення. Отже, дослідження таких процесів в соціогеосистемі вимагає врахування постійного переміщення її просторових границь.

Але найголовніша проблема дослідження динаміки соціогеосистем полягає у тому, що їх компоненти мають суттєво відмінні часові масштаби розвитку, про що вже йшлося вище. Мінеральні підсистеми за невеликим виключенням (гідросфера і атмосфера) «живуть» у геологічному масштабі часу (сотні мільйонів років), вони відносно константні стосовно соціуму, тому діяльність соціуму не може помітно вплинути на їх розвиток і викликати відповідну реакцію. Тут доцільніше брати до уваги зростаючий (пропорційно отриманню людством нових потужних джерел енергії) фізичний вплив на них – переміщення великих мас порід, зміни і руйнування структури (видобуток корисних копалин, зміни клімату, енергії рельєфу, режиму поверхневого стоку і підземної гідросфери тощо). Можна вважати, що у дослідженні впливу соціуму на такі підсистеми геологічний час є константою.

Біологічні підсистеми змінюються в географічному масштабі часу (сотні тисяч років) і їх реакція на антропогенний вплив є більш відчутною. Так, людство протягом відносно короткого періоду часу встигло знищити величезну кількість біологічних видів, змінити властивості багатьох видів рослин і тварин (наприклад, селекція, генна інженерія тощо), викликати природні мутації у представників різних біологічних видів і т.і. Біологічний кругообіг речовини порушується появою синтетичних матеріалів, які не піддаються дії консументів. Таким чином, соціум агресивно впливає на біологічні підсистеми не тільки фізично, але й змінюючи умови їх існування (забруднення середовища, зміна ландшафтів, прискорення або гальмування процесів тощо) та їхні системні характеристики – адаптаційні можливості, структурну інформацію і параметри еволюції тощо. Відповідна реакція біологічних підсистем за принципом Ле-Шательє спрямована на мінімізацію збурення і резистентну дію стосовно намагання вивести їх із природного стану рівноваги.

Соціум змінюється в історичному масштабі часу (сотні і тисячі років) і тому є найбільш динамічним компонентом соціогеосистем. Швидкий розвиток суспільства і випереджаюче зростання соціальних потреб багатократно прискорюють про-

цеси природокористування, які дуже часто виходять за допустимі межі збурення природних підсистем і призводять до їх деградації і руйнування. Це в свою чергу відображається на умовах життя людей, погіршення стану природного середовища за принципом бумерангу обертається збільшенням захворюваності і смертності, духовною і моральною деградацією, зростанням споживацьких інтересів населення. На цей найнебезпечніший виклик історії соціум повинен терміново знайти гідну відповідь, змінюючи свої властивості, потреби і відношення до природи.

Отже, застосування поняття «соціогеосистема», в якому всі зазначені вище проблеми взаємовідносин соціуму та природних підсистем органічно поєднуються, дає можливість розглядати і вирішувати їх комплексно у єдиному суспільно-географічному процесі. Предметно-об'єктна ідентифікація соціогеосистеми визначається метою дослідження і залежить від переважання в його об'єкті певних складових суспільно-географічного процесу – ментальної, культурологічної, соціальної, економічної,

інформаційної, геоекологічної. Очевидно, у будь-якому суспільно-географічному дослідженні повинен використовуватись певний «стандартний» базовий набір показників стану і розвитку соціуму і природних підсистем, який доповнюється цільовими показниками дослідження. Така гнучка організація пізнавального процесу дає можливість вивчати всі нюанси взаємодії соціальних і природних підсистем з необхідною точністю та детальністю.

Висновок. Діяльність соціуму і його роль у розвитку соціогеосистем постійно зростають, тому діяльнісний підхід до виділення соціогеосистем, що ґрунтується на теорії соціоактогенезу і описаний у даній статті, набуває все більшої актуальності. Але він не вичерпує всіх аспектів взаємодії суспільства та природного середовища – повинні бути й інші підходи, які приведуть до створення інших методологічних моделей дослідження цієї ключової проблеми сучасності. Їх застосування повинно базуватися не на принципах конкурентності, а на принципах доповнення, що дозволить врахувати значно більше особливостей коеволуції соціальних і природних систем.

Список використаних джерел:

1. Kartashov V.A. *Sistema sistem. Ocherki obshchei teorii i metodologii* / V.A. Kartashov. – М.: Progress-Akademiia, 1995. – 325 s. [Карташов В.А. Система систем. Очерки общей теории и методологии / В.А. Карташов. – М.: Прогресс-Академия, 1995. – 325 с.]
2. Kniazeva E.N. *Osnovaniia sinergetiki. Rezhimy s obostreniem, samoorganizatsiia, tempomiry* / E.N. Kniazeva, S.P. Kurdiunov. – SPb.: Aleteia, 2002. – 414 s. [Князева Е.Н. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомеры / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – СПб.: Алетейя, 2002. – 414 с.]
3. Kniazeva E.N. *Osnovaniia sinergetiki. Sinergeticheskoe mirovidenie* / E.N. Kniazeva, S.P. Kurdiunov. – М.: КомКнига. – 2005. – 240 s. [Князева Е.Н. Основания синергетики. Синергетическое мировидение / Е.Н. Князева, С.П. Курдюмов. – М.: КомКнига. – 2005. – 240 с.]
4. Niemets K.A. *Informatsionnoe vzaimodeistvie prirodnykh i sotsialnykh sistem: Monografiia* / Konstantin Arkadievich Niemets. – Kh.: Skhidno-regionalnyi tsentr humanitarno-osvitnikh iniitsiatyv, 2005. – 428 s. [Немец К.А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем: Монография / Константин Аркадьевич Немец. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – 428 с.]
5. Niemets L.N. *Ustoichivoe razvitie: sotsialno-geograficheskie aspekty (na primere Ukrainy): Monografiia* / Liudmila Nikolaevna Niemets. – Kh.: Fakt, 2003. – 383 s. [Немец Л.Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины): Монография / Людмила Николаевна Немец. – Х.: Факт, 2003. – 383 с.]
6. Niemets L.M. *Prostorova organizatsiia sotsialno-geografichnykh protsesiv v Ukraini [monografiia]* / L.M. Niemets, Ya.B. Oliiunyk, K.A. Niemets. – Kh.: RVV KhNU, 2003. – 160 s. [Немец Л. М. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні [монографія] / Л.М. Немец, Я.Б. Оліїник, К.А. Немец. – Х.: РВВ ХНУ, 2003. – 160 с.]
7. Niemets K.A. *Osoblivosti sotsiogeosystemy yak obiekta sotsialno-ekonomichnoi geografii* / Niemets K.A., Niemets L.M. *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi geografii: Mizhregion. zb. nauk. prats.* – Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina, 2012. – Вуп. 12(1). – С. 39-42. [Немец К.А. Особенности социогеосистемы как объекта социально-экономической географии / Немец К.А., Немец Л.М. Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – Вип. 12(1). – С. 39-42.]
8. Prigozhin I. *Ot sushchestvuiushchego k vznikaiushchemu: Vremia i slozhnost v fizicheskikh naukakh* / I. Prigozhin; *Per. s angl.* – М.: Editorial URSS, 2002. – 288 s. [Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках / И. Пригожин; Пер. с англ. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 288 с.]

Summary

Konstantin Niemets, Lyudmila Niemets. THE CONCEPT OF SOCIO-GEOGRAPHICAL SYSTEM AS A METHODOLOGICAL CONSTRUCT OF HUMAN GEOGRAPHY.

Deepening of cooperation between society and the environment requires clarification of conceptual apparatus. In this article authors grounded the concept of "sociogeosystem" from the position of socioaktogenesis. It is composed of mineral, biotic and social subsystems. It is shown that each of them is a result of the global geosystems development in different historical periods. Between components of sociogeosystems is observed an information exchange (mutual ad-

aptation and management of the natural environment). All social needs, which is the motive of nature are met through executive system of society (economic system), and performed adaptation, management and cognitive information exchange. Prerequisites of sociogeosystem development is their openness and adaptability, which plays an important role in determination of stochastic processes. Emergence of sociogeosystem is determined by the interaction of social and natural subsystems in which structural information is converted to natural sub scientific information and leads to spiritual enrichment of people. Man - the only creatures on earth that has intelligence and capable of conscious cognitive and creative transforming activity. But to realize this creativity, people need the object and subject of intellectual activity, which finds in the social and natural environment. This process determines the basic function of sociogeosystem as the accumulation of scientific information. Determination of the outer boundaries of sociogeosystem is the most difficult issue, because its components are not spatially overlap. Depending on the purpose of the study is imperative their spatial structure.

Key words: sociogeosystem, social and environmental subsystems, system properties and characteristics, evolutionary potential of sociogeosystem, functions of sociogeosystem, spatial effects.

УДК 911.3:32

Анатолій Степаненко

ОСНОВНІ ЗАКОНИ ГЕОПОЛІТИКИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СВІТОВОГО ПРОСТОРУ

Висвітлені основні закони геополітики в умовах глобалізаційних процесів: планетарного дуалізму, який набуває ознак глобальної тетракратії стихій – теллуократії, талласократії; аерократії і космократії; посилення фактору простору в людській історії; синтезу суші і моря; глобальної експансії; глобальної гегемонії. Розкриті їх властивості і значення в геополітиці світу. Показані зміни конфігурації геополітичного простору, нові геополітичні пріоритети в умовах глобалізації.

Ключові слова: закон, геополітика, глобалізація, теллуократія, талласократія, тетракратія, експансія, гегемонія.

Анатолій Степаненко. ОСНОВНЫЕ ЗАКОНЫ ГЕОПОЛИТИКИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ МИРОВОГО ПРОСТРАНСТВА. Освещены основные законы геополитики в условиях глобализационных процессов: планетарного дуализма, который приобретает свойства глобальной тетракратии стихий – теллуократии, талласократии, аэрократии и космократии; усиление фактора пространства в человеческой истории; синтез суши и моря; глобальной экспансии; глобальной гегемонии. Раскрыты их свойства и значение в геополитике мира. Показаны изменения конфигурации геополитического пространства, новые геополитические приоритеты в условиях глобализации.

Ключевые слова: закон, геополитика, глобализация, теллуократия, талласократия, тетракратия, экспансия, гегемония.

Anatoliy Stepanenko. THE BASIC LAWS OF GEOPOLITICS IN THE CONDITIONS OF WORLD SPACE ORGANIZATION. The basic laws of geopolitics in the conditions of globalization processes are enlightened: planetary dualism, which acquires the signs of global tetracracry of the elements: tellurocracy, thalassocracy, aerocracy and cosmocracy; strengthening of the factor of space in human history; synthesis of land and sea; global expansion; global hegemony. Their specificities and meaning in geopolitics of world are revealed. The changes of configuration of geopolitical space, new geopolitical challenges and priorities in the conditions of globalization are enlightened.

Key words: law, geopolitics, globalization, tellurocracy, thalassocracy, tetracracry, expansion, hegemony.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими і практичними завданнями. Тенденції і закономірності глобалізації, як об'єктивного процесу розвитку продуктивних сил, супроводжуються якісними змінами у суспільних відносинах, ведуть до кардинальних змін у всій системі державно-політичного, духовного й культурного облаштування суспільства. У ядерний вік технології змінюють географію в якості основного фактору геополітики, оскільки в боротьбі за військові переваги значення природних особливостей планети змінюється разом з ростом технологічних можливостей людини. Сучасна геополітична теорія повинна розширити число елементів, які беруться до уваги при складанні різних моделей і схем світової геополітики. До традиційних параметрів – географічного положення, ландшафту, клімату, чисельності населення, наявності транспортних артерій і т. д. – необхідно додати нові, перш за все наявність зброї масового знищення і засобів її доставки. Наявність такої зброї урівнює сили володіючих ним держав незалежно від їх територіальних характеристик. Крім суші, моря і повітряного простору в якості найважливішого параметра сучасної геополітики, як вважає французький геополітик П. Галуа, є космічний простір [1]. До числа основних елементів Галуа відносить і можливість цілеспрямованого управління масовою свідомістю і поведінкою людей. Зростаюча роль засобів масової інформації і комунікації, особливо електронних, а також наявність детально розроблених технологій по програмуванню суспільної думки чреваті для геополітики, на його погляд, далеко ідучими наслідками. Мас-медіа в сучасному суспільстві починають відігравати уже не допоміжну роль, як було раніше, але стають самостійним геополітичним фактором, здатним здійснювати істотний вплив на

історичні долі народів. Спецоперації по цілеспрямованій зміні суспільної думки з використанням найновіших засобів телекомунікацій і тонких засобів впливу починають відігравати не меншу роль, ніж воєнні загрози.

Певної ревізії вимагає концепція лімітрофу, роль якої значна в сучасному конструюванні світового порядку, його принципів, а також прогнозування стратегій геополітичного протистояння або партнерства держав з різним рівнем суб'єктності у геополітичному просторі. Лімітроф складають прикордонні держави, геополітичний простір яких зазнає домінуючого впливу і контролю з боку більш могутнього геополітичного актора. Це сфера впливу великих держав. У Російській Федерації поняття «лімітроф» включає союзні республіки колишнього СРСР (крім Російської Федерації), які утворилися після його розпаду.

Україна, прагнучи позбутися статусу лімітрофної периферії Росії, зазнає прямої військової агресії путінського режиму, який не визнає суверенітету і територіальної цілісності держави. При цьому Європейський Союз вважає східні кордони України лінією розлому між Європою і Росією, а Російська Федерація вважає західні кордони України лінією розлому між НАТО і простором країн СНД, позначаючи його як зону своїх особливих інтересів. Україна зазнає впливу геополітичних технологій лімітрофізації з боку Росії. Тому розробка геополітичної стратегії України як держави, що перебуває в лімітрофній зоні Росії, набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень, в яких започатковано вирішення проблеми. Проблемам дослідження геополітики в Україні приділяється значна увага. Відомі праці вчених М. Дністрянського, А. Кудряченка, Ф. Рудича, С. Василенко та ін. Проте в українських виданнях, присвяченим питанням геополітики, недостатньо уваги приділяється проблемам

геополітичних законів. У російській геополітичній літературі, яка має певний вплив і на окремі українські наукові і політичні середовища, як зазначає М. Дністрянський, спостерігається апологетика низки концептуальних положень, які забезпечують російській великодержавній ідеології низку переваг [2, с. 163].

У цьому зв'язку **мета статті** – розкрити основні геополітичні закони в умовах глобалізації, розкрити їх особливості, значення і роль в геополітичних процесах.

До основних законів геополітики відносяться закони: **планетарного дуалізму; посилення фактору простору в людській історії; синтезу суші і моря; геополітичної експансії; закон геополітичної гегемонії.**

Закон планетарного дуалізму. Він проявляється в географічній будові планети і в історичній типології цивілізацій. Цей дуалізм як доктрина стверджує, що геополітика як наука базується на протиборстві *теллуократії* («сухопутної могутності») та *талласократії* («морської могутності»).

Згідно з цим законом, упродовж усієї історії людства протистоять між собою континентальна і морська потуги. Це приводить до того, що дві стихії – земля і вода – символізують два способи буття людей, формують у них два типові види поведінки.

Для теллуократії характерні чітко визначені кордони, фіксований простір, стабільність, що проявляється в осілості, консерватизмі, стійких моральних нормах і юридичних законах, яким підпорядковується все населення. Для мешканців теллуократичної держави притаманне почуття колективізму на противагу індивідуалізму, збагаченню, духу підприємливості. Найбільш традиційні суспільства були пов'язані найбільше з елементом Земля. Це – теллуократія (влада Суші). Суша являє собою тип найбільш фіксованого простору, що визначає найбільш строгі норми, відокремлюючих територію однієї держави від території іншої, встановлюючих межі і формуючих основу міжнародного права, що діє як у періоди миру, так і в періоди війни. Зіткнення на суші між двома протиборчими сторонами завжди підпорядковані певним правилам. Це викликано тим, що сухопутна цивілізація завжди оцінює завойовані території як потенційно свої і тому керується принципом вибіркової поразки супротивника, де головною мішенню стають лише регулярні військові формування протилежної сторони. Самі ж землі і мирне населення сухопутний завойовник прагне не стільки спустошити або розорити, скільки освоїти, зробити своїми, інтегрувати.

Цивілізації, засновані на водній стихії, прийнято називати таласократіями (морськими державами). Німецький політичний теоретик К. Шмітт вважає, що «розрідження» панівної стихії спричиняє її розмивання юридичних норм, пов'язаних з упорядкуванням простору [3]. Дійсно, водні кордони і морські володіння набагато гірше піддаються діленню на «свої» і «чужі», ніж кордони земні.

Талласократія є більш динамічною і прихильною до технічного прогресу. Індивідуум, який пере-

буває серед водної стихії, може вижити тільки в екстремальних умовах. Доволі часто йому доводиться ризикувати життям, приймати нестандартні рішення. Жителі моря, на відміну від мешканців суші, розвиваються активніше, легко приймають і відмовляються від певних моральних і культурних цінностей, завжди прагнуть іти вперед, не зупиняючись перед труднощами на своєму шляху.

Деякі автори заперечують закон планетарного дуалізму. Так, відомий український геополітик М. Дністрянський вважає, що модель планетарного дуалізму – ненауковий підхід, деструктивна міфологема, що перешкоджає формуванню оптимальної глобальної територіально-політичної організації світу, оскільки формує немотивоване, переважно цілком безпідставне протистояння та антагонізм різних частин світу [2, с. 164]. Ці твердження, на його думку, базуються на тому, що, по-перше, усі цивілізації так чи інакше сформувалися в умовах суходолу, а багато країн безпосередньо поєднували приморські і континентальні регіони, і, по-друге, географія народів, їхня культурно-ментальна близькість визначила конфігурацію цивілізацій-культур, їхні істотні відмінності. Але, як відомо, саме територія, географічне середовище мають істотний вплив на менталітет населяючих кожний регіон народів і на їх взаємовідносини, оскільки природа впливає не лише на працю і на стереотипи мислення, не лише на мораль людини, але і на кожний аспект людського життя. Саме територія формує генотип людини, характер етносу. Територію (простір) можна розглядати як «матрицю», в якій закодовані передумови швидкості і загальних напрямів розвитку даної країни. Тому стверджувати, що даний закон непридатний для оцінки сучасної геополітичної організації світу, передчасно.

Саме з теллуократичних позицій можна пояснити анексію Криму Російською Федерацією та військову інтервенцію в східній Україні, безпрецедентний політичний, економічний та інформаційний тиск на Україну, а також відверту конфронтацію Росії із Заходом.

Традиційне для всіх геополітиків протиставлення теллуократії і талласократії, будучи обґрунтованим, залишає без уваги два інших елемента – Повітря й Космос. К. Шмітт вказує перспективи заповнення цього недоліку, який все більш очевидний при розвитку авіації, ракетобудування та космічної зброї.

Поява повітроплавання, освоєння цивілізаціями повітряної стихії ускладнює двополосну геостратегічну картину. Саме повітряні види озброєнь характеризуються своєю максимальною руйнівністю. На зміну сухопутному освоєнню-підкоренню і водному пограбуванню-розоренню приходять повітряне чисте руйнування. Найжахливіші сторінки сучасних війн пов'язані саме зі зброєю повітряної стихії – Герніка, Дрезден, Хіросіма і Нагасакі, аж до килимових бомбардувань Іраку в кувейтській війні. Перехід техносфери до стихії повітря ще більш, ніж води морів, відриває людство від його земного, традиційного коріння, відтинає його від історичного, культурного та етичного ґрунту. Шмітт вказує, що «аерократія» (влада за допомогою Повітря) багато в чому затушо-

вує протистояння Суші і Води, почасти зрівнюючи їх перед обличчям цілком деструктивної стихії. Цікаво зауважити, що ядерна зброя найтіснішим чином пов'язана саме з повітрям, оскільки переміщення ядерного боєзаряду у військових цілях можливо тільки за допомогою ракет або стратегічних бомбардувальників [3].

Але існує і четвертий елемент – Космос, який, на думку стародавніх греків, знаходиться над елементом Повітря. Цьому елементу відповідає космічний простір, який створює нові виклики людству. Зброя космічна (ефірократії за визначенням К. Шмідта) – це «розумна зброя» (за висловом американських військових експертів). Починаючи з «думаючої» ракети «Томагавк» військова думка, розвиваючись в логіці СОІ*, передбачає все більш і більш досконалі типи озброєнь, які можуть бути «незалежні» від людини і людства, діючи на підставі своєї більш "досконалої" і не підданої «архаїчним комплексам землі» логіки.

Закон посилення фактору простору в людській історії. Зростання ролі простору зумовлюється наступними факторами:

- збільшення чисельності населення і необхідністю забезпечити його життєдіяльність;
- обмеженістю ресурсів та перманентне зростання їх ціни;
- зжиманням простору, оскільки простір життєдіяльності людини все більше наповнюється не тільки подіями, але і матеріальними об'єктами, забезпечуючими виробничу діяльність і соціальне життя людини;
- зростанням масштабів експансії людини в природі, збільшення могутності технічних систем, накопичення відходів залишає все менше території, яку може використати людина;
- формуванням матеріальних компонентів середовища перебування людини наштовхується на все більш жорсткі обмеження і протікає в умовах зжимаючого простору-часу.

Цей закон проявляється в тому, що таласократія і теллурократія вели постійну боротьбу за простір. Ця боротьба тривала з перемінним успіхом. Починаючи з епохи Великих географічних відкриттів зростає вплив таласократії. Альфред Тайєр Мехен вважав, що на морську силу націй впливали такі чинники, як географічне середовище, фізична побудова, включаючи сюди природну продуктивність і клімат, розміри території, чисельність народонаселення, характер народу та уряду. Доказом переваги таласократії було створення великих колоніальних імперій, передовсім англійської. На думку А. Мехена, причина цьому «лежить головним чином в двох рисах національного характеру. По-перше, англійський колоніст невимушено і охоче поселяється на новому місці..., по-друге, він відразу й інстинктивно починає піклуватися розвитком ресурсів своєї нової країни в найширшому сенсі» [4]. В середині ХХ ст. головним центром таласократії стали США, а тел-

лурократія ототожнювалася з Радянським Союзом. Між двома супердержавами точилася жорстока боротьба в різних сферах, перш за все в озброєнні та космосі. Колапс СРСР та світової системи соціалізму двополосний світ припинив існування, призвівши до гегемонії США.

Під впливом цієї події американський вчений Френсіс Фукуяма опублікував у 1989 р. резонансну статтю «Кінець історії?», в якій пророкував торжество демократії, відсутність силових методів вирішення суперечок в світі, а також збройних конфліктів. Однак виникнення конфліктних зон в Європі, безліч локальних війн у різних регіонах, посилення міжнародного тероризму доводило, що до повного спокою ще надто далеко. Реакція на ці події знайшла своє відображення у статті, а згодом книзі американського дослідника Самуеля Хантінгтона «Зіткнення цивілізацій», в якій автор зайняв позицію, повністю протилежну тій, якої притримувався Ф. Фукуяма. Отже, для кожної геополітичної епохи були характерні свої домінуючі форми геополітичного протиборства. Приблизно до середини ХХ ст. основною формою вирішення державами своїх геополітичних завдань слугувало використання воєнної сили для здійснення територіальної експансії та встановлення режиму прямого (безпосереднього) контролю над ділянками території. В подальшому із зростанням промислових та інформаційних технологій, появою зброї масового знищення, глобалізацією економічних відносин відбулися диференціація геополітичного протиборства, виділення в його системі нових форм, зміна домінуючого елемента. Провідні держави, за винятком Російської Федерації, все рідше звертаються до традиційних форм контролю над простором, і, як наслідок, пряма військова агресія з метою захоплення і утримання територій перестає вважатися ефективним засобом геополітичної експансії.

Сучасне геополітичне протиборство є різноманітним за своїми формами: *цивілізаційним, інформаційним, соціально-економічним, військово-стратегічним (геостратегічним)*. *Форміційне протиборство* являє собою боротьбу між геополітичними суб'єктами за досягнення більш значних соціально-економічних показників, встановлення режиму міжнародного співробітництва на основі власних моделей політичного і економічного розвитку.

Цивілізаційне протиборство охоплює сферу боротьби між геополітичними суб'єктами за реалізацію національних цінностей і духовних потреб суперетнічних співтовариств із врахуванням культурно-історичних і національно-релігійних традицій. *Військово-стратегічний компонент* глобального геополітичного протиборства має пряме відношення до сфери зіткнення національних інтересів двох чи більше геополітичних суб'єктів у процесі реалізації їх намірів захистити власний суверенітет чи досягти політичних цілей з використанням військової сили.

* Стратегічна оборонна ініціатива (СОІ – *Strategic Defense Initiative*) – оголошена президентом США Рональдом Рейганом 23 березня 1983 року довгострокова програма науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт. Основною метою СОІ було створення науково-технічного заділу для розробки широкомасштабної системи протиракетної оборони (ПРО) з елементами космічного базування, що виключає або обмежує можливість поразки наземних і морських цілей з космосу

Інформаційне протиборство є сукупністю відносин інформаційного захисту та суперництва різних геополітичних суб'єктів.

Боротьба за території набирає значних масштабів. Це перш за все відноситься до Російської Федерації. Історичний досвід доводить, що Росія завжди бачить, мислить себе імперією, а значить – ніколи не змириться з втратою своїх давніх колоніальних земель. Повернення Росії до імперського статусу, до колишніх імперських кордонів становить нині головне завдання Кремля. Д. Шушарін, російський історик і публіцист вважає, що Кремль претендує на лідерство у встановленні нового світового ладу – без фінансових і політичних інститутів сучасного світу. Зазіхання Росії виходять за межі пострадянського простору.

Закон синтезу суші і моря – третій класичний закон геополітики. Мова йде про одне з ключових понять геополітики – «Берегову зону», або «Rimland» – фрагмент таласократії чи телурукратії. Рімленд (англ. rimland, від rim – ободок, край і land – земля, територія на краю суші) – геополітичний термін. Дане поняття до наукового обігу вперше ввів американський учений Ніколас Спайкмен (1893-1943). Згідно зі Спайкменом, Рімленд – це дуга з країн, що розташована між Хартлендом і країнами зовнішнього півмісяця* (як назвав їх Маккіндер, до якої він зарахував США, держави Західної Європи, Середнього Сходу, Південно-Західної Азії, Далекого Сходу разом із Британськими і Японськими островами). Країни цієї дуги, порівняно із Хартлендом, володіли більшими людськими і промисловими ресурсами, як сухопутною, так і морською могутністю. Спайкмен розглядав Рімленд як регіон, що виконує роль великої буферної зони між Морською і Сухопутною силами і який має захищатися від них обох. Він писав, що найбільшою загрозою для США є ситуація, коли Рімлендом керуватиме одна сила.

На думку Спайкмена, саме «Rimland», а не «Heartland», як твердив Х. Маккіндер, являє собою ключ до світового панування. Від нього надходять імпульси до простору, який іменують «Heartland», отже «той, хто контролює Рімленд, той керує Євразією, хто контролює Євразію, той керує долею світу» [5]. Вплив моря зумовлює в «береговій зоні» активніший розвиток, ніж на суші, тому вона – складніше і культурніше утворення. Це складна реальність, що має самостійну логіку і у величезній мірі впливає і на таласократію, і на телурукратію. Берегова зона виступає як суб'єкт історії зі своєю волею і долею, але реалізуються вони в рамках геополітичного дуалізму. Таким чином, Рімленд виступає поясом, пограничною зоною, або кордоном. У геополітиці цей термін несе інше смислове навантаження, ніж поняття кордону між державами. Морські прибульці бачать берег не як лінію для самого материка, а як те-

риторію, яку можна відірвати від континентальної маси, перетворити на базу, торговельний, військовий анклав для подальшого наступу на сушу.

Більш розвинув ідею «берегової зони» геополітик В. Дергачов, запропонувавши концепцію рубіжної комунікації. Йдеться про більш широке поняття контактної зони в системі «Море – Коустленд («Rimland») – Континент («Heartland»)). Через цю «берегову зону», яка пов'язує між собою море і сушу, відбувалися не тільки вторгнення завойовників з моря, але й різноманітні контакти – геополітичні, гео економічні, гео екологічні, соціокультурні тощо. В. Дергачов вводить поняття МОРЕМАР – берегову зону морів і океанів – головний геополітичний плацдарм. Із поглибленням міжнародного поділу праці, тенденціями глобалізації та регіоналізму «берегова зона» стає «зоною життєвих інтересів» окремих держав.

Закон геополітичної експансії. Геополітична експансія [від лат. expansion – поширення] – процес проникнення у геополітичний простір інших держав і закріплення в ньому, розширення сфер впливу (панування) держави чи групи держав, що здійснюється як економічними, так і позаекономічними методами. Геополітична експансія – постійний фактор розвитку людства, змінюється лише роль ресурсів, форм і засобів її здійснення. Таке просторове розширення все більше виявляє себе як засіб реалізації національного інтересу і має значний державотворчий потенціал [6].

В умовах глобалізації відбувається перерозподіл впливу від державно-політичних центрів сили до економічних центрів сили типу Міжнародного валютного фонду або Всесвітнього банку. На відміну від держав, економічні центри сили практично не піддаються контролю з боку громадянського суспільства. Поряд з державою виникають як рівноправні такі суб'єкти геополітики як міжнародні неурядові організації, транснаціональні корпорації, інші тіньові транснаціональні структури (міжнародна організована злочинність, мафія), які все частіше заявляють про власні цілі і можуть вступати в конфлікт з цілими географічними регіонами.

Проте держави продовжують залишатися основними суб'єктами геополітичного розширення, якщо не безпосередньо, то опосередковано, бо навіть ТНК (при всій своїй могутності) або інші геополітичні гравці все ж змушені звертатися до юридичних можливостей держави для закріплення свого індивідуального геополітичного розширення (експансії). Виділяють чотири основних типи держав-геополітичних акторів: наддержави; великі (світові) держави; регіональні держави; малі держави.

Експансія геополітична здійснюється шляхом активного втручання однієї держави або групи (союзу, блоку) держав у політику інших країн,

На думку Маккіндера, геополітична карта світу складалася з трьох основних частин: «осової зони» (Pivot Area), яка охоплювала басейни річок Північного льодовитого океану і двох внутрішніх морів – Каспійського і Аральського; «зовнішнього півмісяця» (Outer Crescent), що складався з територій США, Канади, Англії та Японії; і «внутрішнього півмісяця» (Inner Crescent), затиснутого між ними (Індія, Китай, країни Південно-Східної Азії і т.д.).

нав'язування їм чужих політичних стереотипів і т.ін., а також дипломатичним тиском або прямим використанням сили (збройних сил) для захоплення інших держав. Тому політична експансія нерідко призводить до війни могутніх держав проти слабких, які завершуються їх окупацією і втратою суверенітету.

Експансія з використанням сили відіграла істотну роль у процесах створення імперій. Сучасні міжнародні, політичні, економічні, духовно-культурні процеси свідчать про те, що деякі країни, союзи і блоки країн здійснюють експансію політичну, економічну, духовно-культурну проти інших країн, ведуть підготовку до створення нових імперій. Ці явища дуже небезпечні, вони вимагають від світового співтовариства проведення ефективних заходів щодо попередження та запобігання такого прагнення деяких країн.

Експансія – це перш за все територіальні придбання і встановлення військово-політичних сфер впливу, а також діяльність в даному напрямі (політика експансії). Нині в світі є чимало реальних і потенційних конфліктів, що кваліфікуються як прикордонні і територіальні суперечки, ряд інших проблем із визначенням статусу територій (одностороння зміна Туреччиною тлумачення угоди 1936 р. про статус Чорноморських проток), відповідаючих експансії в традиційному її розумінні. Правда, вони носять зараз «м'який характер», що в деякій мірі пояснюється не вигідним на сьогоднішній день співвідношенням: можливих придбань з урахуванням опору сторони, що обороняється і світового співтовариства; ризиків, пов'язаних з характером сучасних озброєнь і все більш широким їх поширенням на планеті; коротко- і середньотривалих соціально-економічних переважень, що лягають на країну, яка територіально розширюється. В майбутньому, в міру розвитку ресурсної кризи (виснаження сировинних ресурсів планети, скорочення родючості ґрунтів, зростання населення, посилення екологічних претензій держав одна до одної тощо) можливе повернення в світову політику жорсткого варіанту територіальної експансії (наприклад, агресія Іраку проти Кувейту, Російської Федерації проти Грузії, України, Молдови).

Геополітична експансія здійснюється в різних типах просторів не лише у фізичному просторі, але й в економічному, інформаційному, ментальному (ідеологічному) просторі. Природно, кожен тип простору вимагає застосування адекватних форм здійснення експансії. Так, наприклад, силове захоплення використовується для контролю фізичного простору, чутки – для експансії в ідеологічному просторі, програмний пункт – для контролю інформаційного простору, а кредити – для експансії в економічному просторі.

Стержнем сучасної експансії є **інформаційна, культурно-цивілізаційна, релігійна, політична, етнічна, а особливо економічна**. У широкому розумінні вона має відмінності від своєї «взькотериторіальної» різновидності. По-перше, якщо територіальна експансія мала, як правило, ступінчастий (просторове розширення Росії, США) і нерідко однонаправлений характер. (знамените правило Бісмарка для Німеччини: не воювати на два фронти), то сьогодні

експансія – це безперервний багатолінійний процес, націлений на множину об'єктів і тому породжуючий в результаті зіткнення інтересів цілий комплекс різнопланових конфліктів. По-друге, сьогодні «мирна» експансія здійснюється багатьма країнами та їх угрупованнями у відношенні одна до одної одночасно, тому можна говорити про їх «взаємопроникнення» або, іншими словами, утворення комплексу взаємозалежностей і протиріч. По-третє, раніше експансію здійснювала одна держава або союз держав (напр., комуністичний Варшавський договір здійснив агресію проти Чехословаччини у 1968 р.). По-четверте, внутрікоаліційна експансія періодично супроводжується «добровільними» взаємними поступками сторін, хоча загальний їх баланс, звичайно, сприяє найсильнішим з них. Нетериторіальна експансія (економічна, інформаційна, ідеологічна) являє собою безперервний процес, націлений на безліч об'єктів, і здійснюється «багатьма угрупованнями і державами у відношенні один одного одночасно».

У XXI ст. експансія набуває нових форм. Однією з цих форм є розв'язання гібридної війни, яку активно використовує Російська Федерація при анексії Криму та військової інтервенції в східній Україні. У цій війні пріоритетного характеру набули дії російських розвідувально-диверсійних груп, проведення терористичних актів і застосування партизанських методів боротьби із залученням до них т. зв. ополченців з місцевого населення та криміналітету, а також російських найманців. Застосовувалися проти української армії і батальйонні тактичні групи російських військ.

Операцією по захопленню Криму особисто керував В. Путін, а в операції брали участь підрозділи ГРУ і морської піхоти, які мали на меті нейтралізувати українські військові частини. Путін також розглядав можливість застосування ядерної зброї під час анексії Криму.

Інформаційний фронт «гібридної війни» розгортається одразу на кількох напрямках. Передусім серед населення у зоні конфлікту; серед населення країни, проти якої здійснюється агресія, однак територія якої не охоплена конфліктом; серед громадян країни-агресора і серед міжнародного співтовариства. Нинішнє пріоритетне завдання України – дати ефективну і змістовну відповідь передусім на військову, а також на інформаційну агресію проти нашої держави. Протистояти Росії в гібридній війні важко, оскільки агресор до цього протистояння готувався роками. Однак держава мусить навчитися протидіяти викликам гібридної війни.

Територіальні імперії захищаються від зовнішніх вторгнень шляхом утворення на своїх кордонах буферних держав (термін Керзона), або лімітрофів (лат. *Limitrophus* – прикордонний). Лімітрофи приймають на себе удари, призначені імперіям, і дозволяють останнім зберігати сили і ресурси. У середині лімітрофів імперії також можуть розвертати боротьбу між собою в латентних формах, не вступаючи у відкритий конфлікт, що може знищити або значно послабити одну з них. Найбільш розвинуті імперії створюють цілу систему лімітрофів (буферних держав), що прикривають ядро імперії на усе більш від-

далених рубежах. Облаштування лімітрофів являє собою універсальну імперську геостратегічну техніку.

У формі глобалізації здійснюється розширення (в тому числі геополітичне) найбільш розвинутих країн. Економічний, інформаційний і ідеологічний простір цих держав проникає в економічний, інформаційний і ідеологічний простір інших країн і одночасно приростає ним. Великі держави сучасного світу мають настільки величезний економічний і інформаційний простір, що це дає їм силу, міцність так само як нищівну, так і привабливу. Тому необов'язково нав'язувати менш розвинутих країнам, скажімо наприклад, літаки виробництва компанії «Боїнг». Вони самі при наявності фінансових засобів будуть прагнути поповнити цими літаками свій авіаційний парк із розумінням престижу.

Убезпечення від геополітичної експансії є метою і пріоритетом національної безпеки, а її видимим результатом – добре облаштований кордон. Кордон не лише фізичного простору, й інші його види (економічний, інформаційний, ідеологічний). Глобалізаційні метаморфози, а також виклики, що постали перед Україною, надали принципового значення питанням про стратегію, зміст, ресурси та особливості забезпечення національно-державного розвитку, тому що майже всі проблеми геополітики тісно пов'язані з безпекою суспільства і держави.

Зрозуміло, що захистом від територіальних форм експансії є удосконалення боєздатності й озброєності власної армії. Єдиним захистом від не територіальних форм експансії, згідно Ф. Листу, є «автаркія великих просторів». Ізоляціонізм окремої країни призводить її до загибелі. Прикладом цього може бути стрімка деградація Албанії 60-х років після практично повного відмовлення від контактів із зовнішнім світом, навіть торговельних, що стало наслідком реалізації концепції побудови соціалізму з опорою на власні сили.

Агресія Російської Федерації проти України та військова окупація Криму говорять про те, що система європейської безпеки, як і система угод про нерозповсюдження ядерної зброї та скорочення стратегічних наступальних озброєнь себе не виправдали. Це видно на прикладі РФ, яка грубо порушує основоположні принципи міжнародного права, що загрожує поверненню холодної війни. Ігноруючи систему міжнародної безпеки і гарантії територіальної недоторканості, Росія генерує небезпеку для суверенітету держав, оскільки створює прецеденти для політики експансії держав. Країнам, які хочуть мати ядерну зброю, Росія надала додаткову мотивацію пришвидшити свої розробки цієї зброї. Тому Україні слід негайно розробляти та ставити на озброєння ядерні боєголовки та засоби їхньої доставки. Тільки формування сильної і боєздатної армії може стримати зовнішнього агресора.

Закон геополітичної гегемонії. Геополітична гегемонія (грец. *ηγεμονία* – панування, керівництво) виражає прагнення суб'єкта політики до панування, що виражається, зокрема, у спробах встановити монополію на владу однієї держави щодо інших держав. Гегемонія – це не влада як така, а поєднання

двох засад – впливу і зверхності, що з часом переходить у панування – крайню фазу гегемонії. Серед різновидів гегемонії (культурної, ідеологічної та ін.) політична гегемонія найбільш виражена. Вперше теорію гегемонію почав розробляти Макіавеллі. Вона виражається в тому, що для створення держави потрібна гегемонія одного правителя, який буде боротись проти гегемонії інших правителів (як в середині держави, так і в цілій Європі).

Гегемонія на міжнародному рівні – не просто порядок між державами. Це порядок у світовій економіці з домінуючим способом виробництва, який проникає у всі країни і пов'язує інші підлеглі цьому способу виробництва. Крім того, це ще й комплекс міжнародних соціальних класів у різних країнах. Всесвітня гегемонія описується як соціальна, економічна і політична структури. Вона не може існувати, коли функціонує або переважає лише одна складова. Гегемонія – це взаємодія всіх трьох структур разом. Тільки в такому випадку можлива всесвітня гегемонія. Світова гегемонія виражається в універсальних нормах, інститутах, що встановлюють загальні правила поведінки для держав і для тих сил цивільного суспільства, які діють за межами національних кордонів – правила, які підтримуються панівним способом виробництва.

Закономірності геополітичної гегемонії розглядаються у дослідженнях багатьох вчених. Так, І. Валлерстайн вважає, що гегемонія – це кінцева фаза рухомого континууму, що характеризує відносини між великими державами. На початку континууму – гостра конкурентна боротьба в умовах відносної рівноваги сил. Гегемонія відображає здатність певної держави перетворити одну частину міжнародної системи на своїх клієнтів, а другу – загнати в оборонну позицію. Розвиток сучасної «світ-системи» визначається Валлерстайном змінами гегемонії. Матеріальна база гегемонії – більша ефективність певної держави в агроіндустріальному виробництві, торгівлі та фінансах, що забезпечує не тільки панування на світовому ринку, а й активне проникнення на внутрішні ринки інших країн. Гегемонія виникає як елемент нормального функціонування капіталістичної світ-економіки (КСЕ), котрий знав лише три гегемонії: Голландія – 1620-1672 рр.; Великобританія – 1815-1873 рр.; США – 1945-1973 рр. Голландська гегемонія зробила можливим сам КСЕ як історичну соціальну систему; британська гегемонія зміцнила її фундамент; американська гегемонія максимально розширила та поглибила КСЕ.

Теорія геополітичної гегемонії Дж. Модельскі передбачає, що нація-держава стає глобальним лідером, успішно пройшовши чотирьох етапний процес відбору або «розвитку», що складається з «постановки проблем», «створення коаліцій», «макрорішення» й «виконання», а також набувши або виявивши характеристики, необхідні для проходження відбору на роль лідера, а саме: політико-стратегічну організацію для забезпечення глобального впливу, передову економіку, відкрите суспільство та відповідальність щодо глобальних проблем. Водночас т. зв. Челенджери* не стають лідерами, тому що вони не можуть пройти процес відбору й програють, зокрема, у

фазі «макровирішення», бо в них недостатньо характеристик, необхідних для цієї ролі [8].

На шляху лідерства потрібне виконання декількох базових умов. Головні серед них – наявність необхідних ресурсів, присутність загальнонаціональної волі, адекватна міжнародна стратегія, сприйняття суспільства держави-лідера як гідної імітації моделі.

У свій час наполеонівська Франція й вікторіанська Британія викликали масове захоплення й бажання імітувати. Багато хто захоплюється й сучасною Америкою, її потужною економікою, системою освіти, її рівнем життя, видавництвами, фільмами, музикою й т.п. У той же час американський тиск на інші країни з метою створення всесвітньої відкритої економіки викликає виражену протидію. Політична життєздатність, ідеологічна гнучкість, динамізм економіки і привабливість культурних цінностей стали вирішальними факторами на шляху США до вершин світової політики. За З. Бжезінським, США і нині належать провідні позиції в чотирьох головних галузях світової влади:

- у військовій сфері вони володіють безпрецедентними глобальними можливостями розгортання;
- у галузі економіки залишаються основною рушійною силою світового розвитку, незважаючи на конкуренцію в деяких сферах з Японією, Німеччиною та Великою Британією;
- в технологічному відношенні вони зберегли абсолютне лідерство в передових галузях науки та техніки;
- американська культура набула світового поширення і є популярною, особливо серед молоді.

Саме це робить США єдиною супердержавою. Період їх неподільної влади залежатиме від багатьох внутрішніх та зовнішніх факторів, і передовсім від ситуації в Євразії.

Гегемонізм є прямим антиподом рівності, свободи, демократії, проголошених у Декларації прав людини і статуті ООН, він заперечує передусім принципи суверенної рівності держав. Досвід історії показує, що гегемонізм неминуче порушує баланс сил на світовій арені, веде до загострення міжнародної напруженості, поглиблення старих і виникнення нових конфліктних ситуацій і криз.

Прагнучи до геополітичної гегемонії, політичні кола залежно можуть застосовувати насильство для досягнення своїх цілей або намагатися використовувати демократичні процедури, ведучи боротьбу за гегемонію в плюралістичному суспільстві. Однак, це в кожному разі веде до встановлення тоталітарного або авторитарного режиму. На міжнародній арені геополітична гегемонія проявляється у спробах певної держави підкорити своєму впливу опонентів, встановити панування в масштабах регіону, континенту, усього світу. У рамках системи міжнародних відносин минулого, заснованої на конкуренції й прагненні до панування, кожній з великих держав у певній мірі були властиві гегемоністичні прагнення, що проявлялися в колоніальній експансії. В історично-

му минулому яскравим проявом гегемонізму була політика гітлерівської Німеччини, царської і комуністичної Росії, милітаристської Японії й інших диктаторських режимів.

Гегемонія уявляється багатьом представникам країни-гегемона кращою з можливих систем світового співжиття. Ідеологи гегемонії органічно не виносять критики «єдиноначальності»: із часів Геродота однополярність у світі приносила не тільки негаразди, але й порядок, свого роду справедливість, стримування руйнівних сил. Однополярність гарантує світ від несподіваних вибухів насильства, регламентує прогрес, забезпечує стабільність.

Прихильники однополярності вважають, що світ має потребу в згуртованості, у ключовій державі, що забезпечило б світовий порядок. Чи стабільна багатопольярна система? Сумнів на цей рахунок базується на досвіді багатопольярного світу без домінуючого лідера між Першою й Другою світовими війнами. Комуністична Росія, фашистська Німеччина, Японія й Італія і демократично-капіталістичні Великобританія, Франція й США зіштовхнулися у світі, що був позбавлений центра ваги, і це зіткнення призвело до трагічних результатів. Як вважає ряд політологів, кращим буде світ, у якому сила, мудрість і доброзичливість США – провідної наддержави – забезпечать заслін глобальним і регіональним конфліктам, даючи простір глобалізації, прогресу, мирній еволюції більшості.

Не всі задоволені бачити Америку єдиним світовим гегемоном. Однобічні американські дії швидко мобілізують збурювання, що переходить у протидію й лють, про що говорять тисячі антиамериканських демонстрацій. І це не краща реклама західних і особливо американських принципів. У результаті американська перевага у світі, що настільки очевидно відкрилася десятиліттями тому, має потребу в структуризації, у створення нових інститутів, у формуванні відповідної ідеології в умовах глобалізації світового простору.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В сучасний період економічний ріст у світі показав досить низькі результати, а геополітична ситуація є найнебезпечнішою з часів закінчення Другої світової війни: хаос і екстремізм на Близькому Сході, російська агресія і експансія, послаблення Європи, яке підігривається зростанням безробіття. В умовах глобалізації відбуваються зміни конфігурації і структури геополітичного простору, встановлюються нові геополітичні пріоритети.

Значним геополітичним фактором стають тероризм і територіальна експансія, особливо з боку арабських фундаменталів і російського експансіонізму. Американський президент Б. Обама порівняв російський експансіонізм за рівнем загроз міжнародній спільності з арабським фундаменталізмом. Тому дальніші дослідження з проблем формування і розвитку геополітичних законів стануть основою для розробки геополітичної стратегії України з урахуванням глобальних загроз і викликів.

* Челенджери – це другі, треті країни, які прагнуть стати світовими лідерами

Список використаних джерел:

1. Galua P. *Strategiia v yadernyi vek* / P. Galua. – М.: Voenizdat, 1962. [Галуа П. *Стратегия в ядерный век* / П. Галуа. – М.: Воениздат, 1962].
2. Dnistrianskyi M. *Zakony geopolityky: istorychni mifologemy, ideologichni ustanovky chy globalni trendy?* // *Nauk. visnyk Skhidnoevropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*. – 16 (265), 2013. [Дністрянський М. *Закони геополітики: історичні міфологеми, ідеологічні установки чи глобальні тренди?* // *Наук. вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. – 16 (265), 2013].
3. Shmitt K. *Planetarnaia napriazhenost mezhdu Vostokom i Zapadom i protivostoianie Zemli i Moria*. // *Elementy*. – № 8. – М., 2000. [Шмитт К. *Планетарная напряженность между Востоком и Западом и противостояние Земли и Моря*. // *Элементы*. – №8. – М., 2000].
4. Mekhen T.T. *Vliianie morskoi sily na istoriiu 1660-1783*. – Spb.: Terra Fantastika, 2002. [Мэхэн Т.Т. *Влияние морской силы на историю 1660-1783*. – СПб.: Terra Fantastika, 2002].
5. Nicolas Spykmen. *Geography of Peace*. – N.Y., 1994. – P. 43.
6. *Geopolitychna ekspansiiia / [Elektronnyi resurs]*. – Rezhym dostupu: <http://serg4244ukraina.livejournal.com/6359.html?thread=1495>. [Геополітична експансія / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://serg4244ukraina.livejournal.com/6359.html?thread=1495>].
7. Vallerstain I. *Tri otdelnykh sluchaia gegemonii v istorii kapitalisticheskoi mir-ekonomiki / I. Vallerstain // Oikumena. Almanakh sravnitelnykh issledovaniy politicheskikh institutov, sotsialno-ekonomicheskikh sistem i tsivilizatsiy*. – Вып. 1. – Kh.: Konstanta, 2003. – S. 160-169. [Валлерстайн И. *Три отдельных случая гегемонии в истории капиталистической мир-экономики / И. Валлерстайн // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций*. – Вып. 1. – Х.: Константа, 2003. – С. 160-169].
8. *Modelski G. World system evolution / G. Modelski // World-system history: the social science of longterm change // Edited by Robert A. Denemark*. – L.: Routledge, 2000. – PP. 24-54.

Summary**Anatoliy Stepanenko. THE BASIC LAWS OF GEOPOLITICS IN THE CONDITIONS OF WORLD SPACE ORGANIZATION.**

The basic laws of geopolitics in the conditions of globalization were revealed, importance and role in geopolitical processes were disclosed. The law of planetary dualism expresses confrontation between tellurocracy («land power») and thalassocracy ("sea power"). These two elements represent two ways of being of humans. The specificities of these two elements are revealed. Traditional opposition of tellurocracy and thalassocracy neglect the other two elements – Air and Space, which in the conditions of globalization largely determine geopolitical situation and should be considered in the management of the geopolitical processes.

The law of consolidation of space in human history manifests itself in a constant struggle for space. This is a result of the growing population, limited resources, squeeze of space, increasing of expansion of human in nature, etc. Fight for territory significantly grows, we can see the example of Russian Federation which encroaches not only on the territories of the former USSR republics, but on the territories of neighboring states.

The law of synthesis of land and sea expresses a complex reality that has independent logic and greatly affects thalassocracy, and tellurocracy. Rimland is zone, border territory or boundary. It sends impulses to heartland. According to N. Spykman, the role of Rimland is that who controls the rimland rules Eurasia, who rules Eurasia controls the destinies of the world.

The law of geopolitical expansion expresses the process of penetration in geopolitical space of the other countries and fixing in it, expanding of the spheres of influence of state or group of the states. Expansion - is first of all the territorial acquisitions and installation of the military and political spheres of influence. It is carried out in different types of spaces and not only in the physical space, but also in economic, informational, mental spaces.

The law of geopolitical hegemony expresses the desire of the subject of politics to dominate. Hegemony – is not a power, but combination of two principles - influence and arrogance that eventually turns into domination - extreme phase of hegemony. Among the varieties of hegemony (cultural, ideology, etc.), political hegemony is most expressed.

Key words: law, geopolitics, globalization, tellurocracy, thalassocracy, tetracacy, expansion, hegemony.

УДК 911.3:614.2(045)

Іван Дудник

ТЕРИТОРІАЛЬНІ СИСТЕМИ МЕДИЧНИХ ПОСЛУГ ЯК ОБ'ЄКТ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ

В статті розкриваються процеси формування територіальних систем медичних послуг та особливості їх суспільно-географічного дослідження. Значна увага приділяється ієрархічним складовим медичної системи послуг. Обґрунтовується доцільність розгляду двох напрямків зв'язків в таких системах (між підприємствами сфери послуг та центрами послуг (населеними пунктами) різних рангів). Аналізуються складові оптимізації територіального розміщення медичних послуг в Україні.

Ключові слова: суспільно-географічна система, географія сфери послуг, територіальні системи медичних послуг, територіальна структура, територіальна організація,

Іван Дудник. ТЕРРИТОРИАЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ КАК ОБЪЕКТ ОБЩЕСТВЕННОЙ ГЕОГРАФИИ. В статье раскрываются процессы формирования территориальных систем медицинских услуг и особенности их общественно-географического исследования. Значительное внимание уделяется иерархическому составляющим медицинской системы услуг. Обосновывается целесообразность рассмотрения двух направлений связей в таких системах (между предприятиями сферы услуг и центрами услуг (населенными пунктами) разных рангов). Анализируются составляющие оптимизации территориального размещения медицинских услуг в Украине.

Ключевые слова: общественно-географическая система, география сферы услуг, территориальная система медицинских услуг, территориальная структура, территориальная организация.

Ivan Dudnic. TERRITORIAL SYSTEM MEDICAL SERVICES AS OBJECT SOCIAL GEOGRAPHY. In this article the process of formation of local health services and features of their social and geographical research. Much attention is paid to the hierarchical composite medical services system. Expediency consideration of two lines of communication in such systems (inter-enterprise services and service centers (settlements) of various ranks). Analyzed components optimize spatial distribution of health services in Ukraine.

Key words: socio-geographical system, geography, services, territorial system of health services, territorial structure, territorial organization.

Постановка проблеми. Сфера послуг, як органічна складова частина процесів життєдіяльності суспільства, підпорядковується дії основних законів економічного та соціального розвитку. Її територіальний розвиток є певним специфічним відображенням закономірностей територіальної організації суспільства. Для того, щоб повніше відобразити територіальний розвиток сфери послуг, необхідно його розглянути через призму територіальної організації суспільства, а також показати роль і взаємозв'язки територіальних систем послуг в структурі суспільно-географічних систем, які виступають загальною формою територіальної організації суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний рівень наукової і навчально-методичної розробленості такої проблеми, як територіальна організація послуг можна оцінити як недостатній. Про це свідчать кількість, зміст та структура наукових публікацій з даної проблеми в географічній та економічній літературі, а також практична відсутність навчального курсу з територіальної організації послуг в навчальних планах більшості економічних вузів та значної частини географічних факультетів. Такий стан негативно позначається на практиці управління сферою послуг взагалі та її територіальною організацією, зокрема.

Теоретичним та прикладним проблемам територіальної організації сфери послуг, зокрема медичного комплексу, присвячено ряд наукових публікацій. Вагомий внесок у їх вирішення зробили науковці: В.А. Барановський, О.В. Гладкий, І.М. Дудник [1, 2], В.І. Куценко, О.О. Любіцева, В.В. Стецький, М.Ф. Тимчук, О.Г. Топчіев, В.М. Юрківський [4] та ін.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. В системі суспільно-географічного аналізу територіального розміщення сфери медичних послуг залишається невирішеним питання щодо оптимізації стану територіального розміщення медичних послуг в Україні.

Мета статті – розглянути процес формування територіальних систем медичних послуг та особливості їх суспільно-географічного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. В науковому дослідженні на основі системного підходу необхідно враховувати два аспекти прояву системних властивостей: онтологічний та гносеологічний. Онтологічний аспект є відображенням об'єктивно існуючої багатоманітної реальності в межах певної території, на якій в результаті прояву закону загального взаємозв'язку формуються складні системні утворення. В таких утвореннях знаходить вияв переважна більшість видів людської діяльності і системні риси в них мають найбільш загальний, часто неявно виражений характер. Така сукупність видів людської діяльності та пов'язаних з ними об'єктів, що об'єднуються спільною територією, являє собою інтегральну соціально-економічну систему і розглядається як спільний об'єкт (в першому наближенні) багатьох наук. Гносеологічний аспект є відображенням предметної сутності певної науки, він відображує певною мірою абстрагований (ідеалізований) образ реального об'єкта під кутом зору теорії даної науки [1].

Головною функцією сфери послуг, як підсистеми суспільно-географічної системи (СГС), є безпосереднє задоволення потреб людини та створення сприятливих умов її життєдіяльності. Вона відіграє роль своєрідної зв'язуючої ланки між базовими підсистемами (природно-ресурсна та матеріально-

виробнича) з одного боку та демографічною підсистемою, з іншого. З точки зору географії сфери послуг її об'єктом є територіальні системи послуг (ТСП) – сукупність прямо або опосередковано взаємозв'язаних підприємств послуг в межах цілісної території. Зрозуміло, що більш сприятливі передумови для виникнення безпосередніх зв'язків існують в межах однієї галузі (одного виду підприємств).

Процес зародження та розвитку територіальних систем послуг можна уявити як виникнення та стабільний вияв зв'язків між елементами сфери послуг в умовах цілісної території. Всю сукупність таких зв'язків можна поділити на два види: по-перше, це зв'язки між підприємствами сфери послуг, що зумовлені спільністю цільового призначення цих підприємств; по-друге, це взаємозв'язки між центрами послуг (населеними пунктами) різних рангів. Саме другий вид зв'язків є провідним в утворенні ТСП. Матеріальним виявом таких зв'язків є поїздки людей з одного населеного пункту до іншого з метою задоволення певних соціальних потреб. Оскільки обслуговуючий статус певного населеного пункту (він визначається обсягом та асортиментом послуг, що надають в цьому пункті) є досить постійним, то і поїздки людей характеризуються певною систематичністю та стабільністю. При цьому потрібно мати на увазі, що інтенсивність таких поїздок вища в межах невеликих за територією систем, а зі збільшенням території системи інтенсивність поїздок як правило зменшується, але вони відрізняються більшою цільовою спрямованістю [2].

Кінцевою метою вивчення та управління є раціональна (оптимальна) територіальна структура системи, тобто територіальна організація (ТО). Категорія «територіальна організація» вміщує в собі результати багатьох процесів територіальної взаємодії підприємств (об'єктів), їх локалізації, еволюційних змін форм територіального зосередження послуг. Ця категорія ширша від категорії «територіальна структура». Під «територіальною структурою» слід розуміти процеси територіальної взаємодії елементів сфери послуг, яка відбувається під впливом багатьох факторів і виступає як об'єктивний процес (еволюційний, далеко не завжди раціональний, іноді – стихійний). Територіальна організація – це процес і результат цілеспрямованого впорядкування територіальної структури і приведення її з допомогою управляючого впливу до оптимального стану. Тобто, ця категорія об'єднує в собі і процес досягнення раціональної територіальної структури, і стан системи (оптимальна структура, як територіально організована система), і процес наукового дослідження та управління системою. Саме такий зміст вкладається в поняття «територіальна організація послуг» [2].

В сукупності ТСП досить чітко простежуються два їх види: спеціалізовані (або територіально-галузеві) та інтегральні. Територіально-галузєва система послуг являє собою сукупність взаємозв'язаних підприємств певної галузі (спеціалізації) в межах конкретно-територіальної цілісності. Прикладом цього виду систем можуть бути місцева система медичного обслуговування або первинна система побу-

тового обслуговування. З методичної точки зору доцільним є виділення відповідних центрів послуг, тобто спеціалізованих центрів послуг відповідного рангу. Наприклад, м. Харків – міжобласний спеціалізований центр вищої освіти; м. Дніпропетровськ – міжобласний центр фінансово-кредитних послуг; м. Лубни – міжрайонний центр послуг пасажирського транспорту.

Інтегральна територіальна система обслуговування населення являє собою взаємообумовлене поєднання всіх підприємств та центрів обслуговування в межах цілісності території. Їх ієрархія є адекватним відображенням відповідної ієрархії центрів обслуговування.

У відповідності з принципами класифікації галузей сфери послуг, характером виробництва та надання послуг, особливостями їх територіальної організації виділяються такі спеціалізовані територіальні системи послуг: територіальні системи торгівлі (ТСТ), територіальні системи побутових послуг (ТСПП), медичних послуг (ТСМ), освіти (ТСО), рекреаційні системи (ТРС), фінансових послуг (ТСФ), культури (ТСК), науки (ТСН), управління (ТСУ), житлово-комунального господарства (ТСКГ) та інші. У складі таких систем виділяють функціонально глибше спеціалізовані системи нижчих порядків. Наприклад, в ТСО виділяються СТС шкільної освіти, професійної освіти, спеціальної (середньої) освіти, вищої фахової освіти і т.п.

Територіальні системи медичних послуг формуються в результаті взаємодії таких медичних закладів як лікарні загального профілю та спеціалізовані, поліклініки, фельдшерські пункти, медичні амбулаторії, спеціалізовані медичні центри. Первинним елементом ТСМ є пункт медичних послуг – село, в якому знаходиться фельдшерський пункт. Елементарний центр медичних послуг являє собою населений пункт, в якому діє амбулаторія та аптека; в місцевому центрі медичних послуг діє дільнична лікарня з поліклінічним відділенням та аптека; в низовому (районному) центрі – районна лікарня, що забезпечує всі види загальномедичних діагностичних та лікувальних потреб; кілька аптек; спеціалізовані кабінети (стоматологічний, лікувального масажу і т.п.). Міжрайонний центр медичних послуг має потужну лікарню з поліклінікою, може мати відомчі лікарні загальномедичного профілю. Обласний центр медичних послуг має обласну лікарню з поліклінікою, декілька спеціалізованих лікарень, декілька відомчих лікарень, може мати спеціалізовані медичні центри, широку мережу аптечних закладів, спеціалізованих лікувально-діагностичних кабінетів більшості профілів. Міжобласний центр медичних послуг відрізняється наявністю декількох спеціалізованих лікарень (центрів), що забезпечують весь спектр загальномедичних потреб та здійснюють також більшість унікальних видів лікування. Такими центрами в Україні є міста Дніпропетровськ, Донецьк, Харків, Одеса, Львів, Київ.

Для дослідження особливостей розміщення медичних послуг доцільно застосовувати такі показники:

а) забезпеченість лікарняними ліжками в роз-

рахунку на 10 000 жителів

$$M_k = \frac{B_k}{N} \times 10\,000, \quad (1)$$

де B_k – загальна кількість лікарняних ліжок в певній ТСМ;

N – чисельність населення;

б) забезпеченість лікарями

$$\alpha = \frac{N_\alpha}{N}, \quad (2)$$

та середнім медперсоналом

$$\alpha_p = \frac{N_p}{N}, \quad (3)$$

де N_α та N_p – відповідно чисельність лікарів та чисельність середнього медперсоналу;

в) середній радіус зони обслуговування медичного закладу (територіальна доступність)

$$R_m = 0.564 \sqrt{\frac{S}{F}}, \quad (4)$$

де S – площа території системи;

F – кількість медичних закладів відповідного профілю в системі.

г) середнє навантаження на медичний заклад взагалі та хворими, зокрема

$$T_o = \frac{N_o}{F} \quad \text{або} \quad T_x = \frac{N_x}{F}, \quad (5)$$

де N_o – чисельність жителів певної ТСМ,

N_x – загальне число звертань за медичною до-

могою всіх жителів.

Аналіз територіальної забезпеченості лікарями всіх спеціальностей дає підстави стверджувати, що:

– найвищий рівень забезпеченості мають області на чолі з регіональними (міжобласними) центрами (Харківська, Одеська, Львівська, АР Крим);

– середній рівень забезпеченості: північні, західні та центральні області;

– низький рівень забезпеченості: східні, південні області.

Висновок. Такі обставини вимагають відродження належного наукового пошуку у дослідженнях географії послуг та особливо в географічному дослідженні медичних послуг. Серед сукупності заходів, що сприяли б більш ефективному соціально-економічному розвитку сфери послуг, на думку автора, першочерговими мають бути, зокрема:

- поглиблене наукове дослідження змісту та форм територіальних систем послуг (теоретико-методологічний аспект);

- розробка ефективних методик аналізу територіальної організації послуг;

- розгортання комплексно-регіональних досліджень територіальних систем медичних послуг та мереж різних ієрархічних рівнів, які поєднували б описові, прогнозно-аналітичні та практично-прикладні підходи.

Список використаних джерел

1. Dudnic I.M. Nuzova demogeografichna sistema / I.M. Dudnic, T.V. Panasenko. – Poltava :Polt. viddil UGT, 1996. – 199 s. [Дудник І.М. Низова демогеографічна система / І.М. Дудник, Т.В. Панасенко. – Полтава :Полт. відділ УГТ, 1996. – 199 с.]
2. Dudnic I.M. Terytorialna organizatsiya posluh: Kurs lektzii / I.M. Dudnic. – Poltava: PIB MNTU, 2002. – 100 s. [Дудник І.М. Територіальна організація послуг: Курс лекцій / І.М. Дудник. – Полтава: ПІБ МНТУ, 2002. – 100 с.]
3. Teoriia prognozirovaniia i priniatiia resheniy: Ucheb. posobie. Pod red. S.A. Sarkisiana. – M.: Vysshaya shkola, 1977. – 352 s. [Теория прогнозирования и принятия решений: Учеб. пособие. Под ред. С.А. Саркисяна. – М.: Высшая школа, 1977. – 352 с.]
4. Yurkovskiy V.M. Geografiia sfery obsluzhivaniia / V.M. Yurkovskiy. – Kiev: UMKVO, 1989. – 82 s. [Юрковский В.М. География сферы обслуживания / В.М. Юрковский. – Киев: УМКВО, 1989. – 82 с.]

Summary

Ivan Dudnic. TERRITORIAL SYSTEM MEDICAL SERVICES AS OBJECT SOCIAL GEOGRAPHY.

The regional health care system formed by the interaction of such medical institutions as general hospitals and specialized, clinics, first aid stations, medical dispensaries, specialized medical centers. The primary element of SCI is an item of medical services – a village where the first aid stations. A basic health care center is the point, in which the clinic and pharmacy; a local health care center operates a district hospital and polyclinic departments of pharmacy; in the lower (district) center – the district hospital, providing all kinds of general medical diagnostic and therapeutic purposes; several pharmacies; specialized classrooms (dental, medical massage, etc.). The interregional center has a strong health care clinic of the hospital may have departmental hospital general medical profile. The regional center of health services has regional hospital with a polyclinic, several specialized hospitals, several departmental hospitals may have specialized medical centers, a wide network of pharmacies, specialized treatment and diagnostic rooms most profiles. Interregional Centre for health services is the presence of several specialized hospitals (centers), providing full range of general medical needs and also do most unique treatments. These centers in Ukraine city Dnipropetrovsk, Donetsk, Kharkiv, Odessa, Lviv, Kyiv.

To study the characteristics of the medical services appropriate to apply the following indicators: the provision of hospital beds per 10 000 inhabitants; the number of doctors; average service area health facility (territorial accessibility); the average load on the institution in general and patients in particular.

Key words: socio-geographical system, geography, services, territorial system of health services, territorial structure, territorial organization.

УДК 911.3.33 (477)

Микола Барановський

ДО ПИТАННЯ ПРО НОВУ СХЕМУ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОГО РАЙОНУВАННЯ УКРАЇНИ

Обґрунтовано необхідність розробки нової схеми сільськогосподарського районування України, здійснено аналіз існуючих підходів і сучасних особливостей формування статистичної бази та визначення спеціалізації сільського господарства окремих територій. На основі аналізу показників обсягів реалізації дев'яти видів аграрної продукції визначено галузеву структуру сільського господарства адміністративних районів України. З використанням нейромережових методів, зокрема карт самоорганізації Кохонена, здійснено групування адміністративних районів України за подібністю спеціалізації сільського господарства. Виділено сім типів районів (кластерів), які вирізняються певними особливостями спеціалізації аграрного сектора, проведено оцінку змін, які сталися у спеціалізації сільського господарства у межах існуючих аграрно-територіальних зон, особливо поліської та лісостепової, визначено їх причини. Розроблено карту «Спеціалізація сільського господарства адміністративних районів України», яка може стати основою для розробки нової схеми сільськогосподарського районування країни.

Ключові слова: аграрний сектор, сільськогосподарська спеціалізація, товарна продукція, кластерний аналіз, сільськогосподарське районування.

Николай Барановский. К ВОПРОСУ О НОВОЙ СХЕМЕ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОГО РАЙОНИРОВАНИЯ УКРАИНЫ. Обоснована необхідність розробки нової схеми сільськогосподарського районування України, проведено аналіз існуючих підходів і сучасних особливостей формування статистичної бази і визначення спеціалізації сільського господарства окремих територій. На основі аналізу показників обсягів реалізації дев'яти видів аграрної продукції визначено галузеву структуру сільського господарства адміністративних районів України. З використанням нейромережових методів, зокрема карт самоорганізації Кохонена, проведено групування адміністративних районів України за подібністю спеціалізації сільського господарства. Виділено сім типів районів (кластерів), які вирізняються певними особливостями спеціалізації аграрного сектора, проведено оцінку змін, які сталися у спеціалізації сільського господарства у межах існуючих аграрно-територіальних зон, особливо поліської та лісостепової, визначено їх причини. Создана карта «Спеціалізація сільського господарства адміністративних районів України», яка може стати основою для розробки нової схеми сільськогосподарського районування країни.

Ключевые слова: аграрный сектор, сельскохозяйственная специализация, товарная продукция, кластерный анализ, сельскохозяйственное районирование.

Mykola Baranovsky. ON A NEW SCHEMA OF AGRICULTURAL ZONING OF UKRAINE. The necessity of elaborating a new scheme of agricultural zoning of Ukraine is proved, the analysis of the existing approaches and modern peculiarities of statistic base forming and defining agriculture specialization of certain territories is completed. Based on the analysis of sales volumes indices of nine types of agrarian products, the agriculture sectorial structure of administrative districts of Ukraine is determined. Using connectionist method, in particular Kohonen's self-organizing maps, the grouping of administrative districts of Ukraine by the similarity of agriculture specialization is implemented. Seven types of districts (clusters), which differ in some peculiarities of agrarian sector specialization, are defined; evaluation of changes that happened in the agriculture specialization within existing agrarian-territorial zones, especially in Polissia and forest-steppe zone, is conducted; their reasons are determined. The map «Agriculture specialization of administrative districts of Ukraine», which can become the base for developing a new scheme of country's agriculture zoning, is elaborated.

Key words: agrarian sector, agriculture specialization, market products, cluster analysis, agricultural zoning.

Актуальність дослідження. Постановка проблеми. Трансформаційні процеси у реальному секторі економіки України ще не завершилися, проте уже тепер вони потребують наукового осмислення та узагальнення з метою визначення трендів їх розвитку на перспективу. Серед галузей реального сектора економіки вагомі структурні зміни та територіальні зрушення сталися в аграрній сфері. Аналіз галузевої структури аграрного комплексу, динаміки виробництва сільськогосподарської продукції досить добре відображений у наукових працях суспільних географів та економістів. Водночас поза увагою науковців доки що залишаються питання, пов'язані з аналізом трансформацій, які сталися у спеціалізації сільського господарства на різних ієрархічних рівнях – від окремих природно-сільськогосподарських зон до адміністративних районів. Актуальність вивчення зазначеної проблематики зумовлена головно причинами прикладного характеру. Нова схема сільськогосподарського районування України необхідна як для

визначення перспективних векторів розвитку усього аграрного комплексу країни, так і для навчальних потреб вузівської та шкільної географії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перші наукові праці з питань сільськогосподарського районування України з'явилися ще в середині 60-х років ХХ ст. Тут варто відзначити дослідження І. Мукомеля, які були присвячені теоретико-методологічним засадам географії сільського господарства та проблемам вивчення сільськогосподарських зон України. Він був також автором сільськогосподарських карт в «Атласі Української і Молдавської РСР» (1963 р.).

Найбільш фундаментальний аналіз сільського господарства України у розрізі природно-економічних зон був здійснений співробітниками Українського НДІ економіки та організації сільського господарства імені О.Г. Шліхтера. Їх підхід до виокремлення сільськогосподарських зон і спеціалізації сільського господарства окремих територій базувався на дослідженні виробничої типізації сільськогосподарських підприємств.

У середині 90-х років ХХ ст. П. Сухий при визначенні спеціалізації сільського господарства Чернівецької області в умовах переходу до ринку також спирався на виробничо-територіальні типи господарств, визначаючи їх окремо для колективних, фермерських і особистих селянських господарств. Пізніше він застосував подібну методику для визначення сільськогосподарської спеціалізації адміністративних районів західноукраїнського регіону [5].

В останні роки оцінкою трансформаційних змін у спеціалізації сільського господарства окремих територій зацікавилися також представники аграрної економіки, які провели обчислення коефіцієнтів спеціалізації виробництва продукції рослинництва та здійснили класифікацію областей і природно-сільськогосподарських зон України за ознакою частки спеціалізації галузей рослинництва у загальній площі посівів [3].

Вивченню змін у спеціалізації сільського господарства адміністративних районів Харківської та Рівненської областей присвячені дослідження В. Ліхвана, Н. Добровольської, Ю. Кандиби [4] та М. Барановського [1, 2].

Щодо всієї України, то на сьогодні найбільш детальна схема сільськогосподарського районування представлена у Національному атласі України (автор карти – Т. Козаченко), проте вона практично нічим не відрізняється від аналогічних схем ще радянських часів. Наприклад льонарство дотепер вважається галуззю спеціалізації сільськогосподарських підприємств північних районів Чернігівської, Житомирської, Рівненської чи Волинської областей і це за умови, що в Україні вирощування льону-довгунцю за даними офіційної статистики упродовж 1990-2013 рр. скоротилися із 108,1 до 1,1 тис. т (у понад 100 разів). Отже відображена в атласах, навчальних посібниках і шкільних підручниках схема сільськогосподарського районування вже не відповідає реальному стану справ і потребує оновлення.

Головним завданням даного дослідження є розробка основи нової схеми сільськогосподарського районування України та визначення змін, які сталися у структурі сільського господарства адміністративних районів країни упродовж 2000-х років ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. У наукових працях, про які йшлося вище, визначення аграрної спеціалізації окремих господарств, районів чи областей здійснювалося за показниками структури товарної продукції та коефіцієнтом зосередження товарного виробництва. Кількість галузей спеціалізації сільського господарства визначалася на основі формули середньозваженого рангу, яка має такий ви-

$$R = \frac{\sum_i^n R_i d_i}{\sum_i^n d_i} = \frac{R_1 d_1 + R_2 d_2 + \dots + R_n d_n}{d_1 + d_2 + \dots + d_n},$$

де d_i – частка i -ї галузі (у %) у загальній вартості товарної продукції господарства, R_i – порядковий номер (ранг) за величиною d_i [6, с. 420]. Зазначений методичний підхід можна використовувати і в сучасних умовах, але з урахуванням кількох застережень. По-перше, на сьогодні в аграрному секторі діють різні види господарств – колективні, фермер-

ські, селянські тощо, що ускладнює можливість визначення їх виробничої спеціалізації, особливо для останніх. По-друге, відсутня достовірна статистична інформація щодо обсягів реалізації сільськогосподарської продукції селянськими господарствами і це за умови, що у них продукується лєвова частка картоплі, овочів, молока та деяких інших видів аграрної продукції. По-третє, крім показників обсягів реалізованої сільськогосподарської продукції, необхідно враховувати інші параметри розвитку аграрного сектора, зокрема динаміку структури посівних площ і видів землекористування. Зрештою, по-четверте, дискусійним видається питання щодо визначення спеціалізації сільського господарства на основі лише показників товарної, а не всієї продукції.

Варто також зазначити, що статистичні установи ведуть облік показників обсягів реалізованої сільськогосподарської продукції лише для колективних господарств. Відтак при визначенні індексів спеціалізації сільськогосподарського виробництва у розрізі окремих територій формується дещо спотворена картина. Особливо це стосується тих адміністративних утворень України, які вирізняються високою часткою селянських господарств у виробництві аграрної продукції. Водночас сільськогосподарський профіль території, навіть візуальне сприйняття структури землекористування все ж таки визначаються діяльністю колективних сільськогосподарських підприємств.

Першим етапом дослідження стало формування статистичної бази. Інформація щодо динаміки обсягів виробництва і реалізації різних видів сільськогосподарської продукції, структури посівних площ, форм і видів землекористування була отримана на основі запитів, які були розіслані в усі обласні управління статистики та регіональні управління агентства земельних ресурсів України. Збір інформації проводився у розрізі адміністративних районів країни за 1990-2013 р., проте визначення структури товарної продукції базувалося на показниках 2013 р.

При формуванні матриці віхідних даних досить рельєфно проявилися недоліки існуючої регіональної статистики. Статистичні управління деяких областей не змогли надати дані щодо обсягів виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції у різних типах господарств, насамперед у селянських. Відтак структура товарної продукції визначалася на основі обсягів виробництва сільськогосподарської продукції у колективних господарствах.

Для виокремлення галузей спеціалізації сільського господарства адміністративних районів України використовувалося дев'ять показників, які відображали обсяги реалізованої аграрної продукції, зокрема зерна, олійних культур, цукрових буряків, картоплі, овочів, плодів та ягід, м'яса, молока та яєць. З урахуванням пересічних цін реалізації різних видів сільськогосподарської продукції у кожній із областей натуральні показники були переведені у вартісні, що і дало можливість визначити структуру аграрного виробництва кожного адміністративного району України. Зважаючи на сформовані в останні роки тренди розвитку аграрної сфери, отримані показники виявилися цілком прогнозованими. У переважній

більшості районів домінуючу роль у структурі сільського господарства відіграють зернове господарство, виробництво олійних культур, молока та м'яса.

Дія ринкових чинників, яка все відчутніше проявляється в аграрному виробництві, зумовила вагому перевагу адміністративних районів, які мають рослинницьку спеціалізацію сільського господарст-

ва. Тваринництво доки що є домінуючою галуззю сільського господарства у 63 районах (12,8% від загального їх числа). Найбільша кількість таких районів налічується у Житомирській, Івано-Франківській, Донецькій і Закарпатській областях. Зовсім відсутні такі райони у Запорізькій, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській та деяких інших областях (табл. 1).

Таблиця 1

Розподіл адміністративних районів України за спеціалізацією сільського господарства

Регіони України	Кількість районів із переважанням у структурі сільського господарства, од.		Регіони України	Кількість районів із переважанням у структурі сільського господарства, од.	
	Рослинництва	Тваринництва		Рослинництва	Тваринництва
АР Крим	12	2	Миколаївська	19	0
Вінницька	26	1	Одеська	26	0
Волинська	13	3	Полтавська	23	2
Дніпропетровська	19	3	Рівненська	13	3
Донецька	12	6	Сумська	18	0
Житомирська	13	10	Тернопільська	17	0
Закарпатська	8	5	Харківська	25	2
Запорізька	20	0	Херсонська	17	1
Ів.-Франківська	5	9	Хмельницька	19	1
Київська	22	3	Черкаська	18	2
Кіровоградська	21	0	Чернівецька	8	3
Луганська	15	3	Чернігівська	22	0
Львівська	16	4	Україна	427	63

Розраховано автором за даними Головного управління статистики в регіонах України

Помітно зростає в Україні за останні роки кількість районів, господарства яких спеціалізуються на вирощуванні зернових та олійних культур (соняшнику та ріпаку). Саме вони забезпечують найвищу рентабельність аграрного виробництва. Станом на 2013 р. в Україні налічується 174 адміністративні райони, де частка зернових культур у структурі реалізованої сільськогосподарської продукції перевищує 50%. Кількість районів, де частка олійних культур становить понад 50%, помітно менша – 60 одиниць. В Україні налічується незначна кількість районів із домінуванням у структурі реалізованої продукції (понад 50%) м'яса та молока – 37 та 3 відповідно.

Проведені обчислення показали, що в жодному з адміністративних районів України не розвивається льонарство. Не потрапило до числа галузей спеціалізації і картоплярство, що зумовлено головними особливостями збору статистичної інформації.

Як уже зазначалося, головною метою даного дослідження є розробка основи для нової схеми сільськогосподарського районування України. Реалізація поставленого завдання передбачає проведення групування адміністративних районів України за подібністю спеціалізації сільського господарства. Зважаючи на те, що у багатьох випадках взаємозалежності між показниками розвитку аграрного виробництва окремих територій не мають лінійної залежності, у даному дослідженні групування адміністративних районів здійснювалося на основі використання нейромережових методів. Останнім часом вони знайшли досить широке застосування не лише в біологічних науках чи медицині, а і в географічних досліджен-

нях. Головна перевага нейромережових методів – це відсутність потреби у строгій математичній специфікації моделі, що є особливо цінним при аналізі процесів, які піддаються формалізації лише частково (у тому числі й суспільно-просторові процеси).

Специфічним різновидом нейромережових методів є карти самоорганізації Кохонена (Self Organizing Maps-SOM). Алгоритм функціонування карт самоорганізації є одним із варіантів кластеризації багатомірних векторів, в основі якого лежить типологічний підхід. Специфічною рисою алгоритму SOM є те, що в ньому всі нейрони (вузли, центри, кластери) впорядковані у певну структуру. Механізм побудови карт самоорганізації Кохонена дозволяє перетворити багатомірний простір у двохмірний, який більш зручний як для візуалізації, так і для інтерпретації результатів дослідження.

Побудова карт самоорганізації Кохонена базувалася на використанні комп'ютерної програми "Deductor 5", зокрема блоку Neural Analyzer.

Загалом у межах України було виділено сім груп районів (кластерів), які характеризуються подібністю спеціалізації сільського господарства (табл. 2). Відмінності як у кількості районів, які увійшли до різних кластерів, так і в спеціалізації сільського господарства, виявилися дуже значними. Так другий кластер сформували лише 10, тоді як шостий – 190 районів. Аналогічна ситуація простежується і в спеціалізації сільського господарства. До першого кластеру увійшли адміністративні райони, у структурі сільського господарства яких переважають овочівництво, виробництво м'яса та молока, до шостого –

райони, де домінуюча роль належить зерновому господарству, але важливе значення мають також виробництво м'яса та молока.

З точки зору суспільної географії важливе значення має просторовий аналіз розміщення адміністративних районів із різною спеціалізацією сільського господарства. Для кращої візуалізації отриманих результатів та встановлення залежності між

спеціалізацією сільського господарства районів України й особливостями природних чинників, на карту типів районів було нанесено межі аграрно-територіальних зон, які фактично співпадають із природними. Це дало можливість більш достовірно оцінити зміни, які сталися у спеціалізації сільського господарства у розрізі аграрно-територіальних зон (рис. 1).

Таблиця 2

Узагальнені дані у розрізі окремих кластерів на основі карт самоорганізації Кохонена

	Частка окремих видів сільськогосподарської продукції у структурі товарної продукції району, %								
	Зернові	Олійні	Цукровий буряк	Картопля	Овочі	Плоди, ягоди	М'ясо	Молоко	Яйця
Кластер 1 (15)	10,5	5,7	0,0	9,7	37,3	4,4	17,9	10,7	3,7
Кластер 2 (10)	55,2	4,2	3,6	0,0	0,1	20,5	7,1	4,2	6,5
Кластер 3 (32)	28,2	11,1	13,8	3,2	2,5	0,1	11,2	8,4	5,9
Кластер 4 (190)	39,7	44,7	1,0	0,2	1,1	0,3	6,8	5,1	1,1
Кластер 5 (69)	15,0	11,4	0,6	0,5	1,1	0,3	56,2	5,1	9,8
Кластер 6 (133)	68,3	13,6	1,9	1,2	0,7	0,4	6,0	7,5	0,3
Кластер 7 (41)	25,2	7,1	0,8	5,7	2,0	0,4	21,5	34,4	2,9
Пересічне значення	34,6	14,0	3,1	2,9	6,4	3,8	18,1	10,8	4,3

Розраховано автором

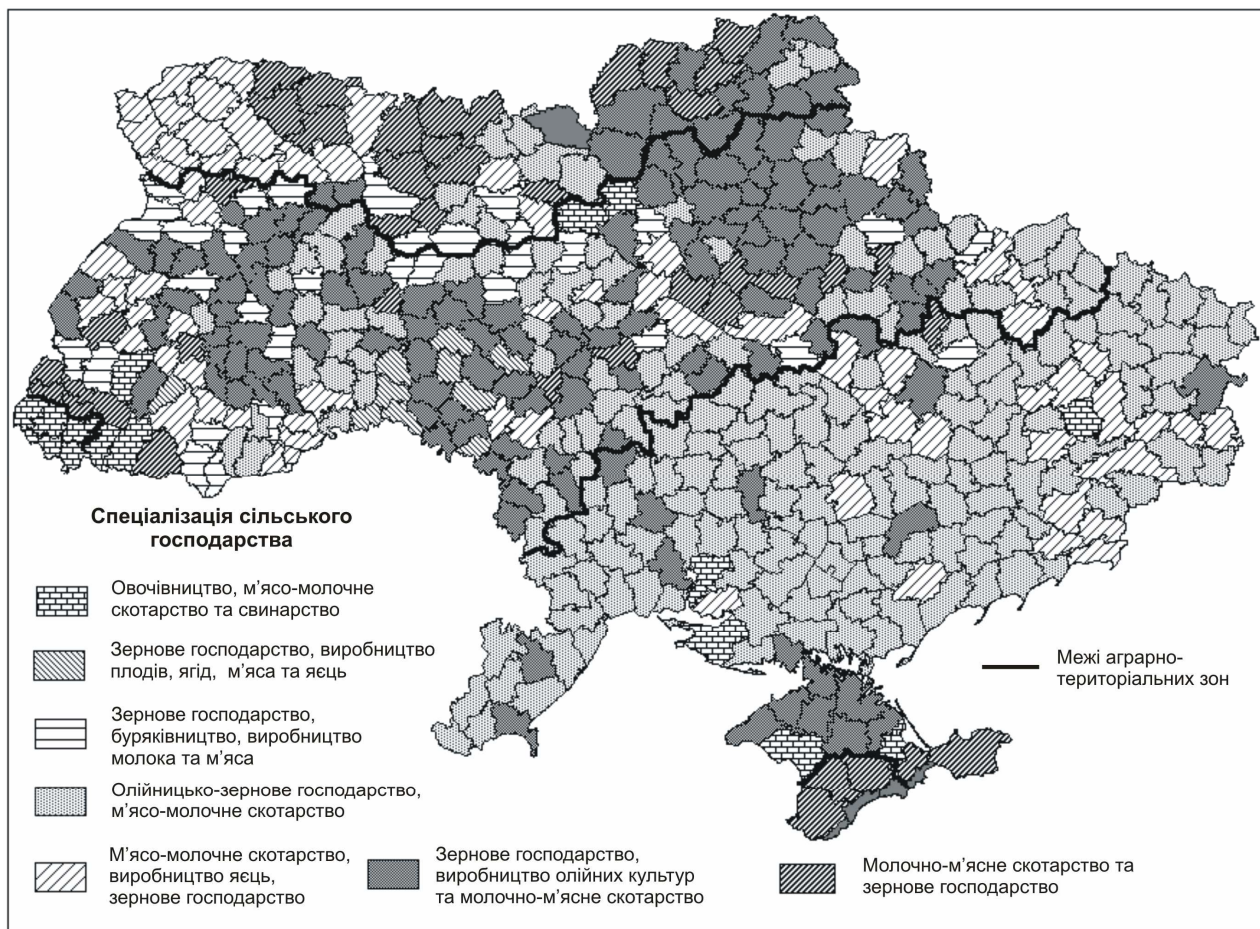

Рис. 1. Групування адміністративних районів України за спеціалізацією сільського господарства

Найпомітніші зрушення у спеціалізації сільського господарства відбулися в адміністративних районах північної частини України. Вони настільки значні, що наразі є всі підстави стверджувати про майже повну зміну спеціалізації поліської аграрно-територіальної зони, яка традиційно виділялася як фахівцями-географами, так і спеціалістами з аграрної економіки. На півночі України тепер переважають райони трьох типів із такою спеціалізацією сільського господарства: 1) тваринництво м'ясо-молочного спрямування та зернове господарство (більшість районів Волинської області); 2) молочно-м'ясне скотарство та зернове господарство (частина районів Волинської, Житомирської та Чернігівської областей); 3) зернове господарство та вирощування олійних культур (частина районів Чернігівщини та Сумщини). Слід зауважити, що вагома частка районів, у структурі сільського господарства яких переважає тваринництво, розміщується саме у поліський аграрно-територіальній зоні. Через гірші природно-кліматичні та особливо ґрунтові ресурси, традиційні для цього регіону галузі рослинництва (льонарство, картоплярство) практично занепали.

Раніше відносно гомогенна щодо спеціалізації сільського господарства лісостепова зона тепер також представлена кількома відмінними між собою ареалами. Загалом у цій зоні представлені райони усіх семи кластерів, проте більшість (понад 40%) складають адміністративні одиниці, що мають чітко виражену зернову спеціалізацію (68,3%) з відносно розвиненим вирощуванням олійних культур і молочно-м'ясним скотарством. Значні ареали територій з такою ж спеціалізацією сільського господарства сформувалися із суміжних районів Чернігівської, Полтавської, Сумської, а також Вінницької, Хмельницької та Черкаської областей. Аналогічну спеціалізацію мають окремі райони Тернопільської, Львівської, Рівненської областей та АР Крим.

Досить значною у межах лісостепової зони є кількість районів із чітко вираженою олійницько-зерною спеціалізацією. Як показали результати досліджень, у цій зоні практично не залишилося районів, у сільському господарстві яких збереглося б буряківництво як галузь спеціалізації аграрного сектора.

Відносно сталою щодо змін у спеціалізації сільського господарства залишилася степова зона України. Понад 71% адміністративних районів, які розміщуються у цій зоні, мають олійницько-зернову спеціалізацію з відносно розвиненим м'ясо-молочним скотарством, що було характерно для цієї зони і на початку 90-х років ХХ ст. Близько 12-13% районів степової зони мають чітко окреслену або зернову, або м'ясо-молочну спеціалізацію.

Проведене групування районів України за спеціалізацією аграрної сфери безперечно не може претендувати на абсолютну об'єктивність. Це пов'язане з особливостями статистичного представ-

лення необхідних показників, їх достовірністю тощо. Водночас проведений аналіз сучасної спеціалізації сільського господарства адміністративних районів України, побудована карта можуть слугувати вагомою основою для розробки нової схеми сільськогосподарського районування країни.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз дає підстави сформулювати такі висновки.

1. Дія ринкових механізмів, інституційні реформи, інші причини зумовили галузеві та територіальні зрушення у розвитку аграрного сектора України, однією із форм прояву яких є зміни у спеціалізації сільського господарства.

2. Зважаючи на особливості збору статистичної інформації, визначення спеціалізації сільського господарства адміністративних районів України найдоцільніше здійснювати на основі аналізу структури товарної продукції, яка виробляється у колективних господарствах.

3. Адміністративні райони України суттєво різняться між собою за особливостями спеціалізації сільського господарства. Використання нейромережових методів дало можливість виділити у межах України сім типів районів (кластерів), які вирізняються подібним поєднанням галузей спеціалізації сільського господарства. Найчисельнішим виявився кластер, який включає райони (190 од.), що мають олійницько-зернову спеціалізацію сільського господарства з відносно розвиненим м'ясо-молочним скотарством.

4. Найбільш помітні зміни у спеціалізації сільського господарства спостерігаються у районах, які розміщуються у межах поліської аграрно-територіальної зони. Через економічні причини тут практично занепали, принаймні у громадському секторі, традиційні для північних регіонів України галузі – льонарство та картоплярство. Це призвело до формування у межах колись суцільної зони кількох ареалів із різною спеціалізацією сільського господарства. Менш помітні зміни сталися у межах лісостепової аграрно-територіальної зони, більшість районів якої втратили буряківництво як галузь своєї спеціалізації. У степовій зоні, як і раніше, домінують господарства, які мають олійницько-зернову спеціалізацію, хоча значущість олійних культур у виробництві товарної продукції помітно зростає.

Розробка нової схеми сільськогосподарського районування України є складним науково-прикладним завданням. При його проведенні необхідно враховувати не лише існуючу спеціалізацію аграрного сектора, а й цілу низку інших показників, які характеризують структуру посівних площ і землекористування, співвідношення виробництва аграрної продукції у різних типах господарств, продуктивність худоби тощо. Об'єктивне виокремлення сільськогосподарських районів можливе лише за умови глибокого наукового аналізу зазначених показників.

Список використаних джерел:

1. Baranovsky M.O. *Agrarnyi sektor Rivnenskoï oblasti: transformatsiyni protsesy, osoblyvosti suchasnoho rozvutku / M.O. Baranovsky // Geografія Rivnenshchyny ta sumizhnykh oblastei: Mater. vseukr. nauk.-prakt. konf. (m. Rivne, 3-4 kvitnya 2014 r.). – Rivne: Chervinko A.V., 2014. – S. 52-58. [Барановський М.О. Аграрний сектор*

- Рівненської області: трансформаційні процеси, особливості сучасного розвитку / М.О. Барановський // *Географія Рівненщини та суміжних областей: Матер. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 3-4 квітня 2014 р.)*. – Рівне: Червінко А.В., 2014. – С. 52-58].
2. *Baranovsky M.O. Silskohospodarske rayonuvannya Ukrainy: novi pidkhody, metody, praktychni rezultaty / M.O. Baranovsky // Region-2014: strategiya optymalnoho rozvytku: Mater. mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Kharkiv, 6 lystopada 2014 r.) / Hol. red. V.S. Bakirov. – Kh.: KhNU imeni V.N. Karazina, 2014. – S. 21-23. [Барановський М.О. Сільськогосподарське районування України: нові підходи, методи, практичні результати / М.О. Барановський // Регіон – 2014: стратегія оптимального розвитку: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 6 листопада 2014 р.) / Гол. ред. колегії В.С. Бакіров. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – С. 21-23].*
  3. *Ibatulin Sh.I. Otsinka osnovnykh tendentsiy zonalnoi spetsializatsii silskoho zemlekorystuvannya v Ukraini / Sh.I. Ibatulin, O.V. Shanin, O.V. Stepenko // Ekonomika APK. – 2014. - № 12. – S. 12-18. [Ібатулін Ш.І. Оцінка основних тенденцій зональної спеціалізації сільськогосподарського землекористування в Україні / Ш.І. Ібатулін, О.В. Шанін, О.В. Степанко // Економіка АПК. – 2014. - № 12. – С. 12-18].*
  4. *Likhvan V. Vuznarennia spetsializatsii silskoho hospodarstva Kharkivskoi oblasti / V. Likhvan, N. Dobrovolska, Yu. Kandyba // Chasopys sotsialno-ekonomichnoi geografii. – 2013. – Vyp. 14(1). – S. 92-103. [Ліхван В. Визначення спеціалізації сільського господарства Харківської області / В. Ліхван, Н. Добровольська, Ю. Кандиба // Часопис соціально-економічної географії. – 2013. – Вип. 14 (1). – С. 92-103].*
  5. *Sukhyi P.O. Formuvannia ta rozvytok agroprodovolchoho kompleksy zakhidnoukrainskoho regionu (suspilno-geografichniy analiz): avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenia dokt. geogr. nauk: spets. 11.00.02 «Ekonomichna ta sotsialna geografia» / P.O. Sukhyi. – Kyiv: Ruta, 2009. – 40 s. [Сухий П.О. Формування та розвиток агропродовольчого комплексу західноукраїнського регіону (суспільно-географічний аналіз): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / П.О. Сухий. – Київ: Рута, 2009. – 40 с].*
  6. *Topchiyev O.H. Suspilno-geografichni doslidzhennia: metodologia, metody, metodyky: navchalnyi posibnyk / O.H. Topchiev. – Odesa: Astroprint, 2005. – 632 p. [Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика: навчальний посібник / О.Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632].*

Summary

Mykola Baranovsky. ON A NEW SCHEMA OF AGRICULTURAL ZONING OF UKRAINE.

Economic and institutional factors caused essential transformations in Ukraine's agrarian sector development. They concerned not only the changes in manufacture of certain products types, but also in the agriculture structure of some areas. Based on the results of sales volumes of nine agricultural products, the structure of agriculture administrative districts of Ukraine as of 2013 is defined. The considerable prevalence of districts in which crop production dominates in the agricultural sector structure is determined. Most of such districts are marked in Zhytomyr, Ivano-Frankivsk, and Donetsk regions. Using connectionist method, in particular Kohonen's self-organizing maps, the grouping (seven clusters defined) of administrative districts of Ukraine by the similarity of agriculture structure is implemented. The most numerous is the cluster containing districts (190 units) that have oil and grain agrarian sector specialization with the relatively developed meat and dairy cattle-breeding. It is revealed that the most evident changes in agriculture specialization happened in the districts of Polissia agrarian-territorial zone. Due to the economic reasons, such traditional branches as flax and potato cultivation, that determined the agrarian profile of these areas in the past, almost declined. Within the forest-steppe zone the significant degradation touched upon the beet cultivation which reserved as a branch only in a few districts of Kyiv, Vinnytsia, Zhytomyr, and Ternopil regions. The least noticeable changes in agriculture specialization occurred in the districts of steppe agrarian-territorial zone. They preserved their predominantly oil and grain specialization, although the significance of oil crops highly increased. The elaborated map «Agriculture specialization of administrative districts of Ukraine» can become the base for developing a new scheme of country's agriculture zoning.

Key words: agrarian sector, agriculture specialization, market products, cluster analysis, agricultural zoning.

УДК 911.3

Валентина Смаль, Юлія Бульба

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ ІНВЕСТИЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ

Стаття присвячена аналізу участі України в світових інвестиційних процесах, міри її залученості до глобального руху капіталів у тому числі і у порівнянні із іншими країнами. Проаналізовано основні показники, що розкривають місце України в світовому експорті та імпорті капіталу. Розглянуто тенденції руху прямих іноземних інвестицій в економіку України, виділено конкурентні переваги та лімітуючі чинники залучення іноземних інвестицій, запропоновано заходи, яких необхідно вжити для посилення надходження та ефективного використання іноземного капіталу.

Ключові слова: Україна, прямі іноземні інвестиції, інвестиційна привабливість, іноземний капітал, інвестори.

Валентина Смаль, Юлія Бульба. УКРАИНА В МИРОВОМ ИНВЕСТИЦИОННОМ ПРОСТРАНСТВЕ. Стаття посвячена аналізу участія України в мирових інвестиційних процесах, степені її вовлеченості в глобальне движіння капіталов в том числі і в сравненні с другими странами. Проанализированы основные показатели, раскрывающие место Украины в мировом экспорте и импорте капитала. Рассмотрены тенденции движения прямых иностранных инвестиций в экономику Украины, выделено конкурентные преимущества и лимитирующие факторы привлечения иностранных инвестиций, предложены меры, которые необходимо предпринять для усиления поступлений и использования иностранного капитала.

Ключевые слова: Украина, прямые иностранные инвестиции, инвестиционная привлекательность, иностранный капитал, инвесторы.

Valentyna Smal, Julia Bulba. UKRAINE IN THE WORLD INVESTMENT SPACE. The paper is devoted to the analysis of the participation of Ukraine in international investment processes, the level of its involvement into the global capital movements including comparison with other countries. The basic indicators that reveal the position of Ukraine in World exports and imports of capital are analyzed. The main trends of FDI inflow to Ukraine economy are examined. The competitive advantages and limiting factors foreign investment attracting are identified. The measures that have be taken to strengthen the engagement and effective use of foreign capital are proposed in the article.

Key words: Ukraine, foreign direct investment, investment attractiveness, foreign capital, investors.

Постановка проблеми. Міжнародний рух капіталу – характерна риса сучасної світової економіки. Іноземні інвестиції є каталізатором економічного та соціального розвитку, ефективним інструментом структурної перебудови господарства. Україна, за класифікацією міжнародних інституцій, має економіку перехідного типу: від досить закритої для зовнішнього впливу адміністративно-планової до ринкової системи господарювання. Українська економіка гостро потребує інвестицій і намагається всіляко їх залучати. Це досить нова справа для України, але з саме з нею пов'язано багато надій і сподівань стосовно розвитку країни, створення нових робочих місць, підвищення культури та конкурентоспроможності виробництва, зростання експортного потенціалу, і відповідно – валютних надходжень. Це зумовлює актуальність вивчення різноманітних аспектів участі України у світових інвестиційних процесах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові, політичні та практичні проблеми іноземного інвестування перебувають у полі зору багатьох українських та зарубіжних вчених. Географічні аспекти залучення іноземних інвестицій відображені у працях Качаєва Ю.Д., Мезенцева К.В., Мезенцевої Н.І., Кучинської І.М., Дудки Г.Є. та інших українських дослідників [2; 6-9]. Проте, слід зазначити, що більшість робіт фокусуються на питаннях географічної та галузевої структури іноземного інвестування в Україні. Менше уваги приділяється участі України в світовій інвестиційній діяльності.

Формулювання цілей статті. Метою даного дослідження є виявити місце України у світових інвестиційних процесах, ступеня її залученості до світового руху капіталів, у порівнянні з іншими, зокрема, постсоціалістичними країнами. За основу аналізу

взято статистичну інформацію Конференції ООН з торгівлі та розвитку (ЮНКТАД).

Виклад основного матеріалу. Залучення інвестиційних ресурсів є одним з найбільш вагомих чинників соціально-економічного зростання країни, структурної перебудови її економіки, посилення конкурентоздатності. Успішність здійснення цих завдань залежить від спроможності країни ефективно використовувати внутрішні інвестиційні ресурси та залучати іноземні інвестиції.

Згідно чинного законодавства України, іноземні інвестиції – це «цінності, що вкладаються іноземними інвесторами в об'єкти інвестиційної діяльності відповідно до законодавства України з метою отримання прибутку або досягнення соціального ефекту» [3].

Істотна частина міжнародного руху капіталу припадає на прямі іноземні інвестиції (ПІІ). Пряма інвестиція – це категорія міжнародної інвестиційної діяльності, яка відображає прагнення інституційної одиниці, резидента однієї країни, здійснювати контроль або суттєвий вплив на діяльність підприємства, що є резидентом іншої країни [4, с.3].

Обсяги прямих іноземних інвестицій у світі постійно зростають. Так, наприклад, розміри накопичених прямих іноземних інвестицій світу за період з 1985 до 2013 рр. зросли більш як у 25 разів: з 990 млрд до 25,5 трлн доларів. Щорічні надходження ПІІ також мають тенденцію до збільшення, з деякими відхиленнями у бік зменшення в окремі роки. У 1985 р. цей показник складав 56,18 млрд доларів, у рекордно високому передкризовому 2007 р. – 2 трлн доларів, а у 2013 р. – 1,45 трлн доларів, що на 9% більше, ніж у попередньому 2012 році [14]. Прогнозується подальше зростання: – у 2014 р. до 1,6; у 2015 – до 1,75; у 2016 – до 1,86 трлн доларів.

Відповідно до статистичної інформації ЮНК-

ТАД, загальний обсяг накопичених іноземних інвестицій в Україні станом на 2013 р. складає 76,72 млрд доларів [14]. Це дозволяє Україні посісти 51-е місце в світі, тоді як за чисельністю населення Україна займає 31-е, а за розміром ВВП – 42-е місце у світі. Загальний обсяг накопичених інвестицій у багатьох постсоціалістичних країнах Європи – більший, ніж у Україні. У Польщі він складає 252 млрд, у Казахстані – 129,5 млрд, у Росії – 575,7 млрд доларів. Навіть у Румунії, яка більш як вдвічі менша за площею та чисельністю населення від України і є чи не найменш розвинутою країною Євросоюзу, обсяг залучених інвестицій перевищує український – 84,6 млрд доларів.

Загальний обсяг ПІІ, розрахований на одну особу, в Україні також невисокий – 1696 доларів, тоді як у Естонії – величина даного показника близька до середньої по Євросоюзу (16773) і складає

16664 долари, в Чехії – 12705, в Угорщині – 11152, в Росії – 4030, у Грузії – 2690 доларів.

Частка України у світовому сукупному обсязі залучених інвестицій – 0,3%. У вивозі капіталу роль України буде ще менш відчутною – 0,037%, і в абсолютному виразі, станом на 2013 р., складає 9,74 млрд доларів, тоді як у Польщі – 55 млрд, в Угорщині – 39,613 млрд, Чехії – 21,4 млрд, Росії – 50,1 млрд, Казахстані – 29,1 млрд доларів. Невисоке значення цього показника для України і в розрахунку на одну особу – 215 доларів, хоч в середньому по СНД він складає 2338 доларів, для Росії – 3509, Казахстану – 1771, Азербайджану – 957 доларів. У всіх країнах-членах ЄС, окрім Румунії, обсяг вивезеного капіталу у розрахунку на одну особу більший, ніж в Україні.

Перше надходження інвестицій в Україну, згідно із статистичними даними ЮНКТАД, зафіксовано в 1992 р. у розмірі 200 млн доларів (рис. 1).

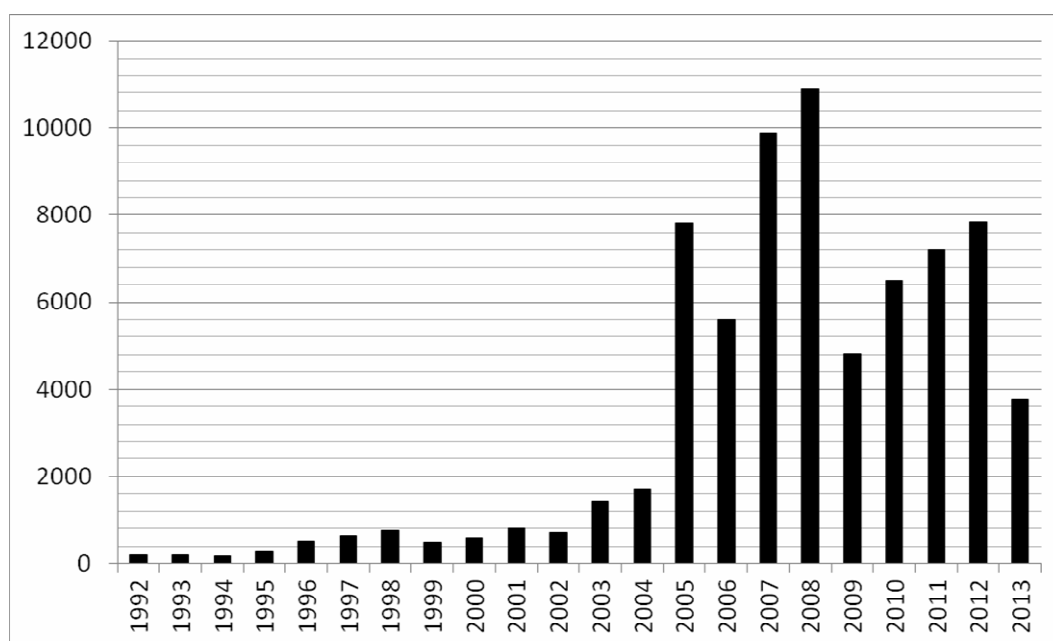

Рис. 1. Щорічні обсяги надходжень ПІІ в Україну в 1992-2013 рр., у млн. доларів

Тривалий час рівень залучених інвестицій залишався невисоким. Сприятливі інвестиційні реформи, здійснені після помаранчевої революції, дозволили значно збільшити надходження іноземних інвестицій.

Підвищенню інвестиційної активності України на міжнародному ринку капіталу сприяло вжиття низки таких заходів організаційного та законодавчого характеру: підписання міждержавних двосторонніх угод про сприяння і взаємний захист інвестицій із більшістю країн ОЕСР та країн СНД, із США, з деякими африканськими та азійськими країнами; укладання міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування практично з усіма країнами СНД, багатьма країнами світу; вступ України до СОТ у 2008 р., утворення у 2005 р. Державного агентства України з інвестицій та інновацій, а згодом – Державного агентства з інвестицій та управління Національними проектами України (Держінвестпроект), яке має забезпечити реалізацію державної полі-

тики у сфері інвестиційної діяльності, та поліпшити інвестиційний імідж України, підтримати інвестиційний розвиток регіонів України.

В Україні приділяється багато уваги забезпеченню гарантій інвестицій. Відповідно до інвестиційного законодавства України, держава гарантує стабільність умов здійснення інвестиційної діяльності, дотримання прав і законних інтересів її суб'єктів. Державні органи та їх посадові особи не мають права втручатися в роботу суб'єктів інвестиційної діяльності, окрім випадків, коли таке втручання допускається чинним законодавством і здійснюється в межах компетенції цих органів та посадових осіб. Ніхто не має права обмежувати права інвесторів у виборі об'єктів інвестування, за винятком випадків, передбачених законодавством [10].

Проте, незважаючи на вжиті заходи, тривалу тенденцію до зростання надходження капіталів сформував не вдалось. Наростання інвестиційного потоку до України, яке спостерігалось у кінці першої

декади ХХІ ст., уповільнилось у зв'язку із глобальною економічною кризою, яка жорстко вразила економіку країни. Після пожвавлення 2010 р., коли обсяг надходжень ПІІ зріс на 23,7% порівняно до попереднього 2009 р., знову відбувається скорочення: з 4,13 млрд доларів у 2012 до 3,77 млрд доларів у 2013 році.

Відмова від встановлення більш тісних відносин з ЄС та невизначеність щодо виконання урядом вимог МВФ негативно вплинули на довіру інвесторів. Окрім економічного спаду, перешкодою для надходження інвестицій стали політична нестабільність, складність законодавства та регулювання, складна процедура митного оформлення, повсюдна корупція, недбале виконання контрактів і неефективне управління, постійно існуючий ризик несплати рахунку за газ, високий рівень інфляції. Американські та європейські інвестори не наважуються інвестувати в Україну і через корумповану судову систему. У суперечках між українськими бізнесменами та іноземними інвесторами місцеві суди, зазвичай, виносять рішення на користь перших. Держдепартамент США у доповіді про інвестиційний клімат України, попередив, що суди в Україні «дозволяють, а іноді й захищають рейдерство».

Все це переважило позитивні сторони України як дестинації для надходження ПІІ: великий внутрішній ринок, освічена робоча сила, енергетичні й мінеральні ресурси, загально визнаний сільськогосподарський потенціал і стратегічне географічне положення, що робить її транзитним центром і воротами до Європи.

Багато аналітиків вважають, що існуючий рівень надходження іноземних інвестицій не відповідає економічному потенціалу України. Слід зауважити, що реальний обсяг залучення власне іноземних інвестицій ще менший, оскільки значна частина капіталів надійшла до України з Кіпру (рис. 2). Це, фактично, українські гроші, що зберігались у кіпрських банках (принаймні до банківської кризи 2012 р.), які багато українських бізнесменів розглядали як офшорний податковий рай. Водночас, Кіпр належить до переліку країн-лідерів світу з експорту капіталу (табл. 1). Іноземні інвестори мають сер-

йозні побоювання щодо верховенства закону, починаючи від судової системи до законодавчого збільшення захисту прав власності.

У рейтингу країн за умовами ведення бізнесу (Doing Business), який щорічно готується і публікується Світовим банком (World Bank) і Міжнародною фінансовою корпорацією (International Finance Corporation), Україна у 2013 р. посіла 137-е місце, що на 15 місць краще, ніж у 2012 р. [11]. Підвищення позицій відбулось за рахунок поліпшення окремих правових норм, яке має сприяти розширенню підприємницької діяльності (табл. 2). Зокрема, як зазначається у в прес-релізі авторів Doing Business – 2013, «Порядок оподаткування в Україні був поліпшений шляхом введення можливості електронної звітності і сплати для середніх і великих підприємств» [11].

Але навіть після такого значного стрибка у рейтингу «Ведення бізнесу – 2015: Більше, ніж ефективність», укладеного для 189 країн, Україна займає позицію між Лесото і Філіппінами [11]. Перше місце рейтингу посів Сінгапур як країна, що має найбільш сприятливі умови для ведення бізнесу. До трійки лідерів також увійшли Гонконг і Нова Зеландія. П'ятірку країн завершує США і Данія. Останніми у рейтингу є Республіка Конго (183), Чад (184) і Центральноафриканська Республіка (185-е місце).

Якщо Україна очікує на інвесторів, на довгострокові серйозні інвестиції – прозорість та абсолютна повага до верховенства закону, мають бути серед пріоритетів влади. Для економічної інтеграції з європейським ринком вкрай необхідні реформи інвестиційного та архаїчного податкового законодавства України. Ці реформи необхідні для залучення не лише європейських, а й американських інвесторів, які можуть ухвалити рішення про інвестування до того, як країни Євросоюзу активують свою діяльність у цьому напрямку. Зростає значення співпраці із США і в контексті перспективи створення «амбітного, всеосяжного і взаємовигідного» Трансатлантичного торговельного та інвестиційного партнерства (ТТІП) між Європейським Союзом і США [12]. Ця угода стане найбільшим торговим договором в історії і Україна не має залишитись на маргінесах даного процесу глобального масштабу.

Таблиця 1

Країни-лідери за обсягом експортованих прямих іноземних інвестицій, млн. доларів США, станом на 2013 р.

Країни-лідери	Експорт інвестицій*, млн. доларів
США	6 349 512
Велика Британія	1 884 819
ФРН	1 710 295
Франція	1 637 141
Гонконг (Китай)	1 352 353
Швейцарія	1 259 369
Нідерланди	1 071 818
Бельгія	1 008 999
Японія	992 901
Канада	732 417

*Дані наведено наростаючим підсумком з початку інвестування

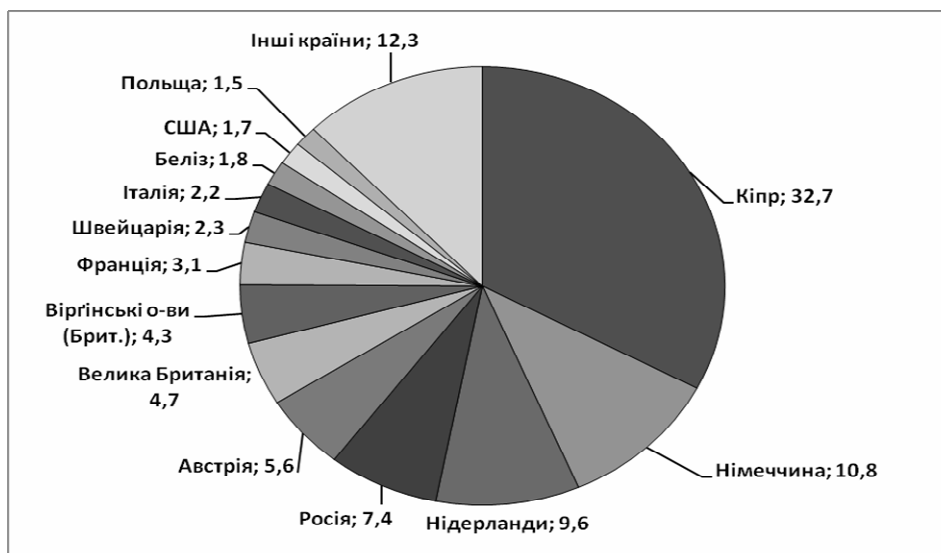

Рис. 2. Розподіл накопичених прямих іноземних інвестицій в Україну за країнами-інвесторами станом на 2013 рік, у %

Таблиця 2

Рейтинг України та США за основними параметрами ведення бізнесу*

Параметри/показники	Рейтинг**, 2013 р.	Рейтинг, 2012 р.	Зміна рейтингу	Рейтинг для США***, 2013 р.
Реєстрація підприємства	76	69	-7	46
Одержання дозволів на будівництво	70	68	-2	41
Під'єднання до електромереж	185	182	-3	61
Реєстрація власності	59	88	+29	29
Одержання кредитів	17	14	-3	2
Захист міноритарних інвесторів	109	107	-2	25
Оподаткування	108	157	+49	47
Міжнародна торгівля	154	153	-1	16
Забезпечення виконання контрактів	43	44	+1	41
Дозвіл неплатієздатності	142	141	-1	4

*Укладено за [11].

**Визначається як показник віддаленості від передового рубежу (DTF score – distance to frontier), який демонструє ступінь відірваності тієї чи іншої країни від найкращих показників у будь-який період часу (з 2005 р.), виявлених для будь-якої країни.

***Дані для США наведені для порівняння.

Перш за все, нашій країні слід визначитись із пріоритетними напрямками інвестування. Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами України до найбільш перспективних для інвестування галузей економіки, відносить інформаційні технології, сільське господарство, виробництво автокомпонентів та альтернативну енергетику. «У сфері ІТ Україна увійшла в першу п'ятірку країн світу за кількістю ІТ-спеціалістів. В агросекторі країна посідає перше місце за експортом соняшникової олії, друге – насіння соняшнику та провідну позицію за експортом зерна загалом. А український ринок автомобілебудування є другим за величиною в СНД. <...> Відповідно до зобов'язань, взятих Україною перед ЄС, до 2020 року наша держава повинна виробляти 11% енергії з альтернативних джерел. Тобто, маємо понад 10 % потенціалу, який за наступні шість

років потрібно ефективно освоїти, а це відкриває значні можливості для інвесторів», – зауважив перший заступник Голови Держінвестпроекту К. Бондар [1].

Сучасний розподіл інвестицій в Україні за видами економічної діяльності відображає дещо інші пріоритети інвесторів (табл. 3).

Як свідчать результати світового опитування інвестиційних агенцій, проведеного ЮНКТАД із січня до квітня 2014 р., найбільш пріоритетними галузями, до яких слід застосовувати інвестиційне стимулювання, є інформаційні технології та ділові послуги. Понад 40 респондентів вказали на ці види діяльності. Серед інших цільових галузей: аграрний сектор і ресторанне та готельне господарство [15].

Вибір пріоритетних галузей має поєднуватись із створенням і просуванням позитивного інвести-

ційного іміджу країни. На думку американського бізнесмена, юриста Френк Абернаті (Frank G. Abernathy), для поліпшення іміджу України, вищі посадові особи українських міністерств повинні пра-

цювати з іноземними посольствами для вирішення різноманітних суперечливих питань. Менша участь місцевих чиновників та судів допоможе посилити прозорість операцій та верховенство закону [12].

Таблиця 3

Головні сектори інвестування в економіку України (укладено за [13])

Головні сектори інвестування	2013 р. , %
Фінансова і страхова діяльність	26,3
Металургія	16,6
Торгівля	10,3
Операції з нерухомим майном	6,4
Професійна, наукова та технічна діяльність	5,0
Харчова промисловість	4,8

Корисно буде вивчити досвід інших постсоціалістичних країн, які здійснили радикальні реформи із збільшення ПІІ, і не лише з метою його запровадження на українських теренах, а й для ефективної конкуренції у залученні прямих іноземних інвестицій.

Важливим сигналом для потенційних інвесторів могло б стати принципове рішення про прийом України до Євросоюзу. Це стало б ефективним стимулом для заохочення інвесторів з різних регіонів світу для розвивати своєї виробництва в Україні, конкурентними перевагами якої є кваліфікована і дешева робоча сила із заробітками у 2,9 рази нижчими, ніж у Чехії та існуюча інфраструктура [5].

Використовуючи наявні переваги та усуваючи різноманітні перешкоди, українська влада просто зобов'язана створити сприятливий клімат для залучення іноземних інвестицій, які зможуть допомогти Україні стати поруч з іншими Європейськими державами та забезпечити належний рівень розвитку економіки та рівня життя своїх громадян.

Висновки. Незважаючи на низку вжитих організаційних, правових, управлінських заходів, Україні не вдалось сформувати сталу тенденцію до зростання надходження прямих іноземних інвестицій. Коливання у щорічних обсягах залучених інвестицій то в бік зростання, то навпаки – зменшення, часом важко піддаються логічному поясненню і часто мають спорадичний характер. Саме тому Україна, маючи значний економічний потенціал і ряд конкурентних переваг перед іншими подібними постсоціалістичними країнами, програє їм як за загальними, так і розрахованими на одну особу, показниками залучення іноземних інвестицій. Непередбачуваність рішень, непрозорість урядових і судових дій і процедур, повсюдна корумпованість, архаїчність багатьох законів переважають вагомими позитивними сторонами України як дестинації для надходження прямих іноземних інвестицій. Урядовці, бізнесмени, науковці повинні докласти всіх зусиль до перелому ситуації та активізації інвестиційної діяльності нашої країни.

Список використаних джерел:

1. Derzhavne agentstvo z investytsiy ta upravlinnua natsionalnymy proektamy Ukrainy [Elektronnyy resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrproject.gov> [Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrproject.gov>].
2. Dudkina H.Ye. Haluzevi ta terytorialni osoblyvosti inozemnoho investuvannya u Luhanskiy oblasti / H.Ye. Dudkina // Geografichna osvita i natsionalna samosvidomist: aktualni problemy ikh formuvannya: zb. st. Vseukr. nauk.-prakt. konf. molodykh uchenykh i stud. (31 berez. 2011 r.). – Donetsk: DISO, 2011. – S. 118-120. [Дудкіна Г.Є. Галузеві та територіальні особливості іноземного інвестування у Луганській області / Г.Є. Дудкіна // Географічна освіта і національна самосвідомість: актуальні проблеми їх формування: зб. ст. Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених і студ. (31 берез. 2011 р.) – Донецьк: ДІСО, 2011. – С. 118-120.
1. Zakon Ukrainy «Pro rezhym inozemnoho investuvannya» vid 19.03.1996 № 93/96 VR [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/93/96-vr> [Закон України «Про режим іноземного інвестування» від 19.03.1996 № 93/96 ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/93/96-vr>].
2. Investytsii zovnishnoekonomichnoi diialnosti Ukrainy u 2013 rotsi vid 26.04.2013 r. [Elektronnyi resurs] / Derzhavna sluzhba statystyky Ukrayiny. – Rezhym dostupu: <http://ukrstat.org/> [Інвестиції зовнішньоекономічної діяльності України у 2013 році від 26.04.2013 р. [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу: <http://ukrstat.org/>].
3. Inozemtsev V. Evropa povynna zrobyty dva kroky vpered i zhodnoho – nazad / Vladyslav Inozemtsev [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://gazeta.ua/articles/events-journal/_evropa-povinna-zrobiti-dva-kroki-vpered-i-zhodnogo-nazad/591062. [Іноземцев В. Європа повинна зробити два кроки вперед і жодного – назад / Владислав Іноземцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/events-journal/_evropa-povinna-zrobiti-dva-kroki-vpered-i-zhodnogo-nazad/591062].

4. Kachaiev Yu.D. Osoblyvosti terytorialnoi organizatsii investytsiinoi diialnosti / Yu.D. Kachaiev // Chasopys sotsialno-ekonomichnoi geografiyi: Mizhregion. zb. nauk. prats. – Kh.: KhNU im. V.N. Karazina, 2009. – Вур. 7(2). – С. 28-34. [Качаєв Ю.Д. Особливості територіальної організації інвестиційної діяльності / Ю.Д. Качаєв // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – Вип. 7(2). – С. 28-34].
5. Kachaiev Yu.D. Investytsiynyj napryamok geografichnykh doslidzhen: zavdannya ta zdobutky / Yu.D. Kachaiev // Geografichna nauka i osvita v Ukraini. – К.: Фітосотсіотсентр, 2000. – С. 29. [Качаєв Ю.Д. Інвестиційний напрямок географічних досліджень: завдання та здобутки / Ю.Д. Качаєв // Географічна наука і освіта в Україні. – К.: Фітосоціоцентр, 2000. – С. 29].
6. Kuchynska I.M. Inozemne investuvannya v umovakh integratsii Ukrainy v svitovu ekonomiku / I.M. Kuchynska // Ekonomika: problemy teorii ta praktyku [zb. nauk. prats]: u 10 t. – Dnipropetrovsk: Dnipropetrovskiy natsionalnyi un-tet, 2009. – Вур. 256. – Т. 8. – С. 1971-1975. [Кучинська І.М. Іноземне інвестування в умовах інтеграції України в світову економіку / І.М. Кучинська // Економіка: проблеми теорії та практики [зб. наук. праць]: у 10 т. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний ун-тет, 2009. – Вип. 256. – Т. 8. – С. 1971-1975].
7. Mezentssev K.V., Mezentsseva N.I., Kuchynska I.M. Geografia inozemnykh investytsii v silske hospodarstvo ta kharchovu promyslovist Ukrainy / K.V. Mezentssev, N.I. Mezentsseva, I.M. Kuchynska // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.N. Karazina. Seriya: Geologia – Geografia – Ekologiya. – 2009. – Вур. 31. – С. 146-150. [Мезенцев К.В., Мезенцева Н.І., Кучинська І.М. Географія іноземних інвестицій в сільське господарство та харчову промисловість України / К.В. Мезенцев, Н.І. Мезенцева, І.М. Кучинська // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Геологія – Географія – Екологія. – 2009. – Вип. 31. – С. 146-150].
8. Yuldashev O.Kh. Mizhnarodne pryvatne pravo: Teoretychni ta prykladni aspekty / O.Kh. Yuldashev. – К.: МАУР, 2004. – 576 с. [Юлдашев О.Х. Міжнародне приватне право: Теоретичні та прикладні аспекти / О.Х. Юлдашев. – К.: МАУП, 2004. – 576 с.].
9. Doing Business 2015: Going Beyond Efficiency. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.doingbusiness.org/>
10. Frank G. Abernathy Foreign Direct Investment in Ukraine – Truth and Myths [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://usukraineobserver.com/issue19224.html>
11. Invest in Ukraine [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.investukraine.net/>
12. United Nations Conference on Trade and Development (UNCTAD). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unctadstat.unctad.org/EN/>
13. World Investment Report 2014: Investing in the SDGs: An Action Plan [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://unctad.org/en/publicationslibrary/wir2014_en.pdf

Summary

Valentyna Smal, Julia Bulba. UKRAINE IN THE WORLD INVESTMENT SPACE.

The paper is devoted to the analysis of the participation of Ukraine in international investment processes, the level of its involvement into the global capital movements including comparison with other countries. The basic indicators that reveal the position of Ukraine in World exports and imports of capital are analyzed. The main trends of FDI inflow to Ukraine economy are examined. The competitive advantages and limiting factors foreign investment attracting are identified. The measures that have to be taken to strengthen the engagement and effective use of foreign capital are proposed in the article.

Despite a series undertaken organizational, legal and administrative measures Ukraine failed to form a steady upward trend of foreign direct investment flow. Increase in recent years, the flow of FDI in Ukraine has slowed down due to the global economic downturn and the severe economic crisis that hit the country. After recovering in 2010 (23.7% more than in 2009), FDI flux dried, decreased from 4.13 billion USD in 2012 to 2.86 billion US dollars in 2013.

Fluctuations in annual value of investments are often sporadic and sometimes difficult to explain. Therefore, Ukraine, with its significant economic potential a large domestic market, proven agricultural potential and a number of other competitive advantages over other similar post-socialist countries lose them in attracting foreign investment. Unpredictable decisions, lack of transparency of government and judicial actions and procedures, the inefficient and corrupted legal system, complexity of legislation and regulation, poor contract enforcement outweigh the substantial positive side Ukraine as destination for FDI. Government officials, businessmen, scientists should make every effort to fracture situation and stimulate investment in Ukraine.

Key words: Ukraine, foreign direct investment, investment attractiveness, foreign capital, investors.

УДК 004.9+004.451+911.3+330.322

Олексій Чуєв, Сергій Костриков

ОЦІНКА ЧЕРЕЗ ГІС-ЗАСОБИ ПРОСТОРОВОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ БЛАГОУСТРОЮ МІСТА ЯК ФУНКЦІЇ УРБОГЕОСИСТЕМИ (НА ПРИКЛАДІ м. ХАРКІВ)

Стаття подає новітній концептуальний підхід щодо дослідження через ГІС-засоби урбогеосистем на прикладі мегалопісу. Зокрема, описується методика, за допомогою якої можна дати оцінку просторової диференціації благоустрою міста / комфортності проживання як функції УГС. Проаналізовано сучасний стан забезпечення населення міста Харків об'єктами соціальної / антропогенної інфраструктури. Класифіковано об'єкти інфраструктури за характером їх впливу на комфортність проживання населення. Виконано просторовий аналіз, який надав змогу районувати територію міста Харків за ступенем благоустрою. Доведено доцільність використання ГІС-засобів для дослідження урбогеосистем в суспільно-географічному аспекті.

Ключові слова: урбогеосистема (УГС), просторова диференціація благоустрою / комфортності, просторовий аналіз, ГІС-засоби, соціальна та антропогенна інфраструктура міста, просторові й атрибутивні дані.

Алексей Чуев, Сергей Костриков. ОЦЕНКА С ПОМОЩЬЮ СРЕДСТВ ГИС ПРОСТРАНСТВЕННОЙ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ БЛАГОУСТРОЙСТВА ГОРОДА КАК ФУНКЦИИ УРБОГЕОСИСТЕМЫ (НА ПРИМЕРЕ г. ХАРЬКОВ). Статья представляет оригинальный концептуальный подход к исследованию урбогеосистем с помощью средств ГИС. В частности, описывается методика, с помощью которой можно дать оценку пространственной дифференциации благоустройства города /комфортности проживания населения как функции УГС. Проанализировано современное состояние обеспечения населения города Харькова объектами социальной / антропогенной инфраструктуры. Классифицированы объекты инфраструктуры по характеру их влияния на комфортность проживания населения. Выполнен пространственный анализ, который дал возможность районировать территорию города Харьков по степени благоустройства. Доказана целесообразность использования ГИС-средств для исследования урбогеосистем в социально-географическом аспекте.

Ключевые слова: урбогеосистема (УГС), пространственная дифференциация благоустройства / комфортности, пространственный анализ, средства ГИС, социальная и антропогенная инфраструктура города, пространственные и атрибутивные данные.

Oleksii Chuiev, Sergiy Kostrikov. CITY WELL-BEING SPATIAL DIFFERENTIATION AS THE URBOGEOSYSTEM FUNCTION ASSESSMENT WITH GIS-TOOLS (CASE STUDY OF KHARKIV). This paper recognizes the original research approach due to the urboecosystem investigation through the GIS-tools with a megalopolis case study. Specifically the city population well-being spatial differentiation methods have been described, and this parameter is considered as the urboecosystem function upon this description. The analysis of city population supply of city social / human infrastructural facilities has been provided. The infrastructural facilities have been classified according to their impact on city population well-being. Consequently Kharkiv city area has been regionalized by the population well-being level. Reasonability of GIS-tool involvement into urboecosystem research has been proved.

Key words: urboecosystem - UGS, well-being / living comfort spatial differentiation, spatial analysis, GIS-tools, city social / human infrastructure, spatial and attribute data.

Наукова проблема та її актуальність. Обговорюючи можливий спектр різноманітних застосувань геоінформаційних систем (ГІС) в суспільно-економічній географії, один з авторів цієї статті в ряді попередніх публікацій вже робив наголос на тому, що предметна спрямованість подібних застосувань є майже необмеженою, а число потенційних користувачів ГІС в кожній предметній галузі скоріше за все зростає по експоненті [15].

Аналіз просторової структури й функцій урбаністичних соціогеосистем є окремим ГІС-застосуванням, актуальність впровадження якого очевидно зростає разом із зростанням урбанізаційного тренду в траєкторії сучасного розвитку людства. В такому разі спеціалізоване програмне забезпечення ГІС виявляється не тільки дуже ефективним інструментом аналізу просторових закономірностей, наприклад, великого мегалопісу, або зв'язаної сукупності міст, але і ефективним засобом аналізу, перевірки й оновлення всього набору суспільно-географічних та економіко-географічних атрибутів, якими є характеристичні властивості певного населеного пункту [5, 6].

Через розгляд відомих понять «урбоекосистема» і «урбосистема», можна стверджувати, що

урбоекосистема на відміну від урбосистеми робить наголос на розгляді не тільки, і не стільки сукупності населених пунктів, скільки на дослідженні окремого міста в якості системного утворення в певному екстенції географічного простору [7]. В такому випадку можна зробити ще одну (після понять «урбосистема» та «урбоекосистема») дефініцію – визначення *урбогеосистеми* (УГС). Це таке системне утворення, що знаходиться в окремому екстенції географічного простору, і є несталою природно-антропогенною системою - взаємозв'язаною сукупністю архітектурно-будівельних об'єктів й різко порушених природничих екосистем [5, с. 46].

Урбаністична система, як будь-яке системне утворення, володіє певною *функціональністю* [13]. Однією з функцій урбогеосистеми, яка визначається прямими та зворотними, від'ємними та додатними зв'язками між її складовими, є *просторова диференціація рівня благоустрою життя населення* по території міста. Також і в зв'язку з цим, оцінка комфортності проживання населення на міському рівні представляє значний науковий інтерес, оскільки саме в такому великому масштабі можна реально проаналізувати як природні, так і соціально-економічні умови території функціонування урбогеосистеми. На цій підставі можлива ефективна розробка заходів щодо поліпшення комфортності проживання насе-

лення та їх впровадження дозволяють сформувати міський ландшафт і середовище, які найкращим чином відповідають вимогам населення до території проживання. Подібний підхід добре узгоджується з основними існуючими напрямками, за якими ведеться пошук шляхів оптимізації середовища життя і господарської діяльності людини в місті [2].

Досвід попередніх досліджень. Місто як просторова система, функціональність якої обумовлює просторовий розподіл її параметричних складових, так або інакше описувалося як в попередніх, так і в сучасних теоріях міст – від класичної чикагської школи до факторно-мережевої теорії останнього десятиріччя [3, 9, 11]. В наших попередніх публікаціях підкреслювалося, що головне місце в предметних дослідженнях УГС із застосуванням спеціалізованого програмного забезпечення ГІС і даних дистанційного зондування має займати інтеграція різноманітних даних із наступною візуалізацією проміжних або кінцевих результатів їх геообробки [5-7, 15]. Зокрема, для досягнення наочних результатів впроваджувалося визначення так званих патернів (певних класів) просторового розповсюдження різноманітних архітектурних форм та міської інфраструктури як однієї з функцій УГС. У вказаному відношенні має бути зрозумілим, що великі обсяги як первинних, так і похідних даних без застосування засобів ГІС важко обробляти та майже неможливо ефективно аналізувати. На нашу думку, фундаментальні публікації минулого сторіччя (наприклад [13]), які певним чином ініціалізували сучасні урбаністичні дослідження, досягли б ще більш ефективніших результатів із застосуванням програмного забезпечення ГІС.

Метою цієї статті є оцінка за допомогою ГІС-засобів просторової диференціації благоустрою проживання населення по території м. Харків як функції урбогеосистеми. Основним способом досягнення мети дослідження є впровадження ГІС-аналізу забез-

печення соціальною інфраструктурою території міста.

Виклад основного матеріалу. Одним з авторів статті вже доводилося, що УГС можна моделювати, а потім візуалізувати за допомогою трьох наступних сутностей: 1) сукупності точкових об'єктів, які подають суспільно-географічні та економічні властивості окремих міст; 2) сукупності лінійних об'єктів, які визначають особливості взаємодій між окремими частинами міста (або різними населеними пунктами); за допомогою 3) сукупності сфер, які описують території різнорангового впливу окремого міста на прилеглі площі урбанізованих ландшафтів іншого типу або вплив одних частин даного міста на інші [5, 6]. В такому разі вказані сутності повністю співпадають із геометричними ГІС-примітивами. Така обставина відкриває неабиякі можливості для просторового аналізу й моделювання просторового розподілу функцій УГС..

Даний концептуальний підхід подає алгоритмічну послідовність дослідження УГС за допомогою ГІС-засобів. Цей підхід можна схематизовано подати наступним чином, якщо прийняти до уваги лише окремі із авторських та інших існуючих розробок в даній предметній галузі [5, 6, 14] (рис. 1). Такий підхід оптимально поєднує різні етапи дослідження й аналізу УГС, починаючи з обрання реперних точок спостереження (про що детальніше – у статті далі), подальшого введення атрибутивних даних, зібраних під час предметного моніторингу міста (наприклад, щодо просторового розподілу певної функції УГС – рівня благоустрою – комфортності проживання населення), продовжуючи застосуванням певної предметної моделі (наприклад, методичної моделі оцінки рівня комфортності населення [2]) і закінчуючи впровадженням ГІС-моделі урбогеосистеми для її подальшої візуалізації через засоби ГІС (див. рис. 1).

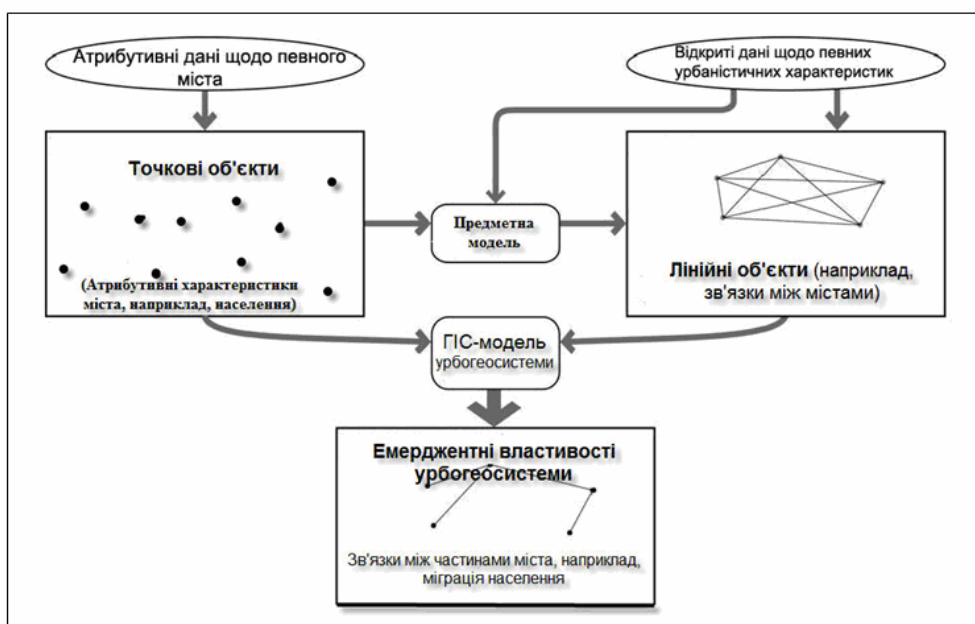

Рис. 1. Концептуальна алгоритмічна послідовність дослідження урбогеосистем на підставі ГІС-засобів [6, с. 33]

Дані первинних спостережень, атрибутивні дані й предметна модель зводяться в ГІС-модель урбогеосистеми, яка і виявляє емерджентні властивості УГС. Вважаємо, що ці властивості можуть бути двох рівнів – нижчого, який має на увазі лише, наприклад, загальні тренди просторового розподілу функцій УГС по території, та вищого, який відноситься вже до складних суспільно-географічних процесів. Щодо вищого рівня, то можуть, наприклад, відтворюватися внутрішні міграційні процеси міського населення, спричинені диференціацією рівня комфортності проживання, що вказано на ілюстрації нижче (див. рис. 1). Головними чинниками цієї міграції є розміщення населення та просторовий розподіл господарського комплексу. Ці чинники розглядаються умовами формування рівня комфортності. Населення виступає основним споживачем комфортності, без якого саме поняття втрачає будь-який сенс, господарський комплекс - найбільший фактор, що впливає на просторовий градієнт комфортності, причому як в позитивний, так і в негативний бік [9].

В рамках нашого дослідження для оцінки комфортності проживання населення у великому місті доцільно використовувати показник забезпеченості окремих районів м. Харків об'єктами, які відносяться до відомої категорії об'єктів *соціальної та антропогенної інфраструктури*. Останні розташовані відповідно до особливостей розподілу господарського комплексу, про що згадувалося вище. Для отримання найбільш актуальних атрибутивних даних відповідно до послідовності дослідження УГС (див. рис. 1) доцільно використовувати глобальний переглядач *Google Планета Земля*, який з певною долею умовності можна відносити до ГІС-засобів [4].

Для оцінки комфортності проживання населення в місті були необхідні реперні точкові об'єкти, які будуть виконувати роль базисів по всій площі просторового аналізу. Такими об'єктами доцільно обрати *виборчі дільниці*, оскільки їх в місті Харкові нараховується майже три сотні (295), і вони рівномірно розподілені територією міста. За даними реєстру виборців був отриманий розподіл населення за територією міста, але такий підхід не враховує підлітків, віком до 18 років. За методикою розрахунку нічного населення до чисельності приписаних людей до кожної виборчої дільниці було додано ще 17%. Розраховується цей показник за формулою [12]:

$$S = S_i * 0,17 + S_i, \quad (1)$$

де S – це сумарна кількість нічного населення; S_i – це кількість людей, приписаних до якоїсь території (в нашому випадку виборчої дільниці).

Після сумування загальної кількості людей за (1) та порівняння цієї цифри з відомою кількістю населення міста Харкова, було з'ясовано, що отримані дані були вірні на 99,6%.

Об'єкти соціальної та антропогенної інфраструктури можуть бути розділені на дві великі категорії за характером їх впливу на рівень комфортності та благоустрою території - *об'єкти з позитивним та негативним впливом*. За відомою методикою інтегральної оцінки комфортності проживання населення в місті до «позитивних» об'єктів відносяться лікарні,

пошта, пасажирські залізничні станції, ринки, сакральні об'єкти, станції метро, станції швидкої медичної допомоги, протипожежні станції, відділи правоохоронних органів (міліції), дитячі сади, цілодобові супермаркети, школи, водойми, паркові зони, стадіони та відкриті спортивні майданчики, кінотеатри. До «негативних» об'єктів автор методики відносить промислові об'єкти, які вкрай негативно впливають на екологічний стан міста, об'єкти, що негативно впливають на естетичну привабливість території [2]. Для Харкова такими об'єктами доцільно вважати цвинтарі, несанкціоновані звалища, в'язниці, ТЕС та великі котельні, аеропорти, сортувальні залізничні станції, очисні споруди, туберкульозні та неврологічні диспансери, великі автомагістралі та заводи.

Відповідно до обраної методики на були знайдені та переведені в цифрову форму наступні просторові об'єкти: 223 школа, 32 сакральних об'єктів (церкви, собори, храми), 105 стадіонів та відкритих спортивних майданчиків, 63 лікарні, 9 пасажирських залізничних станцій, 16 крупних та зареєстрованих ринків, 101 відділення пошти, 29 станцій метро, 11 станцій швидкої медичної допомоги, 25 протипожежних станцій, 19 відділів правоохоронних органів (міліції), 211 дитячих садів, 64 цілодобових супермаркети (*Сільпо, АТБ, SPAR, КЛАСС, Восторг, Посад, Брусничка* та ін.), 66 паркових зон, 9 кінотеатрів, 30 цвинтарів, 38 несанкціонованих звалищ, 7 в'язниць, 10 ТЕС та великих котельень, 2 аеропорти, 5 сортувальних залізничних станцій, 2 очисні споруди, 26 туберкульозних та неврологічних диспансерів, 24 великих заводи. Водойми, річки та автопроспекти за їх кількістю виділяти недоцільно, оскільки вони створюють окремі єдині мережі.

Наступним кроком отримані просторові й атрибутивні дані було необхідно передати за допомогою модуля *Data Interoperability Tools* до повноформатної ГІС-платформи *ArcGIS*. Останню зручно використовувати для аналізу інформації, виділення дискретних (точкових, лінійних і полігональних) об'єктів та побудови предметної моделі відповідно до визначеної послідовності дій (див. рис. 1).

Кожний об'єкт соціальної / антропогенної інфраструктури має власну зону впливу / зону обслуговування, межі й, відповідно, розмір яких прописані в Державних Будівельних Нормах України (ДБН) [1]. Для всіх лінійних, точкових та полігональних об'єктів, які складають атрибути міста, були побудовані *буферні зони*. Ця операція необхідна для аналізу доступності об'єктів соціальної та антропогенної інфраструктури щодо виборчих дільниць міста Харкова. В результаті автори створили *узгаальнену табличну модель* (складову загальної предметної моделі), яка містить інформацію щодо близькості об'єктів соціальної інфраструктури до кожної виборчої дільниці.

Для оцінки забезпеченості окремих районів міста інфраструктурними об'єктами був використаний відомий *метод бальної системи* [10]. Якщо дільниця попадає в межі обслуговування чи впливу якогось об'єкту, вона автоматично отримує додатковий бал, який іде зі знаком «+» чи «-» в залежності

від характеру впливу на привабливість території. Таким чином можна отримати сумарний бальний показник просторової забезпеченості міста об'єктами соціальної інфраструктури із реперною прив'язкою до виборчих дільниць. Максимальне його значення – «16». Воно спостерігається за умови, якщо виборча дільниця знаходиться в межах обслуговування всіх «позитивних» об'єктів, та жодний «негативний» не впливає на неї. Мінімальне значення показника може становити «-10», за умови якщо всі «негативні» об'єкти впливають на дільницю, і жоден «позитивний» не має впливу. Для виборчих дільниць міста Харкова показник коливається в межах від «-2» до «13». Цей метод має один значний недолік, оскільки отримані результати не можуть бути формалізованими та зіставленими. Саме через це доцільним можна вважати використання *методики моделювання оціночних синтетичних характеристик* як альтернативний підхід [10].

Відповідний цій методиці алгоритм дозволяє отримати синтетичні характеристики оціночного становища територіальних одиниць за єдиною шкалою і розподіляти за рангом ці територіальні одиниці на основі зроблених оцінок. Всі територіальні одиниці характеризуються наборами показників, які, перш за все, слід нормувати, для чого, у разі створення оціночних карт, зручно використовувати наступну формулу [10]:

$$x = \frac{|x_{ij} - x_j|}{|\max / \min x_j - x_j|}, \quad i=1,2,3\dots n, \\ j=1,2,3\dots m, \quad (2)$$

де n - кількість територіальних одиниць; m - кількість показників (x_{ij}): x_j - найкращі (або найгірші) для кожного показника оціночні значення (наприклад, найбільш сприятливі для цілей будівництва, сільського господарства та інших кліматичних характеристик, величини кутів нахилу місцевості і

т.д.); $\max / \min x_j$ - екстремальні значення показників, які найбільш відрізняються від величин:

$$\max / \min x_j = \min x, \quad \text{якщо } |\min x - x_j| > |\max x - x_j|,$$

$$\max / \min x_j = \max x, \quad \text{якщо } |\min x - x_j| \leq |\max x - x_j|,$$

Отриманий через (2) сумарний показник був зіставлений з екстремальними його значеннями (максимальним та мінімальним). Завдяки цій методиці можна врахувати ваги кожного окремого показника, який впливає на формування сумарного показника комфортності окремо взятої території [10].

Моделювання оціночних синтетичних характеристик також дозволило позбутися від'ємних значень сумарного показника. Результативні дані тепер розподілені лише в додатних межах від 0 до 1. Наближення до значення «1» можна зіставити з максимальним значенням сумарного показника забезпеченості території, яка відповідає певній дільниці. Так само, наближення до «0» зіставляється з мінімальним значенням сумарного показника. Значення показників для виборчих дільниць міста Харкова після впровадження моделювання оціночних синтетичних характеристик лежать в межах від 0 до 0,83.

Після побудови зведеної табличної моделі можна перейти до створення ГІС-моделі територіального розподілу явища, яка є вже складовою загальної ГІС-моделі УГС (див. рис. 1). В нашому випадку, цим явищем є описаний вище показник комфортності проживання. Для створення ГІС-моделі була використана платформа ArcGIS та окремо – модуль просторового моделювання *Spatial Analyst*. Була побудована *інтерполяційна модель* за допомогою інструменту «Кригінг». Для створення моделі був обраний різновид кригінгу – «Ординарний кригінг». Ця модель відображає територіальний розподіл явища (в нашому випадку забезпечення об'єктами соціальної інфраструктури територій, прив'язаних до виборчих дільниць міста Харкова) (рис. 2).

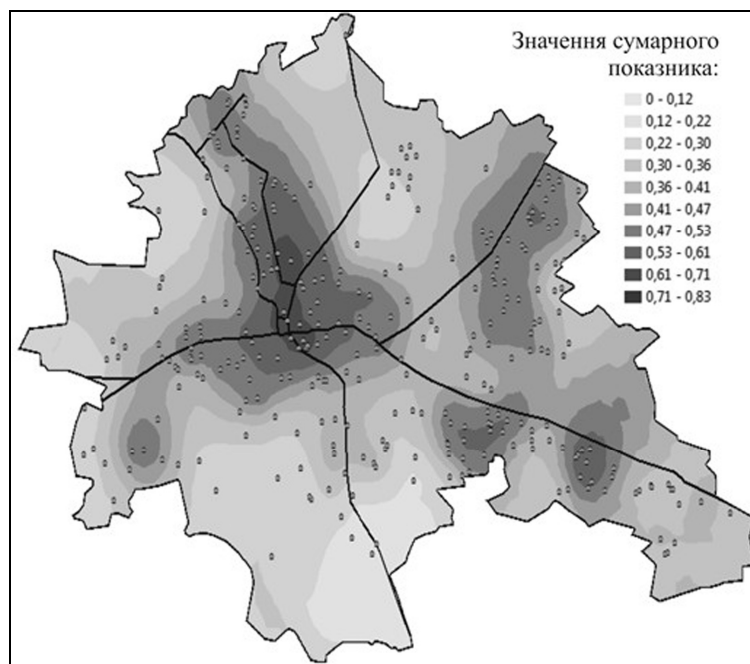

Рис. 2. Інтерполяційна модель, яка відображає територіальний розподіл забезпечення об'єктами соціальної інфраструктури площі виборчих дільниць

Для сумісного перегляду атрибутивних характеристик міста (отриманих як через *Google Earth*, так і через *ArcGIS*, була побудована ізолінійна модель, що відображає територіальний розподіл показника забезпеченості Харкова об'єктами соціальної інфраструктури. Далі модель була конвертована до формату KML (формат *Google Earth*) (рис. 3).

Запропонована методика надала можливість провести просторовий аналіз комфортності та привабливості окремих частин міста. Виходячи з отриманих даних та створених моделей, можна виділити

декілька зон, в залежності від ступеню забезпечення території. Для цього варто скористатись модулем *Geostatistical Analyst*. Загалом сумарний показник для дільниць лежить в межах від 0 до 0,83 (після нормалізації даних). Ранжирування показників можна провести за такою схемою: 1-0,8 – високий рівень забезпечення території об'єктами соціальної інфраструктури; 0,8-0,6 – достатній рівень; 0,6-0,4 – середній рівень; 0,4-0,2 – забезпечення нижче середнього; 0,2-0 – низький рівень.

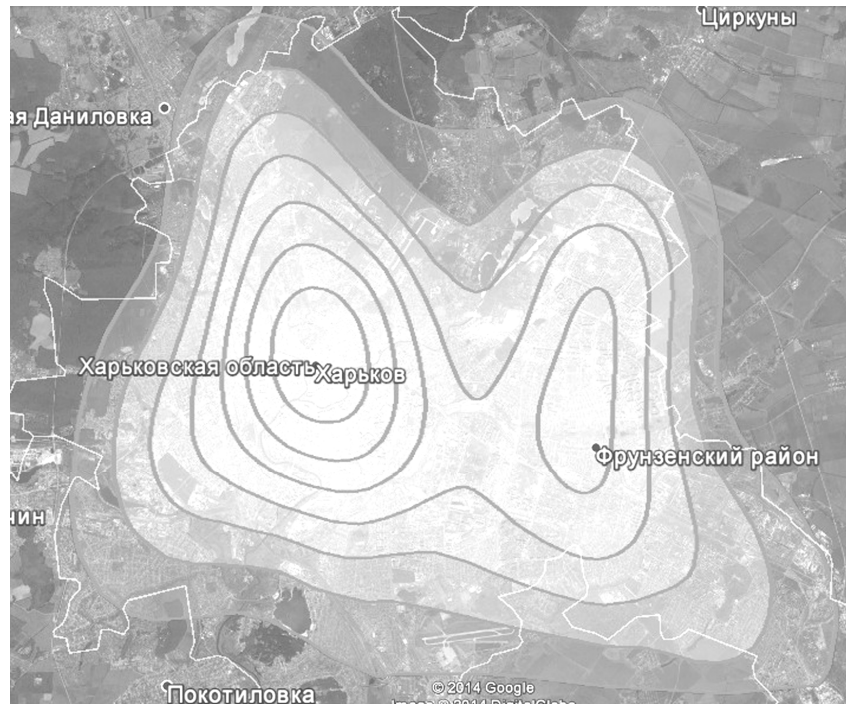

Рис. 3. Візуалізація територіального розподілу комфортності проживання населення в глобальному переглядачеві *Google Планета Земля*

Відповідно до цього ранжирування була побудована ще одна складова ГІС-моделі УГС - наступна картосхема (рис. 4). Було встановлено, що площі, які асоціюються з 11 виборчими дільницями належать до *найнижчого класу* (приблизно 40 тис. людей). *Клас «забезпечення об'єктами нижче середнього»* охоплює 112 виборчих дільниць (приблизно 560 тис. людей). До *середнього класу* відноситься 124 виборчі дільниці (приблизно 610 тис. людей). *Клас достатнього рівню* охоплює 47 дільниць (приблизно 231 тис. людей). Всього одна дільниця потрапила до *класу високого рівня* забезпечення об'єктами соціальної інфраструктури (12321 чоловік). Загалом можна зробити висновок, що всього 16% населення Харкова живуть в районах з високим та достатнім рівнем забезпечення об'єктами соціальної інфраструктури, 42% - з середнім, 42% - з нижчим середнього та низьким. Це свідчить про суттєву *функціональну особливість урбогеосистеми Харкова* - різку неоднорідність в територіальному розміщенні найбільш необхідних для населення об'єктів соціальної інфраструктури.

Крім того, встановлено, що зона обслуговування шкіл асоціюється з 271 виборчою дільницею з 295 (що становить 92% населення міста), зона обслуговування сакральних об'єктів – з 47 (16%), стадіонів та відкритих спортивних майданчиків – з 165 (56%), швидкої медичної допомоги – з 175 (59%), ринків – з 21 (7%), відділень пошти – з 146 (49%), протипожежних станцій – з 235 (80%), паркових зон – з 101 (34%), міліції – з 196 (66%), станцій метро – з 72 (24%), цілодобових супермаркетів – з 101 (34%), кінотеатрів – з 43 (15%), залізничних пасажирських станцій – з 42 (14%), дитячих садів – з 120 (41%), водойм – з 53 (18%), лікарень – з 123 дільницями (42%). Відповідно, можна зробити висновок, що місто Харків добре забезпечено станціями швидкої медичної допомоги, протипожежними станціями та відкритими спортивними майданчиками і стадіонами. Найгіршою є доступність населення до ринків. Очевидно, що переважна більшість харків'ян добираються до ринків на транспорті.

Аналогічні розрахунки були розроблені і для об'єктів з негативним впливом. В зоні впливу в'язниць знаходиться територія, асоційована з 2 ви-

борчими ділянками з 295 (що становить приблизно 1% населення міста), зоні впливу ТЕС та великих котелень – 14 ділянок (5%), сортувальних залізничних станцій – 3 ділянки (1%), очисних споруд – 6 ділянок (2%), несанкціонованих звалищ – 18 ділянок (6%), цвинтарів – 5 ділянок (2%), великих заводів – 11 ділянок (4%), туберкульозних та невро-

логічних диспансерів – 37 ділянок (13%), аеропортів – 13 ділянок (4%), автомобільних проспектів – 26 ділянок (9%). Варто відмітити, що «негативні» об'єкти мають незначний вплив на населення міста (не більше 13%), що може свідчити про в цілому вдале планування забудови Харкова, яка визначила подальше функціонування урбогеосистеми міста.

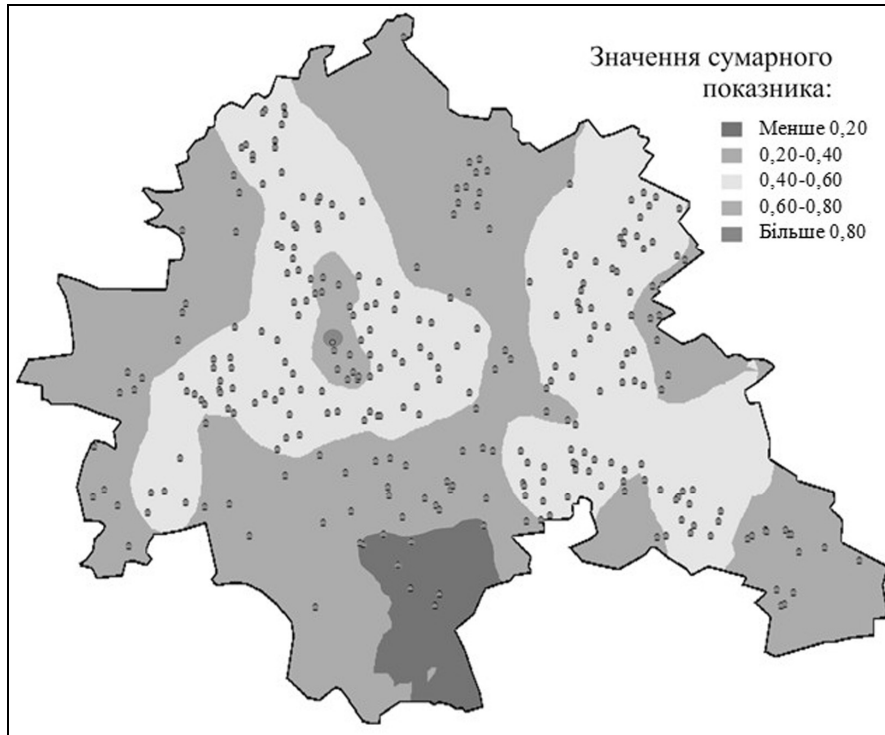

Рис. 4. Територіальний розподіл сумарного показника забезпечення за класами

Висновки. Викладений в статті матеріал доводить ефективність аналітичних можливостей ГІС-засобів щодо аналізу окремої функції урбогеосистеми великого міста. Лише через ці можливості та на підставі сучасних форматів просторових даних можна обґрунтувати необхідні заходи та зробити варіантний аналіз подальшого розвитку соціальної і технічної інфраструктури міста.

Оцінка просторової диференціації благоустрою міста як функції УГС дала можливість зробити класифікацію території Харкова за показником комфортності проживання населення. Обрана і певним

чином дороблена авторами статті методика просторової класифікації через ГІС-засоби довела, що тільки 16% населення в нашому місті мають високий та достатній рівень забезпечення об'єктами соціальної інфраструктури. Інші 42% населення характеризуються середнім рівнем доступності таких об'єктів, і ще 42% - низьким.

Крім прямих об'єктивних чинників, значною мірою такий розподіл вказаних кількісних показників є також обумовленим емерджентними властивостями урбогеосистеми міста Харків.

Список використаних джерел:

1. DBN.360-92. *Planuvannia ta zabudova miskykh ta silskykh poselen.* – K., 1993 – 83 s. [ДБН.360-92. *Планування та забудова міських та сільських поселень.* – K., 1993. – 83 с.]
2. Ilin Y.V. *Mekhanizmy povysheniia komfortnosti prozhivaniia naseleniia bolshykh gorodov v usloviiakh globalizatsii (na primere Moskvy).* – M.: Izd-vo MGU, 2011. – 117s. [Ильин И.В. *Механизмы повышения комфортности проживания населения больших городов в условиях глобализации (на примере Москвы).* – М.: Изд-во МГУ, 2011. – 117с.]
3. Isachenko A.G. *Ekologicheskaiia geografiia Rossii / A.G. Isachenko.* SPb: Izd-vo S.-Pb. un-ta, 2001. – 328 s. [Исаченко А.Г. *Экологическая география России / А.Г. Исаченко.* СПб: Изд-во С.-Пб. ун-та., 2001. – 328 с.]
4. *Kerivnyitstvo korystuvacha globalnoho perehliadacha Google Planeta Zemlia [Elektronnyi resurs].* – Rezhym dostupu: <http://www.google.com/intl/ru/earth/learn> [Керівництво користувача глобального переглядача Google Планета Земля [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.google.com/intl/ru/earth/learn>].
5. Kostrikov S.V. *Prohramne zabezpechennia GIS dlia LiDAR-tehnologiiu dystantsiinoho zonduvannia v tsiliakh analizu urbogeosystem / S.V. Kostrikov, D.L. Kulakov, K.Yu. Segida // Problemy bezpererвної geografiichnoi osvity i kartografii.* – GIS-forum – 14. *Zbirnyk naukovykh prats.* – 2014. – Вип. 19. – S. 45-52. [Костріков С.В. *Програмне забезпечення ГІС для LiDAR-технології дистанційного зондування в цілях аналізу урбогеосистем /*

- С.В. Костріков, Д.Л. Кулаков, К.Ю. Сегіда // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії – ГІС-форум – 14. Збірник наукових праць. – 2014. – Вип. 19. – С. 45-52.].
6. Kostrikov S.V. Geoinformatsiyni pidkhid do analizu urbogeosystem na pidstavi tekhnologii lazernoho dystantsiinoho zonduvannia / S.V. Kostrikov // Region – 2014: strategiiа optimalnoho rozvytku: Materialy mizhnar. nauk.-prakt. konf. – Kharkiv, KhNU im. V.N. Karazina, 2014. – S. 31-34. [Костріков С.В. Геоінформаційний підхід до аналізу urbogeosystem на підставі технології лазерного дистанційного зондування / С.В. Костріков // Регіон – 2014: стратегія оптимального розвитку: Матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Харків, ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2014. – С. 31-34].
  7. Kostrikov S.V. Geoinformatsiine modeliuвання pryrodno-antropogennoho dovkillia. Naukova monografiia / S.V. Kostrikov // Kharkiv: Vyd-vo KhNU im. V.N. Karazina, 2014. – 484 s. [Костріков С.В. Геоінформаційне моделювання природно-антропогенного довкілля. Наукова монографія / С.В. Костріков // Харків: Вид-во ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2014. – 484 с.].
  8. Kochurov B.I., Stulishapka V.O., Kostovskaia S.K. Otsenka komfortnosti prozhivaniia naseleniia (na primere lokalnoi territorii vblizi Moskvy) / B.I. Kochurov, V.O. Stulishapka, S.K. Kostovskaia // Geografiia v shkole. – 2006. - № 6. – S. 269-278. [Кочуров Б.И., Стулишапка В.О., Костовская С. К. Оценка комфортности проживания населения (на примере локальной территории вблизи Москвы) / Б.И. Кочуров, В.О. Стулишапка, С.К. Костовская // География в школе. – 2006. - № 6. – С. 269-278].
  9. Likhacheva E.A. Gorod – ekosistema / E.A. Likhacheva, D.A. Timofeev, M.P. Zhidkov i dr. – M.: IGRAN, 1996. – 336 s. [Лихачева Э.А. Город – экосистема / Э.А. Лихачева, Д.А. Тимофеев, М.П. Жидков и др. – М.: ИГРАН, 1996. – 336 с.].
  10. Tikunov V.S. Modelirovanie v sotsialno-ekonomicheskoi geografii / V.S. Tikunov. – M.: Izd-vo MGU, 2005. – 280 s. [Тикунов В.С. Моделирование в социально-экономической географии / В.С. Тикунов. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 280 с.].
  11. Trubina E.G. Gorod v teorssi: opyt osmysleniia prostranstva / E.G. Trubina. – M.: Novoe literaturnoe obozrenie, 2011. – 520 s. [Трубина Е.Г. Город в теории: опыт осмысления пространства / Е.Г. Трубина. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 520 с.].
  12. Fedotov V.I., Zatuliei K.S., Nesterov Yu.A. Regionalnye modeli kart komfortnosti prirodnoi sredy // Vestnik VGU, seriia geografii i geokologiiia, 2001. - № 1. – S. 15. [Федотов В.И., Затулей К.С., Нестеров Ю.А. Региональные модели карт комфортности природной среды // Вестник ВГУ, серия география и геоэкология, 2001. - № 1. – С. 15].
  13. Bourne L.S., Simmons J.W. (eds). Systems of Cities: Readings on Structure, Growth, and Policy / L.S. Bourne, J.W. Simmons. – Oxford: Oxford University Press, 1978. – 565 p.
  14. Du G.Q. A Study on the relationship of regional urbanization and socio-economic structure in China / G.Q. Du // Annals of Japanese Association of Economical Geographers. – 1997. – Vol. 43. – P. 151-164 (in Japanese with English abstract).
  15. Kostrikov S. Human geography with geographical information systems / S.V. Kostrikov, K.Yu. Segida // Chasopys sotsialno-ekonomichnoi geografii. – Vyp. 15 (2). – Kharkiv: KhNU im. V.N. Karazina, 2013. – S. 39-47. [Kostrikov S. Human geography with geographical information systems / С.В. Костріков, К.Ю. Сегіда // Часопис соціально-економічної географії. – Вип. 15 (2). – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2013. – С. 39-47].

Summary

Oleksii Chuiev, Sergiy Kostrikov. CITY WELL-BEING SPATIAL DIFFERENTIATION AS THE URBOSYSTEM FUNCTION ASSESSMENT WITH GIS-TOOLS (CASE STUDY OF KHARKIV).

The paper represents the original research approach due to the urbogeosystem investigation through the GIS-tools with a megalopolis case study. In the narrowest and most traditional sense the research given refers to the urbogeosystem analysis. In this aspect the components and processes of this specified approach have been depicted in one of paper visuals. The city population well-being spatial differentiation methods have been described, and this parameter is considered as the urbogeosystem function upon this description. Several relevant GIS-models have been built and visualized then in the mentioned extent. These models have outlined some peculiarities of spatial distribution for both “positive” and “negative” social/human infrastructural facilities. Global viewer *Google Earth* and *ArcGIS* software have been involved for modeling and visualizing capabilities. The analysis of city population supply of city social / human infrastructural facilities has been provided. The infrastructural facilities have been classified according to their impact on city population well-being. Consequently Kharkiv city area has been regionalized by the population well-being level. Several relevant visuals of city maps have been depicted. Kharkiv urbogeosystem key functional peculiarity has been revealed - a sharp heterogeneity in spatial distribution of city population well-being facilities highly necessary. Reasonability of GIS-tool involvement into urbogeosystem research has been proved as well as the fact of the urbogeosystem final impact on the city population well-being spatial distribution.

Key words: urbogeosystem – UGS, well-being / living comfort spatial differentiation, spatial analysis, GIS-tools, city social / human infrastructure, spatial and attribute data.

Наукові повідомлення

UDC 911.3

Sergey Sonko, Dariya Shiyan

THE STUDY OF POPULATION MORBIDITY BASED ON THE SPATIAL DIFFUSE MODELS IN OLD INDUSTRIAL REGION OF KRIVBAS

In the old industrial regions of Kryvbas iron-ore basin ecology-dependent morbidity of population presents a substantial problem. Its decision is possible by means of theoretical approaches and methods of society geography. The possibility of application and adaptation of spatial diffusions models for the research of diseases spreading is investigated in the article. The analysis of spreading the morbidity on the basis of the adapted model of spatial diffusion and other methods of spatial analysis is performed. Approaches are worked out and the ecology-pathogenic districting of the territory of Kryvbas is performed.

Key words: old industrial region, ecology-dependent morbidity, spatial diffusions, common ways of spreading diseases, ecology-pathogenic region.

Сергій Сонько, Дар'я Шиян. ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАХВОРЮВАНOSTI НАСЕЛЕННЯ НА ОСНОВІ МОДЕЛЕЙ ПРОСТОРОВИХ ДИФУЗІЙ В СТАРОПРОМИСЛОВОМУ РЕГІОНІ КРИВБАСУ. У старопромислових регіонах, до яких належить Криворізький залізорудний басейн, еколого-залежна захворюваність населення являє істотну проблему. Її рішення можливе за допомогою теоретичних підходів і методів суспільної географії. У статті досліджена можливість застосування і адаптації моделей просторових дифузій для вивчення розповсюдження захворювань. Виконаний аналіз розповсюдження захворюваності в м. Кривому Розі на основі адаптованої моделі просторової дифузії і інших методів просторового аналізу. Розроблені підходи і виконано еколого-геопатогенне районування території Кривбасу.

Ключові слова: старопромисловий район, еколого-залежна захворюваність, просторові дифузії, закономірності розповсюдження хвороб, еколого-геопатогенний район.

Сергей Сонько, Дарья Шиян. ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАБОЛЕВАЕМОСТИ НАСЕЛЕНИЯ НА ОСНОВЕ МОДЕЛЕЙ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ДИФФУЗИЙ В СТАРОПРОМЫШЛЕННОМ РЕГИОНЕ КРИВЬАССА. В старопромышленных регионах, к которым относится Криворожский железорудный бассейн, эколого-зависимая заболеваемость населения представляет существенную проблему. Ее решение возможно с помощью теоретических подходов и методов общественной географии. В статье исследована возможность применения и адаптации моделей пространственных диффузий для изучения распространения заболеваний. Выполнен анализ распространения заболеваемости в г.Кривом Роге на основе адаптированной модели пространственной диффузии и других методов пространственного анализа. Разработаны подходы и выполнено эколого-геопатогенное районирование территории Кривбасса.

Ключевые слова: старопромышленный район, эколого-зависимая заболеваемость, пространственные диффузии, закономерности распространения болезней, эколого-геопатогенный район.

Actuality. The health status of the population and the increasing life expectancy of citizens are the strategic guidelines of any nations. A special place among the objects of geographical study of disease belongs to the old industrial regions («OIR»), as places of high concentration of productive forces and the population. In the city of Kriviy Rig, as the centre of OIR with the length of more than 60 km and the population of about 650 thousand people there is an extremely high concentration of giant mining plants (8 of 11 enterprises of Ukraine). Almost all enterprises, which are the main sources of pollution, are located near residential areas. The average annual emissions make up more than 700 tons per 1 sq. km. of the city territory, and 470 kg. per 1 inhabitant, it is a direct consequence of morbidity and mortality increasing. This under-researched phenomenon is the phenomenon of synergism. So, environmentally dependent diseases, «superimposed» on the traditional, create a qualitatively new complex effect.

Kriviy Rig, as an object of study, is also interesting because in the former Soviet Union, it took a disappointing second place (after Norilsk, Russia) in the level of atmospheric air pollution. Has the situation changed during the last 25 years? This is the question, the answer to which may be of great interest to scientists.

Due to the large area of the city (more than 40000

hectares), it is characterized by a complex of problems, which have strong spatial expression and the solution of which depends largely on such purely geographical categories as «distance», «farness», «center», «periphery». The concept of «space» and «spatiality» are traditionally in the subject area of society geography. Ecological status, the spread of toxic substances, the development of ecologically dependent diseases in this list is a fairly new problem, as it was always in the subject field of medical geography. In our opinion, the classical models of spatial diffuse, entered into geography by T.Hegerstrand, is one of the best way to study such spatial processes, as the spread of morbidity. However, their use requires special theoretical ground and adaptation. In fact, in the application of methodological approaches and methods of society geography to the solution of the problem of morbidity is the relevance and novelty of the proposed research.

Objects and methods of research. Since quantitative parameters characterizing the public health and the environment of Kriviy Rig are used in the work, we used statistical and mathematical methods, which gave the material for later application of traditional comparative geographical analysis. A special place in the methodological tools of research belongs to GIS and cartographic method, the need of their application is due to such characteristics of the urban environment as:

- close relationship of the etiology and mass emerging diseases with features of industrial and resi-

dential building area of the city;

- the dependence of the dynamics of morbidity from these geographical categories as «space», «distance», «area»;

- spatial overlay of environmental factors on social, giving a new negative quality in the result of synergism;

- spatial differentiation of specific diseases depending on demographic and geographical characteristics of the city.

The source of information for study was a large array of statistical data, in particular, the morbidity of the population of the city of Kriviy Rig for the period from 2005 to 2009, 54 diseases in section 239 of the medical service districts. According to these indicators Kriviy Rig was chosen not by chance, in 2010 it took the second place in Dnipropetrovsk region because of morbidity (21308,0 people per 10 thousand inhabitants). Taking into consideration that the population, attached to one medical service district (in accordance with regulations of the Ministry of health of Ukraine) is relatively stable (approximately 2000 people), the absolute frequency of diseases is representative assessment of morbidity (i.e., converted to 2000 people).

For analysis of the collected statistical information in MS Excel, as well as in MapInfo Professional made graphs, charts, thematic and integrated maps that show various trends in the morbidity of population, pollution, establish links between the distance to stationary sources of pollution and morbidity, help to establish center of outbreaks of ecologically dependent diseases.

The object of our study is the old industrial region of Krivbass in which there is a high level of ecologically dependent diseases of the population. The subject of the research is the spatial characteristics of the population morbidity in the city of Kriviy Rig. The aim of this work is to identify spatial characteristics of the population morbidity in the city of Kriviy Rig using the methodology of socio-geographical researches. To achieve this goal the following tasks were solved:

- analysis of previous studies of morbidity from positions of social geography;

- explore the possibility of applying and adapting models of spatial diffuse to study the spread of diseases;

- analysis of the spread of morbidity in Kriviy Rig on the basis of an adapted model of spatial diffusion and other methods of spatial analysis.

Methodological base of the research was the main approaches of theoretical and applied geography, shown in the works of P.I. Baklanov, M.A. Glazovskaya, S.A. Kurolap, S.M. Malkhazova, D.V. Nikolaenko, V.S. Tikunov, V.O. Shevchenko, T. Hegerstrand and other scientists.

The results of research and discussion. Old industrial region is a holistic territory, formed during a long historical period as a result of specific types of nature management under the influence of the interaction between landscape, economic and social conditions, and which is characterized by profound changes in the natural environment that adversely affect the health status of the population.

But, scientists have been recently interested in the impact on the morbidity of predominantly natural com-

ponents of the environment [1,2], in the last decade, the main priority is given mainly to the peculiarities of the influence of social and technological environment [3], which are the objects of study of social and geographical Sciences. The main theoretical and methodological provisions of geographical studies of morbidity traditionally are the following:

- the problem of morbidity of the population is not determined without reference to the territory, so even in the early works of this direction mapping method is used;

- the spread of disease in the form of epidemic, epizootic and epifitotic into a certain geographic model, «center-periphery» [4], as well as in the classic models of the centre places and diffusion of innovations T. Hegerstrand [5].

Therefore, on the level of industrial megalopolis in the OIR two models can «work» at the same time:

1. Industrial enterprise with stationary sources of pollution («center») plus the area affected by the emissions («periphery»), forming elementary concentric distribution of morbidity.

2. The focus/foci of contamination as the primary cause of morbidity (source «innovations») plus the area that is experiencing the impact of pollution (the spread of diseases due to diffusion processes successive stages). In large industrial centers, such as Kriviy Rig periodically (explosive) activity of a stationary source is observed, because the emissions of the enterprises are not evenly distributed during the days, months, and seasons of the year.

The widest application of models of contagious diffusion (the spread of infectious diseases as a result of contacts) have been found in medical geography. But in our case, this model is not suitable, because the etiology of ecologically dependent diseases is not characterized by contagious [6]. The studying process of diffusion of environmental pathology, rather reminds a cascading diffusion, but within a large industrial city it is difficult to find those levels of the spatial hierarchy, referred to in the classical theory, and through which any phenomenon «passes» from the top to the down.

In our case, similar innovations (environmentally dependent diseases) are being «formed» in the OIR for some time. While the root and the main object of diffusion are not diseases, but the certain quality of environment which belongs to the individual (in our case, concentric) plots the geographical space. Then ecopathology, «stratifies» on this space and in its distribution overlaps partially with its ecological characteristics.

Thus, diffusion of environmentally dependent diseases has both characteristics the diffusion of displacement (but without the «fading» of primary cell) and extensions. Under the characteristic the diffusion of extension is neither «contagious» nor «cascade». Apparently, we can talk about intermittent explosive wave of diffusion, whereby ecopathology spreads from cells of pollution (under the circumstances of their periodic activation – «explosions»), losing its activity from the centre to the periphery (like waves after the explosion on the water surface). However, verification of this assumption requires the use of more accurate, in particular, mathematical methods.

Examining possible options of the mathematical formalization of the process of periodic explosive wave diffusion, we came to the conclusion that the best way to describe this process is with the help of polynomial dependence. Possible statistical model here may be a regression equation describing the dependence of the absolute frequency of the specific disease from the distance to the point of air quality monitoring.

Using standard software (MS Excel, graphics of the specific disease is obtained (Fig.1). From a visual analysis of trend lines, each of the graphs shows that more than 50% of the total number of patients is concentrated at distances up to 15 km from IMP (item monitoring pollution). It is established that the greatest dependence (determination) on the quality of the air basin is observed for diseases of the circulatory system ($R^2 = 0.47 - 0.49$); ischemic heart disease ($R^2 = 0.50$ in); hypertension ($R^2 = 0.45 - 0.49$); respiratory diseases ($R^2 = 0.30 - 0.50$); diseases of the digestive system ($R^2 = 0.43 - 0.49$). Much less dependence was established for the musculoskeletal system ($R^2 = 0.17 - 0.25$), genitou-

rinary system ($R^2 = 0.15 - 0.23$) and tumors ($R^2 = 0.01 - 0.08$). However, despite the extremely small values of the coefficient of determination for tumors, this group of diseases has the greatest degree of risk to life and therefore, even a weak manifestation depending on the environmental situation is important.

The necessity of taking into account even the low coefficients of determination is reasoned by the fact that the etiology of oncological diseases is not fully investigated because of its complex characteristics, dependent on many factors. However, with high probability, it is proved that the "start" to complex physiological processes of oncopathology is given by a certain quality of the environment [7].

The data shown in Fig.1, indicate that the highest frequency of diseases (including cancer), is observed at distances from 5 to 10 km from the point of quality control of atmospheric air (which are located in the license area, the area of stationary pollution sources of industrial enterprises) to medical service districts. It is the characteristic that variance depends from this distance.

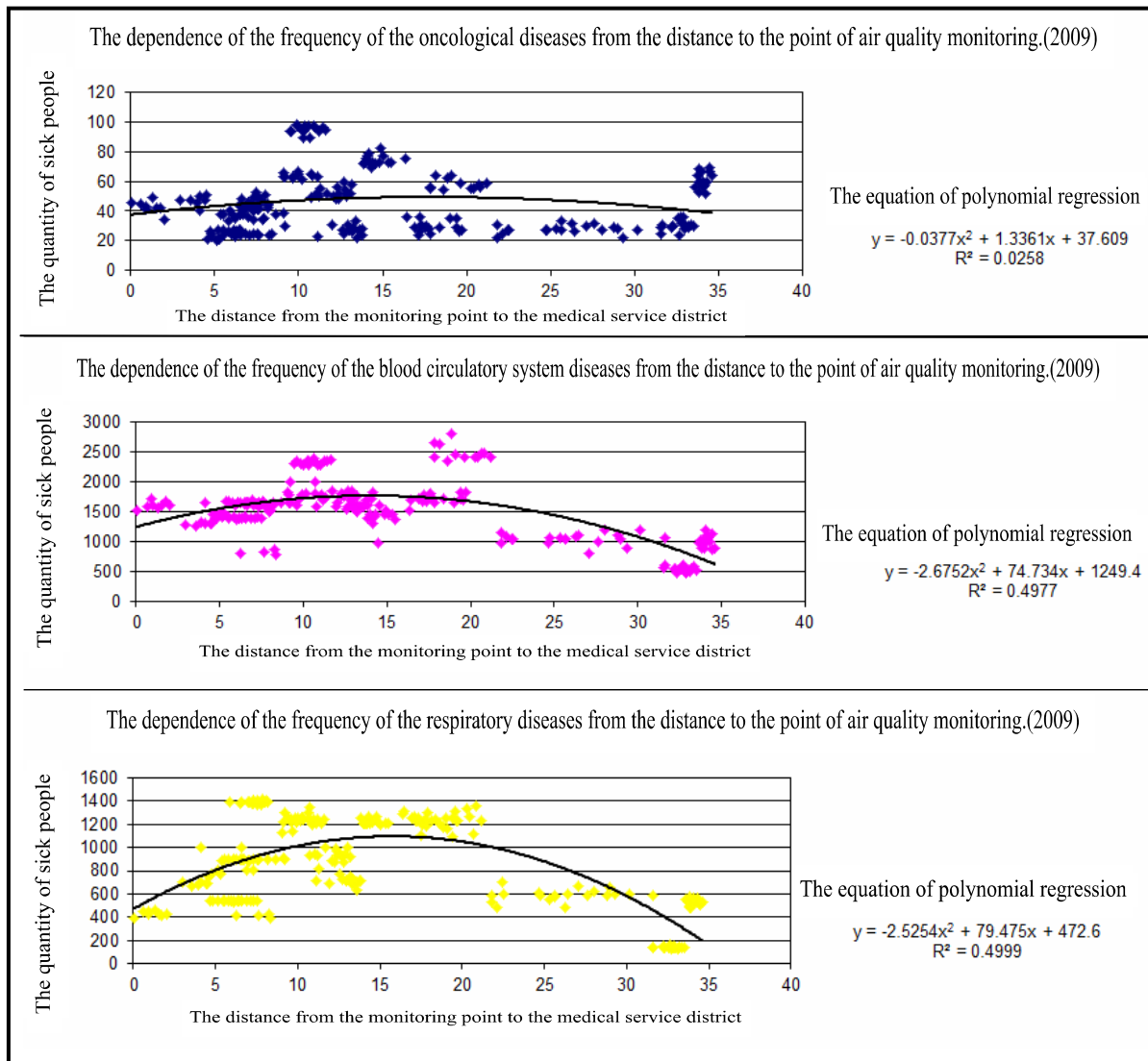

Figure 1. Regression models of the diseases dependence from the distance to the point of air quality monitoring (2009)

The analysis of all built regression models shows that the dependence of the incidence of specific disease groups from environmental factors, in particular, the condition of atmospheric air, in most cases, quite accurately is described by a polynomial of the second degree with significant coefficients of determination. This makes it possible to justify certain conclusions and recommendations for the prevention of harmful influence of environmental factors on population health.

The statistical models indicate that between disease incidence and environmental factors on the territory of Kriviy Rig there is a reliable relationship with ambiguous probabilistic in nature, but surely proving the fact of the harmful environmental impact of urban environment on health. Apparently, it gives the right to say that in OIR Krivbass ecologically dependent incidence is widespread and the dynamics of which is most correctly described by the model of periodic explosive wave diffusion.

Subsequent analysis of the research problem is to establish the abnormal manifestations of the incidence of specific disease groups within urban districts, Kriviy Rig. In simplified form it is advisable to determine the criteria for the identification of anomalies, as the ratio of the frequency of the disease on individual medical service district to the average value across the inner-city area. Then plots with a criterion value, more than 1 will geographically identify anomalous (eco-geopathic) zone. In MS Excel this task is accomplished by constructing the radar chart.

Consider the allocation of ecological geopatho-

genic areas on the example of a group of oncological diseases, as the most dangerous to human life in the Central residential area. In the area (corresponding Saksanskiy inner-city area):

- there is no such a concentration of industrial enterprises as in the southern industrial areas.

- it is the largest residential area, home to more than 250 thousand people (1/3 of the total number of the city's population), the majority of whom work at the enterprises of the southern industrial areas of the city, and who were under the influence of all the negative factors of metallurgical, mining and other hazardous industries for a long time.

- in close proximity to residential areas (zone transfer) there are enterprises of South industrial complex, comprising: Europe's largest metallurgical plant «Arcelor Mittal» with a full metallurgical cycle and a coke-chemical plant, that regularly emits the multiple compounds, such as oxides of sulphur, nitrogen, carbon, and benzapirene and phenols into the atmosphere; a large cement plant and two powerful mining and processing plants (SOMC and NKOMK), which are the main sources of air dustiness.

Paired analysis of radar charts and related karto-diagramms with certain medical areas (Fig.2) gave the ability to spatially localization of carcinogenic anomalies. And doing similar research procedures in all areas of the city gave the option of using the analytical method of surfaces MapInfo professional to obtain 3-D image of oncoanomalies (Fig.3).

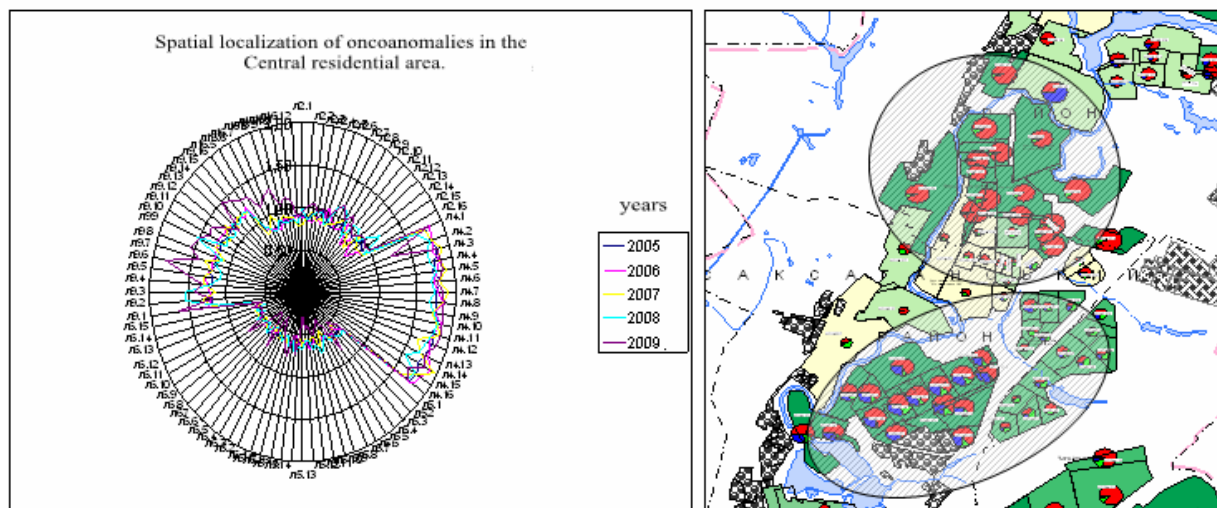

Figure 2. Spatial localization of oncoanomalies in the Central residential area

The logical conclusion of any geographical studies of disease is a medical-geographical zoning. In large cities it is usually complicated by a weak spatial identification of modern (mostly urban) environment of emerging diseases, «blur» etiology of their occurrence, intensity and rapidity of the pace of modern society. This encourages the development of new scientific approaches to zoning, requiring some modification of the traditional concepts of medical-geographical area.

In our opinion, the positioning problems of morbidity in a narrower (coverage), and wider (by subject

area) context can be described by the concept of eco-geopathic area. You must take into account three types of diseases:

- environmental illness: occupational diseases, cancer, congenital disorders, genetic defects, allergies, anaemia, endemic diseases

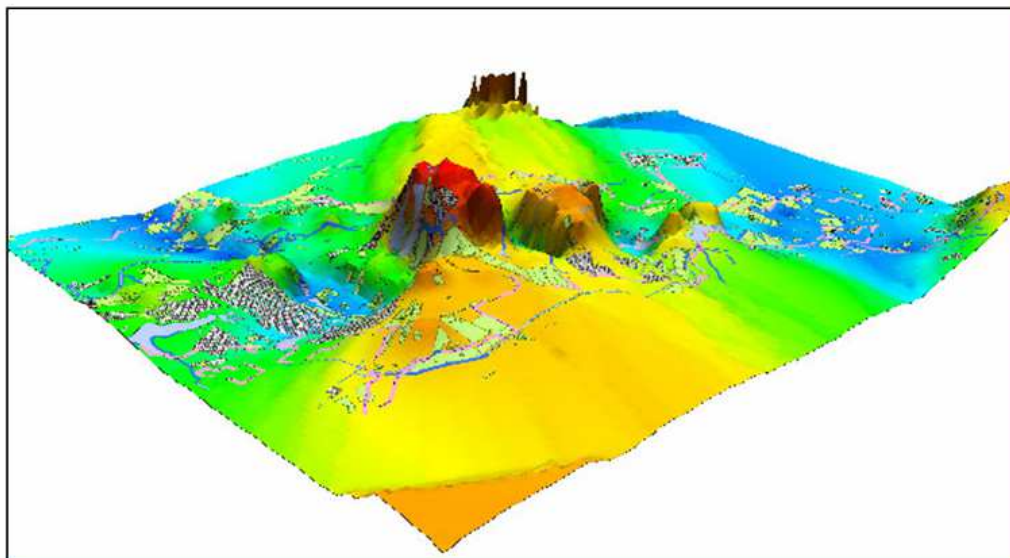
- social diseases: infectious and parasitic diseases, diseases of the digestive system, chronic obstructive pulmonary disease, tuberculosis, cirrhosis, alcoholism, diseases of the blood;

- synergistic disease: increased frequency of al-

lergic diseases, abnormalities in mental and physical development, outbreaks of respiratory disease, high frequency of endocrine diseases, notable secondary immunodeficiency, the frequency of chronic pathologies of the digestive system and kidneys.

However, due to discussions the final classification of diseases to one or another group we believe this division to be rather conditional, but sufficient to show the spatial pattern of their distribution in the study area.

The term «eco-geopathic zone» (zoning), assumes that the spatial manifestation of environmentally related diseases in certain areas, because in the transition to a larger scale [8] (medical service district within a large city), you can study the dynamics of all kinds of diseases, and especially, the occurrence of which depends on environmental conditions, changed by economic activities [9].

Figure 3. Oncological diseases in 3 D. The highest level of oncoanomalies is observed in Saksagan district

Eco-geopathic zone is a geographically holistic continuum component of urbogeosystem, with a predominance of anthropogenic landscapes transformed by certain endogenous and exogenous material and energy flows, determining the incidence of urban population environmentally sensitive, socially deterministic and synergistic disease.

The logical result of the generated ideas which was made by us is ecology-geopathic zoning of the territory of Kriviy Rig, in which in addition to these incidence rates demographic characteristics of the population, remoteness from stationary sources of pollution, particularly residential and industrial development, economic and geographical position of the city were taken into account.

There are only 4 eco-geopathic zones in the territory of the city:

1. South mining zone includes 31 medical service districts (about 62,000 people) Ingulets and parts of the Central inner-city districts: with the prevalence of morbidity among ecologically dependent - tumors (with the advantage of Oncology diseases of the ovary and breast cancer) and respiratory diseases (mainly chronic dust bronchitis, laryngitis and tracheitis), among synergistic - allergic (mainly diseases of the upper respiratory tract), diseases of the genitourinary system (mainly chronic pielonefrit, cystitis, diseases of the prostate gland), and nervous system.

2. Southern metallurgical zone, consisting 76 medical service districts (about 152 000 people) Dolgintsevskiy, Dzerzhinskiy and parts of the Central inner-city

districts: with the prevalence of morbidity among ecologically dependent neoplasm (mainly benign neoplasms of the skin and mammary gland), occupational diseases (associated with metallurgy, coking by product Industries, the cement industry); among synergistic - endocrine system diseases, nervous system diseases, diseases of organs of digestion (mainly gastritis and duodenitis), allergic (mostly allergic rhinitis), diseases of the genitourinary system (mainly kidney infections, kidney stones and urinary tract infections), and nervous system.

3. Central residential zone has 84 medical service districts (about 168000 people) Saksaganskiy and the southern part of the Oktyabrskiy districts with prevalence of disease: social diseases (infectious and parasitic diseases, diseases of the digestive system, chronic obstructive pulmonary disease, cirrhosis, diseases of the musculoskeletal system (mainly rheumatoid and salt arthritis), blood diseases, diseases of the organs of sight and hearing, among synergistic - allergic, nervous and mental diseases, endocrine diseases, chronic diseases of the digestive system and kidneys.

4. Northern mining-industrial zone consists of 63 medical service districts (about 126000 people) Ternivskiy and the Northern part of the Oktyabrskiy administrative districts with prevalence of morbidity among ecologically dependent - fragmentary manifestation of diseases neoplasms (with a predominance of benign tumors of the ovary), allergic diseases and respiratory diseases; some social diseases such as liver cirrhosis, chronic obstructive pulmonary disease, injury and

poisoning; some synergistic diseases such as diseases of the nervous system, salt and rheumatoid arthritis.

Conclusion. As a result of the research:

- established territorial peculiarities of the dynamics and causes of morbidity of the population depending on the state of environment in micro protrusions level of medical sites within, Kriviy Rig;

- developed and tested social geographic research methodology of problems of morbidity in the OIR which made it possible to ascertain the distribution and typol-

ogy of diseases characteristic of OIR, including using models of spatial diffusion;

- made eco-geopathic zoning of the territory of Kriviy Rig, emitting the corresponding anomalies of morbidity.

- improved socio-geographical approach to the classification of diseases prevalent in the OIR (environmental, social, synergistic disease) depending on the complex socio-economic and environmental characteristics of separate parts of its territory.

References:

1. Glazovskaya M.A. *Geokhimiia prirodnykh i tekhnogennykh landshaftov. (Landshaftno-geokhimicheskie protsessy): uchebnoe posobie.* – M.: Izd-vo MGU, 2007. – 350 s. [Глазовская М.А. *Геохимия природных и техногенных ландшафтов. (Ландшафтно-геохимические процессы): учебное пособие.* – М.: Изд-во МГУ, 2007. – 350 с.].
2. Sukhoveeva A.B. *Geoekologicheskie i geokhimicheskie osobennosti territorii, i ikh vliianie na zdorove naseleniia (na primere Evreyskoi avtonomnoi oblasti) // Ekologiya i ratsionalnoe prirodopolzovanie.* – 2008. – № 2. – S. 93-95. [Суховеева А.Б. *Геоэкологические и геохимические особенности территории, и их влияние на здоровье населения (на примере Еврейской автономной области) // Экология и рациональное природопользование.* – 2008. – № 2. – С. 93-95].
3. Kiku P.F. *Sotsialno-gigienicheskii analiz vliianiia faktorov sredy obitaniia na rasprostraneniie ekologozavisimykh zabolevanii. Vyulleten SO RAMN.* – 2010. – Т. 30. – № 1. – С. 31-56. [Кику П.Ф. *Социально-гигиенический анализ влияния факторов среды обитания на распространение экологозависимых заболеваний. Бюллетень СО РАМН.* – 2010. – Т. 30. – № 1. – С. 31-56].
4. Shevchenko V.A. *Tsentrizm i tsentrichnost v geografii.* – K.: Nika Centr, 2006. – 157 s. (na ukrainskom yazyke). [Шевченко В.А. *Центризм и центричность в географии.* – К.: Ника Центр, 2006. – 157 с. (на украинском языке)].
5. Domanskii Rishard. *Ekonomicheskaiia geografiia: dinamicheskii aspekt. (Geografia economiczna: Ujecie dinamichne).* – M.: Novyi khronograf, 2010. – 376 s. [Доманский Ришард. *Экономическая география: динамический аспект. (Geografia economiczna: Ujecie dinamichne).* – М.: Новый хронограф, 2010. – 376 с.].
6. Zerbino D.D. *Ekologicheskaiia patologiiia i ekologicheskie bolezni: novye problemy meditsyny (na primere koronarnoi bolezni serdtsa) // Okruzhaiushchaia sreda i zdorove.* – 2002. – № 1. – S. 27-38. [Зербино Д.Д. *Экологическая патология и экологические болезни: новые проблемы медицины (на примере коронарной болезни сердца) // Окружающая среда и здоровье.* – 2002. – № 1. – С. 27-38].
7. Rashitov L.Z. *Gigienicheskaiia otsenka vliianiia zagriazneniia atmosfernogo vozdukh benz(a)pirenom na onkologicheskuiu zabolevaemost naseleniia krupnogo promyshlennogo goroda (na primere g. Kazani Respubliki Tatarstan): Avtoref. diss. na soiskanie uchenoy stepeni doktora meditsinskikh nauk: 14.02.01 – «Gigiena».* – RNIMU im. N.I. Pirogova. – Moskva, 2012. – 38 s. [Рашитов Л.З. *Гигиеническая оценка влияния загрязнения атмосферного воздуха бенз(а)пиреном на онкологическую заболеваемость населения крупного промышленного города (на примере г. Казани Республики Татарстан): Автореф. дисс. на соискание ученой степени доктора медицинских наук: 14.02.01 – «Гигиена».* – РНИМУ им. Н.И. Пирогова. – Москва, 2012. – 38 с.].
8. Sonko S.P., Shiyani D.V. *Problema vybora masshtaba v obshchestvenno-geograficheskoi issledovanii // Problemy nepreryvnogo geograficheskogo obrazovaniia i kartografii: Sbornik nauchnykh trudov.* – Kharkov: KhNU im. V.N. Karazina, 2011. – Вып. 13. – S. 92-95 (na ukrainskom yazyke). [Сонько С.П., Шиян Д.В. *Проблема выбора масштаба в общественно-географическом исследовании // Проблемы непрерывного географического образования и картографии: Сборник научных трудов.* – Харьков: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2011. – Вып. 13. – С. 92-95 (на украинском языке)].
9. Shiyani D.V. *Zabolevaemost naseleniia kak obshchestvenno-geograficheskaiia problema // Vestnik Kharkovskogo natsionalnogo universiteta imeni V.N. Karazina: Geologiya – Geografiia – Ekologiya.* – Вып. № 986. – Kharkov: KhNU im. V.N. Karazina, 2011. – S. 188-193 (na ukrainskom yazyke). [Шиян Д.В. *Заболеваемость населения как общественно-географическая проблема // Вестник Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина: Геоология – География – Экология.* – Вып. № 986. – Харьков: ХНУ им. В.Н. Каразина, 2011. – С. 188-193 (на украинском языке)].

Summary

Sergey Sonko, Dariya Shiyani. THE STUDY OF POPULATION MORBIDITY BASED ON THE SPATIAL DIFFUSE MODELS IN OLD INDUSTRIAL REGION OF KRIVBAS.

The average annual emissions make up more than 700 tons per 1 sq. km. of the city territory, and 470 kg. per 1 inhabitant, it is a direct consequence of morbidity and mortality increasing in Kriviy Rig.

The aim of this work is to identify spatial characteristics of the population morbidity in the city of Kriviy Rig using the methodology of socio-geographical researches, in particular analysis of the spread of morbidity in Kriviy Rig on the basis of an adapted model of spatial diffusion.

It is set, that in OIR (old industry regions) of Krivbass ecologically dependent incidence is widespread and the dynamics of which is most correctly described by the model of periodic explosive wave diffusion. Possible statistical model here may be a regression equation describing the dependence of the absolute frequency of the specific disease from the distance to the point of air quality monitoring. Paired analysis of radar charts and related kartodiagramms with certain medical areas gave the ability to spatially localization of carcinogenic anomalies.

So, the positioning problems of morbidity in a narrower (coverage), and wider (by subject area) context can be described by the concept of eco-geopathic area. There are only 4 eco-geopathic zones in the territory of the city:

As a result of the research developed and tested social geographic research methodology of problems of morbidity in the OIR which made it possible to ascertain the distribution and typology of diseases characteristic of OIR, including using models of spatial diffusion.

Key words: old industrial region, ecology-dependent morbidity, spatial diffusions, common ways of spreading diseases, ecology-pathogenic region.

WATERSHED APPROACH IN TERRITORIAL MANAGEMENT AT THE LOCAL LEVEL

Article integrates the concepts about the watershed approach, territorial management and the use of GIS tools in the system of environmental management at the local level. A brief retrospective review of the use of the watershed approach in applied geography is presented. Advantages of the approach in solving the problems of natural resources are discussed. Attention is focused on a number of assumptions that justify the importance of the approach in environmental management at the local level. Some aspects of the use of GIS for the implementation of the approach in the territorial management are considered.

Key words: watershed, watershed approach, territorial management, geosystem, antropogenic transformation of environment, GIS.

Віталій Бережний. БАСЕЙНОВИЙ ПІДХІД У ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ УПРАВЛІННІ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ.

Стаття інтегрує уявлення про басейновий підхід, територіальний менеджмент та використання ГІС-інструментарію у системі природокористування на місцевому рівні. Подано короткий ретроспективний аналіз використання басейнового підходу в конструктивно-географічних дослідженнях. Розглядаються переваги підходу при вирішенні проблем використання природних ресурсів. Акцентується увага на низці вихідних положень, що обґрунтовують важливість підходу в управлінні природокористуванням на місцевому рівні. Розглядаються деякі аспекти використання ГІС для реалізації басейнового підходу в територіальному управлінні.

Ключові слова: водозбірний басейн, басейновий підхід, територіальний менеджмент, геосистема, антропогенна трансформація довкілля, ГІС.

Віталій Бережний. БАСЕЙНОВИЙ ПОДХОД В ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ УПРАВЛІННІ НА МІСЦЕВОМУ РІВНІ.

Статья интегрирует представления о бассейновом подходе, территориальном менеджменте и использовании ГИС-инструментария в системе природопользования на местном уровне. Представлен краткий ретроспективный обзор использования бассейнового подхода в конструктивно-географических исследованиях. Рассматриваются преимущества подхода при решении проблем использования природных ресурсов. Акцентируется внимание на исходных положениях, обосновывающих значимость подхода в управлении природопользованием на местном уровне. Рассматриваются некоторые аспекты использования ГИС для реализации бассейнового подхода в территориальном управлении.

Ключевые слова: водосборный бассейн, бассейновый подход, территориальный менеджмент, геосистема, антропогенная трансформация окружающей среды, ГИС.

Introduction. Currently, there is "isolation" of geography from the practice of solving of urgent problems of territorial management. Despite the fact that the geography provides a comprehensive study of processes in the system "nature-economy-society" and deals exclusively with the objects of study, which are complex and heterogeneous, such as watersheds, geographers do not always realize these achievements in solving of specific tasks. The way of overcoming these problems is use of the watershed approach and geographic information systems (GIS) in the system of territorial management. GIS provides to modern geography more pragmatic content and is an effective tool to support management decision making.

The main goal of article is to inform the general public of geographers about the importance and benefits of the watershed approach of territorial management at the local level, in particular, when using GIS.

Watershed approach in geographical studies.

Watershed approach can be considered as a methodology for research in the geosciences, and as a series of principles for the implementation of environmental management. The basis of the approach is the position about the continuity of geographical environment, where the main integrating factor is the surface runoff [1]. In accordance with the watershed approach, the spatial structure of geographical environment is represented as a system of watersheds, which dynamic unity determined by the unidirectional nature of matter transfer by permanent and temporary streams.

Beginning from the works of Robert Horton [2],

watersheds are considered as integral natural systems. Currently, the watershed approach is devoted a considerable amount of scientific researches in various fields of knowledge. Despite the fact that the watershed and the elements of its structure traditionally investigated in hydrology, watersheds are increasingly acquiring the status of the object of study of landscape science [3-5] and *applied geography* [6]. With the advent of the scientific and practical direction as *territorial management* [7] watersheds become important territorial units of environmental management [8-10]. Territorial management has been traditionally considered as a set of procedures for the analysis of the territory, revealing its structure, ecological condition, dynamics and prospects of development, optimizing the objects placement, tactical and strategic planning [7].

Implementation of the watershed approach in a constructive geography and environmental management has gone through a number of stages [11]:

1. Criticism of the description and collection of geographic information on the administrative territorial units, introduction of geographical researches on natural areas, the role of which are better suited watersheds.

2. Holistic analysis of the aqueous and landscape component of the watershed; analysis of the watercourse links with slopes and valleys part of the watershed; emergence of science-based programs of the interconnected use of water and land resources.

3. Study of watersheds in order to optimize the environmental management, understanding the watershed as a part of natural and economic system, development of researches of cross-border processes based on the watershed approach (based on the appearance of the

water and basin directives of international level, international programs of harmonization of the watersheds environment).

Watershed as a territorial unit of land use management. Territorial management on a *topological level* [12] that in the spatial extent corresponds the *watershed of small rivers*, is understood as the most relevant for the following reasons:

1. Just at this level the state of watersheds is the most vulnerable to external anthropogenic impact;

2. Territorial management at the local level proceeds not from an abstract model representations, "detached" from the real terrain, but takes into account its smallest features (at level of terrain mesoforms and elements of landscape structure, individual farms and the slightest changes in land use);

3. Exactly at the level of the small river watershed both intrinsic and extrinsic factors of geosituations [13-15] are simultaneously tracked, so it is possible to carry out a joint study of these factors without changing the spatial coverage.

4. Exactly at local level the nation-wide strategy and policy decisions acquire a specific project "filling", including financing. The last, along with a lack of experts, is a limiting factor in the implementation of many projects.

5. In any territory, the small rivers and their watersheds are the vast majority. In this case, water and energy resources of the small rivers can be estimated only approximately, because hydrological observations are carried out on them very limited. The key quantitative criteria for the classification of rivers as small, medium and large are the length of the river and its watershed area. As a rule, the group of small rivers includes rivers with the watershed area no more than 2000 square kilometers. This is roughly equivalent to the area of the administrative district in Ukraine.

The papers [8, 9] argue that it is possible to talk about the watershed as an elementary unit of the ecological and economic management. We define a number of factors that contribute to the use of the watershed approach in the territorial management:

1. *Watershed is a geosystem of high degree of integrity* [16, 17], the main function of which is to organize the movement of water and sediments in the form of surface runoff. Characteristics of channel network are the integral indicators of the state of the processes occurring in the watersheds.

2. *Universality of watersheds*: a continuous distribution of watersheds by land area and the spatial belonging of any territory to the watersheds.

3. *The decisive role of watershed topography organization in the formation of the morphological structure of natural complexes* [18].

4. Objectivity of finding of the watershed boundary on maps compared to some elements of landscape structure that makes the watersheds more reliable territorial units of management; and "*naturalness*" of boundaries that makes the watersheds more suitable for environmental management than the administrative territorial units.

5. *Hierarchy*. This allows us to compare the watersheds on a complex of characteristics and use them as isomorphic models in the organization of land use and water resource management on the territories of the correspond-

ing level.

6. *Concentration role*: economy tends to rivers in connection with the ever-increasing importance of water factor of production.

7. *Reflection of watershed configurations* [5] in territorial organization of environmental management. This relates primarily to agriculture and forest management, water management, recreational and environmental activities.

Previous research of the spatial structure of land use within the watersheds of middle course of Oskil River [19] allowed us to estimate characteristics of its watershed configuration. The spatial distribution of the degree of anthropogenic modification of the natural environment and a variety of ways to use the lands is strongly correlated with the value of the distance from the watercourse. Diversity in general is growing towards the watercourse. Anthropogenic modification of the environment has pulsating character: it is significant in the case of location within the valley of the village and, advantageously, decreases towards the watercourse. The reasons for this are as follows: the increasingly important role of water factor of production, dominance throughout Ukraine of valley method of settlement, as well as the dependence of agriculture on the landscape structure, which accordingly is subject to a system of watercourses.

8. *Unity of response* of the various subsystems of the watershed on the changes of synoptic conditions and land use on the territories of the corresponding level.

The watershed approach is an alternative in the study of the territorial organization of different sectors of the economy [11]. The results of these researches and evidence-based guidelines are the baseline information for decision making in management. Geographical aspect of using the watershed approach is to define the degree of economic development of the territory and anthropogenic modification of the environment, the degree of compliance (or adaptivity) of natural to anthropogenic. The approach is also relevant in the research of renewable natural resources.

Solving these problems is possible through the creation of attributive geographic databases and through GIS modeling of natural processes that occur in the watersheds.

One example of studies of the human impact on watersheds is the identification of the degree of their anthropization [20]. This takes into account the area ratios of land use types within the watershed and the degree of their transformative impact on the environment. GIS integrates watershed geoinformation model with geographic information layers of administrative territorial units, land use types, natural territorial complexes, etc. As a result of performing basic geoprocessing commands (Split, Erase) user can get the new output polygonal GIS-layers of natural and anthropogenic territorial complexes: with the new values of the area and the recalculated values of quantitative attributes of GIS features. Attribute values of the type "category" are saved with no changes. Thus we can obtain the percentages of areas occupied by different types of land use and determine the degree of their destructive influence within each specific watershed for further calculation of anthropization.

GIS performs procedures on spatial data to obtain information. These information systems are in most cases designed to reduce uncertainty, and hence to support the adoption of the most appropriate, reasonable and *cost-effective solutions* in a shortage of adequate amounts of baseline data, means, time and other resources.

Elements of information services provided by specialists in the field of geography and geoinformatics in the implementation of the watershed management systems can be combined in the following groups performed sequentially:

1. Collection and automatic primary analysis of data about natural and anthropogenic environment of the watershed.

2. Representation of data in the form of electronic maps, graphs and tables; creation of databases of geographic data for watersheds.

3. Development and implementation of methods of spatial data analysis and models of geoprocessing.

4. Spatial analysis, search for alternatives of economic development in watersheds, definition of development prospects of industries and enterprises; optimization of business processes, etc.

Further we give examples of the main components of the project of territorial management and examples of specific tasks that can be solved on the basis of watershed management system.

1. Research of adverse physical and geographical processes, in particular, geological and hydrological those are relevant in the study of natural resource potential of the watersheds. This is because the limit of use of a certain type of resource depends not only on its ability to reproduce, but also from all adverse natural processes, which may be caused by the use of this resource.

Rational environmental management is a historically relative category: at different stages of development of the productive forces, natural resources are estimated taking into account the technical capability, economic feasibility and environmental justification for their use [21]. Geographical sense of "environmental management" and "natural resources" categories is that they exist just for a certain area, it is an integral part of territory, and cannot be separated from it [22]. Assessment of natural resource potential provides spatial zoning that can be performed based on the watershed approach.

2. Numerical modeling of watershed topography organization, modeling of erosion processes, morphology and morphometry of the topographic surface for assessing the sustainability of soil and for the establishment of areas suitable for farming.

3. Creation of geographic databases (GDB) of the

watersheds for organization of inventories of lands in agriculture, forest and water management, recreation and tourism. Along with the vector GIS objects, GDB may contain raster data (digital elevation models, remote sensing data), to which at any time can make the necessary queries to carry out the necessary analysis. GDB will not only reliably store data, but also provide a convenient method for continuously updating, sorting and processing of data in accordance with the "spatial requirements" set by the customer in the form of a set of rules, «topologies» and the like.

4. Study of the territorial organization of land use in the context of the watersheds, determination of its shortcomings, identifying ways to optimize the territorial structure of agricultural lands. Relevant is to identify ways of coordinated, integrated use of natural resources that provide the greatest economic benefit, as opposed to their limited mutually exclusive use.

5. Software solutions for the optimization of business; spatial and temporal analysis and forecasting of a condition of the geosystems of the watersheds.

Conclusions.

1. Use of the watershed approach acquires special significance in a constructive geography, investigating the natural and anthropogenic components of the environment in a complex, in their entirety and inseparable connection.

2. In accordance with the watershed approach, the spatial structure of a geographic space is a cascade system of the interconnected watersheds of different ranks. Watersheds are complex heterogeneous geosystems regulating flows of energy and matter. Watersheds act as a united functional integer despite the multicomponent structure.

3. Watershed of the small river is an elementary cell of territorial management. This is facilitated by the benefits of implementing the watershed approach as compared to other territorial units: integrity, pervasiveness of the watersheds, geocological role, hierarchy, reflection of the watershed configuration in the spatial organization of natural complexes and types of land use.

4. The local level in the watershed system of territorial management is the key: the nation-wide territorial development strategies are implemented at this level.

5. Geographic information systems are designed to reduce uncertainty in management decision making. GIS integrates models of the watershed topography organization with other spatial data sets of natural and anthropogenic environment to determine the current state and prospects for the optimization of land use in the watersheds.

References:

1. Snakin V.V. *Ekologiya i okhrana prirody: Slovar-spravochnik* / Snakin V.V. / Pod red. A.L. Yanshina. – M.: Academia, 2000. – 384 s. [Снакин В.В. *Экология и охрана природы: Словарь-справочник* / Снакин В.В. / Под ред. А.Л. Яншина. – М.: Academia, 2000. – 384 с.]
2. Horton R.E. *Eroziionnoe razvitie rek i vodosbornykh basseinov* / Horton R.E. – M.: Izd-vo inostrannoi literatury, 1948. – 216 s. [Хортон Р.Е. *Эрозионное развитие рек и водосборных бассейнов* / Хортон Р.Е. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1948. – 216 с.]
3. Antipov A.N. *Landshaftnaia gidrologia: teoria, metody, realizatsiia* / A.N. Antipov, O.V. Gagarinova, V.N. Fedorov // *Geografiia i prirodnye resursy*. — Irkutsk, Institut geografii SO RAN, 2007. - № 3. - S. 56-67. [Антипов А.Н.]

- Ландшафтная гидрология: теория, методы, реализация / А.Н. Антипов, О.В. Гагаринова, В.Н. Федоров // География и природные ресурсы. — Иркутск, Институт географии СО РАН, 2007. — № 3. — С. 56-67].
4. Bevez V.N. Faktory razvitiia i obshchie priznaki basseinovykh dinamiko-geneticheskikh sistem sklonovykh landshaftov / Bevez V.N. // Vestnik Samarskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Seriya «Geografiia, Geoekologiiia». — 2005. — № 1. — С. 34-42. [Бевз В.Н. Факторы развития и общие признаки бассейновых динамико-генетических систем склоновых ландшафтов / Бевз В.Н. // Вестник Самарского Государственного Университета, Серия «География, Геоэкология». — 2005. — № 1. — С. 34-42].
  5. Hrodzynskiy M.D. Piznannia landshaftu: mistse i prostir: Monografiia. U 2-kh tomakh / Hrodzynskiy M.D. — К.: Vydavnycho-poligrafichnyi tsentr «Kyivskiy universytet», 2005. — Т. 2. — 503 s. [Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія. У 2-х томах / Гродзинський М.Д. — К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. — Т. 2. — 503 с.].
  6. Chervanev I.G. Samoorganizatsiia reliefa: struktura, funktsii, organizatsiia, upravlenie v geomorfologicheskikh sistemakh fluvialnogo tipa / Chervanev I.G. // Geomorfologiiia. — 1989. — № 4. — С. 17-25. [Черванев И.Г. Самоорганизация рельефа: структура, функции, организация, управление в геоморфологических системах флювиального типа / Черванев И.Г. // Геоморфология. — 1989. — № 4. — С. 17-25].
  7. Prostranstvenno-vremennoi analiz v territorialnom menezhmente. Chast 1 [Uchebnoe posobie] / V.A. Bokov, I.E. Timchenko, I.G. Chervanev, A.N. Rudyk. — Simferopol, 2005. — 184 s. [Пространственно-временной анализ в территориальном менеджменте. Часть 1 [Учебное пособие] / В.А. Боков, И.Е. Тимченко, И.Г. Черванев, А.Н. Рудык. — Симферополь, 2005. — 184 с.].
  8. Kostrikov S.V. Geoekologichne rayonuvannia cherez vyznachennia vodozbirnoi organizatsii fluvialnogo reliefu na pidstavi GIS-tehnologii / Kostrikov S.V. // Vcheni zapysky TNU. Seriya: Geografiia, 2006. — Т. 19 (58). — № 2. — С. 38-47. [Костріков С.В. Геоекологічне районування через визначення водозбірної організації флювіального рельєфу на підставі ГІС-технологій / Костріков С.В. // Вчені записки ТНУ. Серія: Географія, 2006. — Т. 19 (58). — № 2. — С. 38-47].
  9. Kostrikov S.V. Doslidzhennia vodozbirnoi organizatsii fluvialnogo reliefu dlia tsilei vyznachennia pryrodno-resursnoho potentsialu regionu / Kostrikov S.V. // Region-2006: Strategiia optimalnogo rozvytku: Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii. — Kharkiv, 2006. — С. 12-15. [Костріков С.В. Дослідження водозбірної організації флювіального рельєфу для цілей визначення природно-ресурсного потенціалу регіону / Костріков С.В. // Регіон-2006: стратегія оптимального розвитку: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. — Харків, 2006. — С. 12-15].
  10. Kostrikov S.V. Pro deiakі osoblyvosti zviazku fluvialnykh protsesiv na vodozborakh iz zminamy u pryrodno-antropogennomu dovkilli / Kostrikov S.V. // Zakhyst dovkillia vid antropogennoho navantazhennia. — Vur. 10 (12). — Kharkiv-Kremenchuk, 2004. — С. 57-69. [Костріков С.В. Про деякі особливості зв'язку флювіальних процесів на водозборах із змінами у природно-антропогенному довкіллі / Костріков С.В. // Захист довкілля від антропогенного навантаження. — Вип. 10 (12). — Харків-Кременчук, 2004. — С. 57-69].
  11. Kyryliuk O.V. Istoriia stanovlennia baseinovoho pidkhodu u geografii ta ekologichnomu rusloznnavstvi / Kyryliuk O.V. // Naukovi vypusky Vinnytskoho derzhavnogo pedagogichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsyubynskoho. Seriya: Geografiia. — Vinnytsia, 2007. — Vur. 14. — С. 40-47. [Кирилюк О.В. Історія становлення басейнового підходу у географії та екологічному руслознавстві / Кирилюк О.В. // Наукові випуски Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. — Вінниця, 2007. — Вип. 14. — С. 40-47].
  12. Chervaniov I.G. Fluvialni geomorfosystemy: doslidzhennia i rozrobky Kharkivskoi geomorfologichnoi shkoly / I.G. Chervaniov, S.V. Kostrikov, B.N. Vorobyov / pid red. I.G. Chervaniova. — Kharkiv: Vyd-vo KhNU, 2006. — 322 s. [Черваньов І.Г. Флювіальні геоморфосистеми: дослідження й розробки Харківської геоморфологічної школи / І.Г. Черваньов, С.В. Костріков, Б.Н. Воробйов / під ред. І.Г. Черваньова. — Харків: Вид-во ХНУ, 2006. — 322 с.].
  13. Bereznyi V.A. Do pytannia vyznachennia ta klasyfikatsii geomorfologichnykh porohiv / V.A. Bereznyi, N.V. Dobrovolska // Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu. Seriya: Geologiiia, Geografiia, Ekologiiia. — Kharkiv: Vydavnytstvo KhNU im. V.N. Karazina, 2012. — № 997. — Vur. 36. — С.112-119. [Бережний В.А. До питання визначення та класифікації геоморфологічних порогів / В.А. Бережний, Н.В. Добровольська // Вісник Харківського національного університету. Серія: Геологія. Географія. Екологія. — Харків: Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2012. — № 997. — Вип. 36. — С. 112-119].
  14. Kostrikov S.V. Do pytannia porohovykh (hranychnykh) sytuatsiy v gidrologo-geomorfologichnii systemi vodozboru / Kostrikov S.V., Bereznyi V.A. // Visnyk Kharkivskoho universytetu. Ekologiiia. — Kharkiv: Vydavnytstvo KhNU, 2011. — № 944. — Vur. 6). — С. 38-48. [Костріков С.В. До питання порогових (граничних) ситуацій в гідролого-геоморфологічній системі водозбору / Костріков С.В., Бережний В.А. // Вісник Харківського університету. Екологія. — Харків: Видавництво ХНУ, 2011. — № 944. — Вип. 6). — С. 38-48].
  15. Schumm S.A. Geomorphic thresholds: the concept and its applications / Schumm S.A // Transactions of the Institute of British Geographers. New Series. — 1979. — Vol. 4. — №. 4. — P. 485-515.
  16. Korytnyi L.M. Rechnoi bassein kak geosistema / L.M. Korytnyi // Dokl. In-ta geogr. Sibiri i Dalnego Vostoka. — 1974. — Vur. 42. — С. 33-38. [Корытный Л.М. Речной бассейн как геосистема / Л.М. Корытный // Докл. Ин-та геогр. Сибири и Дальнего Востока. — 1974. — Вып. 42. — С. 33-38].

17. Korytnyi L.M. *Administrativno-territorialnoe delenie Rossii: basseinovyi variant* / Korytnyi L.M. // *Geografiia i prirodnye resursy*. – 2006. - № 4. – S. 29-37. [Корытний Л.М. *Административно-территориальное деление России: бассейновый вариант* / Корытний Л.М. // *География и природные ресурсы*. – 2006. - № 4. – С. 29-37].
18. Chervanev I.G. *Struktura reliefa i ee vliianie na strukturu landshafta* / Chervanev I.G. // *Fiz. geografiia i geomorfologiya*. – 1983. – Вып. 30. – S. 104-107. [Черванев И.Г. *Структура рельефа и ее влияние на структуру ландшафта* / Черванев И.Г. // *Физ. география и геоморфология*. – 1983. – Вып. 30. – С. 104-107].
19. Bereznyi V.A. *Methods of defining the antropogenic transformation of the environment* / Bereznyi V.A. // *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi geografii: Mizhregion. zb. nauk. prats.* – Kharkiv, 2014. – Вып. 17(2). – S. 175-180. [Bereznyi V.A. *Methods of defining the antropogenic transformation of the environment* / Bereznyi V.A. // *Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць*. – Харків, 2014. – Вип. 17 (2). – С. 175-180].
20. Shishchenko P.G. *Prikladnaia fizicheskaia geografiia* / Shishchenko P.G. – K.: Vyshcha shkola, 1988. – 192 s. [Шищенко П. Г. *Прикладная физическая география* / Шищенко П.Г. – К.: Вища школа, 1988. – 192 с.].
21. Reimers N.F. *Prirodopolzovanie: Slovar-spravochnik* / Reimers N.F. – M.: Mysl, 1990. – 637 s. [Реймерс Н.Ф. *Природопользование: Словарь-справочник* / Реймерс Н.Ф. – М.: Мысль, 1990. – 637 с.].
22. Ignatenko N.G. *Prirodno-resursnyi potentsial territorii. Geograficheskii analiz i sintez* / Ignatenko N.G., Rudenko V.P. – Lvov: Izd-vo pri Lvov. un-te, 1986. – 164 s. [Игнатенко Н.Г. *Природно-ресурсный потенциал территории. Географический анализ и синтез* / Игнатенко Н.Г., Руденко В.П. – Львов: Изд-во при Львов. ун-те, 1986. – 164 с.].

Summary

Vitaliy Bereznyi. WATERSHED APPROACH IN TERRITORIAL MANAGEMENT AT THE LOCAL LEVEL.

Watershed approach, which today is primarily concerned with water management, can be the spatial basis of the territorial management in general. Despite some unresolved issues of implementation, the approach is an alternative embodiment of the territorial organization of environmental management.

Many researchers consider the division of the territory on the river watersheds (i.e., basin structure) is the most reasonable. This is evidenced by the objectivity of finding of the watershed's boundary, and functional-spatial unity of each of the watersheds as separate unit of surface runoff, and the object of land management. The watershed configuration determines the territorial organization of society: population and economy are attracted by the water objects. Watersheds of the small rivers are in such an extent entire that are the basis for their consideration as territorial units of geographical research and land management. Particularly relevant is the local level of implementation of the watershed approach, since the national programs of territorial development find their practical implementation exactly at this level.

Watershed as a spatial object satisfies the requirements for structuring of spatial information, and can be appropriately simulated by GIS tools.

Key words: watershed, watershed approach, territorial management, geosystem, antropogenic transformation of environment, GIS.

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН: ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ, ОХОРОНИ ТА ЗАХИСТУ

У статті визначено чотири етапи формування сучасного українсько-російського державного кордону, які характеризувалися змінами адміністративно-територіального устрою північного та південно-східного українського кордону. Формування державного кордону на сході України було досить тривалим, складним та неоднозначним процесом, в якому значну роль відігравали суб'єктивні чинники. Захист державного кордону ми розглядаємо як складову системи національної безпеки України, яка включає також прикордонну безпеку. У статті розкриті етногеографічні та геополітичні аспекти становлення східного кордону. Поряд із реалізацією державного проекту «Стіна» нами пропонується низка важливих заходів з метою зміцнення і надійного захисту українсько-російського державного кордону від незаконного перетину російськими терористами і військовими формуваннями.

Ключові слова: делімітація, демаркація, акваторія, модернізація, кордон.

Анатолій Доценко. УКРАИНСКО-РОССИЙСКАЯ ГОСУДАРСТВЕННАЯ ГРАНИЦА: ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ, ОХРАНЫ И ЗАЩИТЫ. В статье определены четыре этапа формирования современного российско-украинской государственной границы, которые характеризовались изменениями административно-территориального устройства северного и юго-восточного украинской границы. Формирование государственной границы на востоке Украины было достаточно длительным, сложным и неоднозначным процессом, в котором значительную роль играли субъективные факторы. Защита государственной границы мы рассматриваем как составляющую системы национальной безопасности Украины, которая включает также пограничную безопасность. В статье раскрыты этногеографические и геополитические аспекты становления восточной границы. Наряду с реализацией национального проекта «Стена» нами предлагается ряд важных мероприятий с целью укрепления и надежной защиты российско-украинской государственной границы от незаконного пересечения российскими террористами и военными формированиями.

Ключевые слова: делимитация, демаркация, акватория, модернизация, граница.

Anatoliy Dotsenko. UKRAINIAN-RUSSIAN STATE BORDER: PROBLEMS OF FORMATION, PROTECTION AND SECURITY. The paper identified four stages in the formation of modern Ukrainian-Russian border, and marked changes in administrative-territorial structure of the northern and south-eastern Ukrainian border. Formation of the state border in eastern Ukraine was quite lengthy, difficult and complex process in which the significant role played by subjective factors. Border security is considered as part of the national security of Ukraine, which also includes border security. The article deals with ethnic and geographic and geopolitical aspects of the formation of the eastern border. Along with the realization of the state of the "The Wall" we offer a number of important steps to strengthen and secure the protection of Ukrainian-Russian border to illegally cross the Russian terrorists and military units.

Key words: delimitation, demarcation, water area, modernization, border.

Постановка проблеми. Серед проблем державотворення України як молодої незалежної держави однією з актуальних є проблема становлення, охорони та захисту державного кордону. Державний кордон призначений для розмежування територій суміжних суверенних держав. Формування державного кордону – це тривалий історико-правовий процес, який не завершився дотепер, тому що він недостатньо враховує етнічні межі соціального розселення українців на західній, північній та східній ділянках українського кордону. Гострі проблеми пов'язані із східним українсько-російським кордоном. Незважаючи на досягнуті домовленості та підписання у 2003 році угоди між президентами України та Російської Федерації про делімітацію наземної ділянки українсько-російського кордону, протягом 2004-2014 рр. він часто порушувався. Цей кордон не виконував свою головну бар'єрну функцію. У 2014 році виникла інша більш гостра проблема захисту східного кордону від незаконного перетину російськими терористами та військовими бандформуваннями.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Політико-географічні дослідження державного кордону України досить глибоко і комплексно здійснив Мирослав Дністрянський. Поглибивши теоретико-методологічні аспекти вивчення державного кордону, автор у декількох монографіях приділив значну

увагу історико-географічному аналізу формування державного кордону України, у тому числі й українсько-російського [3,4,5,6]. Важливо відзначити підручники з політичної географії та геополітики Андрія Гольцова [2], а також київських географів на чолі з Борисом Яценком [8], в яких розглянуті теоретичні питання становлення державних кордонів та приклад їх розмежування у різних країнах світу.

Слід зазначити також розробку історико-етнологічних аспектів формування державного кордону України українським вченим-істориком Володимиром Сергійчуком [9] та канадськими істориками Василем Баечком, Оксаною Ганжою та Борисом Захарчуком [1]. Як бачимо, географи мало уваги приділяли дослідженню сучасних проблем функціонування державного кордону України.

Мета статті – виявлення тенденцій та етапів формування українсько-російського державного кордону, сучасних проблем його функціонування, охорони та захисту, окреслення ефективних шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Згідно статті 1 закону «Про державний кордон України», прийнятому у 1991 році Верховною Радою України, «Державний кордон України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору» [8].

Захист державного кордону є невід'ємною складовою загальнодержавної системи національної

безпеки України, яка включає геополітичну, економічну, екологічну, інформаційну та прикордонну безпеку. Прикордонна безпека і визначається як стан захищеності життєво важливих інтересів держави, суспільства та особи у прикордонній сфері.

Останніми роками значно посилювалися загрози прикордонній безпеці східної частини України через:

- проникнення через державний кордон диверсантів та терористів;
- незавершеність договірно-правового оформлення державного кордону з Російською Федерацією;
- приховані територіальні претензії Росії на південно-східну частину України.

Кожна держава для свого функціонування повинна мати власну територію. «Територія держави – це визначена на основі норм міжнародного права частина простору Землі (суходіл, внутрішні води, повітряний простір), яка перебуває під виключним суверенітетом держави»[9]. Ця територія окреслюється державним кордоном, який виконує три головних функції: бар'єрну, контактну та фільтруючу. В залежності від геополітичної ситуації кордон виконує одну з цих функцій. Українсько-російський кордон виконував контактну функцію. Зараз він мусить виконувати бар'єрну функцію. При встановленні державного кордону в національній державі, якою є Україна, необхідно враховувати межі етнічних земель. Суцільна територія розселення українців, як корінної державотворчої (автохтонної) нації значно більша від державної території.

При формуванні державного кордону України частково дотримувалися меж розселення українців, зокрема на східному, північному та західному кордонах.

Державний кордон України як незалежної держави сформувався протягом тривалого історичного періоду. Причому формування східного кордону України принципово відрізнялося від західного, а північного від південного. Розглянемо історію формування східного кордону України з Російською Федерацією.

Етапи формування українсько-російського державного кордону. Складний і тривалий процес формування українсько-російського державного кордону ми поділяємо на чотири етапи.

Перший етап припадає на середину XVII-XVIII ст., коли в результаті національно визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького утворилася Українська козацька держава, яка після Переяславської ради 1654 р. стала автономним державним утворенням Гетьманщиною у складі Московського царства. В адміністративному та військовому відношеннях Гетьманщина поділялася на 10 полків, з них один Стародубський розташований на крайній півночі розселення українців. У 1781 році Гетьманщина ліквідована і скасовано полковий устрій. На її території утворені Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, які у 1796 році замінені на Чернігівську та Полтавську губернії. Прикордонні українські землі Стародубщина, Сіверщина та Посейм'я належали до Чернігівської

губернії. Лінія кордону Стародуб-Глухів-Суджа.

На південний схід від Гетьманщини існувало інше автономне утворення Слобожанщина, заселена у XVII ст. козаками та селянами-вихідцями із Правобережної України та Гетьманщини. Територія Слобожанщини простягалася до Курська та Вороніжа на півночі, вододілу між Донцем та Доном – на сході та землями донських козаків – на півдні. Для захисту Московської держави від постійних нападів кримських татар у Слобожанщині було утворено п'ять козацьких полків: Сумський, Охтирський, Ізюмський, Харківський та Острогозький. Останній, розташований у верхів'ях Дону, пізніше відійшов до Воронежської губернії. У 1765 році російська влада ліквідувала автономію Слобожанщини і скасувала полкову систему устрою. У 1824 році на її території утворено Слобідсько-Українську губернію, перейменовану пізніше на Харківську. Північні межі її включали міста Білгород та Острогожськ, а східні – Богучар та Міллерово, які пізніше відійшли до Росії.

Другий етап. Формування східного державного кордону України припадає на початок XX століття і пов'язаний із утворенням українських держав – Української Народної Республіки, Гетьманату та Директорії. Згідно першого універсалу Центральної Ради від 23 червня 1917 року, проголошено автономний статус України у межах п'яти губерній, з них із Чернігівської виключено чотири повіти і передано Росії (Стародубський, Суразький, Мглинський та Новозибківський). Після проголошення третім універсалом від 19 листопада 1917 року держави Української Народної Республіки, яка мала б бути у федерації з Росією, Центральна Рада здійснила значну роботу по розширенню території нової держави, у тому числі за рахунок частини Курщини та Воронежчини, де проживали переважно українці. Це питання мало вирішитися на виборах 27 грудня, але через агресію більшовицької Росії вибори не відбулися. Конституцією УНР, прийнятою Центральною Радою 29 квітня 1918 року, встановлювався новий адміністративно-територіальний поділ держави на 30 земель, з них на східному прикордонні Сіверщина, Чернігівщина, Посейм'я, Слобожанщина та Подоння. Однак ця схема не була реалізована через державний переворот та проголошення нової держави Гетьманату. Для організації нормального процесу державного будівництва необхідно було провести територіальне розмежування України та Росії. Гетьманський уряд домагався перегляду державного кордону, керуючись принципом врахування етнічних меж розселення українців. Завдяки дипломатичним зусиллям вдалося прилучити до Української держави шість українських повітів Курщини (Суджанський, Гайворонський, Білгородський та Корочанський – до Харківської губернії, Путивльський та Рильський повіти – до Чернігівської губернії), а також Валуйський повіт Воронежської губернії – до Харківської губернії. Позитивно було розв'язано й територіальний спір з Областю Війська Донського, від якої Україні мало бути передане місто Маріуполь. В результаті цього північно-східних кордон Української держави мав би переміститися трохи вглиб Росії. Однак ці

домовленості не були реалізовані через антигетьманський переворот у грудні 1918 році та прихід до влади Директорії. Вона відновила всі закони УНР, у тому числі й закон про новий адміністративно-територіальний устрій, але через війну він не був впроваджений в життя.

Третій етап. Формування східного кордону України припадає на 20-80ті роки ХХ ст. коли Україна, втративши свою державність, перебувала у складі тоталітарної держави Радянського Союзу у статусі союзної республіки з обмеженими правами. Лише західний кордон України був державним, тому що він був державним кордоном Радянського Союзу. Щодо адміністративного кордону між Українською та Російською республіками, то він періодично уточнювався. Так, у 1924 р. рішення ЦК ВКП(б) Путівльський повіт Курської губернії Росії, в якому більшу частину населення становили українці, було передано до Чернігівської губернії України. У 1925 р., згідно ухвали Президії ЦВК СРСР, Шахтинський та Таганрозький округи Донецької губернії були передані до Росії, хоча більшість їх мешканців становили українці. Це рішення аргументувалося економічними причинами, а саме необхідністю розширити вихід Росії до Азовського моря.

У 1932 році в Україні скасовано губернії і запроваджено обласний поділ території. На російському прикордонні утворено п'ять областей: Чернігівську, Сумську, Харківську, Луганську та Донецьку, – адміністративні кордони, яких з Росією в основному збіглися з кордонами відповідних губерній.

У післявоєнний період кордон України з Росією зазнав змін, але не східний, а південний. Верховна Рада СРСР 26 квітня 1954 року прийняла закон «Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу України». Це рішення було обґрунтоване «спільністю економіки, територіальною близькістю, міцними господарськими та культурними зв'язками між Кримською областю та Українською РСР». Однак у цьому законі не було визначено головне. Кримська область через величезні руйнування під час війни, посухи, депортацію кримських татар перебувала у стані глибокої економічної та соціальної кризи. Російська влада була неспроможною вивести Крим з цієї кризи. Після входження Криму до складу України кордон між Україною та Росією перемістився з Північного Приазов'я на кваторію Азовського моря та Керченську протоку. Державний морський кордон СРСР пройшов по Південнокримському узбережжю Чорного моря.

Четвертий етап становлення українсько-російського державного кордону охоплює період з часу проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року й дотепер. Україну як незалежну державу визнало 173 країни світу із 190 країн – членів ООН. У 1996 р. була прийнята Конституція України, у статті 2-й якої законодавчо закріплене положення про «цілісність і недоторканість території України у межах існуючого державного кордону». Серед багатьох проблем українського державотворення актуальною є проблема упорядкування державного кордону. Деякі проблеми були вирішені у Законі «Про

державний кордон України», прийнятому у листопаді 1991 р. Верховною Владою України. Українська влада приділяє значну увагу зміцненню державного кордону України, свідченням чого є указ Президента України від 16 грудня 1993 р. «Про комплексну програму з розбудови державного кордону». Проте через недостатнє фінансування з Держбюджету ця програма не була виконана.

На сучасному етапі утвердження державного кордону України вирішені спірні питання щодо українського-білоруського кордону, проведена його делімітація та демаркація. У 2009 році розв'язано прикордонний конфлікт між Україною та Румунією щодо розмежування шельфу поблизу острова Зміїний.

Що стосується найдовшого державного кордону між Україною та Російською Федерацією (1995 км.) то існує низка проблем. Пропозиції по їх вирішенню були напрацьовані спеціальною міждержавною комісією, але Державна дума Росії так і не захотіла розглянути їх. Більш того у жовтні 2003 року російська влада спробувала насипати дамбу у Керченській протоці, захопити український острів Тузлу та змінити українсько-російський кордон у протоці. Ця авантюра Росії не вдалася.

Щодо морського кордону в Азовському морі українська сторона на засіданні зазначеної комісії пропонувала провести його по акваторії Азовського моря, але російська сторона відмовилася. Тепер зрозуміло чому, Росія вже тоді мріяла захопити Крим. Зараз кордон України в Азовському морі проходить по зовнішній межі територіальних вод, ширина яких, згідно міжнародних угод, становить 12 морських миль. В Криму державний кордон України з Росією проходить по середині коси Арабатська стрілка, півострову Чонгар, озеру Сиваш та Перекопському перешийку.

Проблеми охорони та захисту східного державного кордону. Східний українсько-російський державний кордон на суходолі проходить з півночі на південь від с. Липівка, Щорського району, Чернігівської області до с. Холодне, Новоазовського району, Донецької області.

У п'яти прикордонних українських областях існують деякі спірні питання щодо українсько-російського кордону, які не вирішуються російською стороною. Більш того Росія відмовилася від раніш досягнутих міждержавною комісією домовленостей, а угоду про затвердження делімітації державного кордону часто порушувала. Причина цього у територіальних претензіях Росії на східні області України, зокрема Донецьку та Луганську.

Тепер вона пішла далі, безпосередньо підтримала сепаратистів і терористів, які розв'язали неоголошену війну за відокремлення Донбасу від України та приєднання його до Росії. Через державний кордон Росія постачала бойовикам військову техніку, боеприпаси, амуніцію, найманців, порушуючи міжнародні угоди та договір «Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією» (1997р.), в якому договірні сторони зобов'язалися «поважати територіальну цілісність та недоторканість існуючих між держава-

ми кордонів».

Істотна зміна його геополітичного положення України, коли у 2014 році Російська Федерація замість сусідньої дружньої країни перетворилася на країну – ворога, агресора, вимагають принципової зміни функції східного державного кордону. Замість відкритого кордону, що виконував контактні функції, Україна має закрити державний кордон, щоб він виконував бар'єрні функції і не допускав незаконний перетин його з боку Росії воєнізованими формуваннями, терористами та диверсантами. Для цього потрібно вирішити низку невідкладних проблем.

Перш за все необхідно увести візовий режим перетину державного українсько-російського кордону, щоб заборонити в'їзд в Україну з Росії стихійних мігрантів, терористів, диверсантів, бандитів та завезення військової техніки, озброєння, боєприпасів та наркотиків.

Потрібні істоті зміни чинної законодавчо-нормативної бази, перш за все базового закону «Про державний кордон України», прийнятого у 1991 році. Необхідно розробити комплексну державну програму розбудови державного кордону України на 2015-2020 рр., в якій передбачити реконструкцію та модернізацію державного кордону, починаючи з українсько-російського. Після вступу України до Європейського Союзу східний державний кордон її стане крайньою східною межею ЄС із Російською Федерацією. Тому модернізація східного кордону повинна відбуватися відповідно до вимог ЄС.

Проблему зміцнення східного державного кордону України слід вирішити із урахуванням світового досвіду.

Згадаймо неприступні кордони на початку ХХ століття між Францією та Німеччиною («Лінія Мажіно»), між Фінляндією та Радянським Союзом («Лінія Маннергейма»), що не стало перешкодою для ворогів, які обійшли їх.

Більш потужними інженерними спорудами стали Берлінська залізобетонна стіна та стіна між Ізраїлем та Сектором Газа. Українсько-російський кордон дуже довгий. Будівництво бетонної стіни потребуватиме дуже багато коштів та часу, а ефективність такого кордону мала (легко можна зруйнувати стіну, або зробити підкоп чи тунель).

Інший метод запропонували прикордонники Одеської та Чернігівської областей, які на невеликих ділянках кордону прорили широкий рів, щоб не допустити його незаконний перетин. Проте терористи та диверсанти, перекинувши через рів легкий місток, можуть перейти кордон.

Заслуговує на увагу проект голови Дніпропетровської облдержадміністрації Ігоря Коломойського вартістю близько 100 млн євро, який він передав у адміністрацію Президента. Автор запропонував вздовж українсько-російського державного кордону протягнути дві паралельні металеві

сітки з колючим дротом, під високою напругою та двома ровами. Надійність такого кордону більша, ніж бетонної стіни, але і сітку можна зруйнувати та перекинути через рів місток.

У вересні цього року прем'єр-міністр України Арсеній Яценюк повідомив, що уряд затвердив проєкт «Стіна» або «Європейський вал», спрямований на закриття українсько-російського державного кордону. Проєктом передбачено будівництво залізобетонної стіни, прориття рову (шириною 4м і глибиною 3м) та створення земляного валу. У межах прикордонної смуги передбачено через кожні 1000м побудувати спостережні вежі, а на проблемних ділянках поряд із ровом буде протягнуто міцну металеву сітку із відеокамерами. Намічені також заходи по зміцненню морського кордону в Азовському морі. Реалізація проєкту на суходолі здійснюватиметься у два етапи: на першому – буде зміцнено кордон вздовж Чернігівської, Сумської, Харківської, північних районів Луганської областей та з Кримом, на другому – на проблемних ділянках Луганської та Донецької областей. Проєкт передбачено реалізувати за 3 роки (2015-2017рр.). Загальна вартість проєкту – 66 млн євро[2].

Новий кордон забезпечить захист українсько-російського кордону від незаконного його перетину нелегальними мігрантами та диверсантами, але не захистить від танків та бронетранспортерів, які перетинають кордон через незахищені пропускні пункти.

Проблеми надійної охорони та захисту державного кордону України повинні вирішуватися комплексно. Окрім технічних заходів необхідно здійснити військові, економічні, геополітичні, організаційні та адміністративні. Серед цих заходів ми пропонуємо значно збільшити Прикордонні війська України, озброїти їх сучасним високотехнологічним озброєнням, збільшити обсяг фінансування їх.

Верховна Рада України має прийняти нову концепцію національної безпеки України, в якій Російська Федерація визнається країною агресором щодо України, анулюється позаблоковий статус та закріплюється курс України на вступ до НАТО. Не менш важливе значення для забезпечення прикордонної безпеки сходу України матиме «закриття» східного кордону та введення візового режиму з Російською Федерацією.

Висновки. У зв'язку з військовою агресією Росії в Україні та незаконним перетином державного кордону військовими формуваннями Україна має здійснити кардинальні заходи для зміцнення і закриття українсько-російського кордону. Для цього необхідно прийняти комплексну державну програму модернізації українсько-російського державного кордону на 2015-2020рр., в якій запропонувати впровадження новітнього інженерно-технічного обладнання східного державного кордону України.

Список використаних джерел:

1. Boiechko V., Hanzha O., Zakharchuk B. *Kordony Ukrainy: istorychna retrospektyva ta suchasnyi stan.* – K.: Osnovy, 1994. – 168 s. [Босчко В., Ганжа О., Захарчук Б. *Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан.* – К.: Основи, 1994. – 168 с.].
2. Holovko O. *Mizh Ukrainoiu i Rosieiu vyroste «Stina» // Uriadovyi kurier, 2014 – 6 veresnia, № 163.* [Головко О. *Між Україною і Росією виросте «Стіна» // Урядовий кур'єр, 2014 – 6 вересня, № 163.*]
3. Holtsov A.G. *Geopolityka ta politychna geografiia.* – K.: CUL, 2012. – 416 s. [Гольцов А.Г. *Геополітика та політична географія.* – К.: ЦУЛ, 2012. – 416].
4. Dnistrianskyi M.S. *Kordony Ukrainy.* – Lviv: Vyd. Svit, 1992. – 144 s. [Дністрянський М.С. *Кордони України.* – Львів: Вид. Світ, 1992. – 144 с.].
5. Dnistrianskyi M.S. *Ukraina v polityko-geografichnomu vymiri.* – Lviv: Vyd. tsentr LNU, 2000. – 310 s. [Дністрянський М.С. *Україна в політико-географічному вимірі.* – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2000. – 310 с.].
6. Dnistrianskyi M.S. *Etnopolitychna geografiia Ukrainy: problemy terytorii, metodologii, praktyka.* – Lviv: Vyd. tsentr LNU, 2006. – 490 s. [Дністрянський М.С. *Етнополітична географія України: проблеми території, методологія, практика.* – Львів: Вид. центр ЛНУ, 2006. – 490 с.].
7. Dnistrianskyi M. *Politychna geografiia ta geopolityka Ukrainy: Navchalnyi posibnyk.* – Ternopil: Bohdan, 2010. – 344 s. [Дністрянський М. *Політична географія та геополітика України: Навчальний посібник.* – Тернопіль: Богдан, 2010. – 344 с.].
8. *Zakon Ukrainy «Pro derzhavnyi kordon Ukrainy» // Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* – K., 1992. – № 2. [Закон України «Про державний кордон України» // Відомості Верховної Ради України. – К., 1992. – № 2].
9. *Politychna geografiia i geopolityka // V.P. Yatsenko, V.I. Stafiiichuk, Yu.S. Braichevskyi ta in.* – K.: Lybid, 2007. – 255 s. [Політична географія і геополітика. // В.П. Яценко, В.І. Стафійчук, Ю.С. Брайчевський та ін. – К.: Либідь, 2007. – 255 с.].
10. *Serhiichuk V. Etnichni mezhi i derzhavni kordony Ukrainy.* – K., 2008. – 560 s. [Сергійчук В. *Етнічні межі і державні кордони України.* – К., 2008. – 560 с.].

Summary**Anatoly Dotsenko. UKRAINIAN-RUSSIAN STATE BORDER: PROBLEMS OF FORMATION, PROTECTION AND SECURITY.**

Border security is an integral part of the national system of national security of Ukraine, which also includes border security. In modern times, the problem of security and protection of Ukrainian-Russian border has become exceptionally severity through illegal entry of terrorists and military mercenaries from Russia, capturing some eastern cities and regions of Ukraine.

The formation of the Ukrainian-Russian border, which consists of four stages, was long, difficult and unfair for Ukraine. Yes, at one time Russia annexed the former Ukrainian city Starodub Ostrogozhsk, Bogucar, Millerovo, Mines and Taganrog.

Regulation on integrity and inviolability of the territory of Ukraine within the state borders enshrined in the Constitution of Ukraine, the agreement on cooperation and partnership with the Russian Federation (1997), Budapest Memorandum and other international agreements. Violating international agreements, Russia unleashed war in eastern Ukraine, seized part of its territory and state borders.

The problem of reliable protection eastern state border of Ukraine needs to be addressed comprehensively:

- by implementing state of the "The Wall";
- changes in the legal and regulatory framework for the state border;
- introduction of visa regime and closing the eastern border;
- increase public finance modernization eastern border;
- develop a comprehensive program of public health and protection of Ukrainian-Russian border;
- demarcation and delimitation of the Ukrainian-Russian border.

Key words: delimitation, demarcation, water area, modernization, border.

УДК 911.37 (477.54)

Костянтин Немець, Павло Вірченко, Катерина Кравченко

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ У ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ (З ПОЗИЦІЙ СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ)

У статті проведено аналіз системи розселення Харківської області з позицій системного підходу, виявлено її властивості та напрямки розвитку. Визначено чинники формування та розвитку розселенської мережі Харківщини. Виявлено особливості системи розселення Харківської області та визначено ранги організаційних ядер системи розселення за людністю, згідно з вихідними положеннями інтегральної теорії систем розселення. Визначено проблеми і перспективи розвитку системи розселення Харківської області та запропоновано заходи для їх вирішення.

Ключові слова: система розселення, організаційні ядра розселення, центр тяжіння, ранг, системний підхід, системний аналіз, комплексний розвиток, регіональна політика.

Константин Немец, Павел Вирченко, Екатерина Кравченко. ОСОБЕННОСТИ РАССЕЛЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ В ХАРЬКОВСКОЙ ОБЛАСТИ (С ПОЗИЦИИ СИСТЕМНОГО ПОХОДА). В статье проведен анализ системы расселения Харьковской области с позиций системного подхода, выявлены ее свойства и направления развития. Определены факторы формирования и развития поселенческой сети Харьковщины. Выявлены особенности системы расселения Харьковской области и определены ранги организационных ядер системы расселения по численности населения, согласно с исходными положениями интегральной теории систем расселения. Определены проблемы и перспективы развития системы расселения Харьковской области и предложены мероприятия для их решения.

Ключевые слова: система расселения, организационные ядра расселения, центр тяжести, ранг, системный подход, системный анализ, комплексное развитие, региональная политика.

Kostyantyn Nemets, Pavlo Virchenko, Kateryna Kravchenko. FEATURES SETTLEMENT OF KHARKIV REGION (WITH SYSTEM APPROACH). The article analyzes the system of settlement of Kharkiv region with the system approach, revealed its properties and directions of development. The factors of formation and development of the settlement network of Kharkiv. Allocated the features of the system of settlement of the Kharkiv region and determined the rank of organizational core settlement system for the population, according to the original terms of the theory of integral settlement systems. Identified problems and prospects of development of the settlement of t Kharkiv region and suggested measures to address them

Key words: settlement system, organizational cores of settlement, the center of gravity, rank, systematic approach, system analysis, integrated development of regional policy.

Актуальність теми дослідження. Особливості розселення людей завжди мали важливе значення для пізнання процесу територіальної організації господарства, соціальної сфери та раціонального використання природних умов і ресурсів певної території. У сучасних умовах розвитку суспільства сукупності населених пунктів перетворюються у системи, внаслідок посилення їх функціональності та взаємопов'язаності. Розвиток поселень територій різних масштабів веде до формування систем розселення неоднакового рангу, серед яких важливе місце посідають регіональні системи розселення.

Аналіз та пізнання механізмів функціонування й розвитку регіональних систем розселення виступають важливим напрямком суспільно-географічних досліджень на основі яких можлива розробка програм комплексного розвитку та ефективної організації всіх елементів території.

Система розселення Харківської області є однією з важливих підсистем національної соціогеосистеми, яка визначає не тільки особливості територіального розподілу населення у межах регіону, а й економічний та господарський розвиток Північно-Східного економічного району.

Аналіз попередніх досліджень свідчить про те, що питання розселення населення Харківської області та його історичні особливості висвітлені у роботах Д.І. Багалія [1], М.Ю. Височина [2], Ю.Ю. Заволоки [4], К.А. Немеця [5], Л.М. Немець [6], К.Ю. Сегіди [9,11] та інших науковців. Ними комплексно досліджено історичні аспекти заселення Харківського регіону та сучасні заселенсько-

розселенські процеси. Однак, суспільно-географічні особливості розселення населення у Харківській області з позицій системного підходу у науковій літературі висвітлені недостатньо.

Метою даного дослідження є аналіз розселення населення у Харківській області з позицій системного підходу.

Виклад основного матеріалу. Розселення населення Харківської області являє собою систему тісно взаємопов'язаних міських та сільських поселень різної величини і господарського призначення, об'єднаних розвинутими транспортно-виробничими зв'язками, загальною виробничою інфраструктурою, єдиною мережею суспільних центрів соціально-культурного обслуговування і місць відпочинку населення [14].

Система розселення Харківської області на сучасному етапі розвивається динамічно. На її формування та розвиток впливає ряд чинників, зокрема:

- географічні – вигідне географічне положення території, сприятливі природні умови й достатні ресурси [1,15];

- політико-історичні – з історичної точки зору у розвитку системи розселення Харківської області можна виділити три заселенські хвилі: первинне освоєння території регіону, яке розпочалося ще в античні часи; примусове заселення військовими у XVII ст.; міграційні процеси під час індустріального розвитку регіону наприкінці XIX ст.;

- соціально-економічні – багатогалузева структура господарства, потужний виробничий комплекс та розвинена соціальна інфраструктура.

Згідно з вихідними положеннями інтегральної теорії систем розселення та концепцією «єдиної систе-

ми розселення» [14] доцільно виділити наступні особливості системи розселення Харківської області:

1) Первинними елементами систем розселення є поселення – міські і сільські. Харківська область нараховує 2178 адміністративно-територіальних одиниць, у тому числі 27 районів, 17 міст, з яких 7 міст обласного значення (Харків, Ізюм, Куп'янськ, Лозова, Люботин, Первомайський, Чугуїв), 10 міст районного значення (Балаклія, Барвінкове, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Дергачі, Зміїв, Красноград, Мерефа, Південне), 61 селище міського типу, 139 селищ та 1538 сіл [8].

У теорії центральних місць В. Кристаллер довів, що за умов подібного ідеального економічного простору неодмінно виникають фокуси (або ядра) різного рівня ієрархії, які притягують поселення нижчих рівнів [14]. Оскільки міські поселення концентрують у собі переважну більшість населення і в них зосереджені різноманітні функції, то саме вони виступають організаційними ядрами систем розселення різного ієрархічного рівня. Їх ранг за людністю визначає і рівень системи розселення (рис. 1) [14].

Рис. 1. Організаційні ядра системи розселення населення Харківської області у 2013 р. (побудовано за даними [8])

Організаційним центром системи розселення Харківського регіону I рангу є адміністративний центр області – місто Харків.

До організаційних ядер розселення Харківщини II рангу належать два міста обласного значення – Лозова та Ізюм. Значна чисельність населення цих міст пов'язана з їх вигідним транспортно-географічним положенням, територіальною близькістю до густонаселеної Донецької області тощо.

До ядер розселення III рангу в області належать міста з переважанням промислових та транспортних функцій: Куп'янськ, Балаклія, Красноград, Люботин, Мерефа та інші.

До ядер розселення IV рангу Харківщини відносяться переважно агропромислові центри регіону: Богодухів, Вовчанськ, Нова Водолага, Зміїв та інші населенні пункти області.

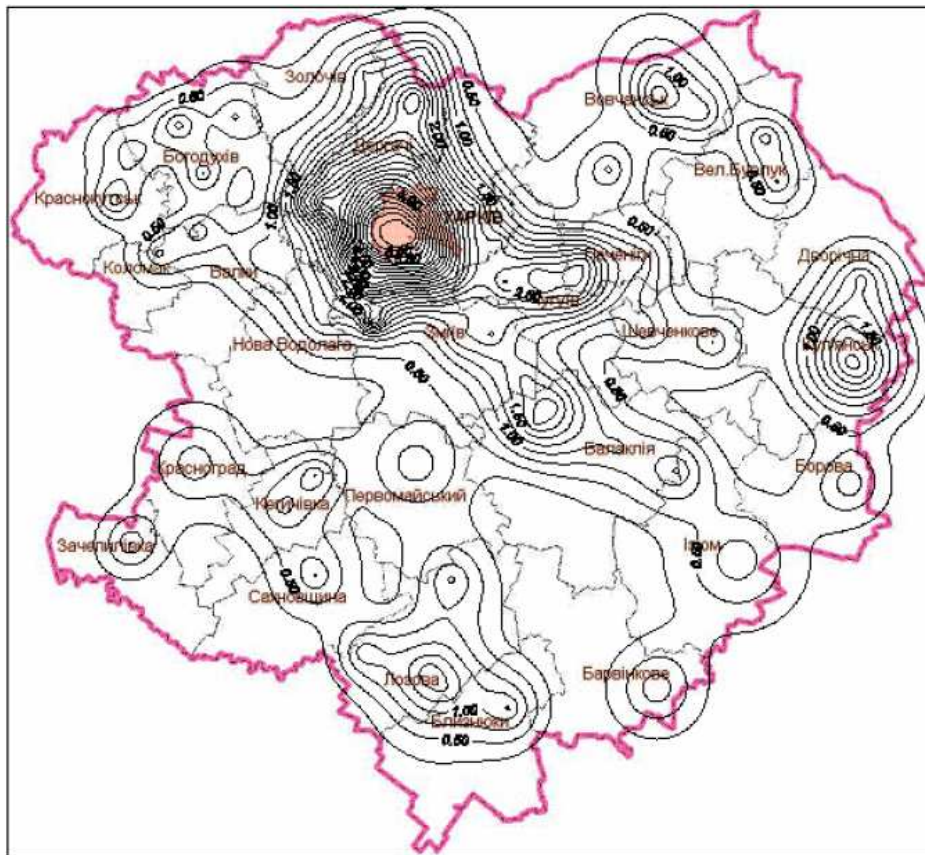
До ядер розселення V рангу належать міста та селища міського типу, які є транспортними вузлами, або в яких переважає аграрна спрямованість розвитку господарства – Куп'янськ-Вузловий, Козача Лопань, Панютіно, Шевченково, Печеніги, Борова, Краснокутськ та інші.

До VI рангу ввійшли селища с переважанням розвитком сільського господарства: Близнюки, Вільча, Червоний Оскіл та інші населенні пункти Харківщини.

Таким чином, можна простежити пряму залежність між кількістю населення у відповідному організаційному центрі та рівнем розвитку й структурою його господарства.

Для визначення зони впливу організаційних

ядер розселення населення у Харківській області використовуємо модель поля інтегральної функції впливу, яка відображає особливості просторової взаємодії всіх населених пунктів, які знаходяться у межах досліджуваної території (рис. 2) [6].

Рис. 2. Модель поверхні інтегральної функції впливу організаційних ядер розселення населення у Харківській області з базовим радіусом впливу $R_0 = 5$ км [6]

Аналіз моделі поверхні інтегральної функції впливу організаційних ядер розселення населення у Харківській області свідчить про те, що найбільшим впливом характеризується місто Харків. Також, у межах обласної системи розселення формуються значно менші (у порівнянні з містом Харковом) центри впливу, які розташовуються навколо значних за чисельністю населення міст області таких як Лозова, Ізюм, Балаклія, Куп'янськ, Чугуїв тощо. На нашу думку, наведена модель поверхні інтегральної функції впливу (рис. 2) з невеликим базовим радіусом достатньо детально відображає мікроструктуру полів взаємодії ядер розселення населення [6] у межах Харківської області.

2) Між поселеннями існують різноманітні зв'язки: демографічні (міграція населення, особливо маятникова), економічні, соціальні, адміністративно-управлінські тощо [6]. Опорний каркас міського розселення Харківської області (рис. 3) є радіально-кільцевим. В ньому наявне одне велике ядро – місто Харків, а інші ядра розміщені на радіальних лініях, які йдуть від головного і переважно з'єднані кільцями (іхніми частинами, хордами) між собою [14].

Серед інтегративних процесів у Харківському регіоні значно розвинені урбанізаційні та агломера-

ційні процеси. Харківська область є однією з найбільш урбанізованих в Україні (урбанізація дорівнює 87 %), однак, для окремих населених пунктів області характерні й процеси субурбанізації. Крім того, Харків є ядром однойменної агломерації, до складу якої входить 27 прилеглих населених пунктів області.

У системі розселення Харківської області розвинені як прямі, так і зворотні зв'язки на всіх ієрархічних рівнях: з обласного центру відбувається управління та моніторинг над виконанням завдань, а нижчі ланки звітують про успішність виконання доручень та отримані результати.

3) Системи розселення є ієрархічними структурами. Харківська обласна система розселення є регіональною системою розселення, її підсистемами є районні системи розселення, а надсистемою – система розселення України [13].

Отже, система розвивається еволюційним шляхом, адже повільно змінює власні параметри і поведінку, перебуваючи у фазі гомеостазису і успішно адаптується до невеликих змін зовнішнього середовища.

У розвитку системи розселення Харківської області можна виділити певні етапи. Зокрема, систе-

ма розселення Харківського регіону почала формуватись ще в античні часи [1]. В процесі заселення Харківської області спостерігались дві великі хвилі міграції: під час Великого переселення народів, та після етапу, який в історії отримав назву «Дикого поля». Перша хвиля міграції була певною мірою закономірна, друга – примусовим заселенням, задля

оборони південно-західних рубежів тодішньої Російської імперії [1, 15]. Завдячуючи сприятливим природним умовам (рівнинній території, м'якому клімату, розгалуженій гідрографічній мережі, родючим ґрунтам, різноманітній флорі та фауні), територія Харківщини освоювалась швидко та комплексно [5, 11].

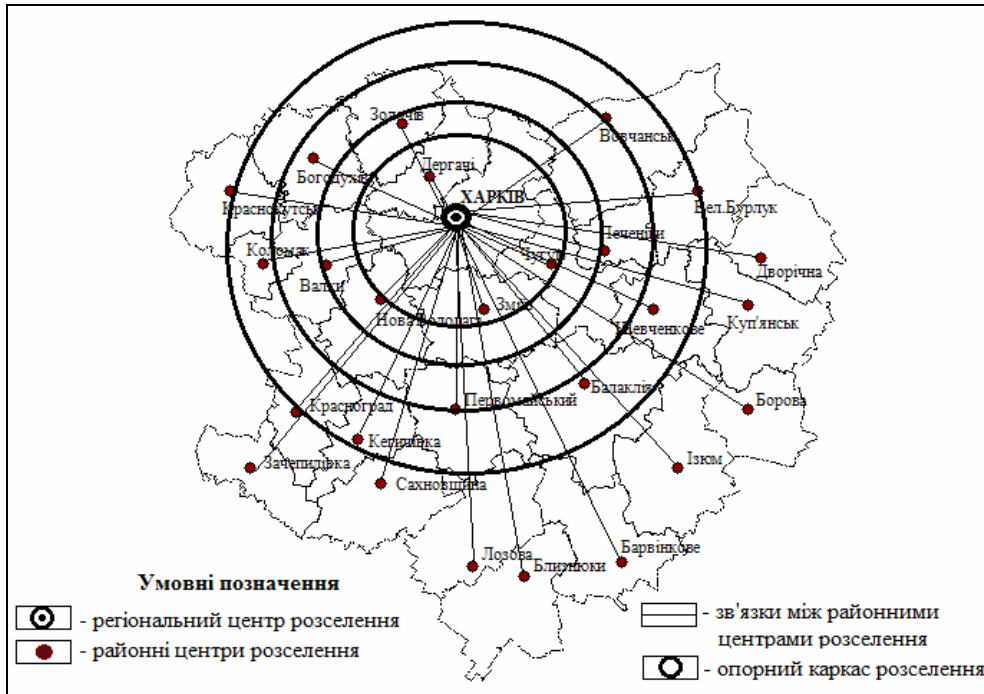

Рис. 3. Розселенська структура Харківської області (побудовано за даними [6, 13])

Для виявлення трансформації розселення населення Харківського регіону використаємо порівняльний метод – співставимо розміщення центру тяжіння розселення населення регіону у XIX та XXI ст. за даними Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. та статистичними відомостями 2013 р. Зважаючи на те, що за досліджуваний період територія Харківської області значно змінилась (у порівнянні з територією Харківської губернії, яка станом на 1897 р. мала значно більші межі), проведемо арифметичні розрахунки, щоб визначити кількість населення, яке мешкало безпосередньо у межах сучасної території Харківщини.

Ефективним інструментом виявлення територіальних особливостей розселення населення є просторово-статистичний аналіз, для проведення якого варто скористатись ГІС-платформами ARC GIS. В якості основного показника просторового розподілу населення використаємо центр тяжіння розселення населення (рис. 4) [2, 10].

У 1897 році центр тяжіння населення, як з урахуванням населення великих міст, так і з урахуванням населення районів області практично співпадав з географічним центром області, що пов'язано з майже однаковим рівнем розвитку, як центральних, так і периферійних територій регіону і їх більш-менш рівномірним заселенням [9]. Однак, з часом, через зростання промислових функцій окремих населених пунктів Харківщини та розбудову транспортної ме-

режі почали спостерігатись диспропорції у розвитку окремих міст області. Особливо почав виділятися Харків – як регіональний центр, та такі міста, як Лозова, Зміїв, через зростання їх промислового та транспортного значення [5,7].

Будівництво Курсько-Харківсько-Азовської Південної залізниці, яке відбувалось у 90-і роки XIX ст. сприяло наданню Харкову не тільки статусу губерньського міста, а й значного транспортного вузла [6]. Завдяки будівництву залізниць починається стрімкий розвиток промисловості, який у майбутньому перетворить Харків у одне з 10 найбільших за чисельністю населення міст тодішньої Російської Імперії та великий промисловий і транспортний вузол [2].

У часи правління Миколи II також спостерігався потужний демографічний бум, який загострив земельні питання у селах та спонукав селян шукати кращих умов для життя і праці у найближчих містах [4,11].

Харківська область у сучасних межах була утворена у 1932 році. Однак, місто Харків певний час було не тільки обласним центром, а й столицею Радянської України (з 1919 по 1934 роки), що збільшило його привабливість для трудових мігрантів та переселенців. Також, значні міграційні потоки населення були спрямовані до Харкова й під час Другої світової війни та в повоєнні роки. Не припинилась міграція до Харкова й після здобуття Україною не-

залежності, за рахунок якої чисельність населення міста суттєво не зменшилась при негативній демо-

графічній ситуації у регіоні.

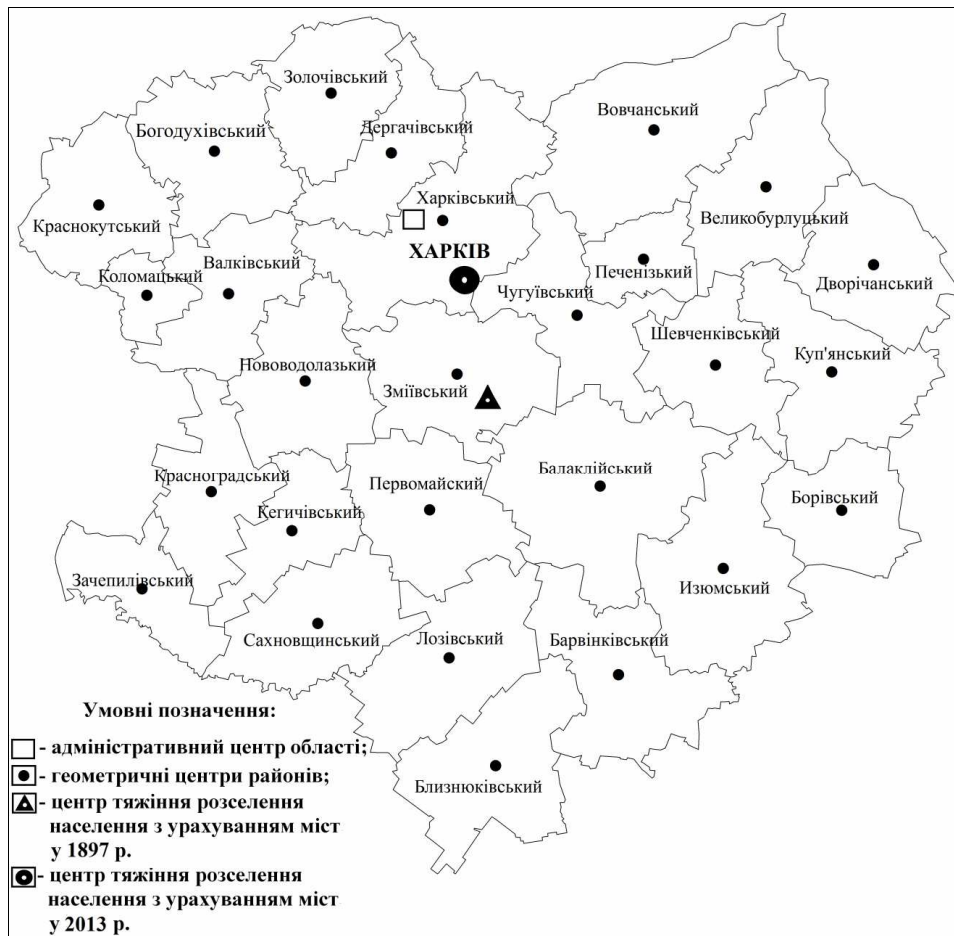

Рис. 4. Центр тяжіння розселення населення у межах Харківської області у 1897 та 2013 рр. (по районах з урахуванням міст) (побудовано авторами за даними [8,12,13])

Розрахунки центру тяжіння розселення населення Харківської області станом на 2013 р. засвідчили, що центр ваги знаходиться на території обласного центру. Таким чином, враховуючи економічний, промисловий, культурний і науковий потенціал розвитку міста, Харків є не тільки адміністративним центром регіону, а й центром тяжіння розселення населення.

Отже, за проміжок часу, який минув з 1897 по 2013 роки, у розвитку розселенської мережі Харківського регіону відбулось зміщення центру тяжіння населення від геометричного центру області до обласного центру – міста Харкова, що свідчить про нерівномірність розвитку системи розселення Харківщини. Таким чином, у теперішній час система розселення Харківського регіону знаходиться у стані нерівномірного розвитку, з орієнтацією на адміністративний центр регіону – місто Харків, яке є центром тяжіння населення. Крім того, у системі розселення Харківщини відбуваються процеси розвитку та розгалуження, тобто, еволюція системи розселення здійснюється переважно інтенсивним шляхом.

Система розселення населення Харківської області є добре організованою, завдячуючи історичним аспектам свого розвитку та більш-менш ефективному управлінню на сучасному етапі.

Серед основних характеристик розселенської мережі Харківської області з позиції системного аналізу можна виділити наступні:

- **поліструктурність, поліфункціональність, поліваріантність у розвитку** – система є множинною, має безліч траєкторій розвитку у точках біфуркації;
- **недетермінованість, стохастичність** – визначеність розвитку системи розселення;
- **наявність механізмів цілепокладання**, завдяки яким розселенська система формує цілі та напрямки подальшого розвитку;
- **гнучкість, адаптивність, стійкість** – система розселення Харківської області є адаптивною до зміни умов оточуючого середовища (як природного, так і економічного), що проявляється у зміщенні центру тяжіння регіональної системи розселення до більш розвиненого економічного центру – міста Харкова.
- **адаптивність**, адже вона володіє здатністю відтворення елементів, структур;
- **самоорганізація, саморегуляція й саморозвиток** властиві системі розселення Харківської області, які зумовлюють її інтенсивний розвиток;
- **емерджентність**, як вищий прояв цілісності системи – сформовано регіональну систему розселення на загальнодержавному рівні, що дозволяє їй проявляти

себе як єдине ціле, мати власні обласні органи управління, комплексно розвиватись у рамках адміністративних меж регіону.

Однак, однією з важливих проблем подальшої еволюції системи розселення Харківської області є нерівномірність її розвитку та зміщення центру тяжіння населення від геометричного центру області до обласного центру – міста Харкова.

Отже, для Харківського регіону ефективною буде така регіональна політика, яка спрямована на комплексний розвиток всіх елементів розселенської мережі [9]. Для подолання проблеми нерівномірного розвитку системи розселення Харківської області варто запропонувати наступні заходи:

- розробка ефективної регіональної політики, спрямованої на комплексний розвиток міст та сільських населених пунктів Харківської області;

- залучення інвестицій у перспективні галузі господарства, з урахуванням інвестиційних паспортів міст та районів;

- промисловий розвиток міст, які у минулому були промисловими центрами, та зберегли свій ресурсний потенціал;

- залучення тимчасово безробітних трудових ресурсів у галузі сільського господарства шляхом фінансового стимулювання;

- розвиток необхідної соціальної інфраструктури у віддалених від обласного центру населених пунктах тощо.

Висновки. Проведений аналіз розселенської мережі Харківської області з позицій системного підходу дозволив встановити її властивості та якості, виявити проблеми та перспективні напрями її розви-

тку.

Система розселення Харківської області формувалась тривалий час і історично пройшла, як етапи відносно рівномірного розвитку, так і етапи переорієнтації векторів розвитку у напрямку промислових центрів, найбільшим з яких є адміністративний центр області – місто Харків.

За період розвитку з 1897 по 2013 роки у системі розселення Харківського регіону відбулись значні зміни, що пов'язано з нерівномірним розвитком системи розселення області. Зокрема, на користь цього свідчить той факт, що за вказаний період центр тяжіння розселення населення змістився від геометричного центру області до обласного центру – міста Харкова.

Розвиток системи розселення Харківської області характеризується поліструктурністю, поліфункціональністю, поліваріантністю, недетермінованістю та стохастичністю, наявністю механізмів цілепокладання, гнучкістю, адаптивністю та стійкістю, має органічний характер системи, самоорганізацію, саморегуляцію й саморозвиток, емерджентність, що характеризує її як складну соціогеосистему.

Основною з проблем розвитку сучасної регіональної системи розселення Харківської області є її орієнтація у напрямку адміністративного центру регіону та слабкий рівень розвитку населених пунктів периферійних територій. Однак, ефективна регіональна політика, спрямована на розвиток малих міст та депресивних територій сприятиме комплексному розвитку, як системи розселення Харківщини, так і господарства регіону в цілому, зростанню добробуту населення області.

Список використаних джерел:

1. Bagalei D.I. Zaselienie Kharkovskogo kraia i obshchiiy khod ego kulturnogo razvitiia do otkrytiia universiteta / D.I. Bagalei. – Kh.: tip. Zylberberga, 1899. – 43 s. [Багалеї Д.І. Заселення Харьковского края и общий ход его культурного развития до открытия университета / Д.И. Багалеї. – Х.: тип. Зильберберга, 1899. – 43 с.]
2. Vysochyn M.Yu. Suspilno-geografichni osoblyvosti migratsii v regionalniy sotsiogeosystemi (na prykladi Kharkivskoi oblasti): dys... kand. geogr. nauk: 11.00.02 / Kharkivskiy natsionalnyi un-t im. V.N. Karazina. – Kh., 2007. – 276 s. [Височин М.Ю. Суспільно-географічні особливості міграції в регіональній соціогеосистемі (на прикладі Харківської області): дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2007. – 276 с.]
3. Golikov A.P. Matematychni metody v geografii / A.P. Golikov, I.G. Chervaniov, A.M. Trofimov. – Kharkiv: vyd-vo pry Kharkivskomu universyteti, 1986. – 143 s. [Голиков А. П. Математичні методи в географії / А.П. Голиков, І.Г. Черваньов, А.М. Трофімов. – Харків: вид-во при Харківському університеті, 1986. – 143 с.]
4. Zavoloka Yu.Yu. Suspilno-geografichni aspekty vykorystannia trudovoho potentsialu Kharkivskoi oblasti: dys... kand. geogr. nauk: 11.00.02 / Kharkivskiy natsionalnyi un-t im. V.N. Karazina. – Kh., 2008. [Заволока Ю.Ю. Суспільно-географічні аспекти використання трудового потенціалу Харківської області: дис... канд. наук: 11.00.02 / Харківський національний ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2008].
5. Istoriia mist i sil Ukrainkoi RSR: U 26 t. – K., 1967. – T. 21: Kharkivska oblast. – 1086 s. [Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. – К., 1967. – Т. 21: Харківська область. – 1086 с.]
6. Niemets K.A. Doslidzhennia prostоровoi vzaemodii suspilno-geografichnykh ob'ektiv / K.A. Niemets, L.M. Niemets, O.K. Niemets // Chasopys sotsialno-ekonomichnoi geografii: Mizhregion. zb. nauk. prats. – Kharkiv: KhNU im. V.N. Karazina, 2009. – Вип. 6(1). – С. 20-31. [Нємець К.А. Дослідження просторової взаємодії суспільно-географічних об'єктів / К.А. Нємець, Л.М. Нємець, О.К. Нємець // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2009. – Вип. 6(1). – С. 20-31].
7. Niemets L.M. Osoblyvosti formuvannia poselenskoї struktury Kharkivskoho regionu / L.M. Niemets // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina: zb. nauk. pr. / Kh: KhNU imeni V.N. Karazina, 2009. – S. 190-194. [Нємець Л.М. Особливості формування поселенської структури Харківського регіону /

- Л.М. Немець // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: зб. наук. пр. / X: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2009. – С.190-194].
8. *Ofitsiyni sait Derzhavnoi sluzhby statystyky v Kharkivskii oblasti [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.kh.ukrstat.gov.ua> [Офіційний сайт Державної служби статистики в Харківській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kh.ukrstat.gov.ua>].*
  9. *Rozselennia v Ukraini: problemy i perspektvyu / Pid red. chl.-kor. NAN Ukrainy B.M. Danylyshyna. – K.: RVPS Ukrainy, 2006. – 269 s. [Розселення в Україні: проблеми і перспективи / Під ред. чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. – К.: РВПС України, 2006. – 269 с.]*.
  10. *Segida K.Yu. Metodichni osnovy analizu rozselennia naseleennia regionu / K.Yu. Segida // Problemy bezpererвної geografichnoi osvity i kartografii. – 2013. – Вур. 18. – С. 150-155. [Сегіда К.Ю. Методичні основи аналізу розселення населення регіону / К.Ю. Сегіда // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії. – 2013. – Вип. 18. – С. 150-155].*
  11. *Segida K.Yu. Rozselennia naseleennia Kharkivskoi oblasti: terytorialnyi aspekt / K.Yu. Segida // Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina: zb. nauk. pr. / Kh: KhNU imeni V.N. Karazina, 2013. – С. 165-169. [Сегіда К.Ю. Розселення населення Харківської області: територіальний аспект / К.Ю. Сегіда // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна: зб. наук. пр. / X: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 165-169].*
  12. *Troinitskiy N.A. Pervaia vseobshchaia perepis naseleeniia Rossiiskoi Imperii 1897 g. XLVI. Kharkovskaia guberniia / N.A.Troinitskiy // Izdanie tsentralnogo statisticheskogo komiteta ministerstva vnutrennskikh del. – M.: 1904. – 330 s. [Тройницький Н.А. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. XLVI. Харьковская губерния / Н.А.Тройницький // Издание центрального статистического комитета министерства внутренних дел. – М.: 1904. – 330 с.]*.
  13. *Troinitskiy N.A. Pervaia vseobshchaia perepis naseleeniia Rossiiskoi Imperii 1897 g. po uездam / N.A. Troinitskiy // Izdanie tsentralnogo statisticheskogo komiteta ministerstva vnutrennskikh del. – S.P., 1897. – 608 s. [Тройницький Н.А. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. по уездам / Н.А.Тройницький // Издание центрального статистического комитета министерства внутренних дел. – С.П., 1897. – 608 с.]*.
  14. *Shablii O.I. Osnovy zahalnoi suspilnoi geografii. Pidruchnyk / O.I. Shablii. – Lviv: Vydavnychiy tsentr LNU im. Ivana Franka, 2003. – 444 s. [Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії. Підручник / О.І. Шаблій. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.]*.
  15. *Shramko B.A. Drevnosti Severskogo Dontsa [Elektronnyi resurs] / B.A. Shramko. – Kharkov: Izdatelstvo Kharkovskogo gosuniversiteta im. A.M. Gorkogo, 1962. – Rezhym dostupa: <http://dalizovut.narod.ru/hramko/hramko.htm>. [Шрамко Б.А. Древности Северского Донца [Электронный ресурс] / Б.А. Шрамко. – Харьков: Издательство Харьковского госуниверситета им. А.М. Горького, 1962. – Режим доступа: <http://dalizovut.narod.ru/hramko/hramko.htm>].*

Summary

Kostyantyn Niemets, Pavlo Virchenko, Kateryna Kravchenko. FEATURES SETTLEMENT OF KHARKIV REGION (WITH SYSTEM APPROACH).

The article defines the factors of settlement system of Kharkiv region, among which is strongly influenced by the geographic, political, historical and socio-economic.

According to the basic provisions of the theory of integral settlement systems identified the peculiarities of the settlement system Kharkiv region, where the primary elements of the settlement are the population centers of different hierarchical levels. Conducted the ranking of organizational centers of population in Kharkiv region and found that the city ranked as the organizing centers of population, determines the level of development of its economy.

The article proves that the support frame of settlement of the population in Kharkov region is monocentric radial-ring, as evidenced by the presence of only one large core settlement – the city of Kharkov.

Found that in Kharkiv region common integrative processes manifested in the high level of urbanization and the presence of a large agglomeration core in the region - Kharkiv City metropolitan area, which includes 27 adjacent to the city of Kharkiv settlements. Established hierarchical system of settlement of Kharkiv Region, including Kharkiv Regional settlement system is a regional settlement system and its subsystems are the regional settlement system and subsystem – Ukraine settlement system.

Conducted space and statistical analysis of the settlement system of Kharkiv region by determining the center of gravity settling of the population in the region as of 1897 and 2013. Based on this analysis showed that compared to the year 1897 the center of gravity settling population as of 2013 with the geometric center of the region moved to the regional center – the city of Kharkov, due to the uneven development of the region and is one of the challenges to the sustainable development of Kharkiv area.

From the standpoint of system analysis of the main characteristics of the authors settlement network Kharkiv region and established their role in the development of the settlement system. Determined the problems and prospects of development of the settlement of Kharkiv region and proposed measures to overcome the uneven development of the settlement area.

Key words: settlement system, organizational cores of settlement, the center of gravity, rank, systematic approach, system analysis, integrated development of regional policy.

УДК 911.3

Костянтин Мезенцев, Тетяна Ключко

ПРОСТОРОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЖИТЛОВИХ ФУНКЦІЙ У ПРИМІСЬКІЙ ЗОНІ КИЄВА

В статті розкрито методичні аспекти просторового аналізу поширення житлових функцій у приміській зоні великого міста. Охарактеризовано сучасний стан житлового фонду приміської зони Києва, динаміку введення в експлуатацію нового житла, особливості та фактори розміщення нових житлових комплексів та котеджних містечок. Проаналізовано відміни у поширенні житлових функцій за секторами приміської зони. Оцінено навантаження нових житлових функцій на місцеві громади міст-супутників та інших поселень приміської зони столиці.

Ключові слова: приміська зона, місто-супутник, житлові функції, житловий комплекс, просторовий аналіз, Київ.

Константин Мезенцев, Татьяна Ключко. ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ТРАНСФОРМАЦИИ ЖИЛИЩНЫХ ФУНКЦИЙ В ПРИГОРОДНОЙ ЗОНЕ КИЕВА. В статье раскрыты методические аспекты пространственного анализа распространения жилищных функций в пригородной зоне крупного города. Охарактеризованы современное состояние жилищного фонда, динамика введения в эксплуатацию нового жилья, особенности и факторы размещения новых жилищных комплексов и коттеджных городков. Проанализированы различия в распространении жилищных функций по секторам пригородной зоны. Оценена нагрузка новых жилищных функций на местные общины городов-спутников и других поселений пригородной зоны столицы.

Ключевые слова: пригородная зона, город-спутник, жилищные функции, жилищный комплекс, пространственный анализ, Киев.

Kostyantyn Mezentsev, Tatiana Kliuiko. SPATIAL TRANSFORMATION OF RESIDENTIAL FUNCTIONS IN KYIV'S SUBURBAN AREA. The methodical aspects of spatial analysis of residential functions in the suburbs of a big city are revealed in the article. The current state of the housing stock in Kyiv's suburban ring, the dynamics of housing put into service, peculiarities and factors of new residential complexes and cottage settlements location are described. The differences in the spread of residential functions by sectors of suburban area are analyzed. The load of new residential functions on local communities in satellite cities and other settlements in the suburban area of the capital city are estimated.

Key words: suburban area, satellite city, residential functions, residential complex, spatial analysis, Kyiv.

Постановка проблеми. Традиційно приміська зона великого міста виступає суттєвим джерелом робочої сили, яка щоденно приїжджає до міста, проживаючи у передмістях. У містах-супутниках та поселеннях найближчої приміської зони сформувалися «спальні» райони та дачні поселення.

У пострадянський період житлові функції приміської зони Києва значно трансформувалися, виникли нові форми розселення. Так, К. Леетмаа та ін. акцентують увагу на ролі колишніх дачних поселень в постсоціалістичних країнах як «прихованого» компонента сучасної житлової субурбанізації, трансформації їх функцій [2, с. 3]. Т. Нефьодова розкрила роль сезонної субурбанізації в трансформації приміської зони і більш віддаленій сільській місцевості [7, с. 161-171]. А. Махрова на прикладі приміської зони Москви показала особливості розвитку організованих котеджних селищ як «нових елементів розселення» [3, с. 13-20].

В Україні ретроспективи дачно-котеджного будівництва навколо столиці проаналізовані І. Браде та І. Савчуком [1], окремі аспекти сучасного розвитку котеджного будівництва навколо метрополітенських центрів України висвітлено в [4-6]. Проте комплексного аналізу трансформації житлових функцій приміської зони Києва не проводилося.

Мета даної статті – розкрити методику просторового аналізу поширення житлових функцій у приміській зоні та висвітлити особливості їх трансформації у приміській зоні та містах-супутниках Києва.

Методика дослідження. Просторовий аналіз житлових функцій приміської зони включає три

складових. По-перше, це аналіз житлового фонду, його якості та рівнів забезпеченості житлом населення. Друга складова – просторово-часовий аналіз обсягів введення в експлуатацію нового житла в розрізі міст-супутників та адміністративних районів приміської зони. Третя складова пов'язана із аналізом поширення у приміській зоні нових житлових функцій. Такі функції проявляються через будівництво котеджних містечок та нових житлових комплексів у поселеннях-супутниках великого міста.

У законодавчому плані статус котеджних містечок в Україні не визначений. Зазвичай вони або прив'язані до найближчих поселень, або взагалі не мають реєстрації та поштового індексу. Котеджне містечко – це повноцінний житловий комплекс, який не має статусу окремого поселення, складається з окремих домогосподарств, забудований відповідно до єдиної архітектурно-планувальної концепцією, має адміністрацію, спільну інфраструктуру, централізовану охорону. В даному дослідженні ми виділили дві групи котеджних містечок – великі та інші. До великих віднесено котеджні містечка, що включають не менше 100 будинків (домогосподарств) та мають площу не менше 20 га.

Згідно чинного законодавства України, житловий комплекс визначається як єдиний комплекс нерухомого майна, що утворений земельною ділянкою в установлених межах, розміщенням на ній жилим багатоквартирним будинком або його частиною разом із спорудами та інженерними мережами, які утворюють цілісний майновий комплекс [9]. При аналізі бралися до уваги житлові комплекси (ЖК), що мають власні назви (наприклад, ЖК «Зелений квартал» у Броварах, ЖК «Софія» у Софіївській Борщагівці тощо) та окремі житлові комплекси, що позиціонуються за їх адресами (наприклад, ЖК

«Кірова 28» у Броварах, ЖК «Будинок на Чорновола» у Вишневому тощо). Всі житлові комплекси розділено на дві групи: великі та інші. До великих віднесено житлові комплекси, що мають не менше 200 квартир.

Важливим індикатором функціонально-просторового аналізу є показник «навантаження» нових житлових функцій на місцеві громади (L), що обраховується за формулою:

$$L = \frac{N_b + N_f}{P_t}, \quad (1)$$

де N_b – загальна кількість будинків на території котеджних містечок, N_f – загальна кількість квартир у нових житлових комплексах, P_t – чисельність населення у поселеннях приміської зони в рік t .

Для забезпечення більш адекватної оцінки загроз «розмивання» місцевих громад мешканцями нових житлових комплексів та котеджних містечок в якості базового обрано 2001 рік, тобто рік початку періоду активної розбудови нових житлових об'єктів на території приміської зони столиці.

Просторовий аналіз поширення житлових функцій у приміській зоні Києва. Приміська зона Києва характеризується високим рівнем концентрації житлового фонду регіону та порівняно вищим рівнем забезпеченості населення житлом. Загальний житловий фонд поселень приміської зони у 2012 році склав 32651 тис. м², що складає понад 57% житлового фонду Київської області. Серед міст-супутників Києва найбільші площі житлового фонду спостерігаються у Броварах (2367 тис. м², або 7% житлового фонду приміської зони), а також Ірпені, Борисполі, Василькові та Фастові (понад 1300 тис.

м²). Серед адміністративних районів найбільший житловий фонд у Києво-Святошинському районі (понад 18% житлового фонду приміської зони, з яких на міста Вишневе та Боярка припадає лише 3%).

У розрахунку на одного жителя рівень забезпеченості житлом у містах-супутниках є нижчим, ніж в цілому по Київській області (32,7 м² на одну особу), за виключенням Василькова (36,7 м²). Значно нижчим є рівень забезпеченості у Броварах, Ірпені, Вишневому, Боярці, Вишгороді (менше 23 м²). Водночас в усіх адміністративних районах цей показник перевищує середньо обласні значення (за виключенням Бородянського району). Максимальні значення характерні для Васильківського та Обухівського районів (відповідно 45,7 та 62,8 м²).

Найбільша кількість багатоповерхових будинків розміщено у Броварах (понад 420), збільшившись за останні 5 років майже на 10%. Порівняно більшою є кількість багатоповерхівок у Борисполі (понад 300), Боярці, Ірпені, Василькові, Фастові (понад 250). Найменше їх в Україні (менше 60). Приблизно дві третини багатоповерхових будинків Вишгорода, Василькова, Фастова введено в експлуатацію до 1981 року. Найбільша кількість приватних будинків – у Боярці (понад 7 тисяч). При цьому 94% житлового фонду Боярки складають будівлі віком понад 20 років.

Міста-супутники Києва різняться за рівнем інфраструктурного облаштування житлового фонду водопроводом, каналізацією, газом, гарячим водопостачанням, ванними (душовими), опаленням (табл. 1). Такі показники відображають реальний рівень урбанізації, тобто доступності переваг міського способу життя.

Таблиця 1

Рівень інфраструктурного облаштування житлового фонду міст-супутників Києва (на 01.01.2013 р.)*

Місто-супутник**	Обладнання житлових будинків, нежилых будівель та гуртожитків, % до загальної площі					
	водопроводом	каналізацією	газом	гарячим водопостачанням	ванними (душовими)	опаленням
Бориспіль	96,3	96,2	99,0	91,3	96,0	100,0
Бровари	93,0	93,0	88,8	91,4	91,6	100,0
Буча	90,0	74,3	98,5	68,9	73,8	76,0
Васильків	59,1	59,1	87,0	47,5	58,1	84,7
Ірпін	74,3	73,8	91,7	69,1	72,1	80,6
Обухів	87,5	87,5	93,4	60,6	87,4	95,8
Фастів	98,7	98,7	97,9	87,8	90,7	61,6

* Складено за даними Головного управління статистики у Київській області

** Включено дані лише по містах-супутниках, що мають статус міста обласного значення

Найвищий рівень забезпеченості водопроводом та каналізацією характерний для важливих транспортних центрів Фастова та Борисполя (понад 96%). Порівняно високим є цей показник в Броварах (93%) та Обухові (87,5%). У Бучі при високому рівні забезпеченості водопроводом (90%), нижчим є показник забезпеченості каналізацією (менше 75%). Найгірша ситуація у Василькові (59%).

Рівень газифікації міст-супутників в цілому є порівняно високим і коливається від 87% у Василькові до 99% у Борисполі та 100% в Україні та Бояр-

ці. Весь житловий фонд Борисполя та Броварів забезпечений централізованим опаленням. Найнижчим цей показник є у Фастові (62%). Щодо гарячого водопостачання, то найвищим є рівень забезпеченості також у Борисполі та Броварах, а найгірша ситуація – у Василькові – менше 50% житлового фонду.

Отже, показники інфраструктурного облаштування житлового фонду міст-супутників Києва, що аналізувалися, свідчать, що найбільш урбанізованими є Бориспіль та Бровари, найменш урбанізованим – Васильків.

Серед адміністративних районів приміської зони Києва найвищим є рівень газифікації (перевищує 91% в усіх районах) (табл. 2). Найнижчим є рівень забезпеченості гарячим водопостачанням – менше 50% за виключенням Броварського району (54%), тоді як у Фастівському районі цей показник складає лише 1,2%.

Понад 50% житлового фонду забезпечено водопроводом та каналізацією в Бориспільському, Вишгородському, Києво-Святошинському, Броварському та Обухівському районах. Показники Фастівського району (менше 8%) є найнижчими в Київському регіоні.

Таблиця 2

Рівень інфраструктурного облаштування житлового фонду адміністративних районів приміської зони Києва (на 01.01.2013 р.)*

Адміністративний район	Обладнання житлових будинків, нежилых будівель та гуртожитків, % до загальної площі					
	водопроводом	каналізацією	газом	гарячим водопостачанням	ванними (душовими)	опаленням
Бориспільський	71,3	70,8	99,0	39,1	68,1	96,7
Бородянський	43,7	41,2	91,4	29,6	40,1	64,7
Броварський	55,4	54,5	96,4	54,0	54,1	83,3
Васильківський	38,0	37,8	93,4	11,8	36,4	77,1
Вишгородський	69,7	68,9	91,6	37,7	53,8	77,1
К-Святошинський	58,1	54,8	98,2	42,3	53,5	97,7
Макарівський	37,0	37,0	98,9	33,0	33,2	99,3
Обухівський	54,6	54,4	94,7	20,6	42,6	66,9
Фастівський	7,7	7,2	95,1	1,2	6,5	69,7

* Складено за даними Головного управління статистики у Київській області

Важливим індикатором просторового розвитку приміської зони Києва є динаміка введення в експлуатацію нового житла. Якщо розглянути динаміку введення нового житла в експлуатацію протягом 2000-х років, то можна побачити такі особливості. Найбільші темпи приросту характерні для Києво-Святошинського і Бориспільського районів, Ірпеня та Бучі, найменші – Бородянського і Фастівського районів, міст Васильків та Фастів. Вплив фінансової кризи 2008 року проявився в різних частинах приміської зони по-різному. Найбільше у 2009 році скоротилися обсяги вводу нового житла у Броварах та Києво-Святошинському

районі (понад 60%). В Ірпені та Броварах падіння почалося ще в 2008 році, натомість в Бучі та Макарівському районі воно проявилось лише в 2010 році. Кризові явища практично не торкнулися Обухівського району, де у 2009 році приріст складав понад 140%.

В останні кілька років такі тренди зазнали деяких змін, зокрема спостерігається стійке скорочення обсягів нового житлового будівництва у Васильківському, Вишгородському районах та значне зростання – в Обухівському (що випередив за показником на душу населення Бориспільський район) (рис. 1).

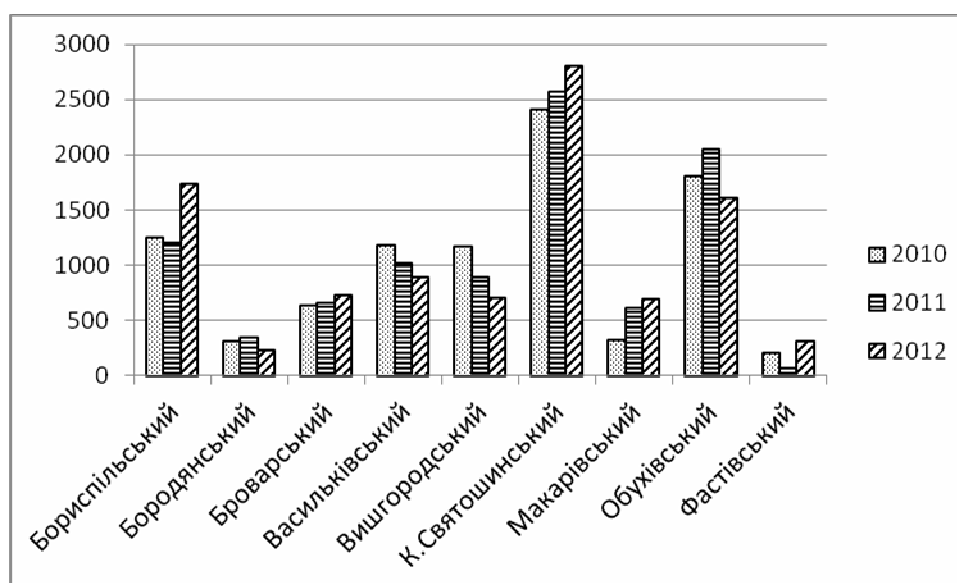

Рис. 1. Прийняття в експлуатацію житла у розрахунку на 1000 осіб постійного населення в адміністративних районах приміської зони, м² загальної площі (за даними [8])

Серед міст-супутників Києва в останні три роки найбільші обсяги будівництва та темпи зростання цього показника характерні для Бучі (2278 м² у 2012 році), а також Ірпеня (рис. 2). Тобто головним вектором посилення житлової функції у межах приміської зони є північно-західний.

Сучасною тенденцією розвитку приміської зони є будівництво котеджних містечок навколо Києва і багатоповерхових житлових будинків у містах-супутниках для потреб населення Києва. Ос-

новними передумовами розвитку котеджних містечок у приміській зоні були: проведення земельної реформи, яка дозволила купівлю землі в передмістях в значних обсягах; формування ринку замської нерухомості, зокрема виникнення спеціалізованих девелоперських компаній; виникнення платоспроможного попиту на проживання в котеджних містечках [6]. Максимум будівництва котеджних містечок припадає на 2004 – 2008 роки.

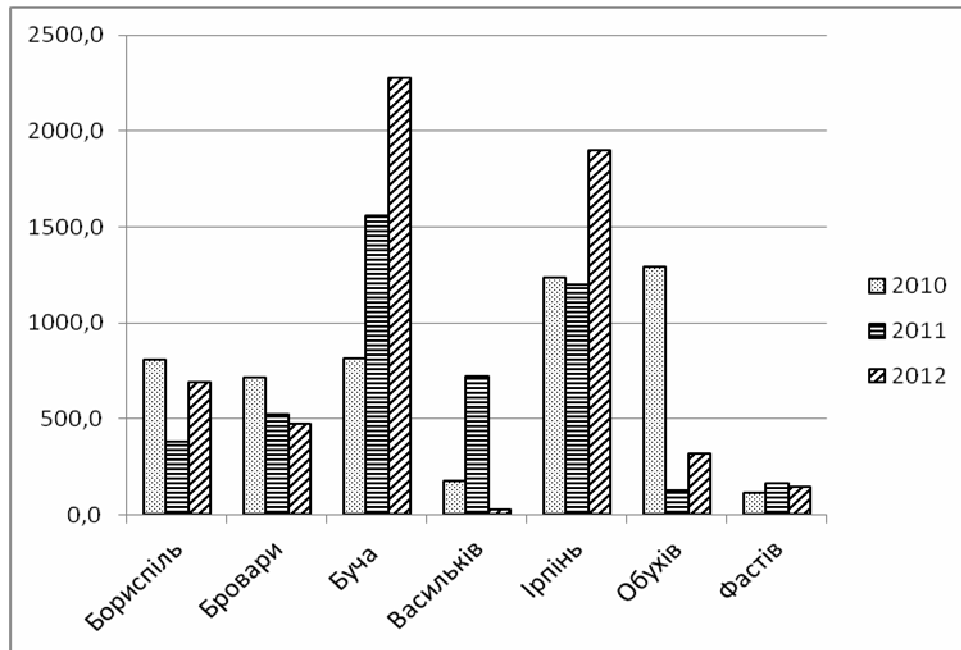

Рис. 2. Прийняття в експлуатацію житла у розрахунку на 1000 осіб постійного населення у містах-супутниках Києва, м² загальної площі (за даними [8])

Зростання попиту на доступне житло в Києві в поєднанні з обмеженістю територій для нового житлового будівництва, порівняно висока транспортна доступність (іноді вище, ніж в межах міста) зумовили розвиток нових житлових комплексів в поселеннях-супутниках. Введення в експлуатацію більшості нових житлових комплексів припадає на 2009-2015 роки. Нові житлові комплекси мають, як правило, характер багатофункціональних, тобто передбачають поєднання житла і комерційної нерухомості. При цьому вони істотно різняться за кількістю квартир, будинків, житлової площі. Наприклад, житловим комплексом з власною назвою, брендом може вважатися один окремих будинок на 30 квартир і в той же час цілий мікрорайон, забудований понад 10 будинками з понад 2,5 тис. квартир, об'єктами соціальної інфраструктури.

На відміну від житлових комплексів, що будуються в Києві, приміські не обмежені в території, а земельні ділянки, на яких вони будуються, мають нижчу вартість. Тому такі житлові комплекси зазвичай мають нижчу поверховість, меншу щільність забудови (хоча в окремих поселеннях-супутниках будуються і багатоповерхові будинки з високою щільністю забудови).

Визначальним фактором будівництва нових

житлових комплексів є зв'язність з Києвом. Додатковим фактором виступає привабливість природного середовища (але вона не є визначальною, оскільки орієнтація на транспортні магістралі, що з'єднують з містом, мають набагато істотніший вплив).

У приміській зоні столиці в межах 35-км доступності розміщено близько 135 нових житлових комплексів (в розрахунок бралися тільки житлові комплекси, що мають власні назви), з яких повністю або частково побудовані менше третини. Переважна більшість житлових комплексів розміщені на відстані до 20 км. Найбільшу кількість житлових комплексів навколо Києва розташовано в північно-західному секторі в традиційно курортно-рекреаційному районі (40% всіх житлових комплексів, зокрема в містах Ірпінь, Буча), а також у містах-супутниках Вишневе, Бориспіль, Бровари, селі Софіївська Борщагівка (понад 10 у кожному).

За даними Київської облдержадміністрації, лише 10% квартир у нових житлових комплексах міст-супутників купують місцеві жителі, решту – мешканці Києва або інших поселень, що працюють в Києві.

Розглянемо розвиток нових житлових функцій у приміській зоні Києва за секторами (рис. 3). У північно-східному секторі нові житлові комплекси

будуються лише у Броварах. Водночас у восьми сільських поселеннях ведеться будівництво по одному котеджному містечку, ще у двох – по декілька (села Рожни та Богданівка). Окрім міст-супутника переважно нові житлові функції сконцентровано у рекреаційній прибережній зоні.

У південно-східному секторі значними цен-

трами будівництва нових житлових комплексів є місто Бориспіль та с. Чубинське, котеджних містечок – с. Вишеньки. Обидва процеси поширені в с. Гора. Тобто приміська зона Борисполя характеризується значним розвитком житлового будівництва. Інший ареал сформувався вздовж Дніпра.

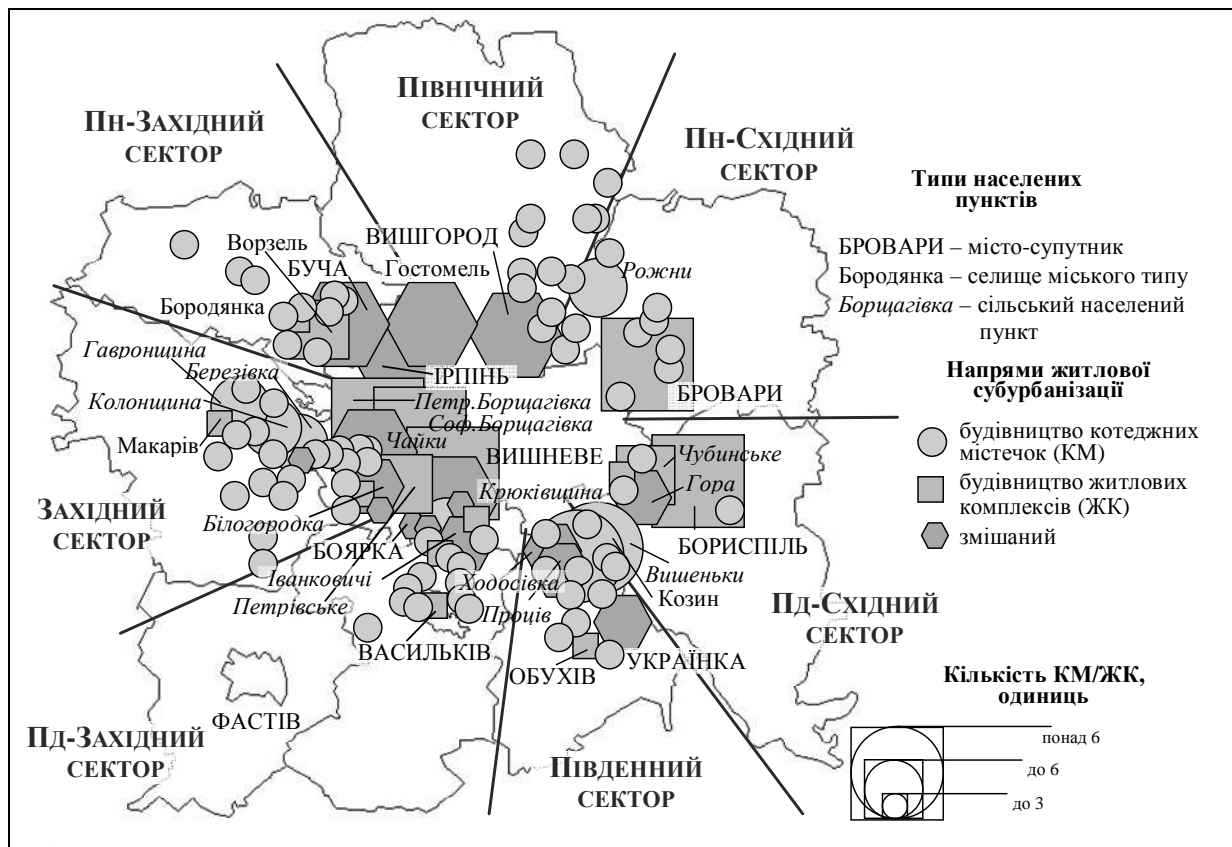

Рис. 3. Розміщення нових житлових комплексів та котеджних містечок у приміській зоні Києва

У південному секторі розвиток змішаних житлових функцій поширений в Україні та селах Ходосівка та Підгірці. Проте найбільші обсяги нового житлового будівництва характерні для смт Козин (рекреаційна зона Конча-Заспа). У місті-супутнику Обухові розвиток будівництва нових житлових комплексів є незначним (із трьох жоден ще не збудований).

У південно-західному секторі місто-супутник Вишневе та його приміська зона (села Крюківщина, Петрівське) є найбільшим ареалом поширення нових житлових функцій. У Боярці та Василькові представлені лише окремі житлові комплекси, а у Фастові такі процеси відсутні взагалі. Інший ареал поширення сформувався вздовж Одеської траси.

Найбільшу серед всіх секторів кількість населених пунктів охоплено процесами поширення нових житлових функцій у західному секторі (понад 30 поселень). Максимальна концентрація нових житлових комплексів характерна для найближчих окраїн Києва (максимум у селах Софіївська Борщагівка, Петропавлівська Борщагівка, Чайки). Ареал поширення котеджних містечок витягнутий вздовж Житомирської траси та на південь від неї.

У північно-західному секторі розміщено найпотужніший ареал будівництва нових житлових комплексів та котеджних містечок, який територіально прив'язаний до міст Ірпінь та Буча і їх приміської зони (у тому числі Гостомель, Ворзель).

Поширення нових житлових функцій у північному секторі характеризується такою структурою: значне будівництво нових житлових комплексів у Вишгороді та будівництво котеджних містечок двома ареалами з обох берегів Дніпра. Із сільських населених пунктів найбільший потенціал мають Нові Петрівці, де поєднуються дві складові нових житлових функцій.

За показниками навантаження нових житлових функцій на місцеві громади (на 100 мешканців), розрахованими за формулою (1.1), свідчать, про значні відмінності серед міст-супутників та інших поселень приміської зони. Так, у містах-супутниках Ірпені, Вишневому та Вишгороді показник перевищує 15 нових квартир/будинків на 100 мешканців (рис. 4). Значним є цей показник і в Бучі та Броварах (понад 10). Водночас у Василькові, Боярці, Фастові навантаження на місцеві громади є мінімальним (менше 1).

Серед інших поселень приміської зони можна виділити групу населених пунктів, для яких загрози значного «розмивання» складу місцевих громад є надзвичайно високими (понад 100 нових квартир/будинків на 100 мешканців): Чубинське у південно-східному секторі, Романків і Плюти у південному, Крушинка – у південно-західному, Софіївська Борщагівка, Чайки, Березівка, Вишеград, Осикове у західному секторі. Такі поселення відсутні

у північній частині приміської зони (в північно-західному, північному та північно-східному секторах). Найбільша кількість поселень із загрозами втрати місцевої ідентичності розміщено у західному секторі (23 населених пункти із показником понад 10). Водночас у північно-східному секторі таких поселень лише 4, північному та південно-східному секторах – по 5.

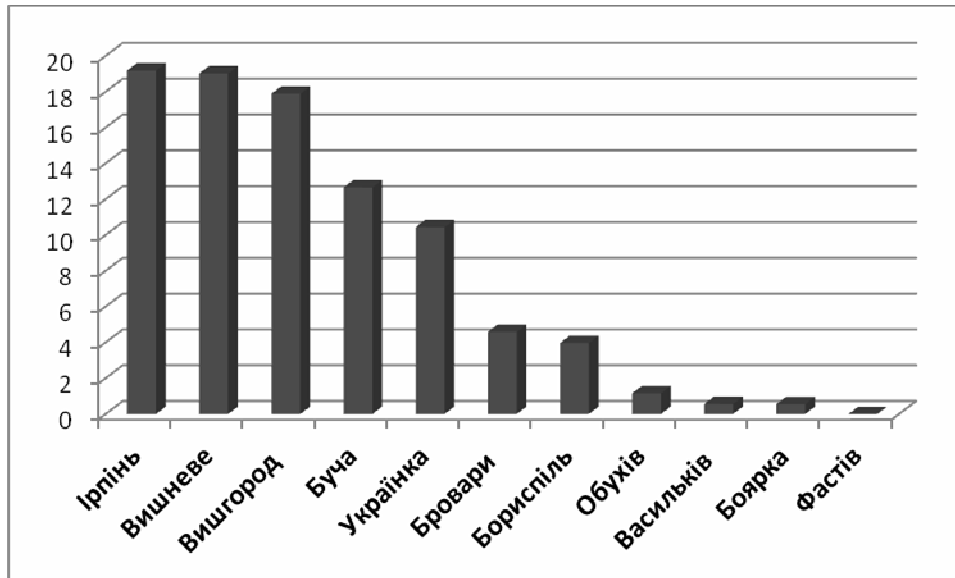

Рис. 4. Навантаження нових житлових функцій на місцеві громади міст-супутників Києва (кількість будинків/квартир у нових котеджних містечках та житлових комплексах у розрахунку на 100 мешканців)

Висновки. З точки зору подальшого розвитку будівництва котеджних містечок і житлових комплексів у приміській зоні Києва, істотними проблемами є відсутність законодавчого закріплення статусу котеджного містечка як окремого поселення, відсутність такої категорії поселень в генеральних планах міст та їх приміських зон; невідповідність попиту і пропозиції, коли попит на житло економ-класу зростає, а структура пропозиції залишається менш гнучкою; відсутність у багатьох випадках прямого транспортного сполучення між котеджними містечками і містами (у тому числі швидкісним електротранспортом), що призводить до переважної орієнтації на власний автотранспорт; невідповідність житлового будівництва і розвитку соціальної інфраструктури у приміській зоні (зазвичай житлове

будівництво розглядається як пріоритетне, а соціальна інфраструктура створюється із запізненням), брак місць докладання праці поблизу котеджних містечок і нових житлових комплексів. Все це обумовлює переважну орієнтацію на роботу та отримання послуг в столиці, і, як наслідок, відторгнення частини жителів (насамперед, жінок), від сфери прикладання праці і активного громадського життя; орієнтація на фактор привабливості природного середовища іноді призводить до того, що нові котеджні містечка (меншою мірою житлові комплекси) будуються на території природоохоронних, лісопаркових зон з порушенням законодавства, що викликає протести громадськості, земельні скандали).

Список використаних джерел:

1. Brade I. Retrospektiva razvitiia dachno-kottedzhnoi zastroyki v Stolichnom regione Ukrainy / I. Brade, I.G. Savchuk // *Sotsialno-ekonomicheskaya geografiya. Vestnik Assotsiatsii rossiiskikh geografov-obshchestvovedov.* – 2012. – №1. – S. 149-165. [Браде І. Ретроспектива розвитку дачно-котеджної застройки в Столичном регионе Украины / И. Браде, И.Г. Савчук // *Социально-экономическая география. Вестник Ассоциации российских географов-обществоведов.* – 2012. – №1. – С. 149-165].
2. Leetmaa K. Socialist summer-home settlements in post-socialist suburbanisation / K. Leetmaa, I. Brade, K. Anniste, N. Nuga // *Urban Studies.* – 2012. – № 49 (1). – Pp. 3-21.
3. Makhrova A.G. Organizovannye kottedzhnye poselki: novyi tip poselenii (na primere Moskovskoi oblasti) / A.G. Makhrova // *Regionalnye issledovaniia.* – 2008. – № 2. – S. 13-20. [Махрова А.Г. Организованные коттеджные поселки: новый тип поселений (на примере Московской области) / А.Г. Махрова // *Региональные исследования.* – 2008. – № 2. – С. 13-20].

4. Mezentsev K. *New Social and Economic Processes in Kyiv's Hinterland* / K. Mezentsev, I. Brade, N. Mezentseva // *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi geografii*. – Kharkiv, 2012. – Vyp. 12(1). – S. 156-160. [Mezentsev K. *New Social and Economic Processes in Kyiv's Hinterland* / K. Mezentsev, I. Brade, N. Mezentseva // *Часопис соціально-економічної географії*. – Харків, 2012. – Вип. 12(1). – С. 156-160].
5. Mezentsev K. *Spatial processes in Kyiv metropolitan region: globalization or post-Soviet transformation* // Kostyantyn Mezentsev, Tatiana Klyujko // *Kyivskiy geografichnyi shchorichnyk*. – 2013. – Vyp. 8. – S. 92-98. [Mezentsev K. *Spatial processes in Kyiv metropolitan region: globalization or post-Soviet transformation* // Kostyantyn Mezentsev, Tatiana Klyujko // *Київський географічний щорічник*. – 2013. – Вип. 8. – С. 92-98].
6. Mezentsev K.V. *Suburbanizatsiia v metropolitenskih regionakh: opyt Ukrainy* / K.V. Mezentsev, I. Brade, N.I. Mezentseva // *Pozitsionirovanie Rossii i eio regionov v sovremennom mire: obshchestvenno-geograficheskii analiz i prognoz*. – S-Pb. – Rostov-na-Donu, 2014. – S. 120-125. [Мезенцев К.В. *Субурбанизация в метрополитенских регионах: опыт Украины* / К.В. Мезенцев, И. Браде, Н.И. Мезенцева // *Позиционирование России и ее регионов в современном мире: общественно-географический анализ и прогноз*. – С-Пб. – Ростов-на-Дону, 2014. – С. 120-125].
7. Nefedova T.G. *Rossiiskie dachi kak sotsialnyi fenomen* / T.G. Nefedova // *SPERO. Sotsialnaia politika: ekspertiza, rekomendatsii, obzory*. – 2011. – № 15. – S. 161-172. [Нефедова Т.Г. *Российские дачи как социальный феномен* / Т.Г. Нефедова // *SPERO. Социальная политика: экспертиза, рекомендации, обзоры*. – 2011. – № 15. – С. 161-172].
8. *Statystychni shchorichnyk Kyivskoi oblasti za 2012 rik* / Za red. L.P. Vysochan. – K.: Holovne upravlinnia statystyky u Kyivskii oblasti, 2013. – 480 s. [Статистичний щорічник Київської області за 2012 рік / За ред. Л.П. Височан. – К.: Головне управління статистики у Київській області, 2013. – 480 с.].
9. *Zakon Ukrainy «Pro obiednannia spivvlasnykiv bahatokvartyrnoho budynku» vid 29 lystopada 2001 roku, № 2866-III* // *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2002. – № 10. – St. 78. [Закон України «Про об'єднання співвласників багатоквартирного будинку» від 29 листопада 2001 року, № 2866-III // *Відомості Верховної Ради України*. – 2002. – № 10. – Ст. 78].

Summary

Kostyantyn Mezentsev, Tatiana Kliuiko. SPATIAL TRANSFORMATION OF RESIDENTIAL FUNCTIONS IN KYIV'S SUBURBAN AREA.

In 2000s suburbs of major Ukraine's cities are characterized by significant transformation, in particular transformation of residential functions. Spatial analysis of residential functions of suburban area consists of three components: analysis of housing stock, its quality and availability of housing to the population; spatial-temporal analysis of the new housing put into service; analysis of location of new residential functions in the suburban area, which first of all connected with the development of cottage settlements and new residential complexes in satellite settlements.

Kyiv's suburban area is characterized by high concentration of housing in the region and a relatively higher level of availability of housing. Herewith the satellite cities of Kyiv differ in the quality of housing facilities (sewerage, water and gas supply, etc.), which is one of the indicators of the spread of urban lifestyles. Thus, the most "urbanized" is Boryspil and Brovary. Modern trend in suburbs is the development of cottage settlements around Kyiv and residential complexes in satellite cities. The area with the highest concentration of new residential complexes and cottage settlements simultaneously emerged in the northwest sector of suburban ring. Satellite cities and other settlements in Kyiv's suburban area differ significantly in terms of load of new residential functions on local communities.

Key words: suburban area, satellite city, residential functions, residential complex, spatial analysis, Kyiv.

УДК 911.3 (045)

Іван Дудник, Оксана Борисюк

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ РЕГІОНОМ

В статті на основі суспільно-географічної методології та принципів загальної теорії управління подається інтерпретація найважливіших положень управління регіоном як суспільно-географічною системою. Обґрунтовуються принципи управління географічними об'єктами як загальні правила (вимоги) управління суспільно-географічними системами, в процесі якого враховується їхній логічний взаємозв'язок та взаємна підпорядкованість. Формалізується основне підґрунтя суспільно-географічного дослідження зазначених проблем.

Ключові слова: суспільно-географічна система, теорія управління, принципи системоутворення, процес управління, регіон.

Иван Дудник, Оксана Борисюк. ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ РЕГИОНОМ. В статье на основе общественно-географической методологии и принципов общей теории управления подается интерпретация важнейших положений управления регионом как общественно-географической системой. Обосновываются принципы управления географическими объектами как общие правила (требования) управления общественно-географическими системами, в процессе которого учитывается их логическая взаимосвязь и взаимная подчиненность. Формализуется основное основы общественно-географического исследования указанных проблем.

Ключевые слова: общественно-географическая система, теория управления, принципы системообразования, процесс управления, регион.

Ivan Dudnic, Oksana Borisyuk. SOCIO-GEOGRAPHIC REGION ASPECTS OF CONTROL. The article is based on socio-geographical methods and principles of general management theory served interpretation of key provisions of regional management as a socio-geographical system. Management principles are grounded geographic features as a general rule (requirements) management of social and geographic systems, during which take into account their logical relationship and mutual subordination. Formalized the basic framework of socio-geographical study these problems.

Key words: socio-geographical system, control theory, principles systemformation, process control, region.

Постановка проблеми. Однією з необхідних умов досягнення ефективного розвитку суспільства в цілому та його територіальних складових, зокрема, є вдосконалення управління цілісними територіями (регіонами), яке ґрунтується на науковому передбаченні потенціалу таких територій. Управління регіоном об'єктивно базується на комплексному підході, який передбачає, по-перше, врахування (оцінку, прогнозування) сукупності багатоманітних умов і факторів (природно-ресурсних, демографічних, соціальних, господарських), що визначають інтегральний потенціал території; по-друге, визначення шляхів досягнення цілей розвитку регіону – соціальних, екологічних, економічних; по-третє, узгодження цих цілей в галузевому, територіальному та інтегральному аспектах. Орієнтація господарства на соціальні пріоритети, необхідність більш повного використання соціальних факторів в розвитку виробництва; ускладнення взаємодії технічних, природних, соціальних, демографічних об'єктів та необхідність їх збалансованого розвитку; виникнення якісно нових завдань в розвитку сфери послуг зумовили появу такого виду управлінської діяльності, як управління комплексним розвитком регіону. Однією з особливостей такого управління є його змістовна та методична «співзвучність» теоретико-методологічним положенням суспільної географії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розкриттю проблем, пов'язаних з управлінням цілісними територіями (регіонами) присвятили свої праці такі українські вчені та практики: О. Бойко-Бойчук, В. Галанець, З. Герасимчук, Б. Данилишин, П. Макаренко, Л. Немець, С. Романюк, Д. Рудніцька, І. Смолін та інші. Однак нинішній рівень суспільно-

географічного дослідження питань з позиції розкриття потенціалу та управління регіоном можна оцінити як недостатній. Про це свідчать, зокрема, обмежена кількість публікацій наукового та навчального характеру з даного напрямку у вітчизняній літературі. Серед існуючих публікацій варто відмітити роботи Е. Аласва[1], С. Мохначук[4], Н. Чадаєвої[1].

Виділення невирішених раніше частин проблеми. В системі суспільно-географічного аналізу регіону залишається невирішеним питання щодо суспільно - географічної інтерпретації загальної теорії управління в цілях управління комплексним розвитком регіону.

Мета статті. На основі суспільно-географічної методології та теорії управління спробуємо дати інтерпретацію найважливіших положень управління регіоном як складною суспільно-географічною системою.

Виклад основного матеріалу дослідження. В сучасних умовах розвитку суспільної географії, який істотно детермінується масштабами, характером та інтенсивністю взаємодії природи і людини, дедалі більшої прихильності вчених набуває точка зору про те, що найбільш загальним та в той же час змістовно визначеним об'єктом даної науки є суспільно-географічна система (комплекс) [5]. Еволюція поглядів на об'єкт соціально-економічної географії є, по-перше, відображенням діалектичної єдності процесів диференціації та інтеграції людської діяльності (в широкому розумінні); по-друге, вона відображує розширення, поглиблення та ускладнення теоретичних уявлень про об'єкт та предмет даної науки у відповідності із соціальним замовленням.

Послідовну зміну (впродовж відповідних періодів розвитку економічної географії) таких категорій як «виробничо-територіальний комплекс», «територіально-виробничий комплекс», «економіко-географічна система», «територіальна соціально-

економічна система», «суспільно-територіальна система (комплекс)» можна розглядати як ілюстрацію еволюції уявлень про об'єкт цієї науки. Виходячи з оцінки сучасного рівня розвитку теорії економічної і соціальної географії, фактичних та потенційних можливостей застосування результатів її досліджень, а також зі змісту процесів територіальної диференціації та інтеграції життєдіяльності суспільства, виявів системо- та комплексотворенням можна стверджувати, що найбільш загальним (інтегрованим) її об'єктом є суспільно-географічна система. А сам термін «економічна і соціальна географія» змістовно трансформується в термін «суспільна географія».

Під суспільно-географічною системою (СГС) слід розуміти закономірний взаємозв'язок різноякісних видів та об'єктів людської діяльності в умовах цілісної території, що функціонально зорієнтовані на забезпечення потреб конкретної спільності людей. В найбільш загальному вигляді суспільно-географічна система являє собою взаємозв'язану сукупність різноякісних за своєю субстанційною природою елементів (природних, демографічних, господарських), їх властивостей та відношень, яка в результаті взаємозв'язків утворює нову якість, що виявляється у відносній стійкості, територіальній та функціональній цілісності, особливому вияві закономірностей розвитку даної цілісності. Суспільно-географічна система зароджується та функціонує в результаті складних процесів взаємодії територіальних поєднань природних ресурсів, господарсько-територіальних систем, демографічних систем, які розглядаються як її субстанційні підсистеми (компоненти) [2].

Необхідними умовами зародження та розвитку СГС є наявність:

- елементарних об'єктів природної, господарської та демографічної якості;

- території відповідного розміру (масштабу), що являє собою певну природну, господарську (частю адміністративну) єдність;

- територіального «накладання» полів впливу матеріально - речовинних компонентів, як передумови їх взаємодії;

- територіальної диференціації (спеціалізації) функцій однорідних (однотипних) компонентів;

- інтегрально-територіальних утворень в межах певної території (системи).

Процес суспільно-географічного системоутворення базується на основі взаємодії природних, господарських, соціальних та демографічних об'єктів в умовах конкретної території, яка в багатьох випадках являє собою адміністративну цілісність. Взаємодія знаходить вираз в циркулюванні досить великої множини зв'язків (прямих, зворотних, вторинних) між матеріально - речовинними об'єктами. Специфікою таких зв'язків є їх істотна опосередкованість територією. Загально визнано, що основою формування таких систем є два типи зв'язків: а) між функціональними підсистемами (вертикальні); б) між «центральною» населеним пунктом та «пересіченими» поселеннями, що тяжіють до нього, знаходяться в зоні його впливу (горизонтальні). Центром системи відповідного рівня є місто, як ядро системоутворення

[3].

В контексті управління комплексним розвитком регіону є всі підстави визнати необхідність суспільно - географічної інтерпретації загальної теорії управління. При цьому слід виходити з наступних положень:

1. Свідоме управління здійснюється в складних високоорганізованих системах, які при цьому розглядаються в декількох аспектах: системно-компонентному, системно-функціональному, системно-інтегративному [2]. Управління – це процес досягнення заданого (наперед визначеного на основі прогнозу) стану об'єкту (системи) в певний проміжок часу, внаслідок впливу на нього з допомогою необхідних засобів з боку суб'єкта. Управління – це протидія ентропії та дезорганізації системи, воно спрямоване на підвищення життєдіяльності системи, збереження її якісної визначеності. Тобто, управління – це впорядкування системи, досягнення такого її стану, який найбільше відповідав би як об'єктивним законам її внутрішнього розвитку, так і умовам зовнішнього середовища [2]. Таким чином, самокерована система складається з керуючої (суб'єкт) та керованої (об'єкт управління) підсистем, а необхідною умовою її функціонування є циркуляція інформації (інформаційні зв'язки) між суб'єктом та об'єктом управління.

2. Існують різні погляди щодо ролі суспільної географії у вирішенні проблем управління. Їх можна звести до двох підходів. Одна група фахівців вважає, що у відповідності з вирішенням трьох головних завдань (раціональне розселення, розміщення виробництва, природокористування) географічна розробка проблем управління буде знаходитись в межах відповідних напрямків – управління демографічними процесами та розселенням людей; суспільним виробництвом та природним середовищем [1]. При цьому справедливо зауважується, що мова йде не про управління взагалі, а про просторові аспекти управління у відповідних сферах.

Ми далекі від думки брати під сумнів таке твердження, тим більше, що в сучасних умовах це є однією з найпоширеніших форм участі соціально - економічної географії у практичному вирішенні проблем управління. Але в той же час необхідно зауважити, що обґрунтуванням лише просторових рішень не повинна обмежуватись участь географії в даному виді діяльності. Адже в такому підході відсутня на задній план умова розвитку об'єктів управління як комплексних утворень.

Інший підхід передбачає ширшу трактовку, відповідно до якої головним є управління географічними об'єктами [4], що передбачає розгляд будь - якого територіального утворення як певної географічної системи, що має якісну своєрідність субстанційного складу та вияву закономірностей функціонування.

Названі підходи взаємно доповнюють один одного. Вони дозволяють сформулювати найбільш загальні завдання суспільно – географічного опрацювання проблем управління, до яких відносяться, по-перше, розробка наукових основ теорії і методів управління географічними об'єктами; по-друге, до-

слідження суспільно-географічних систем з позиції загальної теорії управління з метою пізнання їх закономірностей та специфіки функціонування як самокерованих систем; по- третє, дослідження всього спектру географічних виявів в управлінні «негеографічними» об'єктами в рамках єдності: природа – населення – господарство [3].

3. З позицій суспільної географії процес управління можна визначити як цілеспрямовану діяльність для досягнення заданої мети в розвитку суспільно-географічної системи (комплексу). Суть такого управління полягає в специфічному механізмі, який реалізує вимоги географічних законів та закономірностей, в цілеспрямованому впливі на окремі елементи системи, який забезпечує її збереження та «рух» в бажаному напрямі.

Суспільно-географічна система повинна розглядатися як самокерована система, що включає об'єкт управління (СГС в традиційному розумінні) та суб'єкт управління (сукупність спеціально створених людиною органів територіального і галузевого управління). Специфіка об'єкта управління в даному випадку зумовлює одну з найістотніших особливостей управління – узгодження «інтересів» різноякісних за своїм змістом компонентів, які складають об'єкт управління.

4. Управління географічними об'єктами є циклічним процесом. Цикл управління включає послідовно взаємопов'язані стадії: визначення та попереднє вивчення об'єкту – обґрунтування мети його розвитку – передбачення поведінки об'єкту в майбутньому (суспільно-географічний прогноз) – прийняття (власне планування) рішень та визначення засобів їх виконання – вивчення наслідків управляючого впливу та регулювання поведінки об'єкту.

Вивчення об'єкта управління та обґрунтування мети його розвитку повинні базуватись на змістовній сутності та специфічних виявах закономірностей його існування. В найбільш загальному розумін-

ні головною метою управління є оптимізація функціонування суспільно-географічної системи, тобто досягнення певного її стану, заданих параметрів і властивостей при найменших затратах [4], тобто забезпечення відносно найсприятливіших умов для функціонування системи в цілому та кожного її компоненту, зокрема.

5. Управління суспільно-географічними системами повинне базуватися на певних принципах, які, виходячи із загальних принципів теорії управління, відображають специфіку об'єкта. Аналіз існуючих небагатьох публікацій з цього питання [1], [2], [3], [4] дає підстави для формулювання наступних принципів управління географічними об'єктами: комплексності; пропорційності; збереження компонентів суспільно-географічних систем; соціальної пріоритетності; принцип єдності фізико-географічного, суспільно-географічного, соціально-економічного, демографічного, екологічного аспектів управління.

Наведені принципи доцільно розглядати як загальні правила (вимоги) управління суспільно-географічними системами, в процесі якого необхідно враховувати їхній логічний взаємозв'язок та взаємну підпорядкованість. На основі таких загальних принципів в подальшому формулюються більш конкретні принципи, які відображують специфіку конкретного об'єкта або певного етапу управління.

Висновки. Отже, подальше суспільно-географічне дослідження зазначених проблем, на наш погляд, повинне органічно поєднувати наукову розробку наступних напрямків: 1) теоретико-методологічних основ функціонування СГС; 2) створення системи методів та методик їх дослідження; 3) зміст комплексно-пропорційного розвитку та засоби його досягнення; 4) поглиблення змісту, цілей та засобів управління СГС; 5) методологію та методи прогнозування; 6) методіку та методи планування; 7) організаційне забезпечення наукового дослідження в зазначених напрямках.

Список використаних джерел:

1. Alaev E.B. *Voprosy upravleniia i reshenie ikh geograficheskoi naukoj* / E.B. Alaev, N.V. Chaadaeva // *Voprosy geografii*, 1978. – Вып.109. – С. 61-79. [Алаев Э.Б. *Вопросы управления и решение их географической наукой* / Э.Б. Алаев, Н.В. Чаадаева // *Вопросы географии*, 1978. – Вып.109. – С. 61-79].
2. Dudnic I.M. *Vstup do zahalnoi teorii system: navch. posibnyk* / I.M. Dudnic. – К.: Kondor, 2009. – 205 s. [Дудник І.М. *Вступ до загальної теорії систем: навч. посібник* / І.М. Дудник. – К.: Кондор, 2009. – 205 с.].
3. Dudnic I.M. *Suspilno-geografichni systemy nizovoho rivnia (teoretychni ta metodychni aspekty)* / I.M. Dudnic. – Poltava: Poltavskiy literator, 1997. – 249 s. [Дудник І.М. *Суспільно-географічні системи низового рівня (теоретичні та методичні аспекти)* / І.М. Дудник. – Полтава: Полтавський літератор, 1997. – 249 с.].
4. Mokhnachuk S.S. *Problemy upravleniia geograficheskimi ob'ektami* / S.S. Mokhnachuk // *Ekonomicheskaiia geografiia: Respubl. mezhd. nauchn. sb.* – 1982. – Вып. 33. – С. 5-20. [Мохначук С.С. *Проблеми управління географічними об'єктами* / С.С. Мохначук // *Экономическая география: Республ. межвед. научн. сб.* – 1982. – Вып. 33. – С. 5-20].
5. Pistun M.D. *Osnovy teorii suspilnoi geografii: navch. posibnyk dlia stud. geogr. fak. un-tiv* / M.D. Pistun. – К.: Vyshcha shkola, 1996. – 231 s. [Пістун М.Д. *Основи теорії суспільної географії: навч. посібник для студ. геогр. фак. ун-тів* / М.Д. Пістун. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.].

Summary

Ivan Dudnic, Oksana Borisyuk. SOCIO-GEOGRAPHIC REGION ASPECTS OF CONTROL.

In the context of managing complex development of the region, there is every reason to recognize the need for social – geographical interpretation of the general theory of management. This should be based on the following assumptions:

1. The conscious control is a highly complex systems that are thus considered in several aspects: system component, system-functional, systematic and integrative.

2. There are different views on the role of social geography in solving management problems. One team considers that, in accordance with the decision of the three main objectives (rational resettlement, location of production, natural resources) geographical development of control will be located within the respective areas - management of demographic processes and human settlement; social production and the environment.

3. From the standpoint of social geography process management can be defined as a purposeful activity to achieve a certain goal in the development of socio-geographical system (complex).

4. Management of geographic objects is a cyclic process. Cycle management includes consistently that has combined stages: definition and preliminary study object - justify the purpose of development - predicting the future behavior of the object (social and geographical forecast) - decision (actually planning) solutions and determine the means of execution - the study of the consequences control action and regulate behavior object.

5. Management of social and geographic systems should be based on certain principles, which are based on general principles of control theory, reflecting the specific object.

Key words: socio-geographical system, control theory, principles systemformation, process control, region.

УДК 911.3

Володимир Поручинський, Ярослава Сосницька

КЛАСИФІКАЦІЯ І ТИПОЛОГІЯ МІСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ УКРАЇНИ

У даній статті розглянуто сутність систем розселення та поселень. Розкрито суть понять «місто», «селище міського типу» та «агломерація» як основних форм міського розселення. Проведено аналіз існуючих класифікацій та типологій міських населених пунктів за різними критеріями. Запропоновано схему, у якій відображено класифікацію міст за людністю та типологію за їх історико-генетичною, планувальною та функціональною структурами. Охарактеризовано особливості кожного елементу типологічної структури. Визначено, до яких саме типів та класів можна віднести міста України.

Ключові слова: поселення, місто, селище міського типу, агломерація, класифікація міст, типологія міст.

Владимир Поручинский, Ярослава Сосницкая. КЛАССИФИКАЦИЯ И ТИПОЛОГИЯ ГОРОДСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ УКРАИНЫ. В данной статье рассмотрена сущность систем расселения и поселений. Раскрыта суть определенных «город», «поселок городского типа», «агломерация» как основных форм городского расселения. Проведен анализ существующих классификаций и типологий городских населенных пунктов по разным критериям. Предложена схема, в которой отображается классификация городов по людности, историко-генетической, планировочной и функциональной структурами. Охарактеризованы особенности каждого элемента типологической структуры. Определено, к каким именно типам и классам можно отнести города Украины.

Ключевые слова: поселение, город, поселок городского типа, агломерация, классификация городов, типология городов.

Volodymyr Poruchynsky, Jaroslava Sosnytska. CLASSIFICATION AND TYPOLOGY OF URBAN SETTLEMENTS OF UKRAINE. Essence of the systems of settling apart and settlements is considered in this article. The essence of concepts «town», «settlement» and «agglomeration» as basic forms are reveal. The analysis of existent classifications and typologies urban point by different criterion. To propose scheme which represent classification towns by population, historical-genetic, functional and planning structures. Particularity any elements typological structure is describe. It is defined to which types and classes it is possible to take a towns Ukraine.

Key words: colony, town, settlement, agglomeration, classifications of towns, typologies of towns.

Постановка проблеми. В сучасних умовах територіальна організація розселення здійснюється у формі систем. Це передбачає взаємопов'язаний розвиток поселень залежно від їх місця у системах розселення. На відміну від мережі поселень, яка характеризується автономністю поселень, незначним розвитком міжселенних зв'язків, система розселення являє собою сукупність населених пунктів різної величини і функцій, між якими існують різні види зв'язків.

У розвиток теоретичних і прикладних питань формування, типології і розвитку систем розселення значний вклад внесли Ю.І. Пітюренко, П.С. Коваленко, Л.М. Корецький, А.І. Степаненко, А.І. Доценко та ін.

Виклад основного матеріалу. Первинними формами геопросторової організації розселення є поселення. Поселення – це компактна територія, на якій розташована група будівель з інфраструктурою для забезпечення постійної життєдіяльності людей. Найчастіше в системі розселення виділяють два типи поселень, які класифікують за структурою населення – міське та сільське.

До міських поселень належать міста, селища міського типу й агломерації міських поселень (рис. 1).

Існує ряд визначень поняття «місто» в загально географічному розумінні. На нашу думку, найбільш вдалим є визначення Алаєва Е.Б., згідно якого місто – це великий населений пункт, який виконує промислові, організаційно-господарські, адміністративні, культурні, транспортні та інші (але не

сільсько-господарські) функції; відповідно більша частина його населення зайнята поза сільським господарством. «Величина» міста вимірюється кількістю людей, які у ньому проживають – людністю. З географічного погляду до такого означення важливо додати, що місто – це фокус реалізації територіального поділу праці, це і зосередження людей, пов'язаних складними контактами (у сфері виробництва, споживання, територіального сусідства, побутових і сімейних зв'язків). Водночас місто – це і сукупність матеріальних фондів: житлових будинків, мережі водопроводів і каналізації, залізничних станцій, садів, парків тощо. Це певна площа у загальній території країни, земельний масив, іноді значний. Місто має певний адміністративний статус і разом із тим представляє специфічне соціальне й особливе медико-географічне середовище [1, с. 34].

Селище міського типу – міське поселення в Україні, що виконує промислові, транспортні, адміністративні, курортні, наукові та інші функції, проте недостатньо розвинене, щоб отримати статус міста, встановлений у державі [6, с. 126].

Крім міст і селищ міського типу, міське розселення формують також агломерації міських поселень – своєрідне зосередження міських поселень навколо великих міст. Вони виникли в окремих регіонах України, де наявна велика кількість промислових підприємств, об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури, високою є щільність населення і населених пунктів, добре розвинена транспортна мережа [5, с. 223].

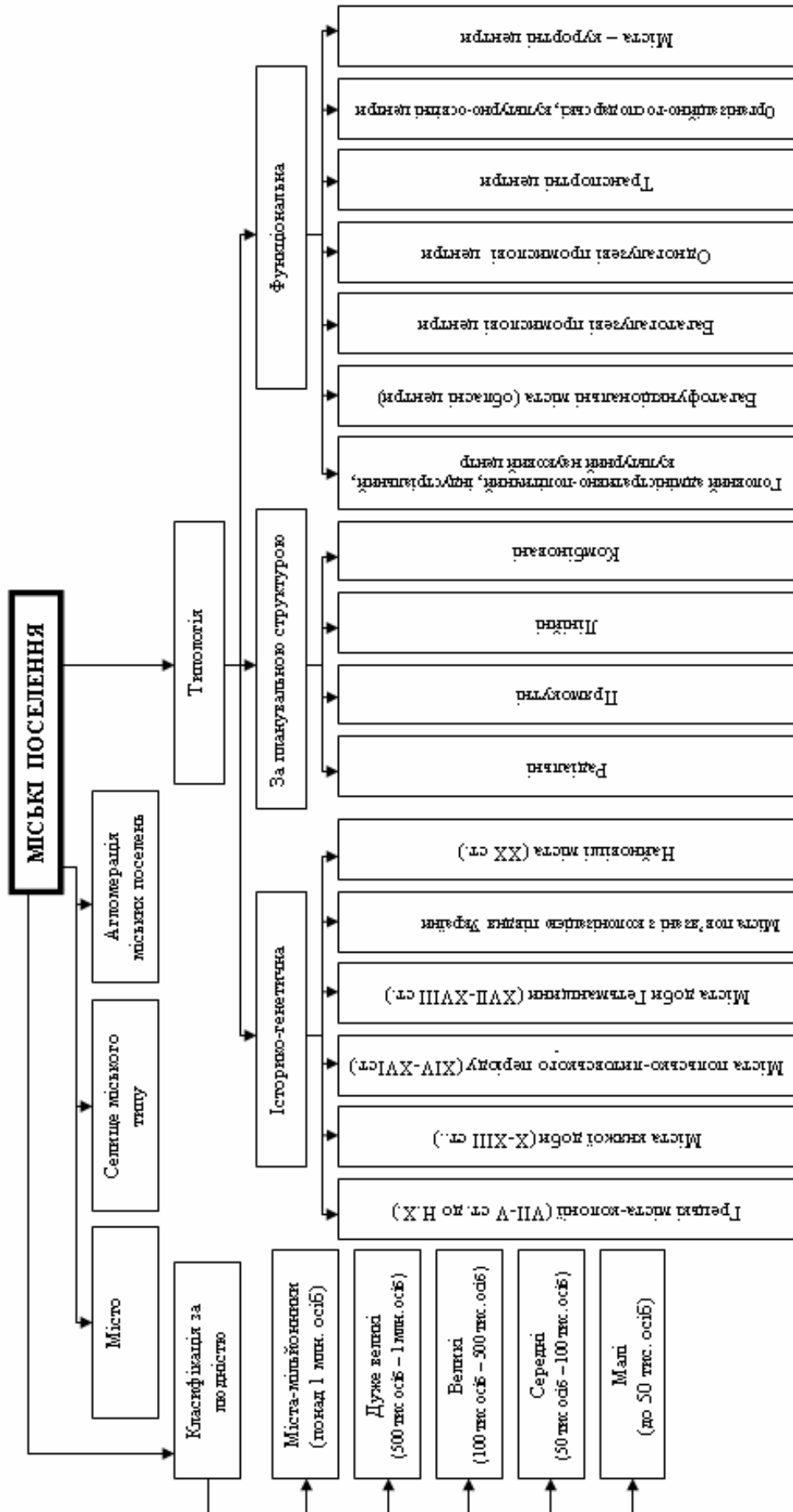

Рис. 1. Система міських поселень України

У сучасній науці існує багато класифікацій і типологій міст залежно від критерію, який береться за основу. При розробці класифікації міст важливим критерієм є їхня людність [4, с. 155]. Класифікація міст за людністю має широке призначення. Від величини міста залежить багато його ознак – темпи зростання, деякі елементи демографічної і функціональної структури і характер планування.

Для кожного виду поселень чи форми розселення існують свої критерії визначення груп людності. Так, до категорії малих належать міста людністю менше 50 тис. осіб, селищ міського типу – менше 3 тис., сіл – менше 500, хуторів – менше 25; до великих – міста людністю понад 100 тис. осіб.

В офіційних статистичних джерелах і містобудівельній практиці залежно від людності виділяють такі групи міст: малі – до 50 тис. осіб, середні – від 50 до 100 тис., великі – від 100 до 500 тис., дуже великі – від 500 тис. до 1 млн осіб, міста-мільйонники. Більшість міст України – це малі і середні міста [5, с. 222].

Існують й інші схеми класифікації міст за людністю. Є.М. Перцик виділяє такі групи міст: малі – до 20 тис. осіб, середні – 20–100 тис., великі – 100–500 тис., дуже великі – понад 500 тис., міста-мільйонники [137, с. 56].

В Україні більше 450 міст. Найбільше їх у східних областях України, найменше – у південних і північних. Найбільша концентрація міст – у Львівській, Харківській, Луганській, Донецькій областях. Переважна більшість міст мають кількість населення від 50 до 100 тис. жителів. Серед великих міст виділяють групу міст-мільйонерів, до яких зараховують Київ, Харків та Одесу. Дуже великими містами за кількістю жителів є Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Львів та Кривий Ріг [3].

Існує типізація міст за історико-генетичною, планувальною і функціональною структурою.

Генетичний тип населеного пункту – поняття синтетичне. Воно охоплює сукупність ознак, які у процесі розвитку зумовлюють формування населеного пункту певного типу. Для визначення напрямів економічного розвитку міста чи села важливо знати генезу їхніх господарських функцій, етапи еволюції планувальної структури [4, с. 157].

Генетична типізація населених пунктів передбачає поділ їх на групи за часом і причинами виникнення, а також за ступенем збереження історичних рис у сучасному вигляді та ін. З'ясування часу виникнення поселення як господарського центру і пройденого ним шляху розвитку потрібні для розуміння його сучасних функцій, які значною мірою формуються під впливом історичного розвитку. Умови виникнення та розвитку поселень відрізняються у різних регіонах України. У промислових районах Донбасу, Придніпров'я, де міста виникли на основі розробки корисних копалин і розвитку обробної індустрії, багато з них формуються як спеціалізовані промислові або транспортні центри. Вони зазвичай зростають швидкими темпами, "обростаючи" галузями соціальної сфери. У давньоосвоєних агропромислових районах розвиток міських поселень відбувається повільно, серед них різко виділяється обласний

центр, може бути кілька міст обласного підпорядкування – середніх міст, які характеризуються чітко вираженими міжрайонними економічними зв'язками, а всі решта є малими міськими поселеннями – господарськими центрами. У давньоосвоєних районах значна кількість міських поселень утворена з великих сіл унаслідок надання їм статусу центру адміністративного району. В таких міських поселеннях розвинуті переважно галузі, які переробляють сільськогосподарську сировину, виробляють товари широкого вжитку, зосереджені установи й заклади соціальної сфери, які надають послуги населенню навколишньої місцевості. Такі міські поселення розвиваються повільно, нерідко втрачаючи певні функції (переважно адміністративні), сповільнюють свій розвиток, кількість населення в них зменшується.

Міста України за історико-генетичною типізацією поділяють таким чином:

– грецькі міста-колонії (VII – V ст. до Р. Х.), для яких характерний прогресивний поділ праці, відокремлення ремесла від сільського господарства, швидке зростання кількості населення і розвиток морської торгівлі. У пошуках нових природних ресурсів, сільськогосподарських земель і територій для розселення міста материкової Греції, і особливо її колонії на узбережжі Малої Азії та островах Егейського моря, відправляють морські експедиції для освоєння нових земель: виникають нові колонії на Чорному морі – Тіра (Білгород-Дністровський), Ольвія (Херсон), Феодосія, Пантікапей (Керч) та ін.;

– міста Давньої Русі, які були центрами князівств, торгівлі, ремесел, а також виконували оборонні функції. Якщо у IX ст., за даними літописів, було 20 міст, то у XIII ст. їхня кількість сягнула 238 [32, с. 106]. Під час монгольської навали багато міст було зруйновано; у період середньовіччя більшість із них відбудували. Міста розвивалися як торговельно-ремісничі та оборонні центри, що мали замки, фортеці, інші укріплення. Деякі міста, здобувши магдебурзьке право, могли створювати органи міського самоврядування [2, с. 106];

– міста польсько-литовського періоду (XIV – XVI ст.);

– міста доби Гетьманщини (XVII – XVIII ст.);

– міста, пов'язані з колонізацією південної частини України;

– найновіші міста (XX – XXI ст.).

За планувальною структурою міста поділяють на радіальні, прямокутні, лінійні, комбіновані.

Радіальне місто – поселення із кільцево-радіальним розміщенням вулиць (Київ, Львів та ін.).

Прямокутне місто – поселення із поздовжньо-поперечним розміщенням вулиць (Хмельницький та ін.).

Лінійне місто – поселення витягнутої форми з головною віссю у вигляді більш-менш прямої чи вигнутої лінії (уздовж трас, річкових долин тощо) (Кривий Ріг, Одеса та ін.) [6, с. 87].

Комбіноване місто – це форма, що поєднує елементи різних планувань. У їхньому розвитку відобразилася дія різних чинників – особливостей географічного середовища, господарства, участі у забудові різних етнічних груп населення, участі адмініс-

тративних структур держави у визначенні планування тощо (Шепетівка та ін.).

За характером виконуваних функцій виділяють такі типи міст України [5, с. 224]:

– головний адміністративно-політичний, індустріальний, науковий, культурний центр – столиця держави – м. Київ;

– багатофункціональні міста – центри адміністративних областей і Кримської автономії (25 міст);

– багатогалузеві промислові центри (Кривий Ріг, Маріуполь, Горлівка та ін.);

– одногалузеві промислові центри (Торез, Шостка та ін.);

– транспортні центри (Здолбунів, Фастів, Козятин та ін.);

– міста – організаційно-господарські, промислові, культурно-освітні центри місцевого значення (Стрий, Коломия, Кременець, Ніжин та ін.);

– міста – курортні центри (Моршин, Трускавець, Євпаторія та ін.).

Крім специфічних (несільськогосподарських)

функцій, міста мають ще ряд особливостей [5, с. 309]:

– розселенські – на відносно невеликій території зосереджуються значні маси населення;

– архітектурно-планувальні – кожне місто має свій неповторний архітектурно-планувальний «портрет»;

– соціальні – місто забезпечує міський уклад життя;

– правові – міста мають свої правові статуси та відповідні функції й повноваження.

Особливості історичного минулого, географічного положення та природних умов України наклали відбиток на розселення і характер поселень.

Висновки. Незважаючи на високий ступінь вивченості питання дослідження систем розселення в цілому та міських поселень зокрема, воно залишається актуальним напрямком і сьогодні. Оскільки не існує загальноприйнятої класифікації та типізації міських населених пунктів, яка б поєднувала велику кількість ознак.

Список використаних джерел:

1. Alaev E.B. *Sotsialno-ekonomicheskaia geografiia: poniatiino-terminologicheskii slovar* / E.B. Alaev. – M.: Mysl, 1983. – 350 s. [Алаев Э.Б. *Социально-экономическая география: понятийно-терминологический словарь* / Э.Б. Алаев. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.]
2. Hrushevskiyi M.S. *Istoriia Ukrainy-Rusy. T. 1.* / M.S. Hrushevskiyi. – K.: Nauk. dumka, 1991. – 648 s. [Грушевський М.С. *Історія України-Руси. Т. 1.* / М.С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1991. – 648 с.]
3. *Ofitsiynyi sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy [Elektronnyi resurs].* – Rezhym dostupu: <http://www.ukrstat.gov.ua> [Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>].
4. Pertsik E.N. *Geografiia gorodov (geourbanistika): [ucheb. posobie dlia geogr. spets. vuzov]* / E.N. Pertsik. – K.: Vyssh. Shk., 1991. – 319 s. [Перцик Е.Н. *География городов (геоурбанистика): [учеб. пособие для геогр. спец. вузов]* / Е.Н. Перцик. – К.: Высш. шк., 1991. – 319 с.]
5. *Sotsialno-ekonomichna geografiia Ukrainy: [navch. posib.] / za red. prof. Shabliya O.I.* – Vyd. 2-he, pererob. i dop. – Lviv: Svit, 2000. – 680 s. [Соціально-економічна географія України: [навч. посіб.] / за ред. проф. Шаблія О.І. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2000. – 680 с.]
6. *Vlakh M.R. Geografiia naseleння: slovnyk-dovidnyk* / M.R. Vlakh. – Lviv: Vyd. tsentr LNU im. I. Franka, 2005. – 241 s. [Влах М.Р. *География населения: словник-довідник* / М.Р. Влах. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 241 с.]

Summary

Volodymyr Poruchynsky, Jaroslava Sosnytska. CLASSIFICATION AND TYPOLOGY OF URBAN SETTLEMENTS OF UKRAINE.

In modern terms territorial organization of settling comes true in form the systems. It envisages development all settlements depending on their place in the systems of settling. The primary forms of geospatial organization of settling are settlements. The article is exposes the features of the system of the town settling apart in Ukraine with the use of scientific developments of ukrainian and foreign scientists.

Taking into approaches near classification and typology, that exist for today authors to make the chart of classification and typology of town settlements. In this chart to propose to classify on five groups towns on the quantity of inhabitant: town-millionaire, very big, big, middle and small. Typology to expect extraction seven types of historical-genetic towns depending on time and reasons of them rise and by the degree of preservation of historical lines in a modern kind. Depending on mutual location of basic functional areas of town and systems of connections between them select four types of towns after a plan structure. Functional typology foresees the selection of seven types of towns depending on functions, what of them execute. The features of historical the pas, geographical position and natural terms of Ukraine, imposed an imprint on settling apart and character of settlements.

Key words: colony, town, settlement, agglomeration, classifications of towns, typologies of towns.

УДК 911.3

Зоя Бойко

ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ЗМІН КІЛЬКОСТІ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕПИСАМИ 1989 ТА 2001 РОКІВ

У статті розглядаються національний та етнічний склад населення України, а саме, етнічні меншини, їх чисельність за переписами 1989 та 2001 років. Проведено географічний аналіз змін етнічного складу населення України. Виявлено залежність в розподілі етнічних меншин. Визначено, що менш інтенсивного скорочення чисельності зазнали ті меншини, які мали компактний тип розселення, насамперед, у сільській місцевості. І, навпаки, чисельність меншин, які були дисперсно розселені переважно в містах, скорочувалася інтенсивніше. При цьому, серед усього населення України рівень частки кожної з меншинних груп залишався досить незначним.

Ключові слова: національний склад, етнос, національні меншини, перепис, етнічні процеси.

Зоя Бойко. ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ИЗМЕНЕНИЙ КОЛИЧЕСТВА ЭТНИЧЕСКИХ МЕНЬШИНСТВ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ ЗА ПЕРЕПИСАМИ 1989 И 2001 ГОДОВ. В статье рассматриваются национальный и этнический состав населения Украины, а именно, этнические меньшинства, их численность за переписями 1989 и 2001 годов. Проведен географический анализ изменений этнического состава населения Украины. Выявлена зависимость в распределении этнических меньшинств. Определено, что менее интенсивного сокращения численности понесли те меньшинства, которые имели компактный тип расселения, прежде всего, в сельской местности. И, наоборот, численность меньшинств, которые были дисперсно расселены преимущественно в городах, сокращалась интенсивнее. При этом, среди всего населения Украины уровень доли каждой из групп оставался весьма незначительным.

Ключевые слова: национальный состав, этнос, национальные меньшинства, перепись, этнические процессы.

Zoe Boiko. GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF CHANGES IN THE NUMBER OF ETHNIC MINORITY POPULATION OF UKRAINE FOR THE CENSUSES OF 1989 AND 2001. The article examines national and ethnic composition of the population of Ukraine, namely, ethnic minorities, their numbers for the censuses of 1989 and 2001. Spatial analysis of changes in the ethnic composition of the population of Ukraine. The dependence in the distribution of ethnic minorities. It is determined that less intense decline suffered by the minority, which had a compact type of settlement, especially in rural areas. Conversely, the minority population, which were dispersed settled mostly in urban areas, reduced more intensively. Thus, among the total population of Ukraine the level of the share of each group remained very small.

Key words: ethnic composition, ethnicity, national minorities, census, ethnic processes.

Постановка проблеми. Етнічна структура будь-якого суспільства зазнає постійної видозміни по ряду різноманітних причин, не є винятком в цьому і Україна. Переписи 1989 р. і 2001 р. дають нам дані, на основі яких ми можемо бачити видозміну етнонаціональної структури України і певні закономірності проходження даних процесів в залежності від певних факторів суспільного життя, які впливають на дані процеси. Дані переписи на території нашої держави були останніми, вони охопили такий переломний період в розвитку нашої держави, як отримання незалежності. Це в свою чергу вплинуло і на етнічні процеси, як України в цілому, так і регіонів зокрема. Зростання чи зменшення тих чи інших національних меншин було викликано рівними чинниками. Тому порівняння етнічної структури населення, яку можна виявити лише за переписами є актуальним напередодні очікуваних нових переписів.

Аналіз попередніх досліджень. В сучасній українській науковій думці залишається домінуючим трактування етносу, яке було сформоване в рамках теорії етносу (Р. Кирчів, С. Макарчук, С. Павлюк, А. Пономарьов, М. Тиводар та ін.) і ґрунтується воно на виділенні і визначенні ролі об'єктивних підстав, з одного боку, в пріоритетності розуміння об'єктивних підстав утворення етносу, власне, його засад (спільність території формування, мова, культура, менталітет), а з другого – в усвідомленні значущості і ролі низки суб'єктивних чинників (державно-політичні традиції, соціальні інститути та еліти) [2,5].

Метою статті є проаналізувати зміни кількості етнічних меншин населення України за

переписами 1989 та 2001 років.

Викладення основного матеріалу. Національні меншини – групи населення, що відрізняються від більшості населення держави етнічними, соціальними, культурними та іншими ознаками.

Деякі етноси мають складну внутрішню будову, поділяючись на субетноси й етнографічні групи. Це стійкі угруповання з характерними особливостями традиційної культури і мови (діалект, говірка). Виникнення субетносів і етнічних груп пов'язане з особливістю їхнього розселення всередині спільної етнічної території (природно-географічна чи історико-політична ізоляція частини етносу протягом тривалого часу). Наприклад, етнічні групи - киргизи північні і південні, поляки-мазури, українці-гуцули [2,5].

Найбільшою за чисельністю етнічною меншиною в Україні є росіяни. Їхня чисельність скоротилася з 11 355 582 осіб у 1989 році до 8 334 141 особи в 2001 році, тобто на 26,61% (3 021 441 особу) [1]. Насамперед, за рахунок росіян скоротилася як сукупна чисельність етнічних меншинних груп – 85,78%, так і всього населення – 94,09%. У результаті інтенсивного зменшення чисельності росіян, зазнала скорочення і їхня частка в етнічному складі населення України: з 22,07% у 1989 році до 17,28% у 2001 році, тобто на 4,79% (рис. 1).

Внаслідок того, що загальна чисельність меншинних груп в Україні скорочувалася дещо повільніше, ніж чисельність росіян, змінювалася й структура етнічних меншин. Частка росіян становила в 1989 році 80,92% сукупної чисельності меншин, а в 2001 році – 79,29%. Але незважаючи на це скорочен-

ня, чотири із п'яти представників етнічних меншинних груп в Україні були росіянами за етнічним походженням.

Інтенсивне скорочення чисельності росіян в Україні було викликане декількома чинниками. По-перше, депопуляційними процесами з 1992 р. у результаті зменшення рівня народжуваності та збільшення коефіцієнта смертності. По-друге, обмеженням масової міграції росіян в Україну, що існувало за радянських часів, і часткове повернення частини їх

на історичну Батьківщину, особливо на початку 1990-х рр. в умовах загострення соціально-економічної кризи. По-третє, серед росіян значне розповсюдження мали не лише ендогамні, але й екзогамні родини. У результаті відродження української державності етнічні процеси набули природного характеру, коли етнічна більшість асимілює дисперсно розселених представників меншинних груп, насамперед, через міжетнічні шлюби.

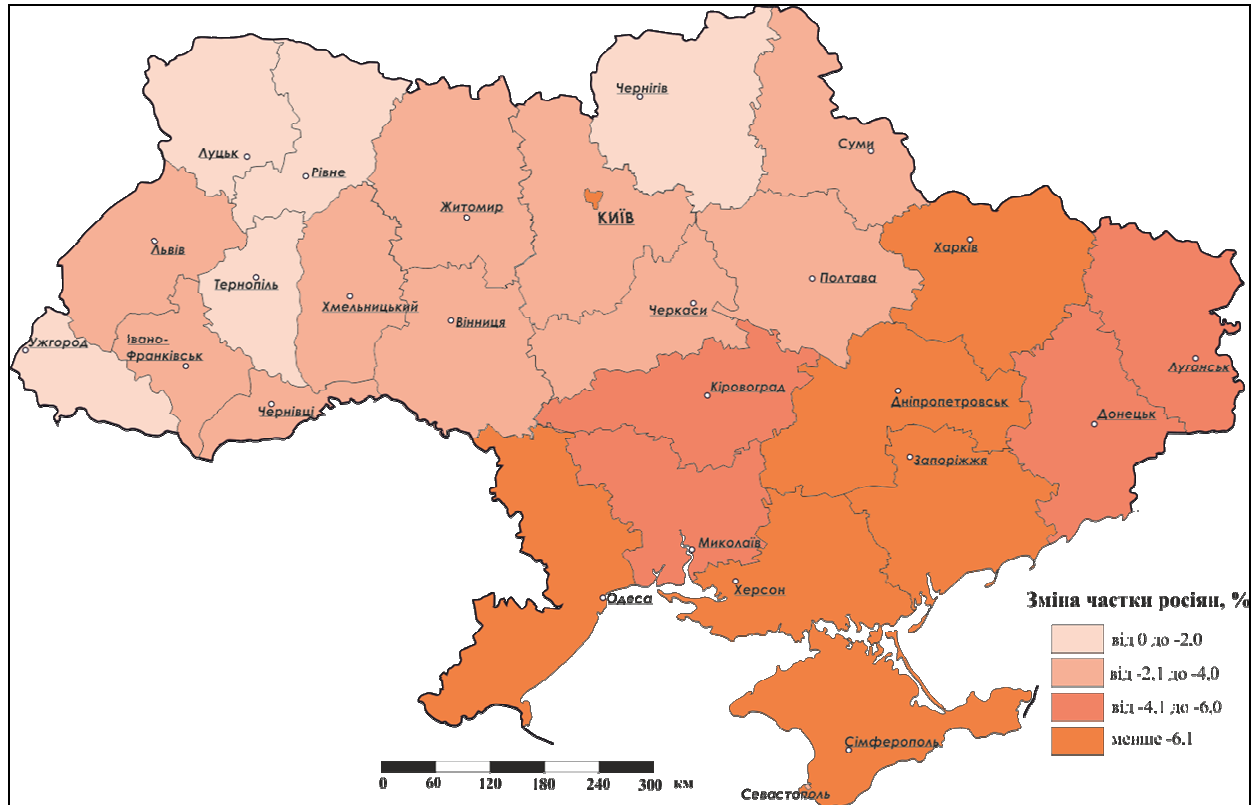

Рис. 1. Зміна частки росіян в національному складі населення України між переписами 1989 та 2001 років (складено автором за [3, 4])

Сукупна чисельність представників інших 130 етносів також зменшилася з 2 677 222 осіб у 1989 році до 2 176 429 осіб у 2001 році, тобто на 18,71% (500 793 особи). А рівень їхньої частки серед усього населення України скоротився з 5,20% до 4,51%, тобто на 0,79%. За рахунок зниження рівня частки росіян, дещо зросла частка представників інших етнічних груп серед загального числа етнічних меншин на 1,63%, з 19,08% до 20,71%.

Впродовж 1989-2001 рр. спостерігалось зростання чисельності 5-ти із 17-ти етнічних меншин. Найбільш істотно зросла чисельність кримських татар – на 430,24% (201 386 осіб), вірменів – на 84,30% (45 694 особи), грузинів – на 45,28% (10 659 осіб) та азербайджанців – на 22,23% (8 215 осіб) (рис. 2).

Приріст чисельності всіх цих чотирьох меншин став результатом масових міграцій на теренах України. Кримські татари з кінця 80-х рр. XX ст. поверталися до Криму із Середньої Азії, куди вони були депортовані ще в 1944 році. Масове переселення вірменів, грузинів та азербайджанців було спричинене міжетнічними конфліктами в Закавказзі в 90-х рр.

XX ст. Внаслідок зміни етнічної самоідентифікації частини молдованів, насамперед, на Буковині, збільшилася й чисельність румунів на 11,99% (16 164 особи) [3,4].

Серед решти 11-ти меншин, чисельність яких зазнала істотного скорочення за 1989-2001 рр., перше місце посідали євреї. Їхня чисельність зменшилася з 486 326 осіб у 1989 році до 103 591 особи, тобто на 78,70% (382 735 осіб). Скорочення числа євреїв в абсолютних показниках було навіть більшим, ніж усіх етнічних груп, окрім росіян, разом взятих. І якщо в 1989 році за чисельністю євреї були другими серед етнічних меншин, то в 2001 році – уже дев'ятими. Ці зміни стали результатом масової міграції євреїв на історичну Батьківщину, а також до США та Німеччини, особливо на початку 90-х рр. XX ст. Міграційні процеси вплинули також на зменшення чисельності німців на 9,64% (3 650 осіб) та греків – на 7,15% (7 046 осіб).

У результаті ж етнічної асиміляції скорочення зазнала чисельність білорусів на 37,33% (164 282 осіб), поляків – на 34,34% (75 049 осіб), молдованів –

на 20,31% (65 906 осіб), болгарів – на 12,50% (29 226 осіб). Істотно зменшилася також і чисельність татар – на 15,62% (13 571 особу), з 86 875 осіб до 73 304 осіб [3, 4]. Менш інтенсивного скорочення чисельності зазнали ті меншини, які мали компактний тип розселення, насамперед, у сільській місцевості. І, навпаки, чисельність меншин, які були дисперсно розселені переважно в містах, скорочувалася інтенсивніше. При цьому, серед усього населення України рівень частки кожної з меншинних груп залишався досить незначним. У 2001 році частка білорусів, найбільшої за чисельністю після росіян етнічної меншини, становила лише 0,57%. Ще нижчим був рівень часток інших 15-ти меншин: молдованів – 0,54%, кримських татар – 0,51%, болгарів – 0,42%,

угорців – 0,32%, румунів – 0,32%, поляків – 0,30%, євреїв – 0,21%, вірменів – 0,21%, греків – 0,19%, татар – 0,15%, циганів – 0,10%, азербайджанців – 0,09%, грузинів – 0,07%, німців – 0,07% та гагаузів 0,07%. За 1989-2001 рр. серед населення збільшився рівень частки п'яти меншин, чисельність яких збільшилася за рахунок міграцій: кримських татар, вірменів, азербайджанців та грузинів, а також румунів – внаслідок зміни етнічної самоідентифікації частини молдованів. Зменшилася частка шести: білорусів, молдованів, болгарів, поляків, татар, а особливо євреїв (з 0,95% до 0,21%). Фактично не змінилася частка п'яти: угорців, греків, циганів, німців та гагаузів [3,4].

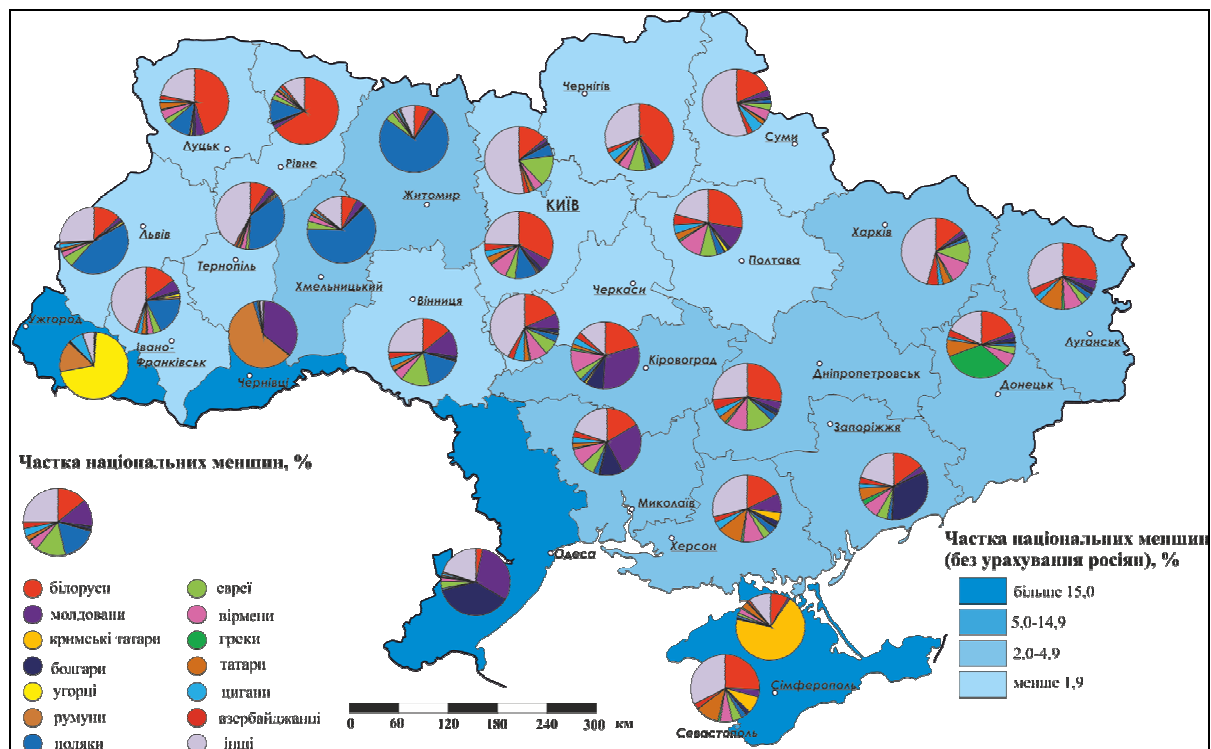

Рис. 2. Чисельність національних меншин в Україні за переписом 2001 року (складено автором за [3, 4])

За чисельністю представників інших 114 етносів варто поділити на дві окремі групи. Частка всіх разом взятих цих етносів серед загальної чисельності населення України в 2001 році складала лише 0,37%. До першої групи відносяться етноси, чисельність яких перевищувала 1 тис. осіб (36 етносів). Ця група складалася із двох підгруп. До першої підгрупи належать 11 етносів із чисельністю від 5-ти до 12-ти тис. осіб: корейці, узбеки, чуваші, мордві, турки, литовці, араби, словаки, чехи, казахи, латиші. Друга підгрупа складалася з 25-ти етносів із чисельністю від 1-єї до 5-ти тис. осіб: осетини, удмурти, лезгини, таджикки, башкири, марійці, в'єтнамці, туркмени, албанці, асирійці, чеченці, естонці, китайці, курди, даргинці, комі, карели, аварці, «народи Індії та Пакистану», абхазі, караїми, комі-перм'яки, киргизи, лакці та «афганці» [3,4].

Із 36 етносів першої групи: 8 – представники титульних етносів колишніх союзних республік, 15 –

автономних республік є фактично мігрантами радянських часів, 9 – мігранти її Азії останніх двох десятиріч, 4 етноси були розселені на теренах України ще до радянських часів: словаки – у Закарпатті, чехи – на Волині, караїми в Криму та Галичині, албанці – у Буджаку. За 1989-2001 рр. зменшилася чисельність 23-х етносів – переважно вихідців із пострадянського простору. Навпаки, збільшилася чисельність за рахунок міграцій представників азійських етносів та вихідців із Кавказу. Зокрема, чисельність турків зростає в 33 рази, курдів та «народів Індії та Пакистану» – удев'ятеро, в'єтнамців – увосьмого, арабів – у п'ятеро, китайців та «афганців» – утричі. При цьому, приріст їхньої чисельності в абсолютних показниках був досить незначним. Майже всі ці етноси не мали ареалів компактного територіального розміщення, а розселенні дисперсно переважно великих містах південних та східних областей. Лише серед чехів, словаків та албанців були представники сіль-

ського населення. До другої групи входили представники інших 78-ми етносів, чисельність кожного з яких досягала й 1-ї тис. осіб. Частка цієї групи (78 етносів) становила серед загальної чисельності населення України в 2001 році лише 0,17%. Цю групу етносів за чисельністю варто поділити на три підгрупи. До першої підгрупи належать представники 21-го етносу із чисельністю від 300 до 1000 осіб: табасарани, іспанці, ороки, іжорці, фіни, кумики, американці, серби, удіни, нівхи, кабардинці, інгуші, італійці, перси, кримчаки, буряти, ногайці, адигейці, турки-месхетинці, калмики та якути [3,4].

Другу підгрупу складають представники 29-ти етносів із чисельністю від 100 до 300 осіб: ороці, вепси, кубинці, французи, ліви, чуванці, ненці, балкарці, черкеси, уйгури, карачаївці, шведи, гірські євреї, хакаси, ескімоси, голанці, рутульці, саами, дунгани, талиші, абазини хорвати, каракалпаки, австрійці, англійці, агули, грузинські євреї, евени та халха.

До складу третьої підгрупи належали поодинокі представники 28-ми етносів, із чисельністю менше 100 осіб кожен: ханти, цахури, алтайці, ульчі, коряки, тати, селькупи, негідальці, канадці, у тому числі 19 – менше 50 осіб кожен: евенки (48), нганасани (44), японці (44), мансі (43), тувинці (43), нанайці (42), удегейці (42), кети (37), шорці (33), белуджі (31), чукчі (30), долгани (26), енці (26), ігельмени (18), тофалари (18); середньоазійські євреї (13), чілійці (13), юкагири (12) та алеути (6).

Також збільшилася чисельність у відносних показниках окремих етносів-реліктів північних та східних регіонів Російської Федерації. З формального боку, такі зміни свідчать про «масове переселення» на терени України цих малочисельних етносів. Але реально ці зміни були викликані зовсім іншими, суб'єктивними чинниками, зокрема несерйозним ставленням окремих громадян до запитань перепису про етнічне походження, насамперед, у великих містах півдня та сходу.

І ще одна характерна деталь перепису 2001 року – 188 639 осіб не вказали на власне етнічне по-

ходження. Для порівняння, в 1989 році таких було лише 177 осіб. Зокрема найбільше таких осіб виявилося в Києві – 46 тис. осіб, в Одесі – 32 тис. осіб та в Харкові – 17 тис. осіб.

Висновки. Проведене дослідження дає підстави зробити висновки про те, що менш інтенсивного скорочення чисельності зазнали ті меншини, які мали компактний тип розселення, насамперед, у сільській місцевості. І, навпаки, чисельність меншин, які були дисперсно розселені переважно в містах, скорочувалася інтенсивніше. При цьому, серед усього населення України рівень частки кожної з меншинних груп залишався досить незначним. У 2001 році частка білорусів, найбільшої за чисельністю після росіян етнічної меншини, становила лише 0,57%. Ще нижчим був рівень часток інших 15-ти меншин: молдованів – 0,54%, кримських татар – 0,51%, болгарів – 0,42%, угорців – 0,32%, румунів – 0,32%, поляків – 0,30%, євреїв – 0,21%, вірменів – 0,21%, греків – 0,19%, татар – 0,15%, циганів – 0,10%, азербайджанців – 0,09%, грузинів – 0,07%, німців – 0,07% та гагаузів 0,07%. За 1989-2001 рр. серед населення збільшився рівень частки п'яти меншин, чисельність яких збільшилася за рахунок міграцій: кримських татар, вірменів, азербайджанців та грузинів, а також румунів – внаслідок зміни етнічної самоідентифікації частини молдованів. Зменшилася частка шести: білорусів, молдованів, болгарів, поляків, татар, а особливо євреїв (з 0,95% до 0,21%). Фактично не змінилася частка п'яти: угорців, греків, циганів, німців та гагаузів.

Подальші дослідження доцільно спрямувати на розширення джерельної основи етногеографії, а саме етносу, етнічних процесів, шляхом вдосконалення статистики етнонаціональних та етноконфесійних взаємин, перевидання історичних, статистичних, літературно-довідкових, картографічних матеріалів; розширення і поглиблення спектра етногеографічних досліджень та пізнання й обґрунтування етногеографічних закономірностей.

Список використаних джерел:

1. *Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrstat.gov.ua> Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>].*
2. *Makarchuk S.A. Etnografiia Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.ebk.net.ua/Book/history/makarchuk_eu/introduction.htm [Макаrchук, С.А. Етнографія України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/history/makarchuk_eu/introduction.htm].*
3. *Rezultaty perepysu naseleennia [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://polityka.in.ua/tomenko/content.php?id=pc01-2003-03> [Результати перепису населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://polityka.in.ua/tomenko/content.php?id=pc01-2003-03>].*
4. *Sait Vseukrainskoho perepysu [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.ukrcensus.gov.ua/ukr/org/org_main.php [Сайт Всеукраїнського перепису [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrcensus.gov.ua/ukr/org/org_main.php].*
5. *Tivodar M. Etnologiiia: Navch. posibn. [Tekst] / M. Tivodar. – Lviv: Svit, 2004. – 624 s. [Тиводар М. Етнологія: Навч. посібн. [Текст] / М. Тиводар. – Львів: Світ, 2004. – 624 с.]*

*Summary***Zoe Boiko. GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF CHANGES IN THE NUMBER OF ETHNIC MINORITY POPULATION OF UKRAINE FOR THE CENSUSES OF 1989 AND 2001.**

The article examines national and ethnic composition of the population of Ukraine, namely, ethnic minorities, their numbers for the censuses of 1989 and 2001. Spatial analysis of changes in the ethnic composition of the population of Ukraine. The dependence in the distribution of ethnic minorities. It is determined that less intense decline suffered by the minority, which had a compact type of settlement, especially in rural areas. Conversely, the minority population, which was dispersed, settled mostly in urban areas, reduced more intensively.

The largest ethnic minority in Ukraine the Russians. At the expense of the Russians reduced the total number of ethnic minority tires groups 85,78%, and the total population – 94,09%. As a result of intensive decrease in the number of Russians has been reduced and their share in the ethnic composition of the population of Ukraine.

The total number of representatives other of 130 nationalities decreased from 2677222 people in 1989 to 2176429 people in 2001, i.e. 18,71% (500793 person). And the level of their share among the total population of Ukraine decreased from 5,20% to 4,51%, that is 0,79%. Due to the reduction of the share of Russians, slightly increased the proportion of other ethnic groups among the total number of ethnic minorities by 1,63% - 19,08% to 20,71%. During the 1989-2001 period, there was growth in the number 5 of 17 ethnic minorities. The most significant increase in the number of Crimean Tatars on 430,24% (201 386 people), Armenians – 84,30% (45 694 persons), Georgians – 45,28% (10 659) and Azerbaijanis – 22,23% (8 215 people).

Further researches should be directed to the extension of the source basis ethno geography, namely ethnicity, ethnic processes, by improving the statistics of the ethno-national and ethno-confessional relations.

Key words: ethnic composition, ethnicity, national minorities, census, ethnic processes.

УДК 911.375:314.8

Наталія Гусєва, Ольга Суптело

ДЕМОГРАФІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА МІСТА ДНІПРОПЕТРОВСЬК

В статті здійснена демографічна характеристика міста Дніпропетровськ. Проаналізовано в динаміці чисельність населення, питому вагу населення міста в регіоні, темпи росту і темпи приросту населення, коефіцієнти народжуваності, смертності і природного приросту, показники інтенсивності прибуття і вибуття та сальдо міграції тощо. Підраховано та охарактеризовано індекс концентрації населення. Проаналізовано внутрішньоміські відмінності демографічних процесів. Отримані результати відображені картографічно.

Ключові слова: демографічна ситуація, чисельність населення, темпи росту і приросту населення, індекс концентрації населення, природний приріст населення, механічний рух населення.

Наталія Гусєва, Ольга Суптело. ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ГОРОДА ДНЕПРОПЕТРОВСК. В статье проведена демографическая характеристика города Днепропетровск. Проанализированы в динамике численность населения, удельный вес населения города в регионе, темпы роста и темпы прироста населения, коэффициенты рождаемости, смертности и естественного прироста, показатели интенсивности прибытия и убытия и сальдо миграции населения и др. Подсчитан и охарактеризован индекс концентрации населения. Проанализированы внутригородские различия демографических процессов. Полученные результаты отражены картографически.

Ключевые слова: демографическая ситуация, численность населения, темпы роста и прироста населения, индекс концентрации населения, естественный прирост населения, механическое движение населения.

Natalia Guseva, Olga Suptelo. THE DEMOGRAPHIC CHARACTERISTIC OF THE DNEPROPETROVSK CITY. The article is devoted to the demographic characteristic of the Dnepropetrovsk city. The dynamics of population, the proportion of the population of the city in the region, growth rates and population growth rates, fertility rates, mortality rates and rates natural increase, emigration rates, immigration rates and balance of migration was analyzed. The index of population concentration are reduced and characterized. Territorial differences in demographic processes inside the city were analyzed. The results are displayed cartographically.

Key words: demographic situation, population, growth rates and population growth rate, an index of population concentration, natural increase or reproductive change, mechanical movement of the population.

Вступ. Демографічна ситуація будь-якого регіону, з одного боку, є результатом і відображенням його соціально-економічної ситуації, а з іншого – впливовим чинником суспільного розвитку [3]. Це обумовлює важливість і актуальність постійних демографічних досліджень. Особливої значущості дана проблематика набуває зараз, оскільки у світлі драматичних подій, що відбуваються в Україні (глибока економічна криза, яка призвела до катастрофічного падіння рівня життя населення, втрата контролю над АР Кримом та рядом районів і населених пунктів Донбасу, проведення антитерористичної операції на сході, в результаті якої вже загинули тисячі людей, масова еміграція населення з Луганської і Донецької областей, у т.ч. за кордон, проблема біженців і переселенців тощо), перекреслені всі позитивні демографічні тенденції останніх років, і країну чекає нове загострення демографічної ситуації.

Аналіз попередніх досліджень. На сьогоднішній день демографічними дослідженнями займаються фахівці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, а також цілий ряд інших науковців, у т.ч. суспільних географів (І.І. Гудзеляк, В.О. Джаман, О.В. Заставецька, Л.М. Немець, І.Г. Мельник, К.Ю. Сегіда, О.Г. Топчів, В.В. Яворська, М.І. Фашевський, О.І. Хомра, Г.Г. Старостенко тощо). В більшості випадків об'єктами досліджень виступають великі території (вся країна, суспільно-географічні райони, адміністративно-територіальні одиниці тощо). Суспільно-географічні дослідження демографічної ситуації в окремих населених пунктах, зокрема містах, зустрічаються не так часто, що

робить їх цікавими й актуальними.

Метою даного дослідження є здійснення демографічної характеристики одного з найбільших міст України – Дніпропетровська, виявлення специфічних рис його демографічної ситуації в порівнянні з іншими містами і районами Дніпропетровської області, а також іншими великими містами країни.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початок 2014 р. Дніпропетровська область займала друге місце в Україні за чисельністю населення, поступаючись лише Донецькій області. Населення області на 1 січня 2014 р. становило 3292,4 тис. осіб (на 1 січня 2015 р. – 3276,6 тис. осіб) [1]. У зв'язку з ситуацією, що склалася на сході України, можна прогнозувати, що вже до 2016 р. область займатиме перше місце в країні за чисельністю наявного населення.

Важливе місце в формуванні кількісного й якісного складу населення області займає місто Дніпропетровськ, про що свідчить цілий ряд показників – як абсолютних (кількість і щільність населення, рівень урбанізації та ін.), так і відносних (питома вага міста в населенні області, коефіцієнт (індекс) концентрації населення, демографічний потенціал тощо).

На 1 січня 2014 р. в Дніпропетровську проживало 993094 осіб (30,2 % населення регіону), а на території Дніпропетровської міської ради – 995512 осіб [1]. Це означає, що кожний третій житель області мешкає в Дніпропетровську, а на всі інші населені пункти Дніпропетровщини (19 міст, 46 селищ міського типу, 1435 сіл) приходиться менше 70 % населення. Це достатньо високий показник – вищу питому вагу в населенні своїх регіонів мають тільки такі обласні центри як Харків (53 %), Запорі-

жжя (43,1 %), Миколаїв і Одеса (по 42,4 %), а також Київ (62,4 %), якщо розглядати його як обласний центр Київської області. Найменша частка в населенні своїх регіонів (менше 20 %) характерна для адміністративних центрів АР Криму, Закарпатської, Івано-Франківської, Луганської областей.

Індекс концентрації населення певного регіону обчислюється як половина суми різниць часток населення та площі всіх його адміністративно-територіальних одиниць (АТО) (формули 1, 2, 3) [4]:

$$ІКН = \frac{\sum |P_{q} - S_{q}|}{2} \quad (1)$$

Частка площі АТО:

$$S_{q} = \frac{S_{АТО}}{S_{рег.}} \times 100\% \quad (2)$$

де: S_{q} – частка площі АТО;

$S_{АТО}$ – площа АТО;

$S_{рег.}$ – площа регіону

Частка населення АТО:

$$P_{q} = \frac{P_{АТО}}{P_{рег.}} \times 100\% \quad (3)$$

де: P_{q} – частка населення АТО;

$P_{АТО}$ – населення АТО;

$P_{рег.}$ – населення регіону

Згідно з розрахунками (табл. 1), індекс концентрації населення в Дніпропетровській області в 2014 р. становив 70,49 %. Це свідчить про різко нерівномірне розміщення населення по території регіону, що обумовлено значною концентрацією населення в Дніпропетровську (щільність населення на 1.01.2015 р. складала 2420 осіб на км²).

Таблиця 1

Індекс концентрації населення Дніпропетровської області в 2014 р. (розраховано за даними [1])

Адміністративно-територіальні одиниці (АТО)	$P_{АТО}$ (осіб)	P_{q} (%)	$S_{АТО}$ (км ²)	S_{q} (%)	$ P_{q} - S_{q} $ %
Дніпропетровська область	3276,6	100	31,92	100	
<i>міста</i>					
Дніпропетровськ (міськрада)	992,2	30,28	0,41	1,28	29,00
Вільногірськ	23,6	0,72	0,01	0,03	0,69
Дніпродзержинськ (міськрада)	247,6	7,56	0,14	0,44	7,12
Жовті Води (міськрада)	47,5	1,45	0,03	0,09	1,36
Кривий Ріг (міськрада)	650,5	19,85	0,43	1,35	18,51
Марганець (міськрада)	49,2	1,50	0,04	0,13	1,38
Нікополь	116,8	3,56	0,05	0,16	3,41
Новомосковськ	71,5	2,18	0,04	0,13	2,06
Орджонікідзе (міськрада)	42,6	1,30	0,03	0,09	1,21
Павлоград	109,3	3,34	0,06	0,19	3,15
Першотравенськ	29	0,89	0,003	0,01	0,88
Синельникове	31,5	0,96	0,02	0,06	0,90
Тернівка (міськрада)	28,9	0,88	0,02	0,06	0,82
<i>райони</i>					
Апостолівський	56,3	1,72	1,38	4,32	2,61
Васильківський	33	1,01	1,33	4,17	3,16
Верхньодніпровський	53,4	1,63	1,29	4,04	2,41
Дніпропетровський	84,7	2,58	1,41	4,42	1,83
Криворізький	44,9	1,37	1,35	4,23	2,86
Криничанський	35,5	1,08	1,68	5,26	4,18
Магдалинівський	34,1	1,04	1,6	5,01	3,97
Межівський	24,2	0,74	1,25	3,92	3,18
Нікопольський	41,2	1,26	1,94	6,08	4,82
Новомосковський	74,6	2,28	1,99	6,23	3,96
Павлоградський	28	0,85	1,45	4,54	3,69
Петриківський	25,7	0,78	0,93	2,91	2,13
Петропавлівський	27	0,82	1,25	3,92	3,09
Покровський	35,2	1,07	1,21	3,79	2,72
П'ятихатський	45,2	1,38	1,65	5,17	3,79
Синельниківський	38,5	1,17	1,65	5,17	3,99
Солонянський	39	1,19	1,73	5,42	4,23
Софіївський	22,3	0,68	1,36	4,26	3,58
Томаківський	25,5	0,78	1,19	3,73	2,95
Царичанський	27,3	0,83	0,9	2,82	1,99
Широківський	27,4	0,84	1,22	3,82	2,99
Юр'ївський	13,4	0,41	0,9	2,82	2,41
$\sum P_{q} - S_{q} $					140,98
Індекс концентрації населення					70,49

Індекс концентрації населення Дніпропетровської області протягом останніх 5-ти років має нестійку динаміку (табл. 2).

За останні 10 років населення Дніпропетровська скоротилося на 57,55 тис. осіб (рис. 1). З рис. 1 видно, що до 2012 р. Дніпропетровськ був містом-мільйонером, але, вслід за Донецьком, втратив цей статус і перейшов до категорії найбільших міст.

Отже, для населення міста за 2006-2015 рр. характерним є поступове щорічне зменшення чисе-

льності, що відповідає загальним тенденціям динаміки кількості населення країни в цілому. Дана ситуація зумовлена в першу чергу процесами природного руху населення, а саме переважанням кількості померлих над кількістю народжених на протязі досліджуваного періоду. Проте, слід відзначити, що темпи скорочення населення Дніпропетровська відрізняються від темпів скорочення населення всієї Дніпропетровської області та України в цілому (рис. 2).

Таблиця 2

Індекс концентрації населення Дніпропетровської області протягом 2008-2013 років
(розраховано за даними [1, 6])

Адміністративно-територіальні одиниці (АТО)	Pч- Sч , %					
	2008	2009	2010	2011	2012	2013
<i>міста</i>						
Дніпропетровськ (міськрада)	28,94	28,92	28,90	28,89	28,95	28,95
Вільногірськ	0,67	0,68	0,68	0,68	0,69	0,69
Дніпродзержинськ (міськрада)	7,03	7,05	7,06	7,08	7,08	7,11
Жовті Води (міськрада)	1,37	1,37	1,37	1,36	1,37	1,37
Кривий Ріг (міськрада)	18,77	18,72	18,67	18,62	18,58	18,54
Марганець (міськрада)	1,35	1,36	1,36	1,37	1,37	1,37
Нікополь	3,57	3,53	3,49	3,46	3,43	3,42
Новомосковськ	1,95	1,96	1,98	2,00	2,02	2,04
Орджонікідзе (міськрада)	1,21	1,21	1,21	1,21	1,21	1,21
Павлоград	3,11	3,12	3,13	3,14	3,14	3,15
Першотравенськ	0,85	0,86	0,86	0,87	0,87	0,87
Синельникове	0,87	0,88	0,88	0,89	0,89	0,90
Тернівка (міськрада)	0,80	0,80	0,80	0,81	0,81	0,81
<i>райони</i>						
Апостолівський	2,60	2,60	2,59	2,59	2,60	2,60
Васильківський	3,15	3,15	3,15	3,15	3,15	3,16
Верхньодніпровський	2,42	2,41	2,41	2,41	2,41	2,41
Дніпропетровський	1,98	1,95	1,92	1,89	1,87	1,85
Криворізький	2,92	2,90	2,89	2,88	2,87	2,86
Криничанський	4,17	4,17	4,17	4,17	4,17	4,18
Магдалинівський	3,96	3,96	3,96	3,96	3,96	3,97
Межівський	3,16	3,16	3,16	3,17	3,17	3,17
Нікопольський	4,81	4,80	4,80	4,80	4,80	4,81
Новомосковський	4,02	4,01	4,00	3,99	3,98	3,96
Павлоградський	3,67	3,67	3,68	3,68	3,68	3,69
Петриківський	2,16	2,16	2,15	2,14	2,14	2,13
Петропавлівський	3,03	3,04	3,05	3,06	3,07	3,08
Покровський	2,68	2,68	2,69	2,70	2,70	2,71
П'ятихатський	3,77	3,77	3,78	3,78	3,78	3,79
Синельниківський	4,00	4,00	3,99	3,99	3,99	3,99
Солонянський	4,24	4,23	4,23	4,23	4,23	4,23
Софіївський	3,54	3,55	3,56	3,56	3,57	3,58
Томаківський	2,93	2,94	2,94	2,95	2,95	2,95
Царичанський	1,98	1,99	1,99	1,99	1,99	1,99
Широківський	2,98	2,98	2,98	2,98	2,98	2,98
Юр'ївський	2,40	2,40	2,40	2,40	2,41	2,41
∑ Pч- Sч	141,06	140,99	140,9	140,84	140,89	140,93
Індекс концентрації населення	70,53	70,5	70,45	70,42	70,44	70,47

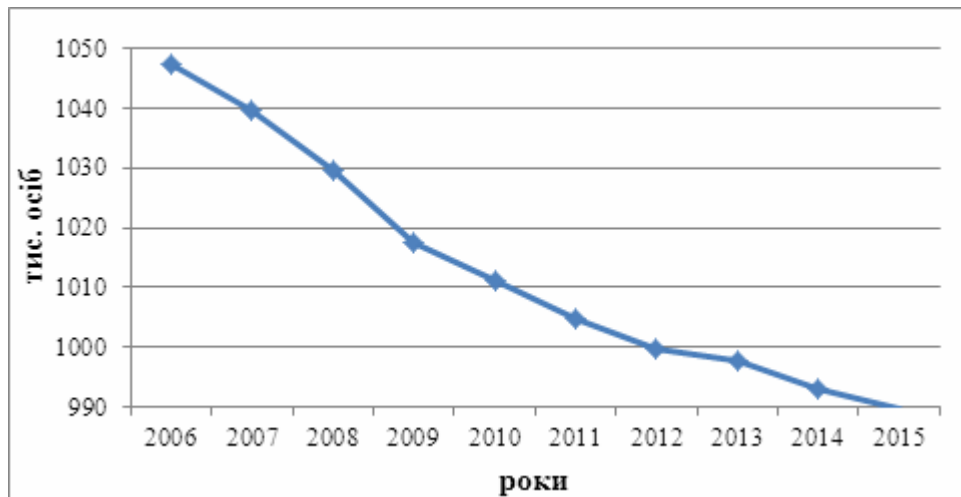

Рис. 1. Динаміка чисельності населення Дніпропетровська за період 2006-2015 рр., тис. осіб (побудовано авторами за даними [1])

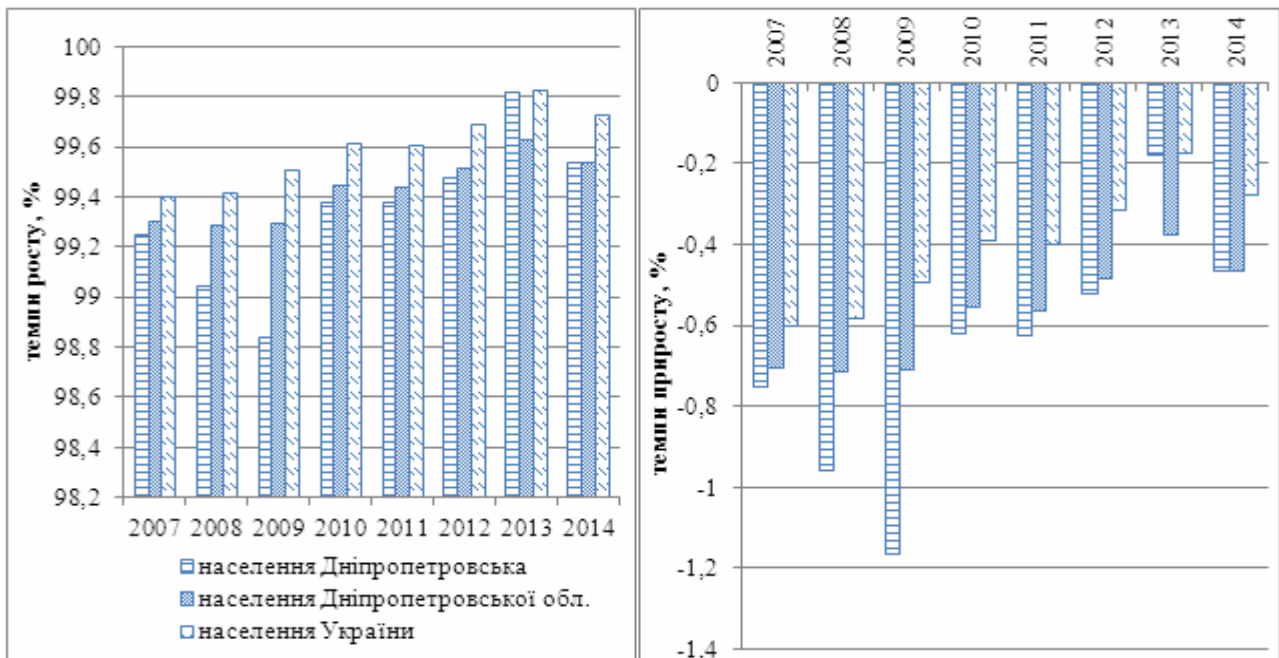

Рис. 2. Динаміка темпів росту і приросту населення Дніпропетровська, Дніпропетровської області та України, % (підраховано і побудовано авторами за даними [1, 5])

З рис. 2 видно, що населення Дніпропетровська скорочується з більшими темпами, ніж населення області й України. У зв'язку з цим питома вага міста в населенні регіону, хоч і повільно, але зменшується (протягом досліджуваного періоду з 30,38 % в 2006 р. до 30,16 % в 2014 р.), що не характерно для великих міст України. Так, серед міст з населенням більше 250 тис. таку тенденцію, окрім Дніпропетровська, мають усього 3 міста – Кривий Ріг (його питома вага в населенні області зменшилась з 20,07 % в 2006 р. до 19,8 % в 2014 р.), Горлівка (з 5,95 % до 5,85 %) та Херсон (з 28,05 % до 27,79 %). Для всіх інших великих, найбільших та міст-мільонерів України характерно збільшення їх питомої ваги в населенні регіонів, до яких вони відносяться. Так, збільшення питомої ваги в

населенні своїх областей характерно для Харкова (з 51,71 % до 53,01 % протягом 2006-2014 рр.), Одеси (з 41,71 % до 42,44 %), Донецька (з 21,5 % до 21,87 %), Львова (з 28,52 % до 28,72 %), Запоріжжя (з 42,83 % до 43,13 %) та ін.

Зменшення чисельності населення Дніпропетровська обумовлено двома причинами – від'ємним природним приростом та від'ємним механічним приростом (рис. 3). На відміну від більшості інших найбільших і великих міст України, Дніпропетровськ не є міграційно привабливим для населення. Проте головною причиною негативної динаміки чисельності населення міста є все ж таки негативний природний приріст (для порівняння: абсолютні показники природного приросту населення міста в 2014 р. дорівнювали -3284 осіб, а показни-

ки сальдо міграції складала -41 особу) [1] (рис. 3).

За період з 2006 по 2014 рр. показники природного приросту, хоч і залишають від'ємними, але мають позитивну тенденцію. Так, у порівнянні з 2006 р., у 2014 р. коефіцієнт природного приросту

збільшився з -5,74 ‰ до -3,31 ‰. Причина – повільне, але стабільне збільшення коефіцієнту народжуваності (з 9,13 ‰ в 2006 р. до 10,81 ‰ в 2014 р.) і зменшення коефіцієнту смертності (з 14,87 ‰ до 14,11 ‰ відповідно) [1] (рис. 3).

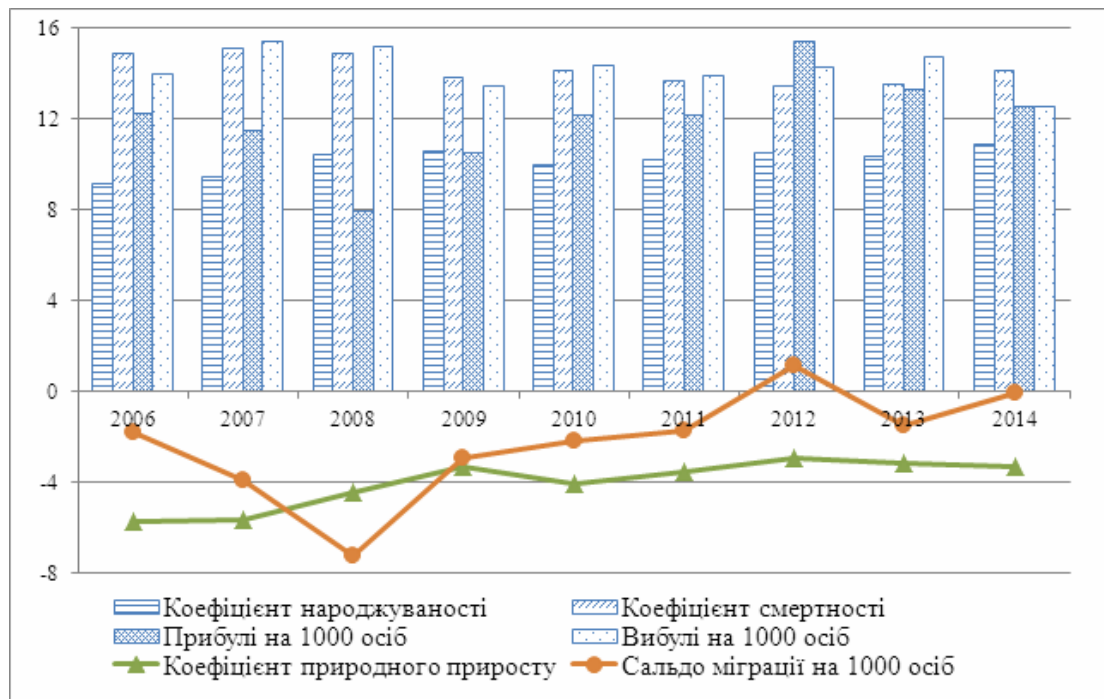

Рис. 3. Динаміка показників природного і механічного приросту населення Дніпропетровська за період з 2006 по 2014 рр. (побудовано авторами за даними [1])

Максимальний коефіцієнт природного приросту був зареєстрований в 2012 р. – (-2,94 ‰). У цей рік зафіксовано найнижчий показник коефіцієнта смертності – 13,44 ‰, що саме і сприяло збільшенню природного приросту населення. Максимальний показник коефіцієнта народжуваності зафіксовано в 2014 р., він склав 10,81 ‰ [1] (рис. 3).

Мінімальний показник природного приросту за досліджуваний період спостерігався в 2006 р. та склав -5,74 ‰. Цей показник був обумовлений мінімальним за досліджуваний період значенням коефіцієнту народжуваності (9,13 ‰) та високим показником смертності (14,87 ‰). Максимальний показник коефіцієнта смертності зафіксовано в 2007 р., він склав 15,06 ‰ [1] (рис. 3).

Аналізуючи аналогічні демографічні показники по всій області, можна зробити висновок, що демографічна ситуація в Дніпропетровську в цілому є кращою (рис. 4).

Аналіз демографічної ситуації всередині міста дозволяє зробити висновок, що адміністративні райони Дніпропетровська відрізняються між собою як за чисельністю і щільністю населення, так і за показниками природного приросту (рис. 5-6).

Станом на 1 січня 2015 р. найбільша кількість населення проживає в Амур-Нижньодніпровському (145271 особа), Ленінському (165028 осіб), Бабушкінському (143111 осіб) та Жовтневому (160743 особи) районах Дніпропетровська, а най-

менша – в Кіровському районі (59431 особа) [1], оскільки цей район має найменшу площу та завдяки своєму розташуванню в центральній частині міста виконує соціально-культурні та управлінські функції, тому є менш привабливим для проживання населення. Також низькі показники чисельності населення спостерігаються в Самарському районі міста. Тут проживає 73896 осіб [1]. Таку ситуацію можна пояснити складною конфігурацією району та переважаням у забудові приватного сектору (рис. 5).

Найбільша щільність населення спостерігається в Бабушкінському та Кіровському районах міста та становить відповідно 5754,3 осіб/км² та 4569,92 осіб/км² [1]. Це пояснюється двома основними причинами: незначною територією та центральним положенням районів.

Найменша щільність населення в місті становить 1111,74 осіб/км² в Самарському та 1514,78 осіб/км² в Ленінському районах [1]. Поясненням цього є: для Самарського району – його конфігурація, віддаленість від центру міста та історія формування (район наймолодший та був сформований переважно з сільських поселень, наближених та пов'язаних з містом); для Ленінського району – його промислова спеціалізація (в районі розташовані найбільші підприємства металургійного та машинобудівного комплексу не тільки міста, а й всієї України).

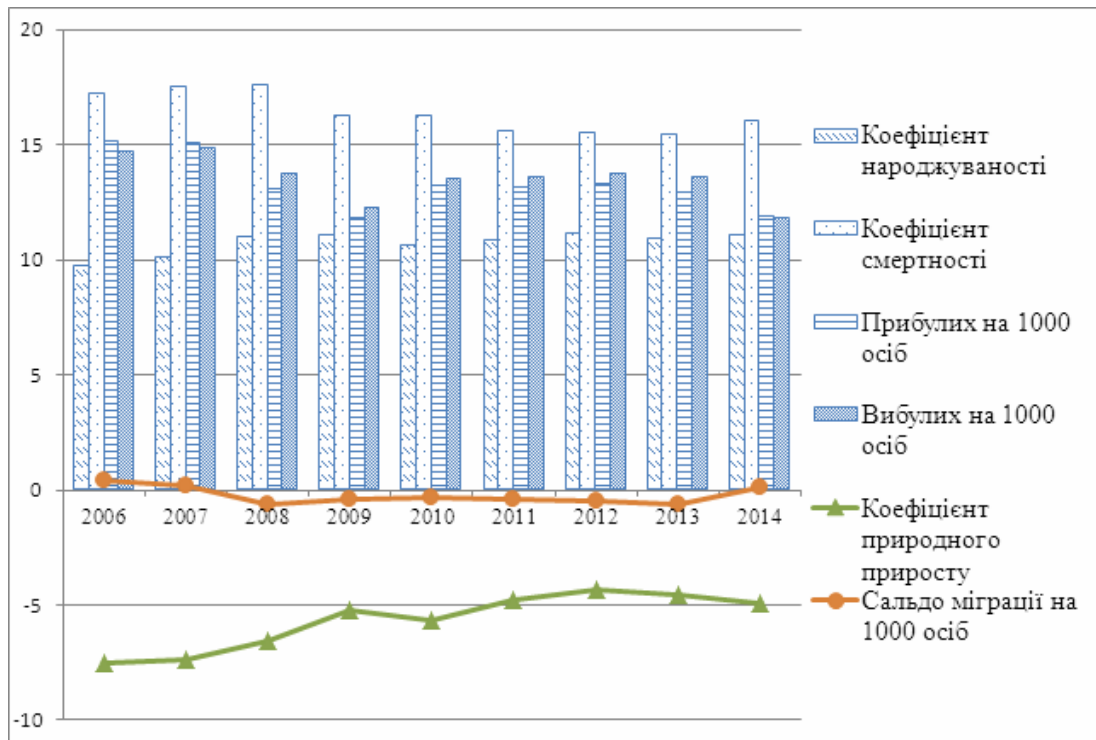

Рис. 4. Динаміка показників природного і механічного приросту населення Дніпропетровської області за період з 2006 по 2014 рр. (побудовано авторами за даними [1])

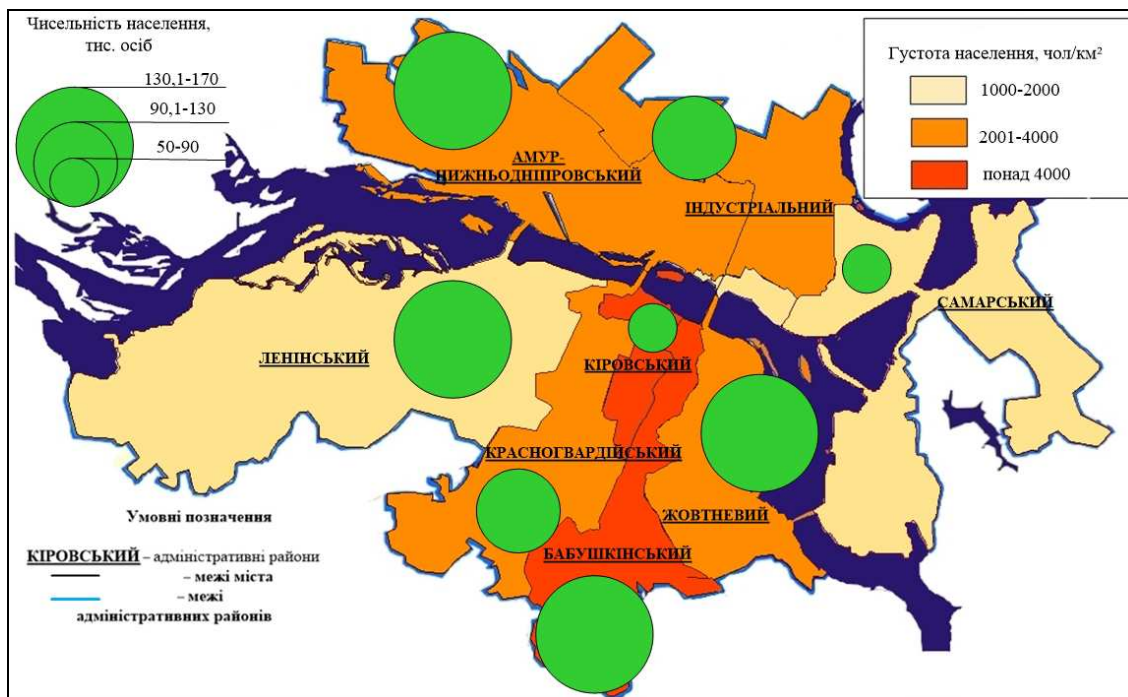

Рис. 5. Чисельність і щільність населення міста Дніпропетровськ за адміністративними районами станом на 1 січня 2015 р. (побудовано авторами за даними [1])

В жодному з районів Дніпропетровська не спостерігається додатних показників природного приросту (рис. 6), проте можна помітити деякі територіальні відмінності.

Так, найгірші показники природного приросту зафіксовано в Кіровському (-6,16%) та Самарському (-5,53%) районах міста, а найкращі – в Індустріальному (-1,85%) та Амур-

ніжньодніпровському (-1,99%) [1] (рис. 6). На наш погляд, така ситуація в Кіровському та Самарському районах міста пояснюється значною кількістю населення похилого віку, що склалося історично. Кіровський район – один з найстаріших районів міста, в якому серед жителів переважають «старожили, корінні дніпропетровці».

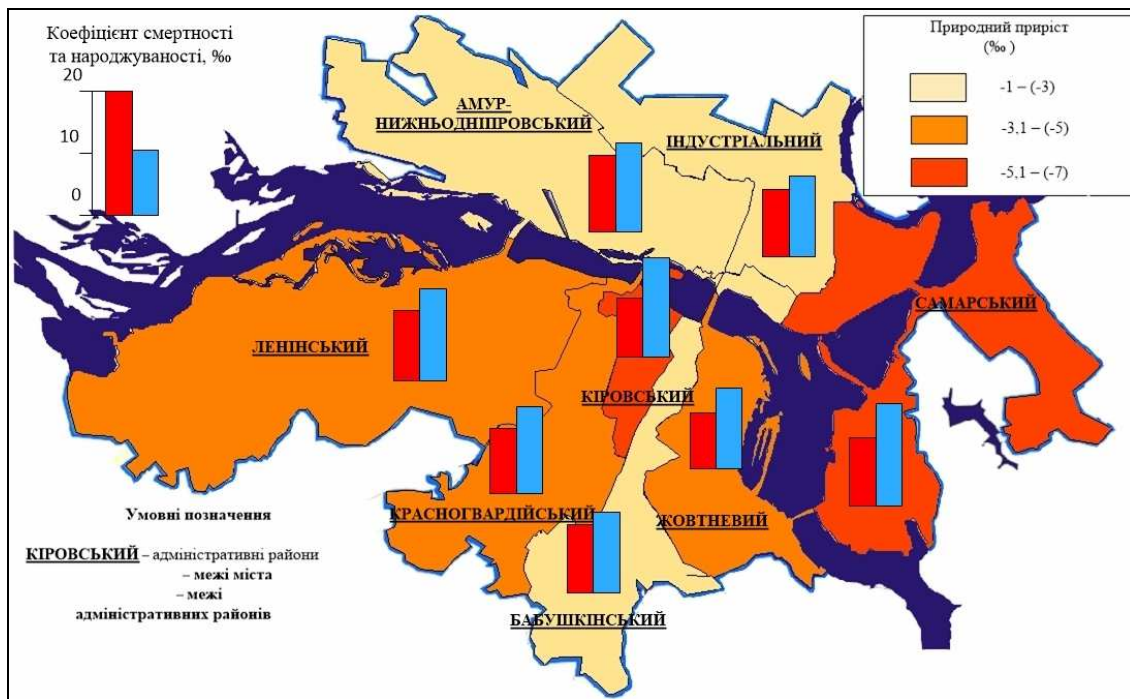

Рис. 6. Народжуваність, смертність і коефіцієнт природного приросту населення за адміністративними районами Дніпропетровська, станом на 1 січня 2014 р. (побудовано авторами за даними [1])

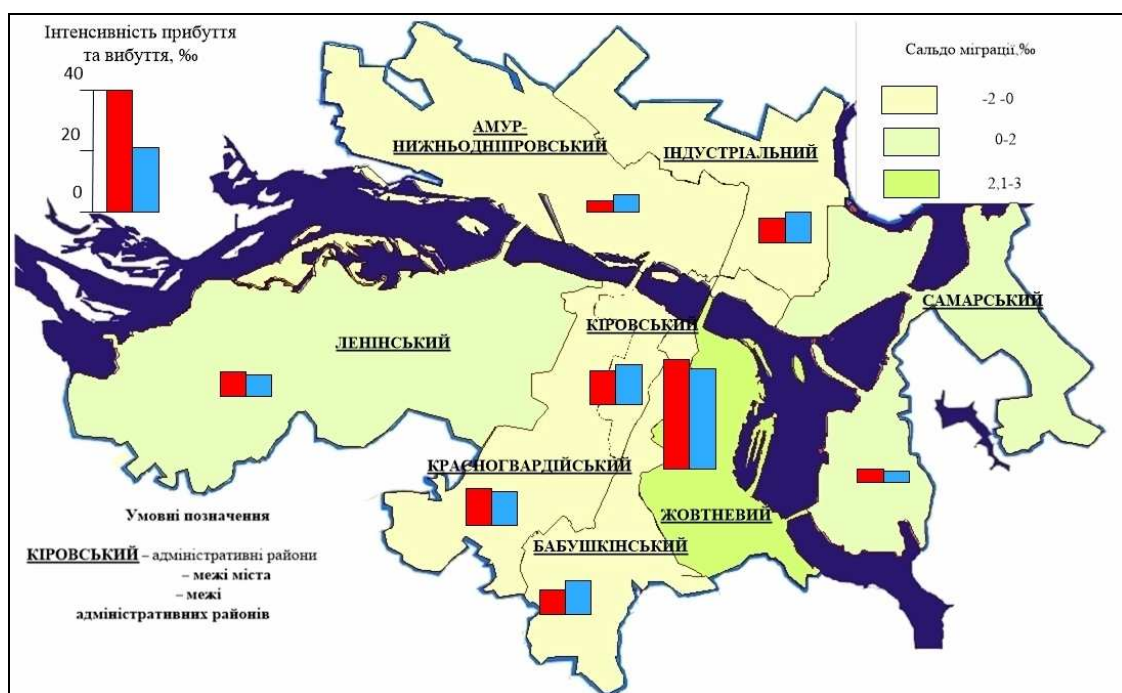

Рис. 7. Інтенсивність прибуття і вибуття та сальдо міграції населення за адміністративними районами Дніпропетровська, станом на 2014 р. (побудовано авторами за даними [1])

Що стосується Самарського району, то це район молодий, створених переважно з приміських населених пунктів сільської місцевості, де традиційно переважає населення старших вікових категорій.

Як уже зазначалось вище, Дніпропетровськ не є міграційно привабливим для населення (рис. 3). В той же час різні адміністративні райони міста значно відрізняються за показником сальдо міграції (рис. 7).

Так, у 2014 р. в 4-х з 8-ми районах спостерігалось позитивне сальдо міграції (у Жовтневому, Ленінському, Самарському та Красногвардійському)

Висновки. Отже, тенденції демографічних процесів Дніпропетровська в цілому відповідають обласним та загальнодержавним, проте за рахунок свого географічного положення та господарської спеціалізації демографічна ситуація в місті краща, ніж в області та країні. Місто виконує провідну роль

у формуванні кількісного та якісного складу населення області та здійснює значний вплив на систему розселення за рахунок високих показників економічного й соціального розвитку. Тож, специфічні харак-

теристики демографічних процесів міста є досить важливими і їх дослідження в умовах сьогодення не втрачають актуальності.

Список використаних джерел:

1. *Holovne upravlinnia statystyky u Dnipropetrovskiy oblasti [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.dneprstat.gov.ua> [Головне управління статистики у Дніпропетровській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dneprstat.gov.ua>].*
2. *Dnipropetrovska miska rada // Ofitsiyni Internet-portal [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://dniprorada.gov.ua> [Дніпропетровська міська рада // Офіційний Інтернет-портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dniprorada.gov.ua>].*
3. *Niemets L.M. Modeliuvannia demografichnoi sytuatsii yak vazhlyvyi napriam suspilno-geografichnoho doslidzhennia naseleння regionu v konteksti systemnoho pidkhodu / L.M. Niemets, K.Yu. Segida, Yu.Yu. Zavaloka // Regionalni problemy Ukrainy: Geografichniy analiz ta poshuk shliakhiv vyrishennia: Zb. nauk. prats. – Kherson: PP. Vyshemyrskiy, 2009. – С. 340-344. [Немец Л.М. Моделирование демографической ситуации как важный напрям суспільно-географічного дослідження населення регіону в контексті системного підходу / Л.М. Немець, К.Ю. Сегіда, Ю.Ю. Заволока // Регіональні проблеми України: Географічний аналіз та пошук шляхів вирішення: Зб. наук. праць. – Херсон : ПП. Вишемирський, 2009. – С. 340-344].*
4. *Pylypenko I.O. Metodyky suspilno-geografichnykh doslidzhen (na materialakh Khersonskoi oblasti): Navchalnyi posibnyk / I.O. Pylypenko, D.S. Malchykova. – Kherson: PP Vyshemyrskiy V.S., 2007. – 112 s. [Пилипенко І.О. Методики суспільно-географічних досліджень (на матеріалах Херсонської області): Навчальний посібник / І.О. Пилипенко, Д.С. Мальчикова. – Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2007. – 112 с.].*
5. *Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2013 r. / Za red. O.H. Osaulenka; Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. – K.: TOV «Avhust Treid», 2014. – 534 s. [Статистичний щорічник України за 2013 р. / За ред. О.Г. Осауленка; Державна служба статистики України. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2014. – 534 с.].*
6. *Chyselnist naiavnogo naseleння Ukrainy stanom na 1 sichnia 2014 roku: Statystychnyi zbirnyk / Vidp. za vyp. Tymoshenko H.M.; Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrstat.gov.ua/> [Чисельність наявного населення України станом на 1 січня 2014 року: Статистичний збірник / Відп. за вип. Тимошенко Г.М.; Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/>].*

Summary

Natalia Guseva, Olga Suptelo. THE DEMOGRAPHIC CHARACTERISTIC OF THE DNEPROPETROVSK CITY.

The article is devoted to the demographic characteristic of one of the largest cities of Ukraine – Dnepropetrovsk, peculiar features of its demographic situation in comparison with other cities and districts of the Dnepropetrovsk region and also other large cities of the country.

Specific weight of Dnepropetrovsk population of the Dnepropetrovsk region makes 30,2 % that is rather high rate in comparison with other administrative centers of Ukrainian regions. Peculiar feature of this city is reduction of specific population weight in recent years. Such tendency among the large cities is characteristic for 3 cities of the country – Krivoy Rog, Kherson and Gorlovka.

Due to the high concentration of the population in Dnepropetrovsk city, there are the high concentration index of the population in region (70,49%). It testifies about sharp uneven space location of the population across the region territory. Concentration index dynamics of the Dnepropetrovsk region population within the last 5 years is unstable.

Gradual annual reduction of population size that agrees with general tendencies of population state dynamics is characteristic for the Dnepropetrovsk city population. However it should be noted that the Dnepropetrovsk city population is reduced with big rates, than the population of region and Ukraine. Such tendencies are caused by two factors. There are negative natural increase (the main reason) and negative mechanical increase. Unlike the majority of other large cities of Ukraine, Dnepropetrovsk city isn't migratory attractive to the population.

The analysis of demographic indicators of Dnepropetrovsk city, region and Ukraine allows to draw a conclusion that the demographic city situation in general is better.

Administrative Dnepropetrovsk districts differ among themselves both on the size and population density and on indicators of a natural and mechanical increase. Such situation is explained by many factors: an arrangement of districts in city boundaries, their configuration, the carried-out functions and specialization, formation history and so forth.

Key words: demographic situation, population, growth rates and population growth rate, an index of population concentration, natural increase or reproductive change, mechanical movement of the population.

УДК 314.8 (575.1)

Зулхумор Тожиева

ДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНОВ УЗБЕКИСТАНА И ДЕМОГЕОГРАФИЧЕСКОЕ РАЙОНИРОВАНИЕ

Рассмотрены вопросы демогеографического районирования Узбекистана с учетом демографического развития регионов в годы независимости. Для населения страны в последние годы первый, второй и третий ребенок являются результатом потребностей и желаний. Резкое снижение числа, в большинстве случаев, последующих детей можно аргументировать тем, что обычаи и традиции постепенно адаптируются к новым экономическим отношениям. С этой целью на территории страны были выделены три зоны – горная, пустынная и смешанная. Научный анализ демографических процессов в этих зонах позволяет выявить демографическую вместимость, состояние, связанное с увеличением или уменьшением количества населения.

Ключевые слова: ценность, горная зона, пустынная зона, смешанная зона, районирование, демогеография, депопуляция, воспроизводство населения.

Зулхумор Тожиева. ДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНІВ УЗБЕКІСТАНУ І ДЕМОГЕОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ. Розглянуті питання демогеографічного районування Узбекистану з урахуванням демографічного розвитку регіонів в роки незалежності. Для населення країни останніми роками перша, друга і третя дитина є результатом потреб і бажання. Різке зменшення кількості, у більшості випадків, дітей можна аргументувати тим, що звичаї і традиції поступово адаптуються до нових економічних відносин. З цією метою на території країни було виділено три зони – гірську, пустельну і змішану. Науковий аналіз демографічних процесів у цих зонах дозволяє виявити демографічну ємність, стан, пов'язаний із збільшенням або зменшенням кількості населення.

Ключові слова: цінність, гірська зона, пустельна зона, змішана зона, районування, демогеографія, депопуляція, відтворення населення.

Zulkhutor Tojiev. DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF REGIONS OF UZBEKISTAN AND DEMOGEOGRAPHIC ZONING. The issue of demogeographic zoning in Uzbekistan were studied, considering the demographic development of the regions in the years of independence. For the population of the country, in recent years, the first, second and third child are the result of needs and desires, a sharp decline of a quantity of the next following children, in most cases, can be reasoned that the customs and traditions are gradually adapting to the new economic relations. For this purpose, we have divided the country into three regions – mountainous, desert and mixed. Scientific analysis of demographic processes in these areas allows to reveal the demographic capacity, a condition associated with an increase or decrease in population.

Key words: value, highland, desert, mixed, zoning, demography, depopulation, reproduction of the population.

Постановка проблемы. Характер воспроизводства населения в современном Узбекистане отличается от наблюдавшегося в период бывшего Советского Союза. Политические, экономические, социальные, культурные и другие изменения в стране привели к формированию в республике специфического демографического положения. Учитывая, что для населения страны в последние годы первый, второй и третий ребенок являются результатом потребностей и желаний, резкое снижение числа, в большинстве случаев, последующих детей можно аргументировать тем, что обычаи и традиции постепенно адаптируются к новым экономическим отношениям. Именно из-за снижения рождаемости сократилась доля детей и молодежи среди всего населения. В результате стала повышаться так называемая «ценность» детей, влияющих на укрепление семьи, социально-экономическое развитие общества.

Изложение результатов исследования. Для демонстрации региональных особенностей демографического развития Республики Узбекистан целесообразно разделять регионы в рамках административно-территориальных единиц на районы, зоны, демогеографические районы. С этой целью на территории страны нами были выделены три зоны – горная, пустынная и смешанная (горно-равнинные, оазисные, долинные районы). Эти зоны привлекают внимание тем, что они крупнее демографических районов, основаны на различиях природных и хозяйственных особенностей, в корне отличаются друг от друга по

протеканию демографических процессов. Научный анализ демографических процессов в этих зонах позволяет выявить демографическую вместимость, состояние, связанное с увеличением или уменьшением населения. В этом главную роль играет определение проблем, возникающих под воздействием демографических процессов на регион и, наоборот, под воздействием естественных, социально-экономических факторов на демографическое положение. К выделенным зонам относятся следующие:

I зона – горные районы Ташкентской области – Ахангаран, Бостанлык, Паркент; Ферганской области – Сох; Навоийской области – Нурата; Джизакской области – Бахмал, Галляларал, Заамин, Янгибад, Фариш; Самаркандской области – Булунгур, Ургут, Кошрабат, Нурабад; Сурхандарьинской области – Байсун и Кашкадарьинской области – Дехканабад, всего 16 горных районов.

II зона – территория Республики Каракалпакстан, Бухарской, Навоийской, Сырдарьинской областей;

III зона – горно-равнинные, смешанные районы, все остальные области и районы республики.

К первой зоне относятся горные районы 7 областей республики. Именно эти районы выделяются в республике протеканием демографических процессов, демографическим положением, демографическим составом, строением земной поверхности, системой населенных пунктов и особенностью их размещения. Во вторую зону включены области, основная территория которых состоит из степей и пустынь. А третья зона охватывает равнины, оазисы и

долины. Кроме этого, нами проведено демографическое районирование. Целью районирования является более точный научный анализ территориальных особенностей демографических процессов, выявление их проблем.

Следовательно, демографическое районирование играет важную роль в изучении и оценке региональных особенностей демографических процессов и влияющих на них характерных социально-экономических факторов. Учеными республики проведено экономическое районирование областей, исходя из их географического расположения, социально-экономического развития, специализации. Отличие демогеографических районов от этих экономических районов в том, что в первом случае регионы выделяются, исходя из показателей воспроизводства, эффективности механического движения населения, различных типов состава населения, то есть по демографическим особенностям.

При разделении Узбекистана на демогеографические районы взяты за основу следующие критерии: 1) протекание демографических процессов (1989-2012 гг.); 2) численность городского населения и его изменения; 3) демографический состав населения; 4) динамика населения; 5) показатели плотности населения [1, 2]. Эти аспекты имеют большое значение в объединении областей республики в демогеографические районы, раскрытии развития демографических процессов под влиянием социально-экономических факторов и их территориальных особенностей. В этом плане следует подчеркнуть тот факт, что ряд ведущих для экономических районов факторов являются значимыми и для демографических районов. К примеру, в их ряд входят экономика-географическое положение, транспорт, система социальной инфраструктуры. Р.А. Убайдуллаева и О.Б. Ата-Мирзаев (2006) в исследовании демографических процессов и вопросов занятости населения поделили республику на 6 регионов [4]. Отличие предлагаемых нами демогеографических районов от этих регионов в том, что Сырдарьинская и Ташкентская области, а также город Ташкент определяются вместе как единый Центральный район. То же относится к Самаркандской и Джизакской областям, которые нами объединены в один демогеографический район.

Приводимые демогеографические районы в структурном плане также несколько отличаются от сети экономического районирования Узбекистана, предложенной профессором А. Салиевым (1995) [3]. Хотя области, входящие в состав этих демогеографических районов, значительно отличаются по социально-экономическому развитию, имеются основания для их обобщенного исследования по таким качествам, как воспроизводство населения, брачно-семейные отношения, образ и условия жизни. В частности, Республика Каракалпакстан и Хорезмская область, считающиеся самыми северными регионами республики и входящие в состав Нижне-Амударьинского демогеографического района, характеризуются сложной экологической ситуацией, что находит отражение в их социально-экономическом и демографическом развитии. Эколо-

гический фактор в этом районе обуславливает активизацию механического оттока населения, снижение показателей естественного движения, увеличение числа заболеваний и широкое распространение болезней. Однако по специальной шкале качественной оценки коэффициента естественного воспроизводства населения этот демогеографический район входит в число районов, население которых очень быстро увеличивается. Об этом свидетельствует тот факт, что естественный прирост населения этих двух регионов больше общегосударственных показателей, или выше 16%.

Второе место по величине после Нижне-Амударьинского демогеографического района занимает Нижне-Зарафшанский демогеографический район, объединяющий Бухарскую и Навоийскую области, большая часть территории которых по географическому расположению приходится на пустынную зону, а население – по региональному, национальному демографическому составу – практически одинаково. Сравнительно позднее создание (1982 г.) Навоийской области в составе этого демогеографического района ярко выражается в численности, плотности, степени освоения, структуре населения. Помимо этого, особенности специализации Навоийской области, наличие здесь промышленных городов, степень урбанизации (49,6%) и демографический состав несколько отличаются от населения древней Бухарской области. Но в обеих из них наблюдается постепенное снижение среднегодовых темпов воспроизводства населения, и это не в такой высокой мере отличается от республиканских общих показателей.

Сурхандарьинская и Кашкадарьинская области (Южный регион), территории которых непосредственно пересекаются с этими регионами и которые по социально-экономическому развитию несколько отличаются друг от друга, но по демографическому состоянию, традициям населения очень близки друг к другу, относятся к числу областей, вносящих весомый вклад в увеличение численности населения. Рост численности населения областей Южного региона за счет естественного воспроизводства связан с демографическим составом. А это свидетельствует о положительном демографическом развитии их населения, об усугублении проблем, связанных с вместимостью и демографической нагрузкой.

Не вполне уместно объединять по социально-экономическому развитию в единый экономический район Джизакскую и Самаркандскую области, однако особенности их демографического положения, размещения населения требуют их объединения в единый демогеографический район. Находящиеся в составе этих областей Булунгурский, Бахмальский, Фаришский и Галляаральский районы в настоящее время служат «мостом» в их объединении. В этом плане демографический район выделяется наличием здесь территорий с различным размещением населения и уровнем демографического развития.

Для анализа демографической ситуации к Ташкентской области и городу Ташкенту следует добавить Сырдарьинскую область, которая ближе к ним по воспроизводству, составу населения. В поль-

зу их объединения в единый Центральный демогеографический район свидетельствуют такие факторы, как размещение населения, транспортная система, наличие граничащих территорий. Население этого региона, имеющего высокое демографическое давление, по показателям плотности населения стоит только на втором месте после Ферганского демогеографического района. Данный демогеографический район полностью отражает в себе социально-демографическое и социально-экономическое развитие региона.

Ферганский демогеографический район, объединяющий Ферганскую, Андижанскую, Наманганскую области, которые схожи по состоянию промышленности, сельского хозяйства, транспорта, раз-

мещения системы социальной инфраструктуры, развития, демографического положения, давно признан экономическим районом. Район включает области с высокой плотностью населения, маленькой площадью, тяжестью демографической нагрузки.

Выводы. Таким образом, нахождение 65% населения областей республики в группе «очень быстрого воспроизводства» свидетельствует о своеобразии демографического развития, отсутствии возможности ближайшего начала «депопуляции», то есть процессов уменьшения численности населения. Но в случае сохранения современных демографических тенденций они приведут в перспективе сначала к простому, а в последующем – суженному воспроизводству населения.

Список использованных источников:

1. *Itogi Vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1989 goda. Chast IV, V, VI. – T., 1991. – С. 215, 99, 73. [Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 года. Часть IV, V, VI. – Т., 1991. – С. 215, 99, 73.]*
2. *Sotsialno-ekonomicheskoe polozhenie Respubliki Uzbekistan za 2011 god / Gosudarstvennyi Komitet po statistike Respubliki Uzbekistan. – T., 2012. [Социально-экономическое положение Республики Узбекистан за 2011 год / Государственный Комитет по статистике Республики Узбекистан. – Т., 2012.]*
3. *Soliev A. Iqtisodiy va izhtimoiy geografiyaning dolzarb masalalari. – T., 1995. – S. 15 [Солиев А. Иқтисодий ва ижтимоий географиянинг долзарб масалалари. – Т., 1995. – С. 15].*
4. *Ubaidullaeva R., Ata-Mirzaev O., Umarova N. Uzbekiston demografik zharayonlari va akholi bandligi. – T., 2006. – S. 95. [Убайдуллаева Р., Ата-Мирзаев О., Умарова Н. Ўзбекистон демографик жараёнлари ва аҳоли бандлиги. – Т., 2006. – С. 95].*

Summary

Zulkhumor Tojjeva. DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT OF REGIONS OF UZBEKISTAN AND DEMOGEOGRAPHIC ZONING.

The issue of demogeographic zoning in Uzbekistan were studied, considering the demographic development of the regions in the years of independence. For the population of the country, in recent years, the first, second and third child are the result of needs and desires, a sharp decline of a quantity of the next following children, in most cases, can be reasoned that the customs and traditions are gradually adapting to the new economic relations. For this purpose, we have divided the country into three regions – mountainous, desert and mixed. Scientific analysis of demographic processes in these areas allows to reveal the demographic capacity, a condition associated with an increase or decrease in population.

The first zone includes the mountainous areas of seven regions of the Republic. The second zone includes the areas, which mainly consist of steppes and deserts. A third zone covers the flat lands, oases and valleys. Demographic zoning plays an important role in the study and evaluation of regional characteristics of demographic processes and specific socio-economic factors affecting those processes.

The following criteria were taken as a basis at dividing Uzbekistan on demogeographic areas: 1) progression of demographic processes (1989-2012); 2) the size of the urban population and its variation; 3) the demographic composition of the population; 4) the dynamics of the population; 5) density of population.

R.A. Ubaidullaeva and O.B. Ata-Mirzaev (2006), in a study of demographic processes and employment issues, have divided the Republic into 6 regions. In structural terms, suggested demogeographic areas are different from the network of economic zoning of Uzbekistan, proposed by Professor A. Saliev (1995).

Sixty-five percent of the population of the Republic is a group of the "very rapid reproduction", it demonstrates the specificity of demographic development, lack of possibility for the beginning of the next "depopulation", i.e. processes decreasing the population. However, the maintenance of demographic trends, in perspective, will lead, at the first term, to the simple, and consequently – the narrow reproduction of the population.

Key words: value, highland, desert, mixed, zoning, demography, depopulation, reproduction of the population.

УДК 314.145

Оксана Романів, Олена Самчук

РЕПРОДУКТИВНА ТА ШЛЮБНА ПОВЕДІНКА НАСЕЛЕННЯ РІВНЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті представлено результати дослідження шлюбної та репродуктивної поведінки населення Рівненської області. Наведено характеристику динаміки та територіальних відмінностей показників шлюбності й розлучуваності, визначено коефіцієнт стійкості сімей для адміністративних районів. Проаналізовано тенденції зміни основних показників дітородної активності населення, встановлено їх взаємозв'язок із статевो-віковою структурою населення. Виявлено структурні зрушення у репродуктивній та шлюбній поведінці населення, продемонстровано їх відмінності по адміністративних районах області.

Ключові слова: репродуктивна поведінка, шлюбна поведінка, демографічна ситуація, статевो-вікова структура населення, народжуваність, шлюбність, розлучуваність.

Оксана Романів, Елена Самчук. РЕПРОДУКТИВНОЕ И БРАЧНОЕ ПОВЕДЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ РОВЕНСКОЙ ОБЛАСТИ. В статье представлены результаты исследования брачного и репродуктивного поведения населения Ровенской области. Дана характеристика динамики и территориальных отличий показателей заключения браков и разводов, определен коэффициент устойчивости семей для административных районов. Проанализированы тенденции изменения основных показателей детородной активности населения, установлена их взаимосвязь с половозрастной структурой населения. Определены структурные сдвиги репродуктивного и брачного поведения населения, продемонстрированы их различия по районам области.

Ключевые слова: репродуктивное поведение, брачное поведение, демографическая ситуация, половозрастная структура населения, рождаемость, брачность, разводимость.

Oksana Romaniv, Olena Samchuk. THE REPRODUCTIVE AND MARRIAGE BEHAVIOUR OF THE POPULATION OF THE RIVNE REGION. The article presents the results of the study of the reproductive and marriage behaviour of the population in the Rivne region. It characterizes the dynamics and territorial differences of the rates of marriage and divorces and defines the coefficient of the stability of families for administrative regions. In addition to that the analysis of the trends of the changes of the main indexes of the reproductive activities of the population is given and is linked to the gender and age structure of the population. As a result there were structural shifts of the reproductive and marriage behaviour elicited; their differences among the regions of the oblast were demonstrated.

Key words: reproductive behaviour, marriage behaviour, demographic situation, gender and age structure, birth rates, marriage rates, divorce rates..

Постановка наукової проблеми та її значення. Поведінка людини переважно є результатом низки усвідомлюваних дій – вчинків, які виступають специфічним видом розумово-вольової діяльності людини й водночас – формою вираження ставлення людини до середовища, в якому вона перебуває. Більшість демографічних процесів – це результат індивідуальних рішень людей, які вони приймають, свідомо оцінюючи соціально-економічні трансформації, що відбуваються у суспільстві. Тому при розробці заходів регіональної демографічної та соціальної політики необхідно брати до уваги результати дослідження факторів шлюбної та репродуктивної поведінки населення, а також враховувати їх територіальні відмінності.

Шлюбна та репродуктивна поведінки населення Рівненської області досі залишаються недостатньо вивченими, оскільки у працях науковців демографічні проблеми області переважно розглядаються в загальному й у порівнянні з іншими регіонами України. Показники демовідтворення населення Рівненщини – одні з найкращих в країні, але демографічна ситуація в межах області має значні територіальні відмінності, що актуалізує дослідження демографічної поведінки населення на субрегіональному та локальному рівнях.

Аналіз попередніх досліджень. Роботи щодо проблем шлюбної та репродуктивної поведінки населення України підготовлені С. Аксьоновою, О. Грішнвою, І. Курило, Е. Лібановою,

І. Прибутковою, У. Садовою, В. Стешенко та іншими авторам. Ґрунтовне вивчення шлюбу, сім'ї, дітородних орієнтацій та народжуваності в Україні здійснене у Інституті демографії та соціальних досліджень НАНУ, результати наукових пошуків викладені у монографіях [2], [5]. Саме ці праці склали методологічну основу для проведення наших досліджень на матеріалах Рівненської області.

Шлюбна поведінка – це система дій та відносин, що опосередковують вступ у перший і повторні шлюби, розлучення та овдовіння. Шлюбну поведінку населення детермінують національні традиції та звичаї, соціально-культурні норми. Вона має юридичні, економічні, соціальні, релігійні та інші аспекти.

Репродуктивну поведінку визначають як систему поведінкових актів, що зумовлюють народження або відмову від народження дитини будь-якої черговості, у шлюбі або поза шлюбом. Серед факторів, які впливають на репродуктивну поведінку населення, більшість дослідників наводять жіночу зайнятість, рівень освіти населення, релігійність, матеріальний добробут сім'ї, принципи сімейної політики, соціально-економічну та політичну стабільність.

Питання взаємозв'язку шлюбної та репродуктивної поведінки населення є дискусійним, хоча більшість авторів вказують на їх взаємообумовленість. Вік вступу в шлюб, міцність шлюбів, поширеність альтернативних варіантів шлюбу впливають на рівень народжуваності через низку факторів, насамперед через тривалість ефективного дітородного періоду. Але водночас обґрунтованим виглядає й висновок, що шлюбність на сучасному етапі не можна

вважати суттєвим фактором впливу на народжуваність, оскільки спостерігається трансформація традиційної моделі шлюбної поведінки. Результатом цієї трансформації є поширення бездітних шлюбів, зростання позашлюбної народжуваності. Ми схилиємося до думки, що «відхід від жорсткого поєднання шлюбної та репродуктивної поведінки і, відповідно, жорсткої детермінації між процесами шлюбності й народжуваності на сучасному етапі соціально-демографічної еволюції, не означає їх взаємоізоляваності, відсутності взаємозв'язку та взаємовпливу, хоча ці зв'язки стають більш складними і неоднозначними» [2, с. 167]. Отже, шлюбна та репродуктивна поведінка населення ускладнюється, урізноманітнюються стилі й форми демографічної поведінки, що підвищує актуальність її дослідження на регіональному рівні.

Формулювання мети та завдань статті. Метою даного дослідження є встановити особливості й напрями трансформації сучасної шлюбної та репродуктивної поведінки населення Рівненської області в контексті змін демографічних процесів, виявити територіальні відмінності показників, що характеризують шлюбну та репродуктивну поведінку населення, вказати на фактори, що спричиняють такі відмінності.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. Шлюбна поведінка населення розкривається через аналіз процесів укладання та припинення шлюбів у регіоні. Зміни рівня шлюбності у динаміці мають хвилеподібний характер. Простежується істотне зменшення загального коефіцієнта шлюбності у високосні роки, що можна пояснити упередженим ставленням населення до укладання шлюбу у ці роки. Піки шлюбності відзначаються в роки, що передують високосним, а також проявляються в наступному році після високосного внаслідок відкладання шлюбу. У довгостроковій перспективі для шлюбності характерна загальна тенденція до спаду, а для розлучуваності – до повільного зростання. Поступово стираються відмінності у рівні шлюбності населення Рівненської області та України. Та навіть в умовах зниження загального коефіцієнта шлюбності область все ж має вищі показники шлюбності і нижчі показники розлучуваності, ніж по Україні.

На тлі дещо вищого рівня шлюбності у області спостерігається збільшення народжень дітей поза шлюбом. Якщо у 1990 році лише 5,9% від загальної кількості новонароджених були народжені жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі, то у 2013 році їх частка зросла до 9,6%. У містах позашлюбні новонароджені становлять вищу частку (10,2%) порівняно з селами (9,2%). Але неухильна тенденція до зростання позашлюбних народжень спостерігається і у містах, і у селах. Таким чином, припускаємо, що зростає питома вага шлюбних пар, які офіційно не реєструють своїх стосунків.

Шлюбна поведінка населення залежить від співвідношення чисельності різних груп шлюбоздатного населення, насамперед шлюбних партнерів різних статей, оскільки відповідно до Сімейного кодексу України шлюб – це сімейний союз жінки та чоло-

віка. У Рівненській області на початок 2014 року на 1000 жінок припадало 902 чоловіки, показник зростає і є вищим, ніж в середньому по Україні. Найбільш збалансований статевий склад населення північних районів області: Володимирецького (984 чоловіки на 1000 жінок), Рокитнівського та Сарненського (973). Найбільші диспропорції між чисельністю чоловіків та жінок – у містах області, особливо у м. Острог (779), а також на півдні регіону у Здолбунівському (868), Гошанському (875), Радивилівському (876), Демидівському (877) районах.

Збалансування чисельності представників різних статей у міському населенні припадає на вікову групу 15-19 років. А для сільського населення перевищення чисельності чоловіків над жінками спостерігається для всіх груп репродуктивного віку жінок. Лише з вікової групи 50-54 роки для сільського населення встановлюється приблизно рівна пропорція чисельності потенційних шлюбних партнерів різних статей. Спостерігається тенденція поглиблення диспропорцій між чисельністю чоловіків та жінок у старшому віці, коли жінки чисельно переважають, що пояснюється довшою тривалістю життя жінок. І в містах, і в селах середній вік жіночого населення вищий, ніж у чоловіків. Зауважимо, що міському населенню характерне поглиблення демографічного старіння, а сільське населення області, навпаки, омолоджується.

У Сімейному кодексі України шлюбний вік для чоловіків та жінок встановлено з 18 років. Крім того, передбачено, що за заявою особи, яка досягла 16 років, за рішенням суду їй може бути надано право на шлюб, якщо буде встановлено, що це відповідає її інтересам. Нижня вікова межа вступу у шлюб юридично не лімітована. Питома вага населення шлюбоздатного віку в області становить близько 72%, серед міського населення цей показник дещо вищий (75%), а серед сільського – нижчий (70%). Найменша частка населення шлюбоздатного віку у Рокитнівському, Володимирецькому, Березнівському, Сарненському, Зарічненському та Дубровицькому районах, які межують між собою на півночі області.

Населення Рівненщини вступає у перший шлюб у віці, приблизно на один рік молодшому, ніж в середньому по Україні. Загальною є закономірність, що вік вступу в перший шлюб нижчий у жінок, ніж у чоловіків. В середньому чоловіки області вперше вкладають шлюб у віці 25,8 років, а жінки – у 23,2 роки. У містах середній вік вступу в перший шлюб для обох статей вищий, ніж у селах, приблизно на один рік.

Інтенсивність шлюбності в окремих вікових групах різна. Найвищий коефіцієнт шлюбності за першими шлюбами – у віковій групі 20-24 роки (рис. 1). Пік повторних шлюбів припадає на вікову категорію 30-34 роки. Щодо повторних шлюбів, значимо таке: вдови-жінки одружуються повторно частіше, ніж вдівці-чоловіки, а серед розлучених, хто уклав шлюб повторно, чоловіків більше, ніж жінок.

Порівняння повікових коефіцієнтів шлюбності за останні 5 років показало, що в розподілі шлюбів за віком наречених спостерігається скорочення частки

ранніх шлюбів, але водночас зростає частота укладання перших шлюбів у старших вікових категоріях (30-34 роки і старше). Підвищення середнього віку вступу у перший шлюб призводить до зростання чисельності осіб репродуктивного віку, які ніколи не

перебували у шлюбі. Особливо це помітно у містах. Така зміна шлюбної структури населення не сприяє поліпшенню демографічної ситуації, але забезпечує резерв для демографічного зростання.

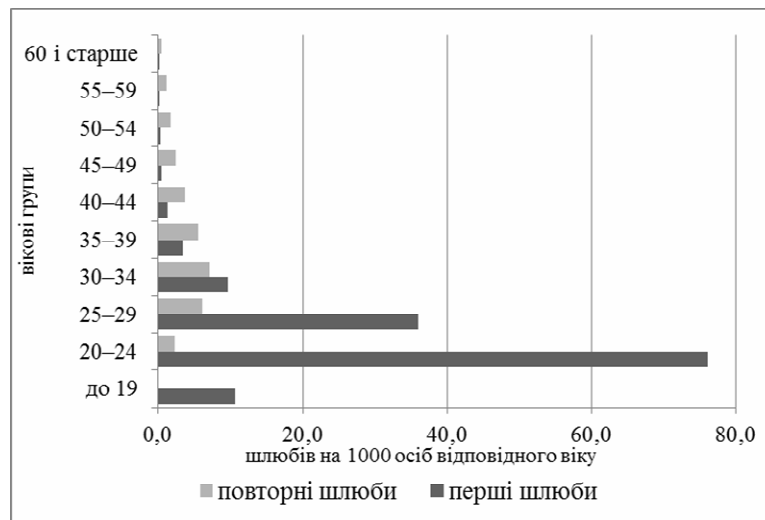

Рис. 1. Повікові коефіцієнти шлюбності у 2013 році (обчислено за [4])

По території області показники шлюбності слабо диференційовані, хоча в цілому в містах (за винятком м. Острога) є вищими. Найвищий показник шлюбності у 2013 році у Рівненському районі (близько 9 шлюбів на 1000 осіб наявного населення). Найнижчі показники шлюбності (4-6 шлюбів на 1000 осіб наявного населення) у Млинівському, Демидівському, Дубенському, Радивилівському, Острозькому та Зарічненському районах. За винятком двох останніх, ці райони розташовані на півдні області і межують між собою. Такий просторовий розподіл показника шлюбності був характерний й впродовж тривалого ретроспективного періоду.

При незначних відмінностях між містом і селом у шлюбності, показник розлучуваності у сільській місцевості у два рази менший, ніж у містах. Найнижча розлучуваність у північних районах, які є сусідніми між собою: Зарічненському, Березнівському, Рокитнівському, Дубровицькому та Володимирецькому. Найбільше розлучаються шлюбні пари у містах Кузнецовськ, Дубно, Рівне та у Здолбунівському і Рівненському районах. Вищий рівень шлюбності та розлучуваності населення у містах засвідчує поширеність в урбанізованому середовищі такої моделі шлюбної поведінки, що передбачає доволі легкий вступ у шлюб і легкий розрив шлюбних відносин.

Узагальнюючою характеристикою шлюбної поведінки населення є коефіцієнт стійкості сімей, який визначається як відношення кількості укладених шлюбів до кількості розлучень. Стійкість сімей у Рівненській області є вищою, аніж по Україні в цілому (рис. 2). Оскільки показники розлучуваності та шлюбності, на підставі яких обчислювався коефіцієнт, мають хвилеподібну динаміку, то така ж поведінка характерна й для коефіцієнта стійкості сімей. Зниження цього коефіцієнта спостерігається саме у високосні роки. Лінії тренду, побудовані для графіків

на рис. 2, вказують на те, що в короткостроковій перспективі очікується зниження коефіцієнту стійкості сімей як в Рівненській області, так і в Україні в цілому.

У просторовому відношенні коефіцієнт стійкості сімей досить чітко диференціюється (рис. 3). Найміцніші сім'ї у північних районах, у яких ми уже відзначали найбільш збалансований статевий склад населення та меншу питому вагу населення шлюбоздатного віку.

Розглянемо особливості репродуктивної поведінки населення Рівненської області крізь призму показників народжуваності. Загальний коефіцієнт народжуваності у 2013 році становив 15,1‰ і був найвищим серед областей України. З рис. 4 видно, що показник у області скорочувався з початку 1990-х років і досягнув найнижчого значення 11,3‰ у 2001 році. З 2002 року переважає загальна тенденція до зростання народжуваності з незначними спадами, що спостерігалися циклічно кожні 2-3 роки – у 2005, 2007, 2010 та 2013 роках (рис. 4).

Ще однією з особливостей репродуктивної поведінки населення Рівненської області є поширеність однодітності й бездітності сімей. Рівень народжуваності залишається недостатнім для забезпечення простого відтворення населення, оскільки сумарний показник народжуваності менший за нормативне значення 2,2. Сумарний показник народжуваності підвищується з 2001 року (рис. 4).

У 2012 році він сягнув свого максимуму за часи незалежності України – 2,082 народжень на 1 жінку фертильного віку. Але у 2013 році показник значно знизився до 1,998.

Впродовж останніх двох десятиліть фіксується вищий рівень народжуваності у сільській місцевості, порівняно з містом. Хоча наприкінці 1980-х та на початку 1990-х років тенденція була зворотною. Так,

ще у 1990 році загальний коефіцієнт народжуваності для міського населення області становив 17,2 ‰, а для сільського – 14,5‰. У 2013 році ситуація проти-

лежна: у містах цей коефіцієнт 13‰, а у сільській місцевості 17,0‰.

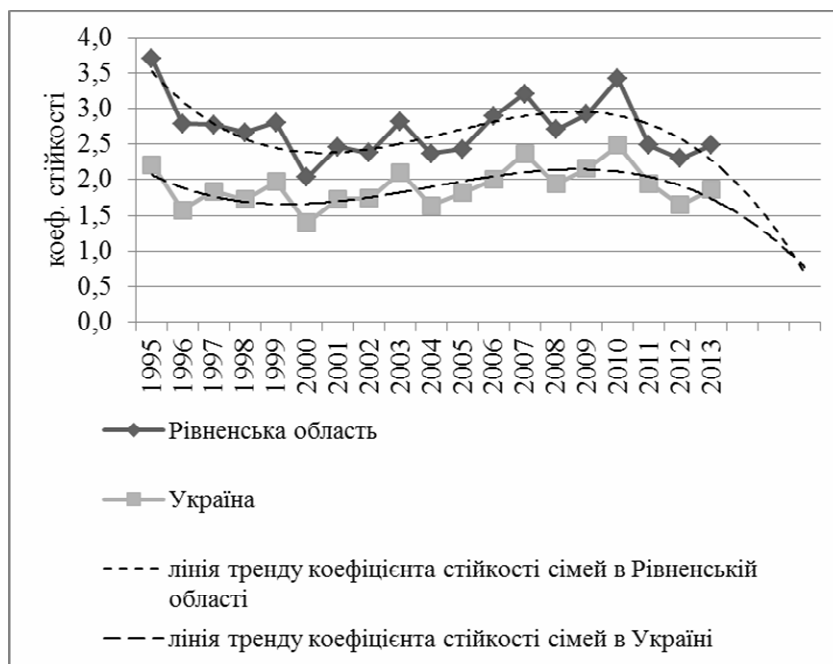

Рис. 2. Коефіцієнт стійкості сімей (обчислено за [3, 4])

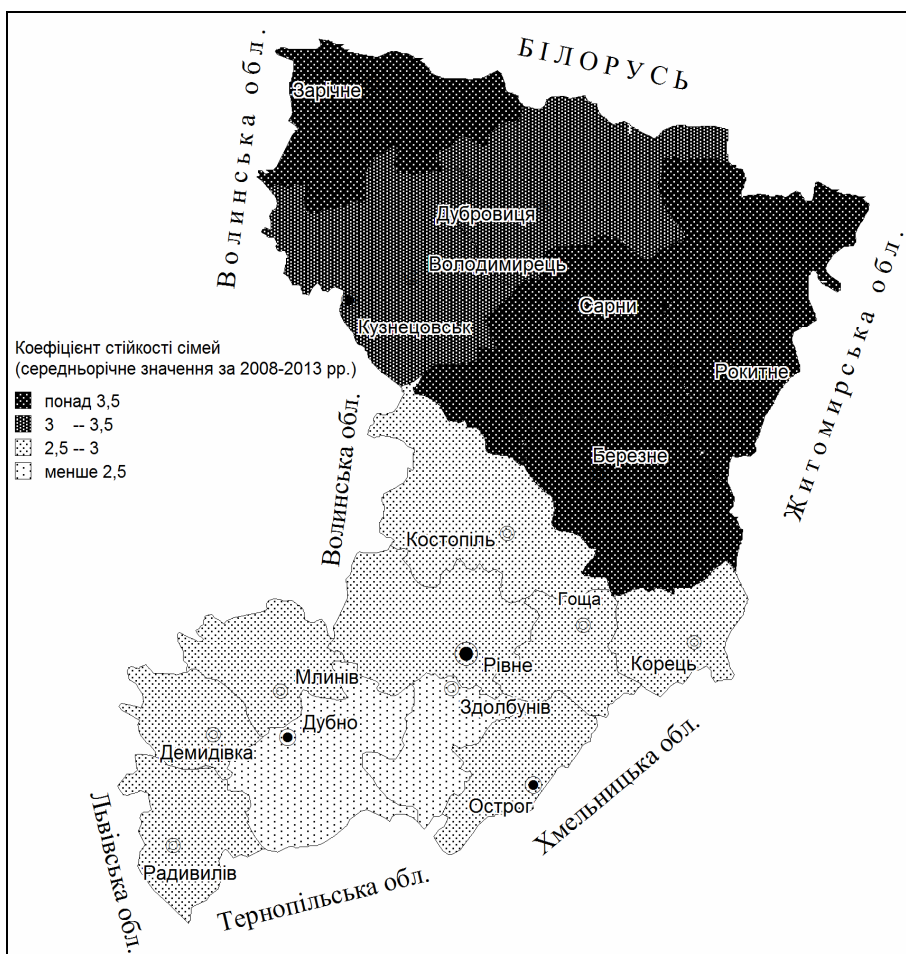

Рис. 3. Коефіцієнт стійкості сімей Рівненської області у 2013 році

Рис. 4. Показники народжуваності у Рівненській області (побудовано за [1])

Науковцями доведено взаємозв'язок вищих показників народжуваності із нижчим рівнем освіти жінок. За даними перепису населення 2001 року в Рівненській області серед жінок фертильного віку вищу освіту мали у містах 22%, а в селах – лише 9%. Ймовірно, що різниця між цими показниками дещо згладилася у останні роки завдяки зростанню доступності вищої освіти для сільських жителів. Але й надалі жінки у містах мають більше можливостей для самореалізації поза межами сім'ї, тому вони менше орієнтовані на материнство, їх види діяльності більш диверсифіковані, що приводить до зменшення потреби у дітях. Отже, ми припускаємо, що різниця між показниками народжуваності у містах та селах області пояснюється саме різницею в освітньому рівні жінок. Але внаслідок відсутності актуальних статистичних даних щодо освітнього рівня населення, немає змоги перевірити правильність цього припущення.

Спостерігаються значні територіальні відмінності загального коефіцієнта народжуваності (рис. 5). У 2013 році він був найнижчим у містах Острог (9,4‰), Рівне (11,9‰), Дубно (12,4‰), а також у Демидівському (11,5‰), Млинівському (12‰), Дубенському (12,3‰) районах. Показники тут незначно відхиляються від середнього по Україні значення коефіцієнта народжуваності, який у 2013 році становив 11,1‰. Таким чином, високий коефіцієнт народжуваності для області в цілому утримується за рахунок значно вищих показників у північних районах – Рокитнівському (23,3‰), Володимирецькому (21,3‰), Березнівському (19,9‰) та інших (рис. 5).

Районам з найвищими показниками народжуваності притаманний більш молодий склад населенням за віком та найвищі показники стійкості сімей. Як видно з рис. 5, спостерігається також зв'язок між статевим складом населення та народжуваністю: чим більш збалансоване населення за статевим складом – тим вищим є рівень народжуваності у районі (коefficient

цієнт кореляції +0,82).

Дітородна активність жіночого населення області вища, ніж в середньому по Україні. Коефіцієнти народжуваності за віком матері у Рівненській області практично у всіх вікових категоріях жінок у 1,4 рази вищі.

Середній вік матері по області становить 26,7 років. З рис. 6 видно, що найбільша дітородна активність спостерігається у жінок у віці від 21 до 31 року. Але відбуваються структурні зрушення у бік підвищення віку матері, що видно навіть при порівнянні показників за останні кілька років. Краще ці зрушення помітно для показників народження першої дитини (рис. 7), появу якої жінки схильні відкладати на більш старший вік.

Чіткіше структурні зрушення у повікових коефіцієнтах народжуваності проявляються при порівнянні показників за більш тривалий період. Коефіцієнт народжуваності для жінок, молодших 20 років, становив у 1990 році 47,9 новонароджених на 1000 жінок вікової групи, а до 2013 року показник знизився майже вдвічі, до 26,9 новонароджених на 1000 жінок вікової групи. За період 1990-2013 рр. скоротився коефіцієнт народжуваності у віковій групі 20-24 роки (з 207,8 до 126,1 новонароджених на 1000 жінок вікової групи). Натомість відбулося зростання повікових коефіцієнтів народжуваності для жінок, що старші 30 років. З одного боку більш пізнє народження дітей має деякі перестороги з боку фізіології, проте створює умови для соціально відповідального материнства і батьківства.

Отже, для Рівненської області, як і для України в цілому, характерне зниження дітородної активності у молодших вікових групах жінок та зростання – у старших вікових групах, що корелює із раніше зазначеними тенденціями до зменшення кількості ранніх шлюбів та підвищення віку укладання шлюбу.

Зменшення народжуваності у вікових групах

до 30 років, як і збільшення середнього віку вступу в перший шлюб, переважно пояснюють зростанням вимог у населення до життєвих благ та орієнтацією молоді на високий соціальний статус. І чоловіки, і жінки спочатку прагнуть здобути освіту, утвердитись у професійній сфері, а лише тоді облаштовувати сімейне життя.

Для перевірки справедливості цих тверджень для населення Рівненської області проаналізуємо взаємозв'язок дітородної активності із показниками ринку праці. Спостерігається обернений зв'язок се-

редньої гістоти між показниками безробіття та народжуваності по районах (коефіцієнт кореляції -0,47). Отже, в умовах вищого безробіття народжуваність населення часто є нижчою. В умовах невпевненості у завтрашньому дні зростає відчуття відповідальності за прийняті рішення, тому людина схильна відкласти зміни у своєму сімейному статусі та народження дітей до того часу, поки реалізується як фахівець та досягне певного рівня стабільності матеріального добробуту.

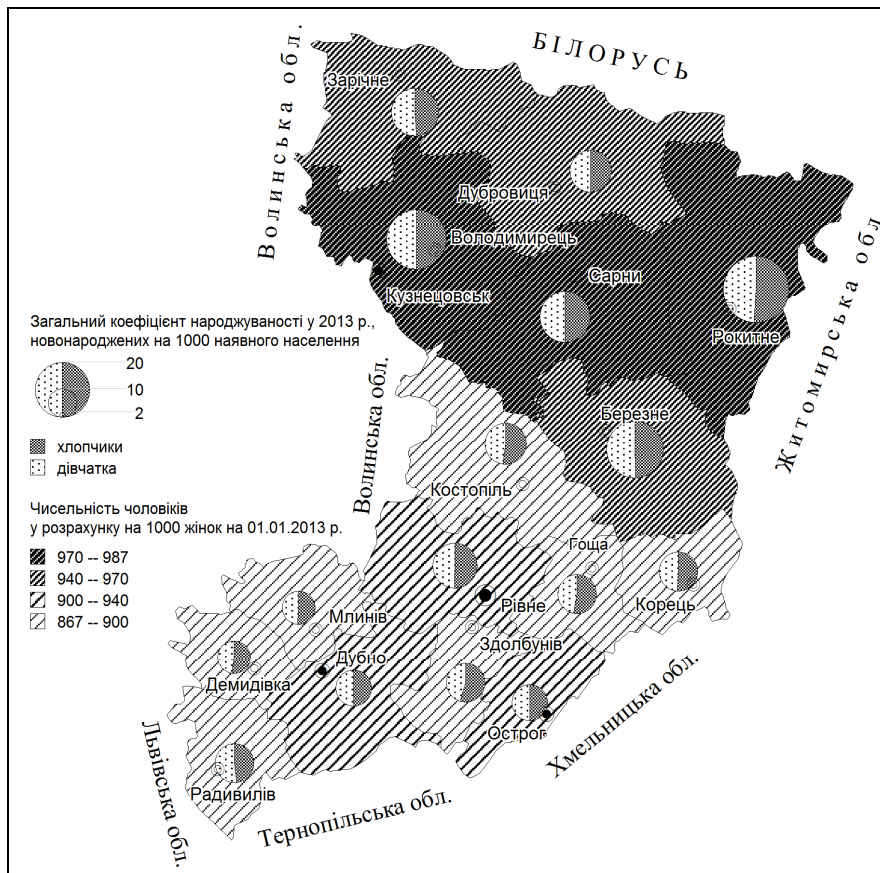

Рис. 5. Взаємозв'язок статевого складу населення та народжуваності (побудовано за [4])

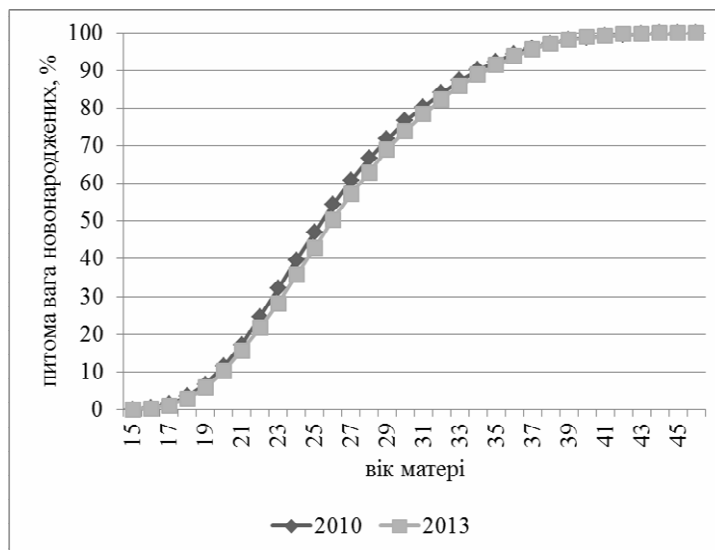

Рис. 6. Частка народжених, накопичених до певного віку матері (побудовано за [1, 4])

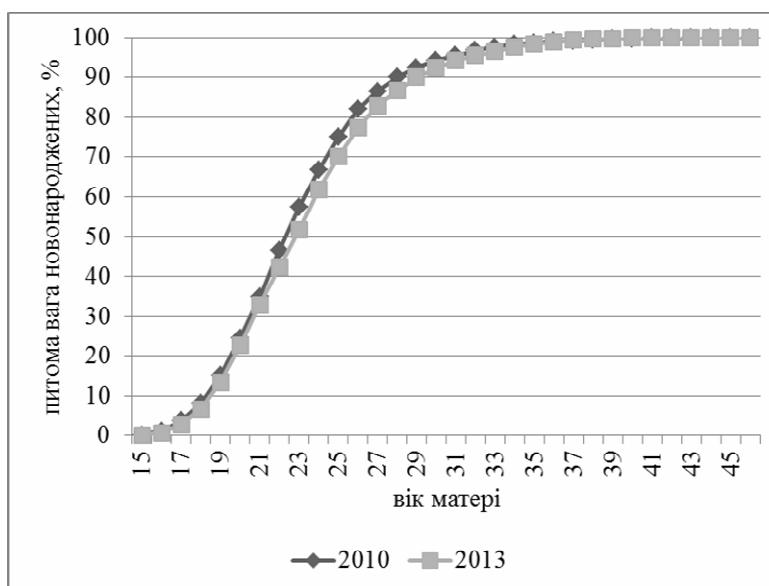

Рис. 7. Частка народжених перших дітей у сім'ї, накопичених до певного віку матері (побудовано за [1, 4])

Прослідкуємо взаємозв'язок народжуваності із безробіттям жіночого населення у окремих вікових групах. Визначений за методологією МОП рівень безробіття жінок в області у 2013 році становить 8,8%. Найвищий цей показник (26,1%) у віковій групі жінок до 24 років, на яку в області припадає найбільша частка новонароджених дітей. Таким чином, молоді жінки період вимушеної професійної бездіяльності часто використовують для народження та виховання дитини. Найнижчий рівень жіночого безробіття у вікових групах 25-29 та 30-34 років (відповідно 2,9% і 4,2%). Саме для цих вікових груп зафіксовано підвищення у динаміці показників шлюбності та народжуваності. Отже, високий рівень жіночого безробіття у молодому віці та зростання економічної активності жінок з віком не стає перешкодою для створення сім'ї та народження дітей при наявності відповідних ціннісних орієнтацій у жінок.

У дослідженні [2, с. 261] підкреслюється неоднозначність та суперечливість характеру взаємозв'язку рівня доходу населення та дітородної активності. В цілому в Україні, рівень матеріального добробуту сім'ї не сприяє зростанню народжуваності. Наші спостереження підтверджують цю закономірність й для Рівненської області. Коефіцієнт кореляції між народжуваністю та рівнем заробітної плати по районах Рівненської області близький до нуля. Зауважимо, що Рівненська область впродовж більше десяти років разом із Закарпатською областю утримують лідерство в Україні за коефіцієнтом загальної народжуваності, але за показником заробітної плати не входить навіть у першу десятку регіонів України.

Висновки. Отже, до найхарактерніших структурних зрушень у шлюбній та репродуктивній поведінці населення Рівненської області належать: збільшення середнього віку вступу до першого шлюбу та середнього віку матері; тенденції до зниження показників шлюбності, підвищення розлучуваності та зниження стійкості сімей; збільшення питомої ваги

осіб репродуктивного віку, що не перебувають у шлюбі; зростання безшлюбного материнства та поширення альтернативних варіантів організації сімейного життя, а саме – незареєстрованих шлюбів; зростання народжуваності, але недостатність її рівня для забезпечення простого відтворення населення; поступове зменшення концентрації дітонароджень у молодших вікових групах жінок та трансформація репродуктивної поведінки у бік постаріння матерів, що відповідає загальноєвропейським тенденціям і сприяє формуванню соціально відповідального батьківства.

У територіальному відношенні найбільшими деформаціями у шлюбно-сімейній сфері характеризується населення міст та південних районів області. І навпаки, у північних районах області, що мало урбанізовані та менш промислово розвинені, збережені орієнтації на більш ранні шлюби, вищу народжуваність та стабільність сімей.

Порівняння просторової диференціації показників репродуктивної та шлюбної поведінки вказує на те, що в Рівненській області попри всі трансформаційні зміни, традиційні форми шлюбу та сім'ї, звичаї сімейного життя значною мірою збережені, вплив шлюбної поведінки на репродуктивну поведінку є істотним. Підвищення рівня шлюбності та вищий рівень стійкості сімей залишається фактором, який зумовлює підвищення народжуваності.

В цілому слід констатувати, що на теренах Рівненщини поступово приживаються моделі шлюбної та репродуктивної поведінки, які характерні для більшості європейських країн. Але більш ранній вік вступу населення області у шлюб є свідченням вищої сімейної орієнтованості населення та поширення традиційної моделі репродуктивної поведінки, спрямованої на потребу у народженні більшої чисельності дітей. Отже, у області збереглися ціннісні орієнтації на більш багатодітні сім'ї. Очевидно, саме такі дітородні настанови, передані з попередніх поколінь,

а також сформовані під впливом досить високої релігійності населення області, чинять суттєвий вплив на репродуктивну поведінку населення, оскільки фактори матеріального становища та економічної активності населення вирішального впливу на показники народжуваності не мають.

Місце проживання, економічні та соціально-демографічні чинники мають суттєвий вплив на репродуктивну та шлюбну поведінку населення Рівненської області. Тому сімейна і пронаталістська політика у області повинна мати індивідуальні риси в окремих районах, які би враховували територіальні відмінності у шлюбній та репродуктивній поведінці населення.

Одним з головних напрямів подолання негативних тенденцій в шлюбно-сімейних процесах є збереження і відновлення здорових шлюбно-сімейних традицій, формування сімейно-дружньої політики на ринку праці, підвищення рівня життя і поліпшення соціально-економічного становища

всього населення, а не лише молоді. Тому зростання середнього віку вступу в перший шлюб слід було би врахувати у демографічній та соціальній політиці, оскільки державні соціальні програми орієнтовані здебільшого на молоді сім'ї.

Зміцнення шлюбів матиме позитивний вплив як на загальну демографічну ситуацію (зменшиться чисельність самотніх осіб репродуктивного віку та кількість неповних сімей), так і на рівень народжуваності. Регіональна демографічна політика щодо народжуваності має поєднувати заходи, метою яких є усунення перепон для реалізації наявних у населення Рівненської області досить високих дитородних установок, створення умов для задоволення існуючої потреби в дітях. Але всі ініціативи у демографічній сфері матимуть успіх лише при умові стабілізації соціально-економічної ситуації, підвищення рівня життя населення, здійснення реальних кроків у розвитку соціальної інфраструктури регіону.

Список використаних джерел:

1. *Holovne upravlinnia statystyky u Rivnenskkii oblasti [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.rv.ukrstat.gov.ua/> [Головне управління статистики у Рівненській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rv.ukrstat.gov.ua/>].*
2. *Naselennia Ukrainy. Narodzhuvanist v Ukraini u konteksti suspilno-transformatsiinykh protsesiv / Instytut demografii ta sotsialnykh doslidzhen NAN Ukrainy. – K.: ADEF-Ukrayina, 2008. – 288 s. [Населення України. Народжуваність в Україні у контексті суспільно-трансформаційних процесів / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 288 с.]*
3. *Ofitsiyniy sait Derzhavnogo komitetu statystyky Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrstat.gov.ua/> [Офіційний сайт Державного комітету статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>].*
4. *Statystychnyi shchorichnyk Rivnenskoï oblasti za 2013 rik / za red. Moroza Yu.V. – Rivne, 2014. – 464 s. [Статистичний щорічник Рівненської області за 2013 рік / за ред. Мороза Ю.В. – Рівне, 2014. – 464 с.]*
5. *Shliub, simia ta ditorodni oriientatsii v Ukraini / Instytut demografii ta sotsialnykh doslidzhen NAN Ukrainy. – K.: ADEF-Ukrayina, 2008. – 256 s. [Шлюб, сім'я та дитородні орієнтації в Україні / Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України. – К.: АДЕФ-Україна, 2008. – 256 с.]*

Summary

Oksana Romaniv, Olena Samchuk. THE REPRODUCTIVE AND MARRIAGE BEHAVIOUR OF THE POPULATION OF THE RIVNE REGION.

The comparison of the spatial differentiation of the indexes of the reproductive and marriage behaviour points to the fact that in the Rivne region, the influence of the marriage behaviour upon the reproductive behaviour is substantial. The models of the marriage behaviour characteristic to most European countries are being adopted in the Rivne region. However, the lower age of marriage is a testimony of a higher orientation of the population on the establishment of a family and the spread of the traditional model of reproductive behaviour. The most characteristic structure shifts of the marriage and reproductive behaviour of the population of the Rivne region include the rise of the average first-marriage age, the trends of the fall of the marriage rates and the rise of the divorce rates, the spread of extramarital childbirths and unregistered marriages, the rise of average mothers' age.

The population of cities and the rural areas of the southern part of the region are characterized with the biggest deformations in reproductive and marriage behaviour. And the other way around, in regions with low rates of urbanization and less developed industrial production (the north of the region), the gender structure of the population in the marriage age is more balanced, and orientation on earlier marriages, higher birth rates and higher family stability is preserved.

Family and pro-natalic policies must have individual features in every region, which would take into account the territorial differences in the marriage and reproductive behaviour of the population.

Key words: reproductive behaviour, marriage behaviour, demographic situation, gender and age structure, birth rates, marriage rates, divorce rates.

УДК 376.1/.22:379.85(477)

Олександр Бейдик, Олеся Топалова

ВПРОВАДЖЕННЯ ІНКЛЮЗИВНИХ ПРОГРАМ З ТУРИЗМУ В ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ТА ПОЗАШКІЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ УКРАЇНИ

Розглянуто питання впровадження інклюзивних програм з туризму в загальноосвітніх та позашкільних закладах України, що обумовлено створенням інклюзивних груп в освіті, туризмі, фізичній культурі, спорті для самореалізації, адаптації, фізичної та соціально-психологічної реабілітації, проведення змістовного дозвілля, участі в туристських заходах дітей з функціональними обмеженнями. Особлива увага приділяється проблемам та перспективам створення єдиного туристського простору для дітей-інвалідів, дітей різних спеціалізованих груп здоров'я та здорових дітей.

Ключові слова: дитина-інвалід, інклюзивне навчання, інклюзивна програма, інклюзивна група, туристський простір, соціально-психологічна реабілітація, безбар'єрне середовище.

Александр Бейдик, Олеся Топалова. ВНЕДРЕНИЕ ИНКЛЮЗИВНЫХ ПРОГРАММ ПО ТУРИЗМУ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ И ВНЕШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ УКРАИНЫ. Рассмотрены вопросы внедрения инклюзивных программ по туризму в общеобразовательных и внешкольных заведениях Украины, что обусловлено созданием инклюзивных групп в образовании, туризме, физической культуре, спорте для самореализации, адаптации, физической и социально-психологической реабилитации, проведения содержательного досуга, участия в туристских мероприятиях детей с функциональными ограничениями. Особое внимание уделяется проблемам и перспективам создания единого туристского пространства для детей-инвалидов, детей специальных групп здоровья и здоровых детей.

Ключевые слова: ребенок-инвалид, инклюзивное обучение, инклюзивная программа, инклюзивная группа, туристское пространство, социально-психологическая реабилитация, безбарьерная среда.

Alexander Beydik, Olesya Topalova. IMPLEMENTATION OF INCLUSIVE TOURISM PROGRAMS IN GENERAL EDUCATION AND NON-FORMAL INSTITUTIONS OF UKRAINE. The article discusses the relevance of implementing inclusive programs for tourism in general and non-school institutions of Ukraine, due to the creation of inclusive groups in education, tourism, physical culture and sport for self-adaptation, physical, social and psychological rehabilitation of meaningful leisure, participation in tourism activities of children with functional limitations. Particular attention is paid to the problems and prospects of creating a single tourist space for children with disabilities, children, special groups and child health.

Key words: disabled child, inclusive education, inclusive program, inclusive group, camping space, social and psychological rehabilitation, barrier-free environment.

Постановка проблеми. Аналізу адаптивного туризму, інклюзивним програмам, які впроваджуються в цей спеціалізований туристський сегмент в Україні, присвячений ряд державних законів, концепцій, наукових публікацій та науково-практичних розробок [1-7].

На сьогодні в Україні діти-інваліди володіють усією повнотою прав на рівній основі з дітьми без інвалідності. Підтвердженням цьому є ст. 1 ЗУ «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні», відповідно до якої інваліди, у т.ч. діти з інвалідністю, в Україні володіють усією повнотою соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод, закріплених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Створення інклюзивних груп в освіті, туризмі, фізичній культурі та спорті є основним завданням для розв'язання проблем щодо самореалізації, адаптації, фізичної та соціально-психологічної реабілітації, проведення змістовного дозвілля, участі в туристських заходах дітей з функціональними обмеженнями. Розробка та впровадження інклюзивних програм в загальноосвітніх та позашкільних закладах потребують детальних досліджень галузі медицини, педагогіки, психології, туризму тощо. Актуальність даної теми обумовлена стрімким розвитком інклюзивного навчання в освіті, збільшенням чисельності дітей-інвалідів в загальноосвітніх та позашкільних закладах України та необхідністю створення інклюзивних груп та програм в туризмі.

Метою публікації є обґрунтування

впровадження інклюзивних програм для занять туризмом в загальноосвітніх та позашкільних навчальних закладах України, для вирішення якої були поставлені наступні завдання:

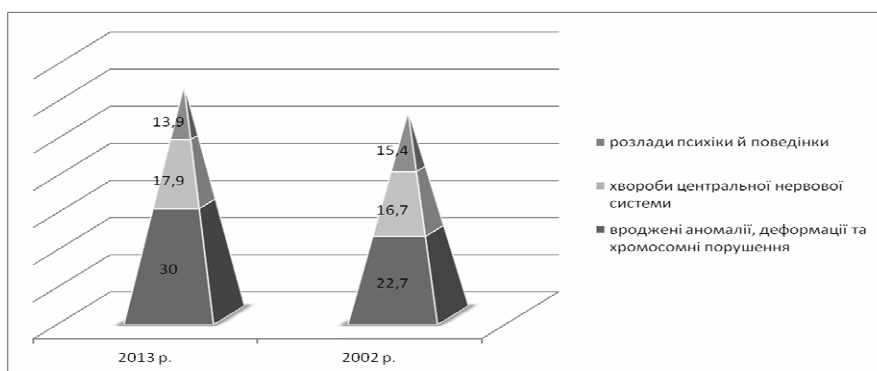
- розкрити поняття дитина-інвалід та розглянути основні причини інвалідності у дітей;
- окреслити перспективи та основні напрями створення інклюзивних груп в туризмі.

Виклад матеріалів дослідження. Значну частку в структурі осіб з інвалідністю становлять діти-інваліди. Зокрема, їх чисельність станом на 1 січня 2013 р. сягнула 167 тис. осіб (2,0 % від усього дитячого населення). Порівняно з даними на 1 січня 2012 р. загальна чисельність дітей-інвалідів збільшилася на 0,5 %. Показник інвалідності на 10 000 дітей за останні 3 роки зріс на 4,0 %, що зумовлено впровадженням відповідно до рекомендацій Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я з 1 січня 2007 р. порядку реєстрації випадків народження та смертності [2]. Дитина-інвалід – особа віком до 18 років (повноліття) зі стійким розладом функцій організму, що при взаємодії із зовнішнім середовищем може призводити до обмеження її життєдіяльності, внаслідок чого держава зобов'язана створити умови для реалізації нею прав нарівні з іншими громадянами та забезпечити їй соціальний захист. Причинна структура первинної інвалідності у дітей протягом останніх 10 років в Україні залишається стабільною: на I місці – вроджені аномалії, деформації та хромосомні порушення – 30,0 % (2002 р. – 22,7 %); на II – хвороби центральної нервової системи – 17,9 % (2002 р. – 16,7 %); на III – розлади психіки й поведінки – 13,9 % (2002 р. – 15,4 %) (рис. 1). У віковій структурі дітей-інвалідів основну групу становлять діти шкіль-

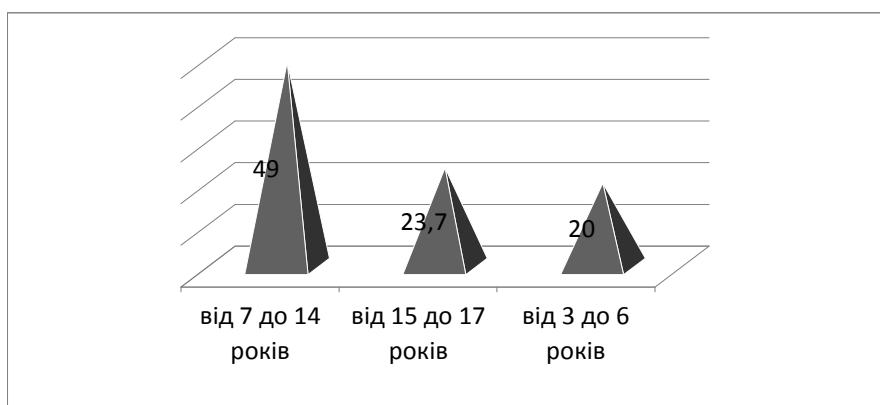
ного віку від 7 до 14 років – понад 49,0 %, на другому місці – діти віком від 15 до 17 років – понад 23,7 %, на третьому – діти від 3 до 6 років – близько 20 % (рис. 2).

Аналіз вікової структури показує, що значна кількість дітей-інвалідів - це діти шкільного віку, для яких останнім часом на державному рівні визнано пріоритетним спільне (інклюзивне) навчання. Інклюзивне навчання (від фр. *inclusif* – включаю в себе, лат. *include* – заключаю, включаю) – це спільне навчання здорових дітей та дітей-інвалідів у загальноосвітніх навчальних закладах. Розвитку та впровадженню концепції інклюзивного навчання дітей з інвалідністю, удосконаленню управлінської структури, впровадженню інноваційних педагогічних технологій значною мірою сприяє співпраця МОН з громадськими організаціями, які опікуються питаннями

державної підтримки, соціального захисту громадян з інвалідністю. При цьому центральному органі виконавчої влади створено Громадську раду (наказ МОН від 24 травня 2012 р. № 623) та Експертно-консультативну раду з питань аутизму (наказ МОН від 28 травня 2013 р. № 621). Спільна або інклюзивна освіта передбачає реформування навчальних закладів таким чином, щоб вони повністю відповідали вимогам та потребам осіб з інвалідністю, а саме: перепланування навчальних приміщень відповідно до вимог безбар'єрного архітектурного середовища (облаштування пандусів, одноповерховий дизайн навчальних закладів, переобладнання місць санітарно-гігієнічного призначення), адаптація навчальних планів та програм загального оздоровлення до потреб інвалідів, введення до штатів навчальних закладів сурдоперекладачів тощо.

Рис. 1. Причинна структура первинної інвалідності у дітей протягом останніх 10 років в Україні (побудовано авторами за даними на 1 січня 2013 р.)

Рис. 2. Вікова структура дітей-інвалідів (побудовано авторами за даними на 1 січня 2013 р.)

Можна припустити, що саме завдяки поширенню процесів інклюзії кількість спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів та дітей з інвалідністю в них останніми роками скорочується. Завдяки розвитку інклюзивної освіти в Україні в 2012 р. кількість дітей з особливими потребами, інтегрованих у загальноосвітні навчальні заклади, у т. ч. дітей-інвалідів, становила понад 70 тис. осіб, з яких понад 13 тис. – навчались за індивідуальною формою. За статистичними даними у загальноосвітніх навчальних закладах у 2012/2013 н. р. навчалася близько 60 тис. дітей-інвалідів. Найбільша частка дітей з інвалі-

дністю навчалась у загальноосвітніх навчальних закладах в Дніпропетровській, Донецькій, Харківській, Луганській, Львівській областях. Найменшою частка таких дітей була в Чернігівській, Сумській, Черкаській, Кіровоградській, Миколаївській, Херсонській, Тернопільській, Чернівецькій, Закарпатській областях та м. Севастополь (рис. 3). У 2012 р. найбільше загальноосвітніх навчальних закладів з інклюзивним навчанням було в областях: Дніпропетровській – 59, Київській – 41, Рівненській – 29, АР Крим – 27, Чернівецькій – 27, Чернігівській – 26, Полтавській – 25, Херсонській – 22, Сумській – 17 [3].

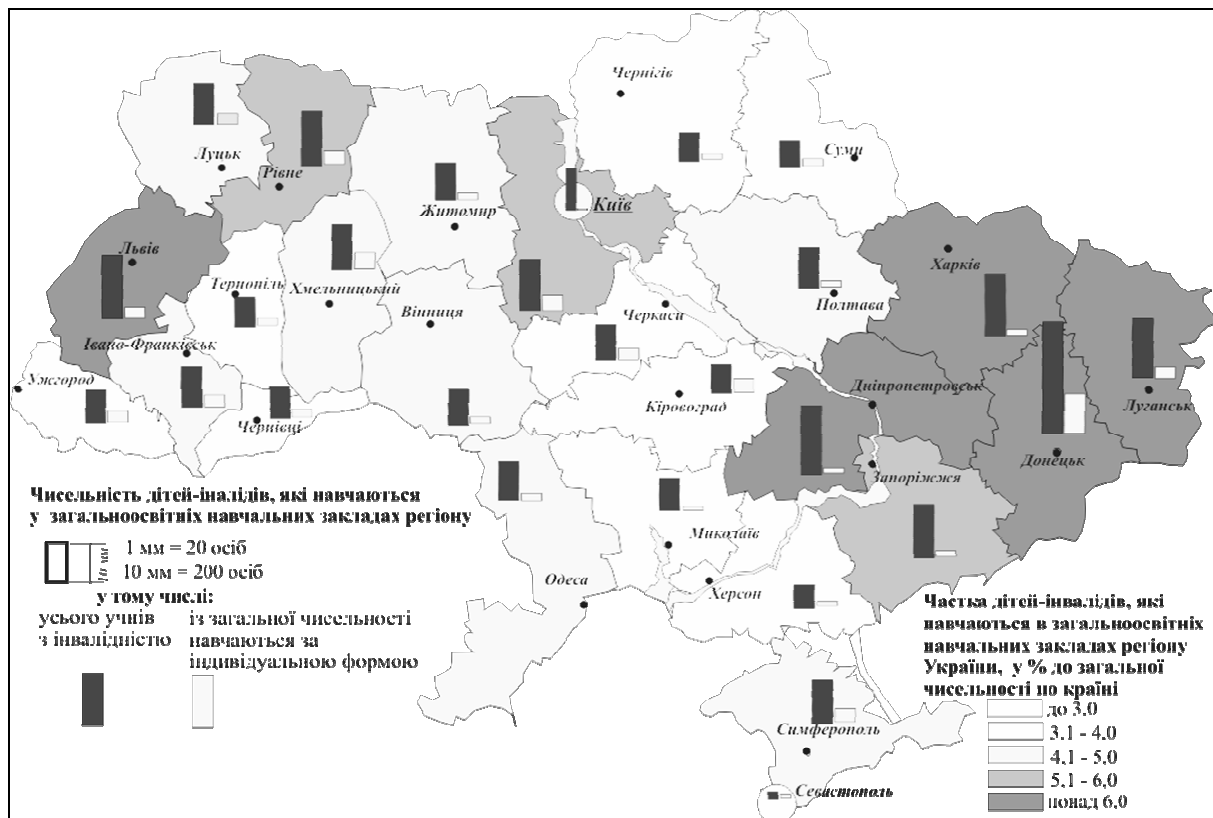

Рис. 3. Чисельність дітей-інвалідів, які навчалися у загальноосвітніх навчальних закладах за регіонами України станом на 2012/2013 навчальний рік (за даними МОН, 2013р.)

В структурі сучасної сфери освіти, до якої належать загальноосвітні (школи, гімназії, ліцеї, колежіуми) та позашкільні заклади можна виділити наступні складові:

- позашкільні навчальні заклади;
- інші навчальні заклади як центри позашкільної освіти у позаурочний та поза навчальний час, до яких належать: загальноосвітні навчальні заклади незалежно від підпорядкування, типів і форм власності, у т.ч. школи соціальної реабілітації, міжшкільні навчально-виробничі комбінати, професійно-технічні та вищі навчальні заклади I—II рівнів акредитації;
- гуртки, секції, клуби, культурно-освітні, спортивно-оздоровчі, науково-пошукові об'єднання на базі загальноосвітніх навчальних закладів, міжшкільних навчально-виробничих комбінатів, професійно-технічних та вищих навчальних закладів I – II рівнів акредитації;
- клуби та об'єднання за місцем проживання незалежно від підпорядкування, типів і форм власності;
- культурно-освітні, фізкультурно-оздоровчі, спортивні та ін. навчальні заклади, установи;
- фонди, асоціації, діяльність яких пов'язана із функціонуванням позашкільної освіти.

Позашкільні навчальні заклади за організаційно-правовими формами поділяються на заклади державної, комунальної, приватної форм власності та характеризуються відповідним видом діяльності. Позашкільні заклади, які є об'єктом дослідження в аспекті створення інклюзивних програм, мають туристсько-краєзнавчий напрям, що полягає у залучен-

ні вихованців (учнів і слухачів) до активної діяльності з вивчення історії рідного краю та довкілля, світової цивілізації, географічних, етнографічних, історичних об'єктів і явищ соціального життя, оволодіння практичними вміннями та навичками з туризму та краєзнавства. Інклюзивна група – це група, в якій практикується заняття у секціях загальноосвітнього або позашкільного закладів за участю дітей спеціальної групи здоров'я та дітей-інвалідів разом з загальною групою за спеціально розробленою інклюзивною програмою. Інклюзивна програма – це система спеціальних заходів адаптованих до різних потреб дітей, що базується на принципі забезпечення права дітей навчатися за місцем проживання та передбачає заняття в умовах загальноосвітнього та позашкільного закладу, незалежно від соціального статусу дитини. За даними інформаційних довідників дитячі туристські бази і табори, центри туризму та краєзнавчої роботи учнівської молоді та станції юних туристів України, обласного та республіканського значення пропонують відвідувачам окрім тренувальних занять різними видами туризму, активно приймають участь у спортивних іграх, змаганнях, дискотеках, конкурсах, вікторинах, туристських походах, екскурсійних програмах та заняттях на скеледромі [4,5]. Але не всі вони спроможні надати послуги для участі в процесі навчання або активного оздоровлення для дітей-інвалідів. Основною проблемою є відсутність інклюзивних програм та спеціалістів (інструкторів) в галузі адаптивного туризму для роботи в інклюзивних групах, до теперішнього часу діють стандартні програми для загальної аудиторії, які розраховані на

участь здорових, фізично підготовлених дітей. Ще одною перешкодою на шляху створення єдиного туристського простору для здорових дітей та дітей-

інвалідів є відсутність інфраструктури – пандусів, сенсорних смуг, сучасних технічних пристроїв для занять на скеледромах та спеціального спорядження.

Список використаних джерел:

1. Arsenenko I.A., Topalova O.I. Invalidnyi turizm: ponyattia, klasyfikatsiia // Zbirka naukovykh statei: Problemy ta perspektivu rozvytku nauky na rochatku tretioho tysiacholittia u krainakh Evropy ta Azii. – Pereiaslav-Khmelnyskiy, 2014. – S. 9-11. [Арсененко І.А., Топалова О.І. Інвалідний туризм: поняття, класифікація // Збірка наукових статей: Проблеми та перспективи розвитку науки на початку третього тисячоліття у країнах Європи та Азії. – Переяслав-Хмельницький, 2014. – С. 9-11].
2. Beydik O.O., Topalova O.I. Klasyfikatsiia ta novi typu adaptivnoho turizmu / II Mizhnarodna naukovo-praktychna konferentsiia: Turizm i hostynnist v Ukraini: stan, problemy, tendentsii, perspektivu rozvytku. – Cherkasy: Brama-Ukraina, 2014. – S. 8-13. [Бейдик О.О., Топалова О.І. Класифікація та нові типи адаптивного туризму / II Міжнародна науково-практична конференція: Туризм і гостинність в Україні: стан, проблеми, тенденції, перспективи розвитку. – Черкаси: Брама-Україна, 2014. – С. 8-13].
3. Zakon Ukrainy «Pro osnovy sotsialnoi zakhyshchenosti invalidiv v Ukraini» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/875-12> [Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/875-12>].
4. Kontseptsiiia Derzhavnoi prohramy «Zdorova dityna» na 2008-2017 rr. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://health-ua.com/articles/2030.html> [Концепція Державної програми «Здорова дитина» на 2008-2017 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://health-ua.com/articles/2030.html>].
5. Natsionalna dopovid pro stanovyshe osib z invalidnistiu v Ukraini [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://rodyna.at.ua/files/st.doc> [Національна доповідь про становище осіб з інвалідністю в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rodyna.at.ua/files/st.doc>].
6. Dovidnyk «Dytiachykh turystykykh baz i taboriv, tsentriv turizmu i kraieznavstva uchnivskoi molodi, stantsii yunykh turystiv» [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://mon.gov.ua/ua/activity/education/59/pozashkilnaosvita_ukraini/udctk/dov13/ [Довідник «Дитячих туристських баз і таборів, центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді, станцій юних туристів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://mon.gov.ua/ua/activity/education/59/pozashkilnaosvita_ukraini/udctk/dov13/].
7. Informatsiia pro stan rozvytku turystsko-kraieznavchoi roboty sered uchnivskoi molodi v Ukrayini (stanom na 1 veresnia 2002 roku) / Turizm i kraieznavstvo // Informatsiino-metodychnyi visnyk №16. – K., 2002. – S. 38-45. [Інформація про стан розвитку туристсько-краєзнавчої роботи серед учнівської молоді в Україні (станом на 1 вересня 2002 року) / Туризм і краєзнавство // Інформаційно-методичний вісник №16. – К., 2002. – С. 38-45].

Summary

Alexander Beydik, Olesya Topalova. IMPLEMENTATION OF INCLUSIVE TOURISM PROGRAMS IN GENERAL EDUCATION AND NON-FORMAL INSTITUTIONS OF UKRAINE.

Today in Ukraine, children with disabilities have the fullness of rights on an equal basis with children without disabilities. This is confirmed by Art. 1 Law of Ukraine "On the basis of social protection of disabled people in Ukraine", according to which people with disabilities, including children with disabilities in Ukraine have the fullness of the socio-economic, political and personal rights and freedoms enshrined in the Constitution of Ukraine, laws of Ukraine and international agreements ratified by the Verkhovna Rada of Ukraine. Creating inclusive groups in education, tourism, physical culture and sport is a major challenge for solving problems related to self-adaptation, physical, social and psychological rehabilitation, meaningful leisure activities, participation in tourism activities for children with disabilities. Development and implementation of inclusive programs in secondary schools and after-school require detailed studies medicine, pedagogy, psychology, tourism and others. The relevance of this topic due to the rapid development of inclusion in education, increase in the number of children with disabilities in general education and extracurricular institutions of Ukraine and the need to create inclusive groups and programs in tourism. Inclusive group - a group in which the practice sessions in sections of general or non-school children with special health groups and disabled children together with the entire group on a specially designed inclusive program. Inclusive program – a system of special measures adapted to the different needs of children, based on the principle of ensuring the rights of children to learn their place of residence and provides classes in terms of general educational and extracurricular institutions, regardless of the social status of the child. According to information directories Children tourist centers and camps, tourism and local history work students and young travelers stations Ukraine, regional and national significance offer visitors besides training sessions with various kinds of tourism, actively participate in team games, competitions, discos, competitions, quizzes, tourist hikes, excursions and classes on climbing walls.

Key words: disabled child, inclusive education, inclusive program, inclusive group, camping space, social and psychological rehabilitation, barrier-free environment.

УДК 911.3

Наталія Смочко

ТУРИСТИЧНІ ТЕМАТИЧНІ МОНОТЕРИТОРІЇ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ПРАКТИЧНИЙ ДОСВІД

Досліджено тематичні туристичні монотериторії як якісно нові утворення, що ідентифікуються як інноваційні або етнічні елементи системи розселення. Розкрито практичний досвід функціонування тематичних поселень Польщі, Латвії, Литви. Виявлено їх позитивний динамічний ефект: збільшення обсягів зайнятості та рівня доходів, активізація соціальної активності жителів сільських монотериторій, зростання ролі туристичних монооб'єктів у системі розселення, відродження народних ремесел, природних туристичних ресурсів.

Ключові слова: туристичні монотериторії, тематичні села, моноспеціалізація, туристичний продукт, система розселення.

Наталія Смочко. ТУРИСТИЧЕСКИЕ ТЕМАТИЧЕСКИЕ МОНОТЕРРИТОРИИ: ЕВРОПЕЙСКИЙ ПРАКТИЧЕСКИЙ ОПЫТ. Исследовано тематические туристические монотерритории как качественно новые образования, которые идентифицируются как инновационные или этнические элементы системы расселения. Раскрыто практический опыт функционирования тематических поселений Польши, Латвии, Литвы. Выявлено их положительный динамический эффект: увеличение объемов занятости и уровня доходов, активизация социальной активности жителей сельских монотерриторий, возрастание роли туристических монообъектов в системе расселения, возрождение народных ремесел, природных туристических ресурсов.

Ключевые слова: туристические монотерритории, тематические деревни, моноспециализация, туристический продукт, система расселения.

Nataliya Smochko. TRAVEL THEMATIC MONOTERRITORIES: EUROPEAN PRACTICES. The article investigates the thematic tourist monoterritories as a qualitatively new formation, which identify as innovative or ethnic elements of the settlement. Practical experience of thematic settlements in Poland, Latvia and Lithuania has been developed. Their positive dynamic effect has been revealed: increasing employment and income levels, activation of social activity of monoterritories of rural residents, the increasing role of touristic monoobjects in the settlement system, revival of folk crafts, natural tourism resources.

Key words: travel monoterritories, thematic villages, monospecialization, tourism product, settlement system.

Актуальність. У сучасних реаліях динамічно спостерігається активізація процесу появи якісно нових утворень, що ідентифікуються як інноваційні або етнічні елементи системи розселення (села, селища, міста), які знаходяться в зоні впливу територій особливого типу (території з яскраво вираженою моноспеціалізацією, що забезпечує масовий синтез, при паралельному наростанні зв'язкових соціально-економічних наслідків, об'єктивно характеризуються специфічністю систем розселення, вузькою спеціалізацією систем інформації та життєзабезпечення) [2]. Специфічним є їх диференціація в залежності від функціональності території. При цьому доведено, що ефективно територіальне управління робить моноспеціалізовані території найбільш успішними в умовах поступового звуження простору географічної диференціації людської діяльності (або поглиблення явища географічного поділу праці).

Для розвитку систем розселення туристично-рекреаційного типу монотериторій (як особливих зон розваг і дозвілля з повним спектром туристично-екскурсійних послуг), активізації соціальної активності та збільшення рівня і якості життєдіяльності населення, зокрема сільських монотериторій (моноселищ та моносіл) являється створення туристичних тематичних сіл.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення поняття «туристичні тематичні монотериторії» в наукових дослідженнях українських вчених, поки що не знайшли своє відображення, що й зумовлює актуальність та практичну значимість обраної теми дослідження.

Метою статті є вивчення тематичних

туристичних монотериторій як якісно нових елементів системи розселення, їх різновиди та позитивні ефекти функціонування (на прикладі Латвії, Литви, Польщі, Австрії).

Виклад основного матеріалу. Тематичні монотериторії (тематичні селища чи села) – інноваційні елементи системи розселення, що виступають генератором популяризації туристичних атракцій, народних традицій, надбань, тощо. Формування тематичних моносіл можливе і на територіях з обмеженими туристичними ресурсами та інфраструктурою, як засвідчує європейський досвід виготовлення та реалізації туристичного продукту на даних монотериторіях. Слід зауважити, даний процес вимагає врахування факторів, що визначають конкурентоспроможність туристичного продукту, а саме:

- формування конкурентоспроможних приватних місцевих брендів та їх інтеграцію в територіальний загальний бренд тематичного села, а в подальшому – району, області;
- розробка і просування проєктів, пов'язаних з використанням природного потенціалу і культурним відродженням монотериторії;
- розробка перспективних комбінованих турів і турмаршрутів, в тому числі тематичних туристичних пропозицій, з повним або частковим залученням жителів певного монооб'єкту;
- територіальна віддаленість від великих міських центрів області;
- недостатнє маркетингове просування турпродуктів і програм на внутрішньому ринку туризму і подорожей;
- нестача висококваліфікованих фахівців.

Про активне поширення явища розвитку тематичних туристично-рекреаційних монотериторій

свідчить досить широкий практичний досвід ряду зарубіжних країн Польщі, Австрії, Латвії, Литви, Франції, Італії та ін.

Процес створення тематичних монотериторій найбільш широко розповсюджений в Польщі [6]. Дана ідея розпочала своє впровадження у 2000-2005 рр. в районі міста Кошалін, в Західно-Поморському воєводстві на півночі Польщі, де було побудовано село Хоббітів «Sierakowo Sławieńskie» (чисельність населення – 250 осіб), що являє собою копію села по роману Толкієна «Хоббіт» (близько 15 000 відвідувачів щорічно).

З 2013 року у Польщі нараховується 78 тематичних сіл [7] та ще 7 – у процесі становлення. За період 2000-2013 рр. лише 14 тематичних сіл відмовилися від цієї ідеї і 3 села, які призупинили свою діяльність в зв'язку з різними причинами.

Польські науковці вважають, що в майбутньому, значна частина жителів периферійних сільських районів Польщі, не зможуть забезпечити свою життєдіяльність займаючись виключно, традиційним сільським господарством, що в результаті може привести до поглиблення соціально-економічних проблем. Тим не менш, існує можливість подолати деякі з цих проблем шляхом розвитку сільських районів, використовуючи існуючі чинники розвитку даного села, з акцентом на захист культурної спадщини і екологічного різноманіття місцевих громад [8].

Тематичні монотериторії Польщі мають чисельність населення від 50 до 2500 жителів. Вони зазвичай мають організаційно-правову форму асоціацій або неформальних груп, часто співпрацюють з іншими місцевими організаціями. Їх пропозиція досить диверсифікована, але при цьому приділяється особлива увага на поєднанні активного навчання з розвагами, надають спектр туристичних, освітніх, рекреаційних послуг. Якщо проаналізувати тематичну спрямованість, то 4 села вибрали свою концепцію на основі базової назви поселення (ангели – Aniolowo «Angel Village», пригоди, метелики, яблука), 12 – спеціалізуються на розвитку місцевих традиційних занять та ремесел (землеробство, бджільництво, садівництво, гончарство, ткацтво, вишивання, різьблення), враховуючи культурну самобутність етнічних меншин території, а решта була обрана з інших причин (книги, фільми, приватні інтереси членів громади і т.д.).

Найчастіше у туристичному пакеті тематичних моносіл Польщі є такі туристичні послуги: участь у різноманітних майстер-класах, семінарах, дегустаціях, зокрема з виготовлення традиційних продуктів харчування; виробів народних промыслов, ремесел (гончарство, виготовлення сувенірів з різних природних матеріалів і т.д.), старовинної зброї (луки, шаблі, гармати), тощо; живі рольові ігри; анімації; шоу; навчальні стежки; фестивалі з різноманітними казковими персонажами (відьми, гноми, ангели, хоббіти і т.д.); мультимедійні уроки про природу; відкриті ярмарки; пікніки і свята для туристів. Багато заходів проводять традиційно – щорічно, а деякі з них можна безпосередньо замовити перед відвідуванням тематичного села великою групою туристів.

На сучасному етапі неможливо в повній мірі оцінити довгостроковий позитивний ефект від створення туристичних тематичних монотериторій Польщі, оскільки більшість з них функціонує тільки кілька років. Проте, необхідно зауважити, що у більшості монооб'єктів відбулися зміни: 1) покращення благоустрою та транспортної інфраструктури села, санітарно-екологічного стану вулиць, територій загального користування, озеленення; 2) в суспільній поведінці жителів села – в основному вони стали більш активними і впевненими в собі; 3) збільшення обсягів зайнятості та рівня доходів сільських жителів; 4) встановлення тісних контактів з іншими тематичними селами (утворення місцевих ініціативних груп), університетами та іншими науковими установами (за необхідності консультаційної допомоги – «Парк динозаврів», с. «Здоровий спосіб життя» (виготовлення натуральної косметики)).

Найбільш унікальними є тематичні села: Iwięcino «Кінець світу», Paprotu «Лабіринтів», Podgórkі «Казки і велосипедів», Wioska Dyniowa «Гарбузове село», Wioska z pomysłem «Село з ідеєю», Hołowno «Країна Ромашка», Wioska Don Kichota "Село Дон Кіхота", Piasku i kamienia «Піску та каменю», Grzybowa «Грибове», Dzieci «Діти», Żalno «Квіткове», Karwno «Фантазій» та інші.

В Польщі спостерігається тенденція фінансової підтримки тематичних моносіл різними урядовими програмами та проектами Європейського Союзу, фондами місцевих і регіональних органів влади, неурядовими організаціями, приватними спонсорами.

Також цікавою є практика створення 13 туристичних тематичних моносіл в Латгалії (історичний регіон на сході Латвії) та 11 сіл в Литві (райони Ігналіна і Валмієра) в рамках проекту „Тематичні села: нові можливості для розвитку бізнесу в прикордонних регіонах Латгалії і Аукштайтї” (2007-2013 рр.) [4].

А саме [5]: - хутір Turku pirts ciems («Банне село в Турки»). Послуги: древні банні ритуали, «спілкування з лісовими духами», збір лікарських рослин та мастер-класи по приготуванню трав'яних чаїв, лікарських сиропів, настоек, екстрактів, еліксирів за старовинними латишськими рецептами;

- село Nākotnes ozolu ciems («Дубове селище майбутнього») [1], функціонує як монотериторія, де можна (національного символу Латвії) взяти участь у висаджуванні дубової алеї: посадити свій дуб в честь якоїсь визначної події. Дана дестинація є центром проведення різноманітних тематичних міроприємств – весільні церемонії, ювілеї, дитячі літні табори, національне свято «Ліго» та ін.

- село Kotleru vīna ciems («Винне село в Котлерах»). Спеціалізація: вирощування різноманітних ягід; участь у процесі виготовлення та дегустації домашнього вина, фруктових соків, варення, повидла, джемів; екскурсії по ягідних садах;

- село Višķu amatnieku ciems («Село ремісників у Вішках»). Базові функції: художні народні промысли – кераміка, лозоплетіння та харчова промисловість: сироваріння та пивоваріння (майстер-класи, дегустації);

- село Lielie Muļķi («село «Великі дураки»): бджільництво, дегустація та вивчення технологій виготовлення та використання продуктів бджільництва, тематичні екскурсії на бджолині ферми;

- село Indras Rožu ciems («Село троянд Індра») спеціалізується на ткацтві: майстер-класи по виготовленню латгальських вишитих рушників, подушок, платків, носків, різних предметів побуту. Кожне літо проходить свято варення;

- туристичні об'єкти «Малий зелений супермаркет» (с.Рожупа, с.Мазія Гаварі, с.Аізкалне): вирощування широкого спектру екологічно чистої продукції: овочевої, плодово-ягідної, м'ясо-молочної, спеції та приправи, тощо;

- селище «Skaista», Красивої Ізабелли. Моноспеціалізація: гастрономічний туризм, рукоділля, курси заговорів (видають сертифікати);

- казкові села Литви, що об'єднані в один туристичний маршрут – с. Бабусь, с. Птахів, с. Мостів і стежок, с. Водяного млина, кожне з яких пропонує різноманітні екскурсійні маршрути в межах своєї території, різні розважальні програми та атракціони.

Концепції створення тематичних сіл також застосовується в Австрії. Одним з таких монооб'єктів є Соос [3] – муніципалітет в федеральній землі Нижня Австрія, який входить до складу округу Баден. Його населення становить трохи більше 1000 чоловік, а площа приблизно 5,5 кв. км. У середні століття виноградарство на цих землях відродили ченці. Вони оцінили переваги місцевого клімату з його жарким літом і сухою осінню. Моноспеціалізація – це вирощування різних сортів винограду та виготовлення понад 80 сортів вин. В селі знаходиться багато винних ресторанів

«хойріген» (почали з'являтися з 1459 р., після, того як кайзер Фрідріх III наділив всіх платників податків привілеєм продавати своє вино на розлив). Прodeгу- стувати та придбати вино можна не лише у «хойрігені», але й у місцевих виноробів.

Висновки і пропозиції. Як показує досвід європейських країн створення туристичних тематичних територій сприяє активному екологічно-чистому відпочинку туристів, пізнанню витоків самобутності місцевого населення, фольклору та традицій, розвитку гастрономічного туризму, вивченню та відродженню народних ремесел, природних туристичних ресурсів.

Необхідно зауважити, що позитивний ефект від створення даного виду монотериторій проявиться в довгостроковій перспективі, що знайде своє відображення у реорганізації і створенні нового типу послуг у моноселах; виявленні і використанні особливих навичок населення сільської місцевості; створенні нових допоміжних видів підприємницької діяльності; підвищенні, дбайливого ставлення людей до природних ресурсів; залученні емігрантів в суспільне життя села та молоді до громадської діяльності, а в результаті у збільшенні чисельності населення сільських поселень та підвищенні їх якості життя.

В ході історичного розвитку територіальної організації суспільства мережа поселень може досягти такого рівня зрілості, за якого в її межах утворюються стійкі зв'язки, поселення починають функціонувати як ціле – система поселень (це є додатковим чинником ефективності функціонування територій особливого типу, що доводить доцільність її ідентифікації як базису територіальних систем монорозвитку).

Список використаних джерел:

1. *Livanchane razvivaiut malyi biznes [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.livani.lv/upload/livanu_vestnesis/2012/vestis_062012_rus.pdf [Ливанчане развивают малый бизнес [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.livani.lv/upload/livanu_vestnesis/2012/vestis_062012_rus.pdf].*
2. *Smochko N.M. Kategorii «monorazvitiie» v sotsialno-ekonomicheskoi geografii / Smochko N.M. // Azimut nauchnykh issledovaniy: ekonomika i upravlenie, 2013. - № 1. [Смочко Н.М. Категория «моноразвитие» в социально-экономической географии / Смочко Н.М. // Азимут научных исследований: экономика и управление, 2013. - № 1].*
3. *Odin den v avstriiskoi derevne. Nizhniaia Avstriia [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: <http://reports.travel.ru/reports/2014/04/229527.html> [Один день в австрийской деревне. Нижняя Австрия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://reports.travel.ru/reports/2014/04/229527.html>].*
4. *Portal Latgalskogo regiona [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: http://www.latgale.lv/ru/village_heritage [Портал Латгальского региона [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.latgale.lv/ru/village_heritage].*
5. *Selskii turizm v Latvii – sochetanie otdykhа i zdorovya! [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: http://tourobzor.com/content/ostranah/selo_i_ludi_selskii_tyurizm_v_latvii [Сельский туризм в Латвии – сочетание отдыха и здоровья! [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://tourobzor.com/content/ostranah/selo_i_ludi_selskii_tyurizm_v_latvii].*
6. *Idziak, W., Bielski, P. (2010), 'Imaging and implementing social innovations with limited technology. Cases of thematic villages in Poland', in: Thematic Guide. 9th European Summer Academy on Sustainable Rural Development and Social Innovations.*
7. *Kloczko-Gajewska, A. General characteristics of thematic villages in Poland // Visegrad Journal on Bioeconomy and Sustainable Development // vol. 2, 2013, no. 2 p. 60-63 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vua.uniag.sk/sites/default/files/VUA_02_KlockoGajewska.pdf.*
8. *Wilkin, J. O potrzebie i zalozeniach dlugookresowej wizji rozwoju wsi w Polsce. In Zawalińska (ed.): Rozwój obszary wiejskich. Doświadczenia krajowy europejskich. Warszawa : IRWIR PAN, 2005, p. 45–56.*

Summary

Nataliya Smochko. TRAVEL THEMATIC MONO TERRITORIES: EUROPEAN PRACTICES.

In today's dynamic realities one can observe the activation process of the emergence of new structures that are identified as ethnic or innovative elements of the settlement (village, town, city), located in the zone of special type areas (areas with vividly developed monospecialization, providing massive synthesis, parallel increase in liaison socio-economic consequences objectively characterized specificity settlement systems, narrow specialization and information systems for life support). A specific differentiation is based on functional area. This proved that effective territorial control makes monospecialized territories most successful in a gradual narrowing of space geographical differentiation of human activity (or deepening effects of geographical division of labor).

For the development of the tourism settlement type of mono territory (as special areas of entertainment and leisure with a full range of tourist and excursion services), enhance social activity and increase the level and quality of life of the population, particularly rural monoterritory (monocountries and monovillages) is the creation of thematic tourist villages.

As the experience of European countries shows that the creation of travel thematic areas promotes active ecologically clean tourist destination, knowledge leaks identity of the local population, folklore and traditions of gastronomic tourism, study and revival of folk crafts, natural tourism resources.

It should be noted that the positive effect of creating this type of monoterritories manifests itself in the long run, that would be reflected in the reorganization and the creation of new types of services in monovillages; identification and use of special skills in rural areas; creation of new ancillary business activities; raising caring attitude towards natural resources; attracting immigrants into society and rural youth in public activities resulting in an increase in population of rural settlements and improving their quality of life.

Key words: travel monoterritories, thematic villages, monospecialization, tourism product.

УДК 911.3(477.52)

Анатолій Корнус, Олеся Корнус

ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У МАШИНОБУДІВНОМУ КОМПЛЕКСІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглянуто машинобудування Сумської області та з'ясовано його роль у промисловому комплексі регіону. Проаналізовано сучасну галузеву структуру, виділено основні центри та інші елементи територіальної організації мережі машинобудування. Розглянуто динаміку виробництва продукції машинобудування за її видами. Охарактеризовано зовнішньо-економічні зв'язки машинобудівного комплексу Сумської області. Здійснено аналіз трансформаційних процесів, що відбулися у машинобудуванні регіону протягом 1991-2014 років, дано картографічне вираження цих процесів. Виокремлено основні проблеми галузі та виділено пріоритетні напрями її розвитку.

Ключові слова: промисловість, машинобудування, територіальна структура, галузева структура, трансформаційні процеси.

Анатолій Корнус, Олеся Корнус. ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТРАНСФОРМАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ В МАШИНОСТРОИТЕЛЬНОМ КОМПЛЕКСЕ СУМСКОЙ ОБЛАСТИ. В статье рассмотрено машиностроение Сумской области и его роль в промышленном комплексе региона. Проанализирована современная отраслевая структура, выделены основные центры и другие элементы территориальной организации машиностроительной отрасли. Рассмотрена динамика производства продукции машиностроения по её видам. Охарактеризованы внешнеэкономические связи машиностроительного комплекса Сумской области. Осуществлен анализ трансформационных процессов, произошедших в машиностроении региона в течении 1991-2014 годов, дано картографическое выражение этих процессов. Выделены основные проблемы отрасли и приоритетные направления её развития.

Ключевые слова: промышленность, машиностроение, территориальная структура, отраслевая структура, трансформационные процессы.

Anatoliy Kornus, Olesya Kornus. THE GEOGRAPHICAL PECULIARITIES OF TRANSFORMATION PROCESSES OF MECHANICAL ENGINEERING IN SUMY REGION. The article describes the mechanical engineering of Sumy region and its role in the industrial complex of the region. The current branch structure of engineering, the main centers and other network elements of mechanical engineering are analysed. The dynamics of production mechanical engineering by product was highlights. Foreign economic relations of mechanical engineering field of the Sumy region are characterized. The transformation processes that have taken place in mechanical engineering of Sumy region during the 1991-2014 years were analyzed. The cartographic expression of these processes is given. The basic problems of the mechanical engineering sector and priority directions of its development are selected.

Key words: industry, mechanical engineering, territorial structure, branch structure, transformation processes.

Постановка проблеми. Машинобудування залишається базовим сектором економіки України і одним з найважливіших інструментів інтеграції країни у світову економіку. Машинобудівний комплекс є основою економічного потенціалу багатьох регіонів, від якого значною мірою залежить стан їх соціально-економічного розвитку та якість життя населення. Від розвитку цього комплексу суттєво залежить конкурентоспроможність товарів і послуг на внутрішньому та зовнішньому ринках. Тому дослідження машинобудування та факторів і закономірностей його територіальної організації залишається актуальним напрямом розвитку економічної географії.

Економічна криза в Україні призвела до помітних трансформацій як у промисловому комплексі в цілому, так і у машинобудуванні зокрема. Спостерігається закриття підприємств або їх перепрофілізація. Особливо гостро трансформаційні процеси відчутні у машинобудуванні Сумської області, адже тут воно відноситься до стратегічних галузей. Більшість машинобудівних підприємств в області були побудовані ще за радянський часів і на сьогодні мають застаріле матеріально-технічне обладнання, використовують старі технології, що знижує конкурентоздатність їх продукції на внутрішніх та зовнішніх ринках. Це гостро ставить питання модернізації машинобудівного комплексу Сумської області, як стратегічної галузі господарства, втрата якої була б вкрай небажаною для економіки і населення регіону.

Переспеціалізація машинобудівних підприємств регіону, прогнозування розвитку галузі в сучасних умовах, розкриття додаткових джерел підвищення продуктивності праці зумовлюють актуальність дослідження даної проблеми.

Вивчення сучасного стану машинобудівного комплексу Сумської області має велике значення для регіону ще й тому, що частка населення, зайнятого в цій галузі, достатньо висока. Станом на 2012 р. в області серед інших галузей промисловості у машинобудуванні зайнято найбільше працюючих – 25464 осіб; в Україні у машинобудівній галузі зайнято 585 тис. осіб (2012 р.). За таких умов актуальним є дослідження кількості діючих підприємств, їх сучасної спеціалізації, змін територіальної та галузевої структури машинобудування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням цієї теми займалося широке коло науковців як в Україні, так і за кордоном. Географію промислових комплексів вивчали такі науковці як Б.М. Данилишин, М.І. Долішній, О.В. Гладкий, С.І. Ішук, І.М. Маєргоїз, К.В. Мезенцев, Г.П. Підгрушний, А.Е. Пробст, О.Г. Топчієв, А.І. Трейвіш, М.І. Фащевський, А.Т. Хрущов та ін. Н.П. Карачина, Г.Г. Леонтєва, В.П. Панченко, О.О. Плахотнік, Н.І. Шифріна, О.М. Фащевська та інші вчені у своїх наукових працях розглядали стан та розвиток машинобудування окремих регіонів. Однак, незважаючи на значну розробленість теми, удосконалення територіальної організації галузі, прогнозування розвитку машинобудівного комплексу,

розкриття додаткових джерел підвищення продуктивності праці залишаються актуальними й зумовлюють значимість всебічного вивчення специфіки регіонального машинобудівного комплексу.

Метою статті є аналіз трансформацій, що відбулися у машинобудівному комплексі Сумської області за 1991-2014 рр., проблем та перспектив його розвитку в сучасних умовах.

Виклад основного матеріалу. Сумська область входить до Північно-Східного економічного району. Машинобудування є провідною галуззю її промисловості, яка нараховує кілька десятків великих та середніх промислових підприємств різних форм власності. Воно забезпечує інші галузі господарства машинами й устаткуванням, а населення – робочими місцями. Крім машинобудування у Сумсь-

кій області розвинені добувна, харчова промисловість, постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря, хімічна і нафтохімічна промисловість, на які разом з машинобудуванням припадає майже 90% вартості реалізованої продукції промисловості.

За 2001-2013 рр. відбулися помітні трансформації у структурі промисловості Сумської області, що відбилися на питомій вазі обсягів реалізованої промислової продукції за основними видами діяльності. Так, за названий період скоротилися частки легкої та харчової промисловості (зникла цукрова промисловість). Значні зміни відбулися у машинобудуванні, частка якого у вартості реалізованої промислової продукції 2001 р. становила 28,9%, а у 2013 р. знизилася до 20,6% (рис. 1).

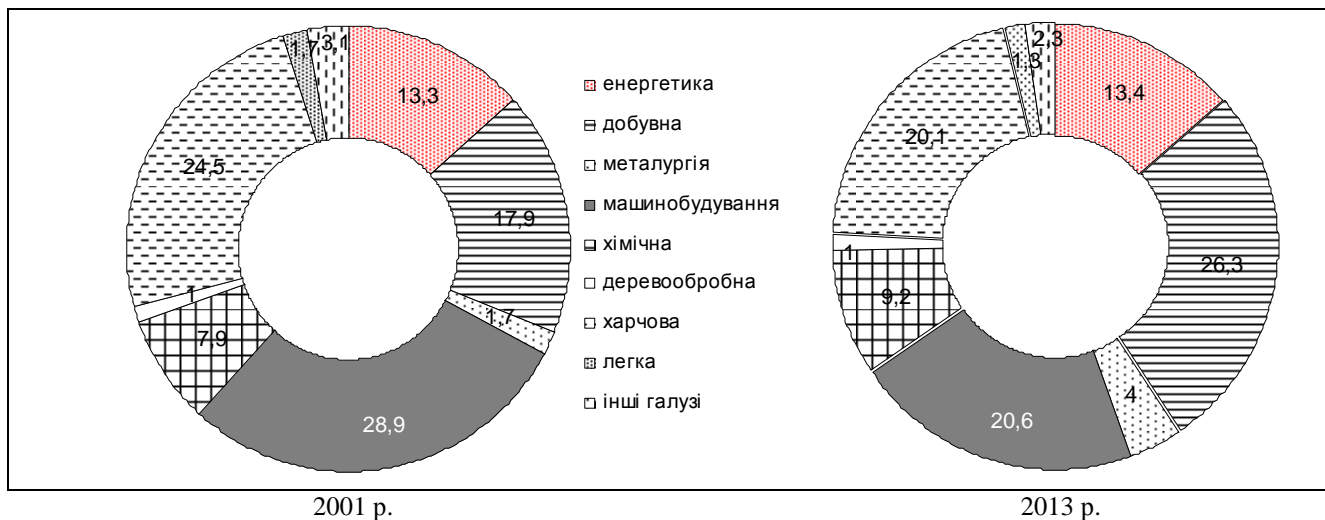

Рис. 1. Структура (%) реалізованої продукції за галузями промисловості у 2001 і 2013 рр. (побудовано за даними [7-10])

Натомість частки металургії, хімічної та добувної промисловості у вартості реалізованої продукції зросли. Причому добувна промисловість за своєю питомою вагою вийшла на перше місце, хоча на початку XXI століття вона поступалася не тільки машинобудуванню, а й харчовій промисловості.

Якщо розглядати підсумки роботи обробної промисловості у 2013 р. за обсягами реалізованої промислової продукції, то машинобудування Сумської області має у ній найбільшу частку – 20,6% (рис. 2), хоча остання і скоротилася на 8,3% порівняно з 2001 р. За 2012 р. цей показник становив 23,0% до підсумку, а у 2010 р. – 22,5%. Найвищих своїх

значень він досягав у 2004 і 2005 рр., коли частка машинобудування перевищувала 31% у вартості виробленої промислової продукції регіону [8].

Незважаючи на помітні коливання із загальною тенденцією до зниження частки машинобудування у загальному обсязі реалізованої продукції, воно протягом усього періоду спостережень залишається головною галуззю обробної промисловості Сумської області. Збільшення або зменшення частки машинобудування пов'язане із закриттям, призупиненням чи відновленням діяльності окремих підприємств та динамікою попиту на машинобудівну продукцію на світовому та внутрішньому ринках.

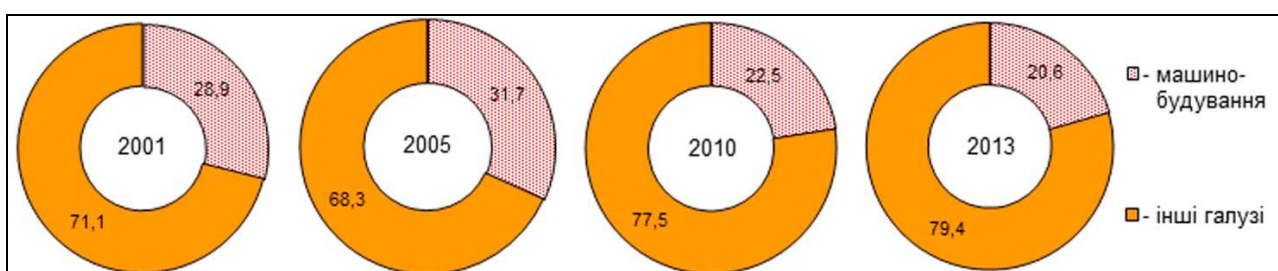

Рис. 2. Частка (%) машинобудування у вартості реалізованої продукції обробної промисловості (побудовано за даними [7-10])

Машинобудування Сумської області спеціалізується на виробництві обладнання, яке застосовується при видобутку та переробці нафти і газу. Крім того, до її складу входять важке машинобудування (виробництво металокопункцій, гірничошахтного та технологічного обладнання для металургійної промисловості, що обумовлено відносною близькістю Донецького вугільного басейну [1]), загальне машинобудування (верстатобудування, випуск виробничого устаткування та сільськогосподарської техніки), транспортне машинобудування (автомобільна, авіаційна промисловість), точне машинобудування (приладобудування), «мала металургія» (ливарне і ковальсько-пресове виробництво на самих машинобудівних заводах), що орієнтовані на сировинні, транспортні та трудові ресурси.

Основними формами територіальної організації машинобудування є машинобудівні райони, вузли, центри і пункти. Розміщенню машинобудівних підприємств у Сумській області сприяє ряд факторів: близькість вугільно-металургійної бази; розвинена залізнична мережа, зокрема розташування на території області м. Конотоп – залізничного вузла, що здійснює відправлення вантажів за сімома напрямками: московському, київському, харківському, гомельському, курському, полтавському, вітебському; наявність кваліфікованих кадрів. Завдяки останньому чиннику машинобудування Сумської області було та залишається наукоємним, хоча сьогодні у регіоні лише 12 інноваційно-активних підприємств машинобудівної галузі.

Територіальна структура машинобудування Сумської області відрізняється дуже високим ступенем концентрації – у Сумах виробляється майже половина всієї промислової продукції цієї галузі. Разом з іншим машинобудівним центром області – м. Конотоп цей показник досягає 70%. У Сумах розташовані 3 великі машинобудівні об'єднання регіону: ПАТ «СМНВО ім. М. В. Фрунзе», ВАТ «Насосенергомаш» та концерн «Укрросметал». Серед машинобудівних підприємств Конотопа виділяються ДП Конотопський авіаремонтний завод «АВІАКОН» і ТОВ «Мотордеталь-Конотоп». Останнє є єдиним у країнах СНД підприємством, що здійснює масові поставки на західний ринок гільз для двигунів Mercedes-Benz, MAN, Volvo, Zetor, Navistar, Daewoo-avia, Peugeot.

Машинобудівним центром південно-західної частини Сумської області є м. Ромни, підприємства якого спеціалізуються на виробництві тракторних запчастин: ПАТ «Роменський завод «Тракторозапчастина», ТОВ «Техномашсервіс». Найважливішими машинобудівними підприємствами м. Лебедин є ВАТ «Завод поршневих кілець», ПАТ Лебединський МДЗ «Темп», що виробляє гальмівне обладнання для залізничних і трамвайних локомотивів та рухомого складу, вакуумні насоси, компресори та гідравлічні системи, а також ДП «Лебединський мо-

торобудівний завод» ВАТ «Моторсіч».

Окрім названих машинобудівних центрів, на території регіону наявні пункти машинобудування: міста Глухів (ВАТ «Електропанель»), Путивль (ПВП «Сейм», що випускає електроустаткування та комплектуючі для автомобільних двигунів), Охтирка (ВАТ «Нафтопромаш»), смт. Ямпіль (ливарно-механічний завод), смт. Липова Долина (сільгоспмашинобудування) і смт. Свеса (ВАТ «Свесський насосний завод»), а також Тростянець і Білопілья, де розташовуються невеликі машинобудівні заводи.

У зв'язку з економічною кризою та низькою конкурентоспроможністю виробленої продукції багатьох підприємств, у період з 1991 по 2014 роки територіальна структура машинобудування Сумської області зазнала суттєвих змін. Головною негативною тенденцією стало розрідження мережі машинобудівних підприємств регіону (рис. 4, 5), перш за все зникнення глухівського машинобудівного центру* і перетворення Глухова на невеликий машинобудівний пункт. Після 1991 р. тут зникли ТОВ «Глухівський завод автомобільних причепів та запчастин», Глухівський верстатобудівний завод, ВАТ «Глухівський завод агрегатних вузлів», ВАТ «Глухівський завод засобів обчислювальної техніки «Салют», а також завод оборонного машинобудування «Сател» київського НДІ «Сатурн».

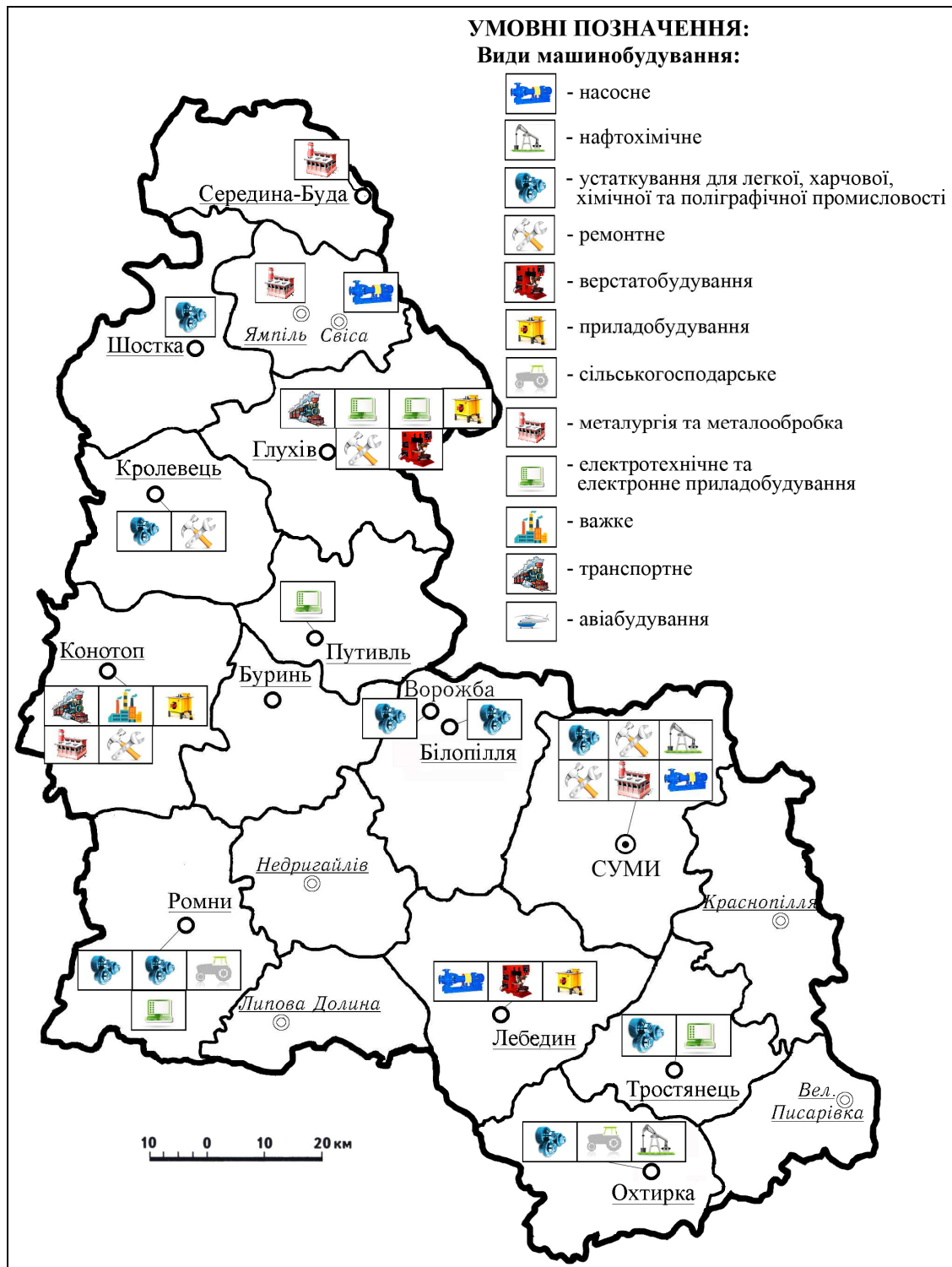
У м. Охтирка завод «Промзв'язок», що спеціалізувався на виробництві засобів зв'язку, був перепрофільований на випуск обладнання для нафтової і нафтопереробної промисловості. Згодом тут був налагоджений випуск міні-хлібопекарень, обладнання для ковбасних і коптильних цехів [1]. Припинив своє існування і Охтирський завод сільськогосподарського машинобудування.

З економічної карти Сумської області також зник ВАТ «Роменський завод поліграфічних машин», що був єдиним підприємством в Україні та СНД з виробництва паперорізальних машин. За час свого існування завод реалізував більше 50 тисяч паперорізальних машин у 54 країни світу [1]. Його долю повторило і ВАТ «Роменський завод автоматичних телефонних станцій».

До втрат машинобудування в області також можна зарахувати Лебединський завод верстатних вузлів, що спеціалізувався на металообробці і виготовленні інструментів, ДНВП «Фотомаш» (Шостка), що виготовляло обладнання та запасні частини для хіміко-фотографічної промисловості, ВАТ «Середина-Будський завод металургійного обладнання» (через це Шостка та Середина-Буда перестали існувати як машинобудівні пункти). Суттєво постраждало і машинобудування Конотопського машинобудівного центру, де зникли чи зупинились ТОВ НВО «Червоний металіст», ТОВ «КЗРДП», Конотопський механічний завод ХДАВП, **ТОВ «Конотопський ливарно-механічний завод»** та завод «Побутрадіотехніка».

*Поняття машинобудівного центру ми розуміємо у тлумаченні [5] як об'єднання декількох середніх або великих машинобудівних об'єктів, що виступають частинами промислового комплексу міста.

Рис. 4. Територіальна структура машинобудівного комплексу Сумської області станом на 1991 р. (побудовано за даними [7])

Чи не єдиним позитивним винятком є створення сучасного машинобудівного підприємства ТОВ «Завод Кобзаренка» (сmt. Липова Долина). На сьогодні по суті це єдине підприємство сільськогосподарського машинобудування в області, яке експортує понад 30% виготовленої техніки і навіть має дочірній підрозділ у Польщі.

Іншою негативною тенденцією 1991-2012 рр.

стало збіднення галузевої структури машинобудування (табл. 1), яка все більше концентрується на насосо- і компресоробудуванні. Майже зникли підприємства, що спеціалізувалися на верстатобудуванні, електронному та оптичному, а також сільськогосподарському машинобудуванні, а після зупинки ТОВ НВО «Червоний металіст» – і на важкому машинобудуванні.

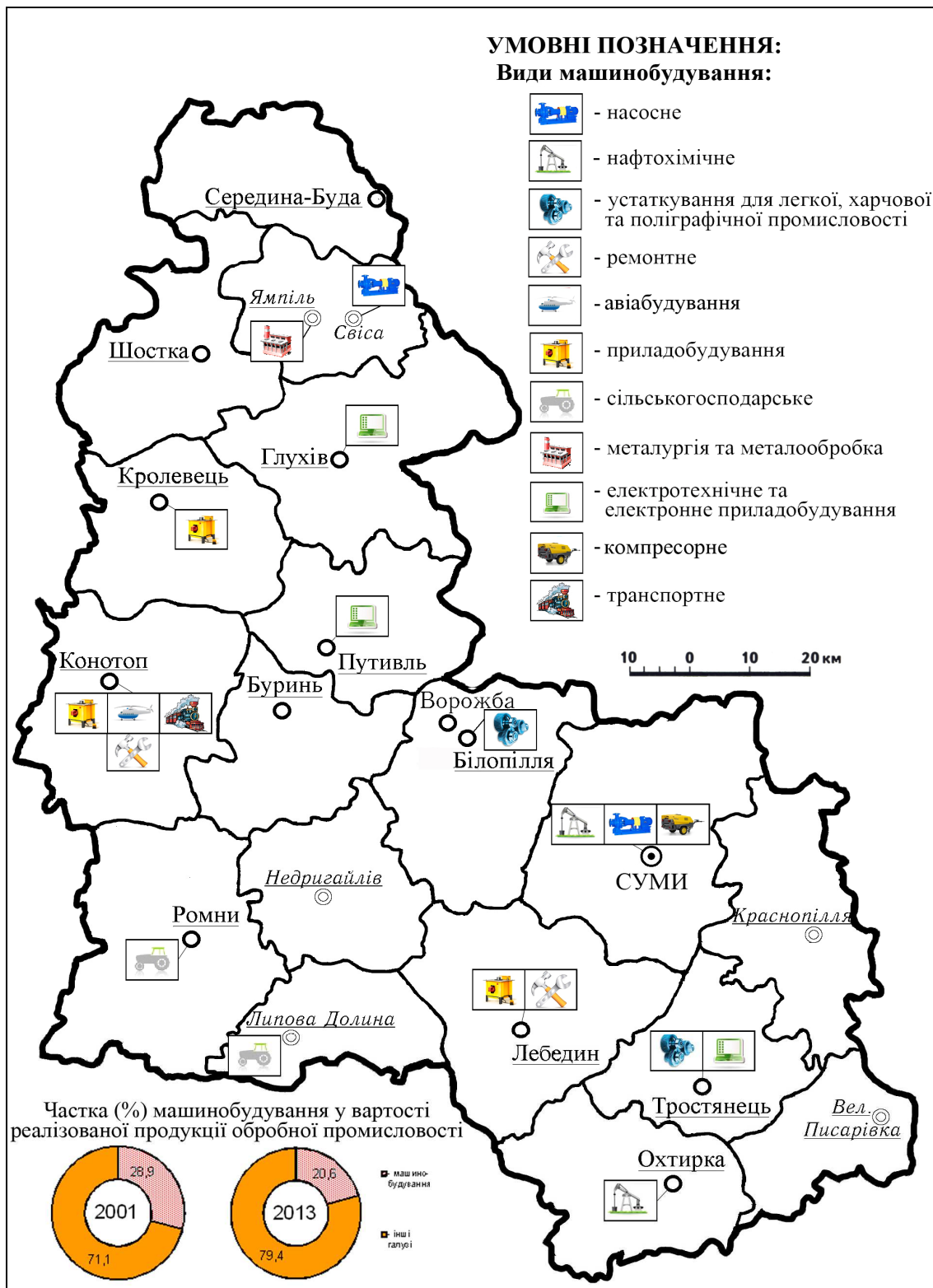

Рис. 5. Територіальна структура машинобудівного комплексу Сумської області станом на 2013 рік (побудовано за даними [4])

Як приклад можна навести підприємство ВАТ «СЕЛМІ» (у минулому виробниче об'єднання «Електрон»). Це було одне з провідних підприємств приладобудування, де випускалося майже 50 видів складних і точних приладів, у т.ч. мас-спектрометри для атомної промисловості, електронні мікроскопи, апаратура для електронно-променевого зварювання в вакуумі, прилади препарування, приставки до елект-

ронних мікроскопів та інша продукція. З товарів народного споживання тут виготовлялись газові балони, подарункові набори, газові й побутові запальнички та ін. [1]. Окрім того в обласному центрі зникли чавуноливарний завод «Центроліт», заводи «Сумсільмаш», «Ремверстат», Сумський авторемонтний завод «НІКМАС» та інші.

Таблиця 1

Динаміка виробництва деяких видів продукції машинобудування

Продукція машинобудування	1990	1995	2000	2005	2010	2013
Насоси вакуумні, шт.	11836	1133	294	1024	555	426
Насоси відцентрові, шт.	28093	10756	43676	30252	3604	1369
Компресори об'ємні поршневі, шт.	146	140	231	573	566	198
Клапани, вентилі та подібна продукція, т	2536	2147	95,6	51,3	1125	433
Газоперекачувальні агрегати	103	39	4	6	4	
Сівалки, шт.	72	31	24	15		
Верстати, шт.	246	114	86	14		
Електропраски побутові, тис. шт.	936	88	96	42		
Причепи та напівпричепи автомобільні, шт.	98	72	54	68		
Мікроскопи, шт.	126	14	1			
Агрегати і машини для виготовлення тіста, шт.	54	46	2			
Зерносушарки	540	2				
Паперорізальні машини, шт.	172	148				
АТС, тис. номерів	54,1	24,8				

У минулому машинобудівна галузь Сумської області орієнтувалася переважно на Російську Федерацію та країни СНД, меншою мірою задовольняючи внутрішні потреби області та країни. Саме ті машинобудівні підприємства, які орієнтувалися на Російську Федерацію (ПАТ «СМНВО ім. Фрунзе», ВАТ Сумський завод «Насосенергомаш») і зазнали найбільших втрат. Дотепер вони експортували 65-70% своєї продукції російським замовникам. Тільки у січні 2014 р. імпорт до Росії скоротився на 37%, а збитковість операційної діяльності великих та середніх машинобудівних підприємств Сумської області за січень-березень досягла –14%. Лише завдяки економічним зв'язкам з іншими країнами СНД, а також Китаєм, Аргентиною, Бразилією та ін., експорт машинобудівної продукції за кордон продовжує здійснюватися. Однак частка машинобудування в обсягах промислової продукції, реалізованої на експорт, скоротилася з 58,6% у 2004 р. до 45,5% у 2013 р. [3; 10].

Загалом продукція машинобудування експортується до 94 країн світу. Основу експорту області складають механічні та електричні машини – 49,0% (з них механічні – 45,8%). Основними партнерами в експорті машинобудівної продукції станом на 2012 р. були Російська Федерація – 40,1%, Туркменістан – 21,6%, Румунія – 7,6%, Казахстан – 6,3% [3]. В останні роки збільшився експорт машинобудівної продукції до Туреччини, Болгарії, Китаю, Індії, Ірану, Італії, Аргентини.

В умовах ринкових перетворень, на підприємствах машинобудівного комплексу відбуваються деякі зміни у напрямку підвищення конкурентоспроможності їхньої продукції, виходу на нові ринки. Постійно йде пошук нових партнерів, зацікавлених у співпраці та спільній діяльності. Поряд з цим в останні роки в галузі склалася нестабільна динаміка виробництва. Економічна криза в країні, скорочення купівельної спроможності населення та інші чинники зумовили зменшення рівня рентабельності операційної діяльності з 40% наприкінці ХХ століття до 2,5% у 2008 р., 12,6% – у 2009 р. і 7,0% у 2013 р.

Центральними проблемами галузі є залежність від широких кооперативних зв'язків, висока вартість

основної продукції, роздержавлення крупних підприємств, значна їх збитковість та заборгованість. Недостатня обґрунтованість реструктуризації власності призвела до збитковості значної частки машинобудівних підприємств, яка коливається від 25 до 40%, навіть при зростанні виробництва.

Частина проблем має загальнодержавний характер, серед яких низька платоспроможність вітчизняних споживачів, відсутність ефективної кадрової політики на верхніх щаблях управління економікою на регіональних і загальнодержавному рівнях, неефективна політика щодо амортизації і відтворення капіталу [9]. Зниження вартості основних фондів призвело до зменшення амортизаційних відрахувань – основного джерела інвестиційних ресурсів, яке до того ж для відновлення основних засобів використовується не повністю.

Важливою перспективою розвитку галузі є орієнтація на потреби економіки області і збільшення виробництва товарів народного споживання. В територіальній організації галузі пріоритет має надаватися створенню підприємств, здатних в короткий термін підпорядковуватися сучасним вимогам. Одним із стратегічних шляхів реструктуризації галузі є створення регіональної програми розвитку внутрішнього ринку, підвищення економічної ефективності виробництва, залучення інвестицій у машинобудування за рахунок власних, кредитних та іноземних джерел [2].

Висновки. Отже, машинобудування є важливою складовою промислового комплексу Сумської області, яка однак майже повністю залежить від іноземних замовлень. Крім того, серед проблем машинобудування варто виділити наявність великої кількості непрацюючих підприємств та тих, які знижують обсяги виробництва, а також старіння основних засобів виробництва, зношеність яких на початку 2010 р. досягла 59,2%. Разом з тим, коефіцієнт оновлення за 2009 р. склав лише 3,5%. Тому, для розвитку даної галузі промисловості, необхідне стимулювання внутрішнього ринку, надходження інвестицій, переоснащення, реконструкція та переспеціалізація підприємств.

Нові напрями – це створення приватних невеликих і середніх заводів на зразок ТОВ «завод Кобзаренка», що випускатимуть прилади, продукцію загального машинобудівного призначення, товари народного споживання. Необхідно також використовувати досвід і кошти великих машинобудівних компаній світу для створення спільних підприємств. Це дасть змогу ефективніше використовувати можливості регіону.

Територіальна структура машинобудування області за період після 1991 р. стала більш розрідженою. Міста Глухів і Охтирка з машинобудівних центрів перетворилися на пункти, зникли машинобудівні підприємства у Шостці, Середина-Буді, Ворожбі.

Галузева структура машинобудівного комплексу Сумської хоча й залишається достатньо різноманітною, однак зазнала помітних втрат. Сьогодні машинобудування представлено переважно ремонтним, загальним, транспортним машинобудуванням, при-

ладобудуванням, а також «малою металургією» (ливарне і ковальсько-пресове виробництво на самих машинобудівних заводах). На даний час майже повністю зникли підприємства, що спеціалізувалися на верстатобудуванні, важкому, електронному на оптичному машинобудуванні. Закриття цих важливих машинобудівних об'єктів завдало шкоди економіці окремих районів, призвело до зростання рівня безробіття.

Для подолання негативних рис варто стимулювати і розвивати науково-технічний та виробничий потенціал машинобудування, інноваційні напрями розвитку, оновлення й нарощення основних засобів. Слід звернути увагу на наукоємні галузі, які потребують висококваліфікованих працівників (електротехнічне, електронне, авіаційне, енергетичне, хімічне, важке машинобудування тощо). Успішна діяльність підприємств тісно пов'язана з використанням інноваційних технологій, тому слід звернути увагу на підготовку кадрів високої кваліфікації.

Список використаних джерел:

1. *Geografiia Sumskoi oblasti: pryroda, naseleння, hospodarstvo* / A.O. Kornus, I.V. Udovychenko, H.H. Leontieva, V.V. Udovychenko, O.H. Kornus. – Sumy: FOP Natalukha A.S., 2010. – 184 s. [Географія Сумської області: природа, населення, господарство / [A.O. Корнус, I.V. Удовиченко, Г.Г. Леонтєва, В.В. Удовиченко, О.Г. Корнус]. – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2010. – 184 с.]
2. *Derzhavna prohrama rozvytku mashynobuduvannia na 2006-2011 roky* // Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 18 kvitnya 2006 r. № 516. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/516-2006-n>. [Державна програму розвитку машинобудування на 2006-2011 роки. // Постанова Кабінету Міністрів України від 18 квітня 2006 р. № 516 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/516-2006-n>.]
3. *Zovnishnia torhivlia Sumskoi oblasti tovaramy ta posluhamy u 2013 rotsi* / Ekspres-vypusk № 27 vid 14.02.2014 r. – Sumy: Holovne upravlinnia statystyky u Sumskiy oblasti, 2014. – 3 s. [Зовнішня торгівля Сумської області товарами та послугами у 2013 році / Експрес-випуск № 27 від 14.02.2014 р. – Суми : Головне управління статистики у Сумській області, 2014. – 3 с.]
4. *Investytsiynyi pasport Sumskoi oblasti (Derzhavne agentstvo z investytsii ta upravlinnia natsionalnomyu proektamy Ukrainy)* [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://www.ukrproject.gov.ua/sites/default/files/upload/sumi_dlya_saytu_1.pdf [Інвестиційний паспорт Сумської області (Державне агентство з інвестицій та управління національними проектами України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrproject.gov.ua/sites/default/files/upload/sumi_dlya_saytu_1.pdf].
5. *Ishchuk S.I. Geografiia promyslovykh kompleksiv: pidruchnyk* / S.I. Ishchuk, O.V. Gladkyi. – K.: Znannya, 2011. – 375 s. [Іщук С.І. Географія промислових комплексів: навчальний посібник / С.І. Іщук, О.В. Гладкий. – К.: Знання, 2011. – 375 с.]
6. *Kovtun V.V. Goroda Ukrainy: ekonomiko-geograficheskii spravochnik* / V.V. Kovtun, A.V. Stepanenko. – Kiev: Vyshcha shkola, 1990. – 279 s. [Ковтун В.В. Города Украины: экономико-географический справочник / В.В. Ковтун, А.В. Степаненко. – К.: Выща шк., 1990. – 279 с.]
7. *Obsiah realizovanoi promyslovoi produktsii za osnovnymy vydamy diialnosti po Sumskii oblasti za 2013 rik* / Ekspres-vypusk № 22 vid 31.01.2014 r. – Sumy: Holovne upravlinnia statystyky u Sumskii oblasti, 2014. – 1 s. [Обсяг реалізованої промислової продукції за основними видами діяльності по Сумській області за 2013 рік / Експрес-випуск № 22 від 31.01.2014 р. – Суми: Головне управління статистики у Сумській області, 2014. – 1 с.]
8. *Promyslovisť Ukrainy u 2001-2005 rr. (Statystychnyi zbirnyk)* [vidp. za vup. L.M. Lisova]. – K.: Derzhavnyi komitet statystyky Ukrainy, 2006. – 304 s. [Промисловість України у 2001-2005 рр. (Статистичний збірник) [відп. за вип. Л.М. Лісова]. – К.: Державний комітет статистики України, 2006. – 307 с.]
9. *Promyslovisť Ukrainy u 2007-2010 rr. (statystychnyi zbirnyk)* [vidp. za vup. O.S. Petrenko]. – K.: Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy, 2011. – 307 s. [Промисловість України у 2007-2010 рр. (Статистичний збірник) [відп. за вип. О.С. Петренко]. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – 307 с.]
10. *Statystychnyi shchorichnyk Sumskoi oblasti za 2012 rik*. – Sumy: Holovne upravlinnia statystyky u Sumskii oblasti, 2013. – 671 s. [Статистичний щорічник Сумської області за 2012 рік. – Суми: Головне управління статистики у Сумській області, 2013. – 671 с.]

*Summary***Anatoliy Kornus, Olesya Kornus. THE GEOGRAPHICAL PECULIARITIES OF TRANSFORMATION PROCESSES OF MECHANICAL ENGINEERING IN SUMY REGION.**

Mechanical engineering of Sumy region occupies a significant place in the industry in the region. Placement of machine-building enterprises in Sumy region is contributed to a number of factors: the proximity to coal and metallurgical base, developed railway network, the availability of qualified personnel. Loss of engineering production would be irreplaceable for the economy of the region. Most companies in this industry have been built in the Soviet era and today are outdated material and technical equipment, using old technology, which reduces the competitiveness of their products in domestic and foreign markets. During the period 2001-2013 years in the industrial complex of the region there have been significant structural shifts and the share of machinery in it. Mechanical engineering of Sumy region specializes in manufacturing equipment used in the mining and processing of oil and gas. Because of significant losses in 1991-2012 years, the modern branch structure of mechanical engineering of the region is not so diversified as early. It is composed of heavy engineering, mechanical engineering, transport engineering, precision engineering, "small metallurgy". The repair machinery is common almost everywhere. Elements of the territorial organization of the Sumy region are Sumy and Konotop industrial centers and points (Lebedyiv, Okhtyrka, Hlukhiv, Romny, etc.). The main trend is changes in the territorial and sectorial structure of mechanical engineering and its depletion. For example, the companies specializing in electronic and optical engineering, disappeared almost completely. Heavy machinery also disappeared. Despite the loss of the last decades, engineering products of Sumy region are in demand in Ukraine and CIS.

Key words: industry, mechanical engineering, territorial structure, branch structure, transformation processes.

СТРУКТУРА ТА РІВНІ ВИЩОЇ ОСВІТИ ЯПОНІЇ

У статті розглядається структура та рівні вищої освіти в Японії. Через аналіз історії розвитку у період з часу реставрації Мейдзи, з XVIII століття до наших днів, з урахуванням процесів зміни японського суспільства на різних часових етапах. Розкривається структура японських університетів (факультети, секції); тривалість навчання (повний, прискорений цикл); прогресія зростання кількості студентів та викладачів; форми власності на заклади освіти.

Ключові слова: освіта Японії, догмат загальної освіти, ієрархія, особливі риси освіти Японії.

Лариса Савранчук. СТРУКТУРА И УРОВНИ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ ЯПОНИИ. В статье рассматривается структура и уровни высшего образования в Японии. Через анализ истории развития в период со времени реставрации Мэйдзи, с XVIII века до наших дней, с учетом процессов изменения японского общества на разных временных этапах. Раскрывается структура японских университетов (факультеты, секции); продолжительность обучения (полный, ускоренный цикл); прогрессия роста количества студентов и преподавателей; формы собственности на учреждения образования.

Ключевые слова: образование Японии, догмат общего образования, иерархия, особые черты образования Японии.

Larysa Savranchuk. STRUCTURE AND LEVELS OF HIGHER EDUCATION OF JAPAN. The article deals with the structure and level of higher education in Japan. Through the analysis of the history of the period since the Meiji Restoration, from the eighteenth century to the present day, taking into account the processes of change in Japanese society at different time stages. Reveals the structure of Japanese universities (departments, sections); duration of study (full, rapid cycle); progression of the growing number of students and teachers; ownership of educational institutions.

Key words: education in Japan, dogma of general education, hierarchy, specific features of education in Japan.

Постановка проблеми, аналіз останніх досліджень і публікацій. При вивченні дисципліни «Методика викладання предмету у вищій школі» велику цікавість у студентів викликає вивчення тем «Особливості вищої освіти країн Європи» та «Структура спеціальностей та освітніх рівнів у вищих школах країн Азії». Завдяки обробці Інтернет-джерел ми отримали фактичний матеріал для порівняльної характеристики та аналізу форм та суті вищих шкіл Франції та Японії, що уособлюють найбільш просунуті системи освіти Європи та Азії. Питання професійної підготовки вчителів Японії висвітлені у роботах Озерської О.Ю. (2006); економіки вищої освіти у працях Обара Е. (2010); оцінки системи освіти в Японії у публікаціях Арімото А. [1], Нохара Х. [2], Грищенко І.М. [3], Орусової О.В. [4]. Сучасна система японської освіти складалася протягом останніх двох сторіч. У XIX ст. тут був використаний досвід США. Однак перемога догмату загальної освіти над американськими ідеями прагматизму у Японії стала визначальною і до наших днів (загальноосвітні предмети становлять 0,5 навчального часу). Загальноосвітню підготовку тут розглядають як базис підготовки класного фахівця, який здатен упевнено вирішувати поточні завдання виробництва, швидко адаптуватися до нових технологій, вести активний пошук методів підвищення економічної ефективності.

Мета дослідження – виявити риси системи вищої освіти Японії, корисні для запозичення досвіду в організації структури та рівнів загальної освіти.

Виклад основного матеріалу. Система вищої освіти Японії веде свій початок з часів реставрації Мейдзи. До цього періоду у деяких великих містах спонтанно функціонували вищі школи, де діти японської аристократії і військових вивчали твори класиків, право і бойове мистецтво. Були також вищі медичні школи. Більшість таких шкіл, одержавши статус коледжів, увійшли потім до складу

університетів.

Перший на Японських островах державний університет був створений у 1877 р. у Токіо. У нього на правах коледжів включили гуманітарну і медичну школи. У формуванні університету взяв участь запрошений із США радник з вищої освіти Д. Мюррей. До кінця XIX ст., як відомо, в американську педагогічну науку і шкільну діяльність активно впроваджувалися ідеї прагматизму. Ці ідеї перенеслися і у Японію. У Токійському університеті за прикладом США були створені чотири факультети: природничо-науковий, медичний, юридичний, літературний. Кожен факультет поділявся на секції. Так, природничо-науковий факультет нарахував: геолого-мінералогічну, біологічну, хімічну, фізико-математичну, інженерну секції. Медичний факультет мав лікувальну та фармакологічну секції. Навчання в університеті тривало вісім років (чотири – у підготовчій школі і 4 роки на самому факультеті). У 1882 році у Токійському університеті навчалось понад 1800 студентів, працювало понад 100 педагогів. Загалом до 1880 року у країні працювало 2 державних, 32 муніципальних і 40 приватних коледжів. У 1895 році почав роботу університет у Кіото. У 1907 році – у Сендає, у 1910 – у Фукуоці. У 1918 році провів перший набір студентів державний університет на о. Хоккайдо у м. Саппоро. У першій чверті XX ст. у Японії діяло п'ять університетів. Для підготовки абітурієнтів на боці середніх шкіл були створені підготовчі курси з терміном навчання до 4 років. Таких шкіл було вісім.

Економіка вимагала збільшення чисельності фахівців вищої кваліфікації. У 1918 р. затверджується положення про вищу освіту у країні; визначається мета і завдання університетської підготовки. Серед останніх: розвивати особистість студентів та виховувати в них дух патріотизму. В університетах, серед відомих, нові факультети: економічний, торговий, сільськогосподарський, інженерний. Вперше створюються науково-дослідні секції, аспірантура терміном на три роки (медична – 4 роки). У державних

університетах тоді навчалось понад 9000 студентів.

Реорганізація університетської підготовки викликала ріст спеціалізованих коледжів. У 1918 році в Японії функціонували вже 96 коледжів, в яких навчалися 50000 студентів. До 1930 року нараховувалися понад 160 коледжів з понад 90000 студентів. У 1945-1947 рр. у країні працювали 50 університетів (100000 студентів) і понад 300 коледжів (понад 200 тисяч студентів), 80 педагогічних інститутів (понад 15000 студентів). У 1949 році вищі навчальні заклади Японії підлягли уніфікації щодо підготовки фахівців. Багато спеціальних шкіл перетворилися в університети чи коледжі. З'явилися десятки приватних університетів та коледжів, жіночих навчальних закладів. Загальне число державних та приватних університетів та коледжів переважало кількості. Уряд здійснював нагляд за змістом і методами навчання.

Економічна ситуація у світі та бажання вивести батьківщину до лідируючих держав світу спонукало японський уряд приділяти велику увагу вищій освіті. У 2010 році у Японії 40% випускників середніх шкіл навчалися у вищих закладах освіти, переважно в університетах. Кількість студентів становила понад 2 млн. осіб. Абитуриєнти приватних вузів роблять вступні внески. Ставши студентами, вони оплачують лекції, користування навчальним устаткуванням. Найбільші внески у медичних закладах, де перший навчальний рік обходиться студенту у понад 7 млн. ієн. Така сума більш ніж у два рази перевищує річний дохід середнього японського робітника.

До вузів відносять університети, коледжі з чотирирічним, медичні коледжі із шестирічним, молодші коледжі із дворічним і спеціалізовані (технічні) коледжі із п'ятирічним навчанням. Загальна освіта сприяє розгортанню творчих здібностей, які необхідні трестам фірм, вважають прихильники пріоритету загальної освіти. У програмах навчання спеціалізованих коледжів та університетів половина навчального часу відведена на засвоєння загальноосвітніх курсів.

Сучасний японський університет першої категорії звичайно складається з десяти факультетів (загальноосвітній, юридичний, інженерний, природничо-науковий, сільськогосподарський, літературний, економічний, педагогічний, медичний, фармакологічний). Сама структура університету сприяє просуванню загальної освіти на передові позиції. Загальноосвітня частина навчання домінує на всіх факультетах. Реформа освіти націлена на подальше удосконалення усіх ланок системи, торкнулася і вищої освіти, але не змінила поглядів на роль загального розвитку студентів. Система вищої освіти Японії містить у собі: університети повного циклу (4 роки); прискореного циклу (2 роки); технічні інститути; професійні коледжі.

Японські вузи мають унікальний інститут «студента-дослідника» (кенкюсей). Це означає, що студент, який поставив перед собою мету отримання наукового ступеня, має можливість займатися дослідницькою роботою в обраній ним конкретній царині знань від 0,5 до 1-го академічного року. Студенти-дослідники поділяються на три групи: ті, що мають намір домогтися наукового результату у стінах уні-

верситету у процесі доповнення (додатку) до основної 4-річної освіти; ті, що продовжують навчання у іншому університеті за згодою з тим університетом, де вивчали основний курс; студенти-іноземці, які готуються до складання вступних іспитів до університету терміном до 2-х років.

Огляд становлення і розвитку вищої освіти в Японії підтверджує панування принципу домінування загальноосвітньої підготовки студентів та визначає його характер у майбутньому. В університетах та коледжах цим дисциплінам присвячується 1, 2 та іноді 3 курси. Від випускників на роботі вимагають не «моментальної придатності», а «придатності, на яку не вплинуть майбутні зміни у характері роботи». Таким вимогам компаній відповідають 90% випускників Токійського та університету Васеда і близько 50% випускників Гарвардського і Мюнхенського університетів. Технічна освіта має залучати не тільки вивчення нових галузей науки, але і класичні основи знань (історію науки і техніки, філософію, логіку, теорію культури і антропологію, соціологію науки і техніки, науку про працю (ергономіку, медицину, психологію) [4].

Реформа освіти в Японії була націлена на подальше удосконалення усіх ланок освіти. Наслідком були заходи з поглиблення спеціалізації у сфері вищої освіти. Але реформа не змінила поглядів на роль загального розвитку студентів. Прикладом є функціонування Токійського педагогічного університету (перенесеного у 1969 році до гори Цукуба в 60 км на північний захід від Токіо), що скасував звичайну систему факультетів та кафедр і увів навчальні та науково-дослідні секції з визначних напрямів науки і техніки із фундаментальних та прикладних галузей знань, розширив фахову спеціалізацію, але залишив непорушним домінування загальної освіти. Кращі, найбільш престижні японські університети дають своїм випускникам велику загальноосвітню підготовку. Цим особливо відомі Кіотський та Токійський університети. Саме випускники цих ВИШів становлять інтелектуальну еліту японської економіки. Крім того, вища освіта Японії є одним з основних важелів державної політики. Вища освіта є стимулом трудової активності населення країни. Принцип домінування загальної освіти дає можливість японським підприємцям забезпечувати себе такими кадрами, що здатні упевнено вирішувати поточні завдання виробництва, швидко адаптуватися до нової технології і вести активний пошук методів підвищення економічної ефективності. Якби реформи вищої освіти не відбувалися, фундаментальна загальноосвітня підготовка студентів у Японії залишається пануючою на всіх напрямках і на всіх рівнях навчання.

Система вищої освіти Японії містить у собі: університети повного циклу (4 роки навчання); університети прискореного циклу (2 роки); технічні інститути та професійні коледжі. Термін навчання у магістратурі – 2 роки, докторантурі – 5 років. В університетах прискореного циклу 60% студентів складають дівчата. Вони спеціалізуються переважно на економіці, літературі, іноземних мовах, педагогіці, соціальному захисті. Останніми роками все більшу популярність мають суспільні науки.

Медичний та ветеринарний напрями мають подовжений термін навчання (+2, +1 рік). Професійні коледжі існують для тих, хто бажає спеціалізуватися на вузько технічній галузі (термін навчання 3 роки). Термін навчання у технічних інститутах складає 5 років. Навчання тут дає широку технічну підготовку і можливість працевлаштуватися у фірми та дослідні центри, пов'язані з розробкою ноу-хау, нових передових технологій. Крім того, тут готують також фахівців торговельного флоту.

Прийом іноземних студентів здійснюється на тих же засадах, що і японських абітурієнтів. Претендент повинен надати документ про те, що він провчився 12 років у своїй країні. Стосовно України, це означає, що він має закінчити школу, потім відучитися ще рік або в коледжі, або на підготовчих курсах в інституті. Вік має бути не молодше 18 років. До навчання допускаються і ті, хто склав іспити за програмами Abitur, International Baccalavreate, інше. Іноземні абітурієнти зобов'язані здати загальноосвітній іспит. Для гуманітаріїв це передбачає перевірку математики, історії, англійської мови. Для природничо-наукових спеціальностей це передбачає питання з математики, фізики, хімії, біології та англійської мови. Однак найважливішими є тести з японської мови, які проводить Асоціація міжнародної освіти у 31 країні світу. Іспит нараховує 3 блоки: перевірку знання ієрогліфів і лексики; сприйняття мови вголос; читання і перевірка знань з граматики. Цей іспит має 4 рівня складності. I рівень передбачає вивчення японської мови протягом 900 годин та засвоєння 2000 ієрогліфів, II рівень – 600 і 1000, III рівень – 300 і 300, IV рівень – 150 годин, 100 ієрогліфів. Офіційний сертифікат про успішно зданий іспит I рівня є достатньою підставою для вступу до будь-якого ВНЗ Японії (навіть у магістратуру). Для окремих вузів досить здати іспит II рівня. Наявність документа про складання іспиту III рівня дозволяє влаштуватися на роботу у японські фірми.

Плата за навчання в японських вузах для іноземних студентів складає за рік від 380 тис. ієн у державних вузах до 900 тис. ієн у приватних вузах (1 долар дорівнює 122 ієнам). Найдорожче коштує навчання з економіки, медицини, філології, педагогіки. Витрати на проживання складають 9-12 тис. ієн за рік у залежності від міста, у якому розташований ВНЗ. 80% іноземців навчаються у Японії за свій рахунок. Іншим виплачуються різні види стипендій. Вони можуть претендувати на урядову стипендію, стипендію асоціації міжнародної освіти, стипендії в рамках програм «Міжнародне взаєморозуміння», стажувань. Можуть бути і стипендії приватних фондів – фонду Танаку. Для одержання звання магістра студент повинен закінчити 2-річну освіту, представити магістерську роботу і отримати за неї позитивну оцінку, а також здати іспит із спеціальності. Термін перебування в аспірантурі складає 3 роки (після 2-річного навчання в магістратурі). Аспірант має представити дисертацію з позитивною оцінкою і здати іспит із спеціальності.

Неуніверситетський сектор містить у собі різні коледжі та школи спеціальної підготовки. По суті, це ВНЗ, що виконують скоріше соціальні, ніж освітні

функції. Ці двох- чи трьохрічні коледжі юридично вважаються ВНЗ, але фактично підготовка та престиж їхніх дипломів не відповідають рівню вищої школи. Тому при теоретичній можливості вступу на II чи III курс університету, на практиці університети потребують від них складання іспитів для вступу на перший курс. Технічні коледжі за багатьма параметрами відповідають нашим технікумам. Школи спеціальної підготовки переважно належать приватним фірмам. Це визначає їх гарне технічне забезпечення. Однак випускники цих шкіл не можуть бути зараховані без іспитів навіть на другий курс технічних коледжів.

У 90-ті роки минулого століття Міністерство освіти переглянуло стандарти і надало адміністраціям університетів та факультетів можливість розробляти і здійснювати власні програми. Реформи торкнулися переважно державних вузів. Приватні вузи також примушували до модернізації навчання у зв'язку з демографічною кризою, що розпочалася. У 2000 році був створений Національний інститут моніторингу діяльності університетів з метою підвищення ефективності розподілу засобів на освітню і дослідницьку роботу. У 2001 р. відбулося злиття Мінпромнауки і Міністерства освіти у Міністерство освіти, науки, технології, культури та спорту. У 2003 р. був введений у дію закон про «Національні університетські корпорації», що мав стимулювати перехід національних університетів до більш незалежних форм організації. З 2004 р. кожний з національних університетів, що отримав статус юридичної особи, перетворився у «Національну університетську корпорацію». Корпорації мають у власності землі та будівлі університетів, а штатні співробітники вже не є цивільними службовцями.

Остання реформа переслідувала наступні завдання:

- 1) підняти конкурентоздатність результатів досліджень та винаходів;
- 2) перебудови системи фінансової звітності та введення змагань;
- 3) вдосконалення стратегічного та функціонального менеджменту університетів.

Реформа суттєво розвинула автономію закладів, полегшила вирішення питань бюджету, організаційної структури і кадрів національних вузів. Однак їхня «національність» проявляється у тому, що держава продовжує відповідати за їх функції, надаючи університетам основну частину фондів у вигляді блоків-грантів (а не кошторисного фінансування, як колись). Гранти використовують університети за своїм розсудом. Їх можна переносити на наступні роки. Окремо розміщуються «основні фонди розвитку». На інституційному рівні у національних університетах вводиться більше управлінських методик із приватного сектора. Ці зміни приводять до поживлення організаційної діяльності і менеджменту, що в свою чергу піднімає якість освіти і досліджень у національних університетах.

Висновки. У Японії зараз існує близько 600 університетів. Загальна чисельність студентів становить близько 3 млн. осіб. Найпрестижнішими державними університетами є Токійський (заснований у

1877 році, має 11 факультетів), університет Кіото (1897р, 10 факультетів) і університет в Осаці (1931 р., 10 факультетів). За ними в рейтингу університет Хоккайдо. З інших найбільш відомі університети Ніхон, Васеда, Мейдзі. Крім них, є значна кількість невеликих вищих навчальних закладів, що нараховують 200-300 студентів на 1-2 факультетах. У Японії прихильники домінування загальної освіти домоглися переваг. Передові, найбільш престижні японські університети відрізняються від інших тим, що дають своїм випускникам глибоку загальноосвітню підготовку. Цим особливо відомі найстаріші Токійський і Кіотський університети. Саме випускники цих університетів становлять інтелектуальну еліту японської економіки. Промислові компанії надають перевагу найму випускників вузів із загальною, усебічною, ніж зі спеціалізованою освітою. Для компаній важливі навички роботи працівника, але важливіше його здатність до подальшого навчання, здатність пристосовуватися до потреб компанії.

Реформа 2003 р. сприяла розвитку автономії і

полегшила вирішення бюджету, організаційної структури і кадрів національних університетів. Зросла автономність університетів у керуванні. Уряд, визначаючи мету і оцінюючи досягнення, тепер більший акцент робить на контроль результатів, не вдаючись до управлінського нагляду. Ця динаміка характеризується як крок від попереднього регулювання до контролю за результатами. У національні університети, щоб зробити їхній менеджмент більш динамічним і оперативним, вводиться більше управлінських методик, що притаманні приватному сектору. Ці зміни привели до поживлення організаційної діяльності і менеджменту національних університетів та підвищили якість їхньої освіти. Реформа ВНЗ у 90-х роках ХХст. була викликана демографічною кризою, що розпочалася. Приватні вузи модернізували, державні – демократизували свою роботу.

Особливістю вищої освіти Японії є розгляд її як одного з основних важелів державної політики. Концепція вищої освіти – це стимул трудової активності населення.

Список використаних джерел:

1. Arimoto A. *Reforma vysshei shkoly v Yaponii* / A. Arimoto // *Ekonomika obrazovaniia*. – 2007. - № 6. – S. 91-92. [Аримото А. Реформа вищої школи в Японії / А. Аримото // *Економіка освіти*. – 2007. - № 6. – С. 91-92].
2. Nokhara H. *Reforma gosudarstvennykh universitetov i nauchnykh issledovaniy v Yaponii* / H. Nokhara // *Ekonomika obrazovaniia*. – 2008. - № 3. – S. 77-82. [Нохара Х. Реформа державних університетів і наукових досліджень в Японії / Х. Нохара // *Економіка освіти*. – 2008. - № 3. – С. 77-82].
3. Gryshchenko I.M. *Stan ta osoblyvosti upravlinnia vyshchoiu osvitoiu v Yaponii* / I.M. Gryshchenko // *Trybuna*. – 2009. – № 9-10. – S. 26-29. [Грищенко І.М. Стан та особливості управління вищою освітою в Японії / І.М. Грищенко // *Трибуна*. – 2009. - № 9-10. – С. 26-29].
4. Orusova O.V. *Sovremennye tendentsii razvitiia vysshego obrazovaniia v Yaponii* / O.V. Orusova // *Alma mater. Vestn. vyssh. shk.* – 2010. - № 8. – S. 64-69 [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: <http://library.if.ua/books/86.html> revolution.allbest.ru/life/00000939.html – 33 k. [Орусова О.В. Современные тенденции развития высшего образования в Японии / О.В. Орусова // *Alma mater. Vestn. vyssh. shk.* – 2010. - № 8. – С. 64-69 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://library.if.ua/books/86.html> revolution.allbest.ru/life/00000939.html – 33 k.

Summary

Larysa Savranchuk. STRUCTURE AND LEVELS OF HIGHER EDUCATION OF JAPAN.

Now there are over 600 universities in Japan. The total number of students at 3 million. Persons. The most prestigious state universities are Tokyo (founded in 1877, has 11 faculties), Kyoto University (1897, 10 schools) and the University of Osaka (1931, 10 schools). Behind them in the ranking of Hokkaido University. The other most famous universities Nihon, Waseda, Meiji. In addition they have a large number of small universities, numbering 200-300 students in 1-2 faculties. In Japan supporters the dominance of general education achieved benefits. Advanced, the most prestigious Japanese universities are different from others in that it give its graduates a deep general education. This is especially the oldest known Tokyo and Kyoto University. The graduates of these universities are the intellectual elite of the Japanese economy. Industrial companies prefer hiring graduates with a general, comprehensive, than with a specialized education. For companies are important skills of the employee, but more importantly its ability to further study, the ability to adapt to the needs of the company.

The reform of 2003 contributed to the development of autonomy and facilitate resolution of the budget, the organizational structure and personnel of national universities. Increased autonomy of universities in management. Government, defining goals and evaluating achievement, now more emphasis on making control results without resorting to administrative supervision. This dynamic is characterized as a step up from the previous regulation to control the results. In national universities to make their management more dynamic and operational, they introduce more management techniques inherent in the private sector. These changes have led to the revival of organizational performance and management of national universities and raise the quality of their education. Features of gender situation in education: the predominance of women in universities accelerated cycle (more than 60% of the total); reception «female» occupations translator, teacher, social worker, accountant, editor; increasing popularity becomes the study of social sciences.

The reform of universities in the 90s of XX century. was caused by the demographic crisis that started. Private universities modernized, state – democratized their work. "Flavor" of Japanese professional training: suitability, which do not affect the upcoming changes in the nature of work. Under this requirement, Japanese graduates «overtake» the best graduates of European universities. The feature of higher education in Japan is to consider it as one of the main levers of public policy. The concept of higher education – a stimulus of labor activism.

Key words: education in Japan, dogma of general education, hierarchy, specific features of education in Japan.

Дослідження молодих науковців

UDC 911.3

Ievgeniia Telebienieva, Taras Pogrebnskyi

COMPONENT ANALYSIS OF THE DEVELOPMENTAL VECTOR OF URBAN AND DISTRICT SOCIOGEOSYSTEMS (ON EXAMPLE OF KHARKIV AND VOLYN REGIONS OF UKRAINE)

The article deals with methodological questions about using component analysis to analyze the socio-economic development and the health care system development of urban and district sociogeosystems. It is proposed together with a common vector analysis to explore its projection on the axis of space – for the time-derivative of each process parameter in set of changes that makes it possible to study the development of sociogeosystem at the level of each parameter. Specific examples of using this method for the analysis of socio-economic development of the urban sociogeosystem of Kharkiv region and for analysis of health care system development of the district sociogeosystem of Volyn region are given.

Key words: social and economic development, health care system, urban sociogeosystem, district sociogeosystem, developmental vector, time-derivative of parameters.

Євгенія Телебенєва, Тарас Погребський. КОМПОНЕНТНИЙ АНАЛІЗ ВЕКТОРУ РОЗВИТКУ МІСЬКИХ І РАЙОННИХ СОЦІОГЕОСИСТЕМ (НА ПРИКЛАДІ ХАРКІВСЬКОЇ ТА ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ УКРАЇНИ). У статті розглянуто методологічні питання з використання компонентального аналізу для аналізу соціально-економічного розвитку та системи охорони здоров'я міських та районних соціогеосистем. Пропонується разом із загальним аналізом вектора досліджувати його проекції на осі простору – за часовими похідними кожного параметру процесу встановлюються їх зміни, що дає можливість вивчати розвиток соціогеосистем на рівні кожного параметру. Наводяться конкретні приклади використання методики для аналізу соціально-економічного розвитку міської соціогеосистеми Харківської області та аналізу системи охорони здоров'я районної соціогеосистеми Волинської області.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток, система охорони здоров'я, міська соціогеосистема, районна соціогеосистема, вектор розвитку, часові похідні параметрів.

Євгенія Телебенева, Тарас Погребський. КОМПОНЕНТНЫЙ АНАЛИЗ ВЕКТОРА РАЗВИТИЯ ГОРОДСКИХ И РАЙОННЫХ СОЦИОГЕОСИСТЕМ (НА ПРИМЕРЕ ХАРЬКОВСКОЙ И ВОЛЫНСКОЙ ОБЛАСТЕЙ УКРАИНЫ). В статье рассмотрены методологические вопросы по использованию компонентального анализа для анализа социально-экономического развития и здравоохранения городских и районных социогеосистем. Предлагается вместе с общим анализом вектора исследовать его проекции на оси пространства – за временными производными каждого параметра процесса устанавливаются их изменения, что дает возможность изучать развитие социогеосистем на уровне каждого параметра. Приводятся конкретные примеры использования методики для анализа социально-экономического развития городской социогеосистемы Харьковской области и анализа системы здравоохранения районной социогеосистемы Волинской области.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие, система здравоохранения, городская социогеосистема, районная социогеосистема, вектор развития, временные производные параметров.

The relevance of research. With the development of the methodology of scientific research increases the degree of abstraction methods and techniques of knowledge. Today is particularly noticeable methodological evolution of science that have not yet reached a high level of formalization of the conceptual apparatus and so new, not even a very big step in this direction give very reliable results. An illustration of this thesis can be a history of the evolution of the use of modeling techniques in the natural sciences, particularly in the geosciences. As you know, mathematical modeling is a highly efficient and advanced scientific methods of scientific knowledge, which is fully based on the phenomenon of similar natural and social processes. Huge potential of creation and study of models of different processes, combined with ever-increasing capabilities of computer equipment and technology push back the horizons and broaden perspectives of scientific knowledge, the results obtained today a few years ago might seem fantastic. Especially difficult to predict the future success of the application of simulation based on a synergistic improvement and

system implementation.

Geography, due to its integrative properties of concepts and terminology, creating new images, ideas about the world, which penetrate the methodology and the domain of other sciences and promote their development. This is especially true for the study of objects for which are important spatial aspects. Field mapping properties of objects which are specific for geography, became more formalized and thus became the basis of modern high-tech computer technology. Nowadays cartographic models and works are essential elements of any geographical research and numerous reference books focused on ordinary users. Thus, the study and improvement of methodological possibilities of modern geography is an important research task.

Analysis of previous studies. Geography is one of those sciences that are rapidly progress through the use of methods of formal logic and simulation. Today accumulated vast experience in the use of quantitative methods in geography, covered in thousands of scholarly monographs, articles and educational publications, developed own approaches of modeling social and geographical processes and phenomena. The method of component analysis is no exception. Application of this

method in the social-geography can be seen in the works of Niemets K. [2], Niemets L. [3], Yakovleva Y. [6], Grushka V. [1] and others.

The purpose of this paper is to describe the methods of analysis of the local developmental vector of any geographic object on an example of social and economic development of urban sociogeosystem of Kharkiv region and health care system development of district sociogeosystem of Volyn region.

The main material. To understand and to explain the dynamics of social and economic development and health care system development requires a detailed analysis of substantial changes of social and economic development and health care system development for the corresponding period of time calculated in a multidimensional attribute space (MAS), for which we used component analysis of the developmental vector. Its idea is based on the definition of vector projections on each axle of MAS with subsequent analysis of their changes. This makes it possible to move from an overall assessment of social and economic development and health care system development in the integral form to the assessment for individual components (parameters), which makes sense, for example, in the tasks of planning, forecasting and optimization of development management (in the context of the concept of sustainable development), management of resources and more. In such problems it is important to know the fate ("contributions") of each parameter in the overall development of the sociogeosystem and to find the "bottleneck" of this process to accurately targeted intervention [2, 4].

From the standpoint of mathematics indicated task is to calculate the time derivative of each process parameters for the relevant accounting period of time and essentially has two options solution: qualitative and quantitative. Qualitative decision involves determining only the sign of the time derivative, the finding of quality parameter changes (increases, decreases or no change), followed by coding events at a nominal scale. Quantitative decision is to determine not only the characters, but the size of the original, which gives a more accurate estimate of the relative scale events, and do not require the use of indexes and output (measurable) values. The fact that the procedure for calculating the index is constructed so that regardless of the content of the parameter (positive or negative) indices clearly defined as directly proportional to the increase in symptoms or quality of the process. For example, a "negative" rate – death rate has an index, which corresponds to an increase in reduction rate. In this paper, we limited only by qualitative descriptions in solution of the problem, as the most common.

Calculating the time derivatives have three possible outcomes:

1) if the parameter during the calculation period remained unchanged (the process by a considerable margin stable), the derivative is 0 and that result is assigned code 0;

2) if the parameter is reduced (the process behind it regresses), the derivative is negative, in accordance with result code -1;

3) if the parameter increases (process behind it

progresses), the derivative is positive, in which case the result code 1.

The proposed code selection (split into three groups for a nominal scale) is suitable for further analysis. Thus, in the aggregate indices of statistical parameters of social and economic development and health care system development, its enough to calculate the amount of codes of corresponding derivative groups. The total amount of code shows adjustments prevail. For general research of the process qualitative analysis is sufficient to assess the overall changes of the vector components. In solving applied problems of process of control, optimization, monitoring or forecasting, is necessary to make quantitative component analysis that determines the specific corrective change in control process parameters [2, 5].

From the above it is clear that specific recommendations for improving of social and economic development and health care system development can be obtained by analyzing the change in the index of statistical parameters of a specific sociogeosystems. This article presents the results of the analysis for two sociogeosystems. One – urban sociogeosystem as an example of the worst dynamics of social and economic development and the second – district sociogeosystem, as an example of the best health care system development .

Based on the distribution of urban and regional sociogeosystems on the phase plane as an example were chosen the city of Izjum (Kharkiv region) and Lubomilskiy district of Volyn region. For ease of analysis the data in tables were grouped by the largest amount of change of the index codes in ascending order. Accordingly, in the first lines of tables were grouped the most problematic parameters that need attention in the first place, and in the end – the parameters by which sociogeosystems has steady progress.

As seen from table 1, during the research period in the city of Izjum is seen a steady or partial deterioration of socio-economic development. The result of above is a decline in the level and quality of life, unemployment, the outflow of the working population of the city. The priority of local authorities and other public institutions is to provide people with jobs, modernization of production, providing enterprises with modern technology and equipment. Equally important is the improvement of social protection.

Practical absence of any dynamics for the city of Izjum is observed in terms of the number of registered citizens who are not engaged in economic activity (which remains unchanged) and indicators of capital investment in the city, because in the city there are no businesses with new technologies and equipment, resulting of which is non competitiveness of enterprises in the global market and closing of them.

Variable but generally almost zero dynamics observed in the number of business organizations, but the total land area in farms is unchanged.

Some progress is observed in the whole volume of industrial production per capita, but the process is due to departures. Most of people went to the regional center – the city of Kharkiv in search of jobs.

Table 1

Dynamics of indices statistical parameters of social and economic development in the city of Izjum (Kharkiv region)

Setting codes	Statistical parameters	Codes of index change for the billing period						Sum of codes
		1	2	3	4	5	6	
13	The average number of employees	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-6
22	Population by districts	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-6
43	The population density	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-6
55	Secondary schools	-1	-1	-1	-1	-1	-1	-6
19	Road passenger transport	-1	-1	-1	-1	1	-1	-4
41	Urban population	1	-1	-1	-1	-1	-1	-4
56	Number of subjects EDRPOU	-1	-1	-1	-1	1	-1	-4
5	Operating costs for sold goods (works, services)	-1	-1	1	-1	-1	0	-3
17	Length of departmental public roads	-1	-1	-1	0	0	0	-3
6	Companies needs of workers to fill vacancies	-1	-1	-1	1	-1	1	-2
8	Load on one vacancy	-1	-1	-1	1	-1	1	-2
18	Passengers of road transport	1	-1	-1	-1	1	-1	-2
23	Fertility	-1	1	1	-1	-1	-1	-2
24	The number of births per 1000 population	-1	1	1	-1	-1	-1	-2
25	Mortality	-1	1	1	-1	-1	-1	-2
26	The number of deaths per 1000 population	-1	1	1	-1	-1	-1	-2
27	Natural increase	-1	1	1	-1	-1	-1	-2
28	Natural increase (decrease) per 1000 population	-1	1	1	-1	-1	-1	-2
29	Number of arrivals	-1	-1	-1	1	-1	1	-2
30	Number of arrivals per 1000 population	-1	-1	-1	1	-1	1	-2
37	Pollutants into the air from stationary sources in per capita (kg)	1	0	-1	-1	-1	0	-2
38	The presence of waste (t.)	-1	-1	1	-1	1	-1	-2
59	The number of pensioners receiving a pension under the Pension Fund	-1	-1	1	-1	-1	1	-2
60	The number of pensioners with disabilities, who are registered in the Pension Fund	-1	1	-1	-1	-1	1	-2
3	Number of enterprises by 10 thousand people	1	-1	1	-1	-1	0	-1
35	Emissions of air pollutants from stationary sources (tons)	0	0	-1	0	0	0	-1
36	The density of the emission of pollutants into the air from stationary sources (tonnes/km ²)	1	1	-1	-1	-1	0	-1
54	Secondary schools	0	0	0	-1	0	0	-1
58	Number of capital investment in the region (% of total)	0	-1	1	-1	0	0	-1
7	The number of registered citizens who are not engaged in economic activity	1	-1	1	-1	-1	1	0
12	Registered unemployment	1	-1	1	-1	1	-1	0
21	Freight road transport (million tons/km)	1	1	-1	-1	-1	1	0
33	Net migration	1	-1	-1	-1	1	1	0
34	Net migration per 1000 population	1	-1	-1	-1	1	1	0
39	Waste (t)	-1	1	1	-1	1	-1	0
40	The area, km ²	0	0	0	0	0	0	0
42	The rural population, persons	0	0	0	0	0	0	0
44	The total number of villages	0	0	0	0	0	0	0
46	Number of business organizations	0	0	-1	0	0	1	0
48	Number of farmers	0	0	0	0	0	0	0
50	The total land area in farms of all categories	0	0	0	0	0	0	0
51	Agricultural land area	0	0	0	0	0	0	0
52	Kindergartens	0	0	0	0	0	0	0
57	Number of capital investment at current prices (mln. UAH)	1	-1	1	-1	-1	1	0
66	Adoption of the housing (m ² of total area)	-1	-1	-1	1	1	1	0
32	Number of departures per 1000 population	1	0	1	-1	1	-1	1

Continuation of table 1

47	The number of private enterprises	0	1	0	0	1	-1	1
49	Other enterprises (cooperatives, state farms, etc.)	0	0	0	1	0	0	1
1	Volume of industrial output per capita	1	1	1	-1	-1	1	2
2	Volume of industrial products (goods and services), selling prices (excluding VAT and excise)	1	1	1	-1	-1	1	2
9	Employment of people which not engaged in economic activity	1	-1	-1	1	1	1	2
11	Number of innovation active enterprises	1	0	-1	1	0	1	2
15	Volume of services	1	1	1	-1	1	-1	2
20	Transportation of goods by road (tons)	1	1	-1	1	-1	1	2
31	Number of departures	1	1	1	-1	1	-1	2
45	The number of active farms for organizational and legal forms of economic	0	1	-1	1	1	0	2
10	Number of innovation active enterprises (percent of total industrial)	1	1	-1	1	0	1	3
4	Sales of products (works, services)	1	-1	1	1	1	1	4
61	Housing (total area)	1	1	-1	1	1	1	4
63	City housing (total area)	1	1	-1	1	1	1	4
14	The average nominal monthly salary	1	1	1	1	1	1	6
16	Volume of services to the population	1	1	1	1	1	1	6
62	Housing (including privately owned)	1	1	1	1	1	1	6
64	Urban housing (including privately owned)	1	1	1	1	1	1	6
65	Supply of housing (average per person)	1	1	1	1	1	1	6
67	Retail turnover, including restaurant management	1	1	1	1	1	1	6
The amount of change in the index codes		7	1	-3	-14	-2	6	-5

Note: The accounting periods: 1 – 2006-2007; 2 – 2007-2008; 3 – 2008-2009; 4 – 2009-2010; 5 – 2010-2011; 6 – 2011-2012.

Table 2

Dynamics of indices statistical parameters of health care system development in Lubomilskiy district of Volyn region

Setting codes	Statistical parameters	Codes of index change for the billing period					Sum of codes
		1	2	3	4	5	
4	Actual rural population	-1	-1	-1	0	-1	-4
2	Total population	-1	-1	-1	0	0	-3
7	Natural increase	-1	-1	1	-1	-1	-3
12	Diseases of the endocrine system, eating disorders and metabolic diseases	-1	-1	-1	-1	1	-3
15	Diseases of the eye and adnexa	-1	-1	-1	-1	1	-3
18	Diseases of the respiratory system	-1	-1	-1	-1	1	-3
22	Diseases of the genitourinary system	-1	-1	-1	-1	1	-3
70	Availability of therapists	-1	-1	1	-1	-1	-3
30	The mortality rate from certain infectious and parasitic diseases	-1	1	-1	0	-1	-2
8	The incidence of regional population	-1	-1	-1	1	1	-1
10	Neoplasm	-1	1	-1	1	-1	-1
14	Diseases of the nervous system	-1	-1	-1	1	1	-1
21	Diseases of the musculoskeletal system and connective tissue	-1	-1	-1	1	1	-1
25	Symptoms, signs and abnormal	-1	-1	-1	1	1	-1
28	The incidence of alcoholic psychosis, alcoholism, drug addiction	1	-1	-1	1	-1	-1
35	The mortality rate from diseases of the nervous system	-1	1	-1	-1	1	-1
48	Died from infectious and parasitic diseases	0	1	-1	0	-1	-1
53	Died from disease of the nervous system	-1	1	-1	-1	1	-1
82	Availability of dentists	1	-1	-1	1	-1	-1
1	Area	0	0	0	0	0	0
24	Congenital malformations, deformations and chromosomal abnormalities	1	1	-1	-1	0	0

Continuation of table 2

32	The mortality rate from diseases of the blood and blood-forming organs and certain disorders involving the immune mechanism	-1	1	0	0	0	0
33	The mortality rate from diseases of the endocrine system, eating disorders and metabolic diseases	1	0	0	-1	0	0
39	The mortality rate from diseases of the skin and subcutaneous tissue	0	0	0	0	0	0
40	The mortality rate from diseases of the musculoskeletal system and connective tissue	0	0	0	-1	1	0
42	The mortality rate during pregnancy, childbirth and the postpartum period	0	-1	1	0	0	0
44	The mortality rate of congenital malformations, deformations and chromosomal abnormalities	1	-1	1	0	-1	0
50	Deaths from diseases of the blood and blood-forming organs and certain disorders involving the immune mechanism	-1	1	0	0	0	0
51	Died from disease of the endocrine system, eating disorders and metabolic diseases	1	0	0	-1	0	0
57	Died from disease of the skin and subcutaneous tissue	0	0	0	0	0	0
58	Deaths from diseases of the musculoskeletal system and connective tissue	0	0	0	-1	1	0
60	Dead during pregnancy, childbirth and the postpartum period	0	-1	1	0	0	0
62	Died of congenital malformations, deformations and chromosomal abnormalities	1	-1	1	0	-1	0
75	Availability of ultrasound diagnosis	0	0	0	0	0	0
79	Availability of urologists	1	-1	0	0	0	0
80	Availability of endoscopist	0	0	0	0	0	0
94	Central district hospital	0	0	0	0	0	0
95	District hospital	0	0	0	0	0	0
96	City hospital	0	0	0	0	0	0
97	Maternity hospitals	0	0	0	0	0	0
98	Children's hospital	0	0	0	0	0	0
99	Asylum	0	0	0	0	0	0
100	Tuberculosis hospital	0	0	0	0	0	0
101	Dental clinic	0	0	0	0	0	0
102	Availability of central district hospital	0	0	0	0	0	0
103	Availability of district hospital	0	0	0	0	0	0
104	Availability of city hospital	0	0	0	0	0	0
105	Availability of maternity hospitals	0	0	0	0	0	0
106	Availability of Availability of children's hospital	0	0	0	0	0	0
107	Availability of asylum	0	0	0	0	0	0
108	Availability of tuberculosis hospital	0	0	0	0	0	0
109	Availability of dental clinic	0	0	0	0	0	0
3	Actual urban population	0	0	0	0	1	1
5	Natality	1	-1	-1	1	1	1
9	Certain infectious and parasitic diseases	1	1	-1	-1	1	1
13	Mental and behavioral disorders	1	1	-1	1	-1	1
16	Diseases of the ear and mastoid process	1	-1	-1	1	1	1
17	Diseases of the circulatory system	1	-1	-1	1	1	1
26	Injury, poisoning and certain other consequences of external causes	-1	1	-1	1	1	1
27	The incidence of AIDS	1	1	1	-1	-1	1
31	The mortality rate of tumors	1	1	-1	1	-1	1
34	The mortality rate of mental and behavioral disorders	1	1	0	0	-1	1
36	The mortality rate from diseases of the circulatory system	-1	-1	1	1	1	1
41	The mortality rate from diseases of the genitourinary system	0	0	1	-1	1	1

Continuation of table 2

45	The mortality rate from injuries, poisoning and certain other consequences of external causes of action	1	-1	1	1	-1	1
46	The mortality rate from AIDS	0	1	1	-1	0	1
49	Died of tumors	1	1	-1	1	-1	1
52	Died of mental and behavioral disorders	1	1	0	0	-1	1
54	Died of cardiovascular diseases	-1	-1	1	1	1	1
59	Died from disease of the genitourinary system	0	0	1	-1	1	1
63	Dead from injuries, poisoning and certain other consequences of external causes	1	-1	1	1	-1	1
64	Died of AIDS	0	1	1	-1	0	1
66	The number of doctors (with dental)	1	-1	1	1	-1	1
67	Availability of doctors (with dental)	1	-1	1	1	-1	1
68	The number of nursing	1	1	1	-1	-1	1
69	Availability of nursing	1	1	1	-1	-1	1
71	Availability of cardiologists	1	0	0	0	0	1
72	Availability of endocrinologists	1	-1	0	1	0	1
73	Availability of physiotherapist	1	0	0	0	0	1
74	Availability of doctors of functional diagnostics	1	0	0	-1	1	1
81	Availability of oncologists	1	0	0	0	0	1
86	Availability of ophthalmologists	1	0	0	0	0	1
87	Availability of otolaryngologist	1	0	0	0	0	1
88	Availability of phthisiology	1	0	0	0	0	1
90	Availability of psychiatrists	1	0	0	-1	1	1
91	Availability of narcologists	1	0	0	0	0	1
37	The mortality rate from diseases of the respiratory system	-1	1	1	1	0	2
43	The mortality rate of certain conditions arising in the perinatal period	-1	1	0	1	1	2
47	The mortality rate from tuberculosis	1	1	-1	0	1	2
55	Died from disease of the respiratory system	-1	1	1	1	0	2
61	Died from conditions arising in the perinatal period	-1	1	0	1	1	2
65	Died of tuberculosis	1	1	-1	0	1	2
77	Availability of anesthesiologists	1	0	1	1	-1	2
83	Availability of obstetricians and gynecologists	1	-1	1	1	0	2
85	Availability of radiologists	0	1	0	0	1	2
6	The mortality rate	-1	1	1	1	1	3
11	Diseases of the blood and blood-forming organs and certain violations involving the immune mechanism	-1	1	1	1	1	3
19	Diseases of the digestive system	1	1	1	-1	1	3
20	Diseases of the skin and subcutaneous tissue	-1	1	1	1	1	3
23	Pregnancy, childbirth and the postnatal period	1	-1	1	1	1	3
38	The mortality rate from diseases of the digestive system	1	1	1	1	-1	3
56	Died from disease of the digestive system	1	1	1	1	-1	3
84	Availability of pediatricians	1	1	-1	1	1	3
110	Availability of hospital beds	1	1	1	-1	1	3
76	Availability of surgeons	1	1	1	1	0	4
89	Availability of neurologists	1	1	0	1	1	4
29	The incidence of all forms of active tuberculosis	1	1	1	1	1	5
The amount of change in the index codes		19	10	3	13	13	58

Note: The accounting periods: 1 – 2007-2008; 2 – 2008-2009; 3 – 2009-2010; 4 – 2010-2011; 5 – 2011-2012.

Table 2 shows data on Lubomilskiy district, which is characterized by improving the status and conditions of health care system development. In the district is observed a decrease in the incidence of population which respectively led to a decrease of mortality rate by most classes of diseases. It should be noted a slight increase in the total number of doctors and nurses. Also is observed an increase of hospital beds, although the dy-

namics of the number and availability of health care facilities in the district has not changed.

At the beginning of the research period in the district had been observed a decrease in population, but in recent years this process has stopped. But there is a steady decrease in the rural population.

The district is characterized by negative natural growth, which is not typical for the region as a whole,

although the fertility rate in recent years began to increase.

Conclusions. The proposed method of research of the sociogeosystems is an effective tool for solving forecasting, optimization, monitoring and control on this process. It is a part of general trajectory modeling method. It complements the analysis of development processes by taking into account changes in each parameter expansion process. The detail analysis at the level of each parameter allows significantly increase the

threshold monitoring and consider all the features of the development process for rapid response to critical situations. At optimal spatial organization of monitoring is possible an online management of resources, which greatly improves the efficiency of sociogeosystem development. The amount of changes of the index codes of statistical parameters of sociogeosystems are representative criterion for evaluating the effectiveness of their development, as well as ranking, clustering, classification, etc.

References:

1. Grushka V.V. *Suspilno-geografichni osoblyvosti formuvannia geoeologichnoi sytuatsii v staropromyslovomu regioni (na prykladi Dnipropetrovskoi oblasti): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. geogr. nauk: spets. 11.00.02 «Ekonomiczna ta sotsialna geografii» / V.V. Grushka. – Kharkiv, 2014. – 20 s. [Грушка В.В. Суспільно-географічні особливості формування геоекологічної ситуації в старопромисловому регіоні (на прикладі Дніпропетровської області): автореф. дис. на здобуття канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / В.В. Грушка. – Харків, 2014. – 20 с.]*
2. Niemets K.A. *Prostorovyi analiz u suspilnyi geografii: novi pidkhody, metody, modeli [monografiia] / K.A. Niemets, L.M. Niemets. – Kharkiv: Kharkivskiy natsionalnyi universytet imeni V.N. Karazina, 2013. – 228 s. [Нємець К.А. Просторовий аналіз у суспільній географії: нові підходи, методи, моделі [монографія] / К.А. Нємець, Л.М. Нємець. – Харків: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2013. – 228 с.]*
3. Niemets K. *Modeliuvannia traiektorii rozvytku sotsiogeosystem: analiz i vizualizatsiia rezultativ / Niemets K., Niemets L. // Chasopys sotsialno-ekonomichnoi geografii: Mizhregion. zbirnyk nauk. prats. – Vyp. 15(2). – Kharkiv, KhNU imeni V.N. Karazina, 2013. – S. 7-10. [Нємець К. Моделювання траєкторії розвитку соціогеосистем: аналіз і візуалізація результатів / Нємець К., Нємець Л. // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. збірник наук. праць. – Вип. 15(2). – Харків, ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – С. 7-10]*
4. Niemets K., Pogrebyskiy T., Telebeneva Y., Likhvan V. *Modeling of the developmental trajectory of regional sociogeosystems of Ukraine: analysis and visualization of the results. Uniwersytet Śląski Wydział Nauk o Ziemi Sosnowiec 2014, Acta Geographica Silesiana, 17. WNoZ UŚ, Sosnowiec, 2014 – p. 97, 33-39 p.*
5. Pogrebyskiy T. *Somponent analysis of the developmental vector of health care system in the districts sociogeosystems of Volyn region // Chasopys sotsialno-ekonomichnoi geografii: Mizhregion. zbirnyk nauk. prats. – Kharkiv: KhNU imeni V.N. Karazina, 2014. – Vyp. 17(2). – S. 212-218. [Pogrebyskiy T. Component analysis of the developmental vector of health care system in the districts sociogeosystems of Volyn region. Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіональний збірник наукових праць. – Харків: ХНУ імені Каразіна, 2014. – Вип. 17(2). – С. 212-218]*
6. Yakovleva Yu.K. *Sotsialnyi rozvytok Donetskoi oblasti: suspilno-geografichniy aspekt: monografiia / [pid nauk. red. L.M. Niemets]. – Kh.: KhNU imeni V.N. Karazina, 2014. – 416 s. [Яковлева Ю.К. Соціальний розвиток Донецької області: суспільно-географічний аспект: монографія / [під наук. ред. Л.М. Нємець]. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – 416 с.]*

Summary

Ievgeniia Telebieniava, Taras Pogrebyskiy. COMPONENT ANALYSIS OF THE DEVELOPMENTAL VECTOR OF URBAN AND DISTRICT SOCIOGEOSYSTEMS (ON EXAMPLE OF KHARKIV AND VOLYN REGIONS OF UKRAINE).

With the development of the methodology of scientific research increases the degree of abstraction methods and techniques of knowledge. Today is particularly noticeable methodological evolution of science that have not yet reached a high level of formalization of the conceptual apparatus and so new, not even a very big step in this direction give very reliable results. This article deals with methodological questions about using component analysis to analyze the socio-economic development and the health care system development of urban and district sociogeosystems. It is proposed together with a common vector analysis to explore its projection on the axis of space – for the time-derivative of each process parameter in set of changes that makes it possible to study the development of sociogeosystem at the level of each parameter. This makes it possible to move from an overall assessment of social and economic development and health care system development in the integral form to the assessment for individual components (parameters), which makes sense, for example, in the tasks of planning, forecasting and optimization of development. Specific recommendations for improving of social and economic development and health care system development can be obtained by analyzing the change in the index of statistical parameters of a specific sociogeosystems. The detail analysis at the level of each parameter allows significantly increase the threshold monitoring and consider all the features of the development process for rapid response to critical situations.

Key words: social and economic development, health care system, urban sociogeosystem, district sociogeosystem, developmental vector, time-derivative of parameters.

UDC 911.375

Anastasiia Mazurova

UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE GLOBAL URBAN PROCESSES

The general characteristic of the global urban processes was presented in the article. Dynamics of urban saturation in Ukraine and the world and structure of urban and rural population for some years in Ukraine was analyzed. The features of global historical development of megalopolises were defined. Classification of the worldwide cities according to United Nations Human Settlements Programme and the characteristic of the Ukrainian cities on this classification was presented. Dynamics of number of the Ukrainian cities and urban saturation of regions of Ukraine was analysed. The highest and the lowest urbanized state regions in Ukraine were revealed.

Key words: urban processes, urban saturation, urban population, rural population, megalopolis, regions of Ukraine.

Анастасія Мазурова. УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНИХ УРБАНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ. У статті представлена загальна характеристика глобальних урбанізаційних процесів. Проаналізована динаміка рівня урбанізації в Україні та світі та структури розподілу сільського та міського населення України за деякі роки. Виявлені особливості історичного розвитку мегалополісів світу. Представлена класифікація міст світу за United Nations Human Settlements Programme та характеристика міст України за вказаною класифікацією. Проаналізована динаміка чисельності населення міст України та рівень урбанізації регіонів України, виявлені найбільш та найменш урбанізовані регіони держави.

Ключові слова: урбанізаційні процеси, рівень урбанізації, міське населення, сільське населення, мегалопіс, регіони України.

Анастасия Мазурова. УКРАИНА В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛЬНЫХ УРБАНИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ. В статье представлена обшая характеристика глобальных урбанизационных процессов. Проанализирована динамика уровня урбанизации в Украине и мире, и структуры распределения сельского и городского населения в Украине за некоторые годы. Выявленные особенности исторического развития мегалополисов мира. Представлена классификация городов мира согласно United Nations Human Settlements Programme и характеристика городов Украины по указанной классификации. Проанализирована динамика численности городов Украины и уровень урбанизации регионов Украины, выявлены наиболее и наименее урбанизированные регионы государства.

Ключевые слова: урбанизационные процессы, уровень урбанизации, городское население, сельское население, мегалополис, регионы Украины.

Introduction. In connection with activization of urbanization on a global scale transition to prevalence of city dwellers has irreversible character. United Nations Human Settlements Programme (UN–Habitat) also supports this opinion. According to their last report urbanization is now «unstoppable». Anna Tibaijuka, outgoing director of UN-Habitat, said: «Just over half the world now lives in cities but by 2050, over 70% of the world will be urban dwellers. By then, only 14% of people in rich countries will live outside cities, and 33% in poor countries» [6].

One of important indicators of urbanization is population of the cities. The number of inhabitants of the city is an informal indicator of development of the city settlement. Population`s city size is corresponded way of life of the settlement, its economic appointment, social composition of the population and other indicators of the city [1].

F. Brodel said that number of people divides the world, organizes it, it provides to each massif its specific weight, determines its level of culture and its effectiveness, its biological rhythm, economic growth and even destiny [2].

Literature overview. The attention of many scientists focused on the research of various aspects of urban processes. Some of the national and foreign authors have considerable scientific achievements in questions of social, human and economic researches of urbanization. There are E. Animica [1], F. Brodel [2], G. Lappo [4] and others. Due to the changes in political, economic and social spheres in Ukraine, change of state administration, the military conflict in the East of Ukraine, arises a question of new development strategy of state, regions and

cities. Performance of this purpose requires detailed comparison global urban processes with urban processes of Ukraine.

The purpose of this work is identification of trends of urbanization in Ukraine in the context of global urban processes.

Main content of research. Such form of the settlement as the city exists more than 5000 years, in 1800 the urban population made only 2% of all Earth population. In 1950 only 30% of a world's population lived in the cities and made 746 million people, in 2014 number of citizens grew by 24% and made 54% or 3,9 billions of people. The number of the world population constantly continues to grow, and the increasing number of people from various reasons moves to the cities which growth rates reached unprecedented level. According to forecasts of experts by 2050 66% of the world's population will have lived in the cities (fig. 1) [7, 8]. So, now in the cities lives more than a half of a world's population, in industrialized countries – about 75% of the population.

One of the most important attribute of an urbanization is formation of large cities (megalopolises), as multipurpose centers, growing-point of social and economic activity. Urban classic G. Lappo said that large cities, but not the cities in general are indicators of urbanization, its vanguard and arena, mirror of its achievements (and also defects) [4].

Carrying out the analysis of historical development of the world megalopolises, it was noted dynamic growth of their quantity worldwide. So for example, in 1950 the megalopolis's status belonged only to one city – New York, in 2000 19 cities already had this status. In 2014 the status of the megalopolis belongs to 28 cities of the world (fig. 2). The cities with the greatest number of inhabitants are Tokyo, Delhi and Shanghai. According to

experts of UN-Habitat by 2030 it will have been 41 megalopolises in the world. Most megacities and large cities are located in the global South. So, the greatest concentration of megalopolises and large cities in the

world was observed in China. There are 6 cities with the population more than 10 million people and 10 cities with the population from 5 to 10 million people [8].

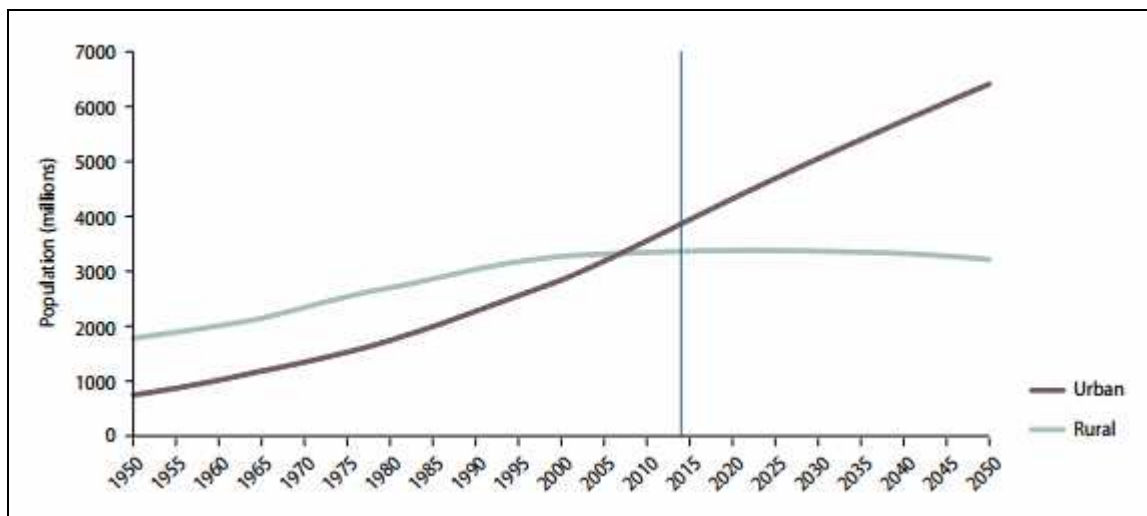

Fig. 1. Dynamics of number of urban and rural world's population during 1950 to 2014 and forecast of number urban and rural world's populations by 2050 [8]

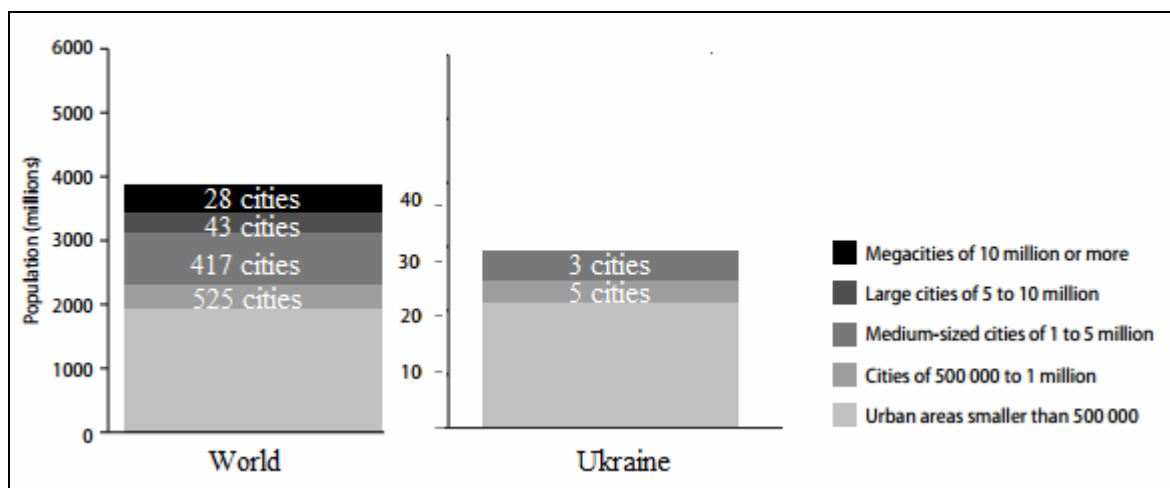

Fig. 2. Number of the population in the cities of the different sizes by UN-Habitat classification (built by the author according to [3, 8])

Despite big population in the megalopolises, the prevailing quantity of urban population of the world lives in the small cities. So, for example, nearly a half of city dwellers of the world live in the cities with the population less than 500 thousand people. Only one of eight among a world's population lives in the megalopolis with the population more than 10 million people and one of five lives in the city with the population from 1-5 million people.

According to classification of UN-Habitat [8] city settlements are divided on the megacities with the population more than 10 million people, large cities – 5-10 million people, medium-sized cities – 1-5 million people, small – 500 thousand-1 million people, the smallest cities – population less than 500 thousand people (fig. 3).

In comparison with world tendencies urban saturation in Ukraine significantly exceeds a world indicator,

however for some percent concedes to average European indicator (73,4%). Carrying out the analysis of rates of an urbanization, we see that since 1990 quantity of urban population in Ukraine has grown by 2%. It testifies about influence of world urban process on Ukraine too. This thought is confirmed by the forecast of UN-Habitat for quantity of urban population of Ukraine by 2050. So according to the forecast in Ukraine by 2050 79% of inhabitants will have lived in the cities and only 21% of the population – in rural settlements (fig. 4).

Thus against growth among Ukrainian numbers of citizens experts predict also considerable reduction of the population of the all country: by 2050 the number of citizens will have been reduced with 31,2 to 2,6 million people, rural population – with 13,7 to 7,1 million. Thus within the next 36 years the population of Ukraine will decrease on 11,2 million people.

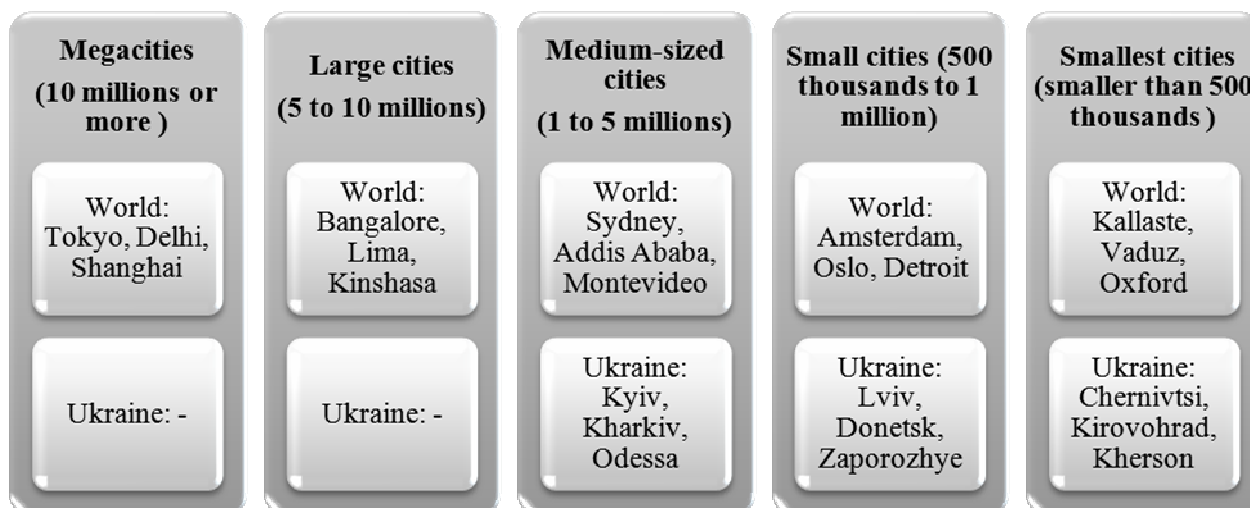

Fig. 3. Classification of the worldwide cities by population by UN-Habitat (built by the author according to [8])

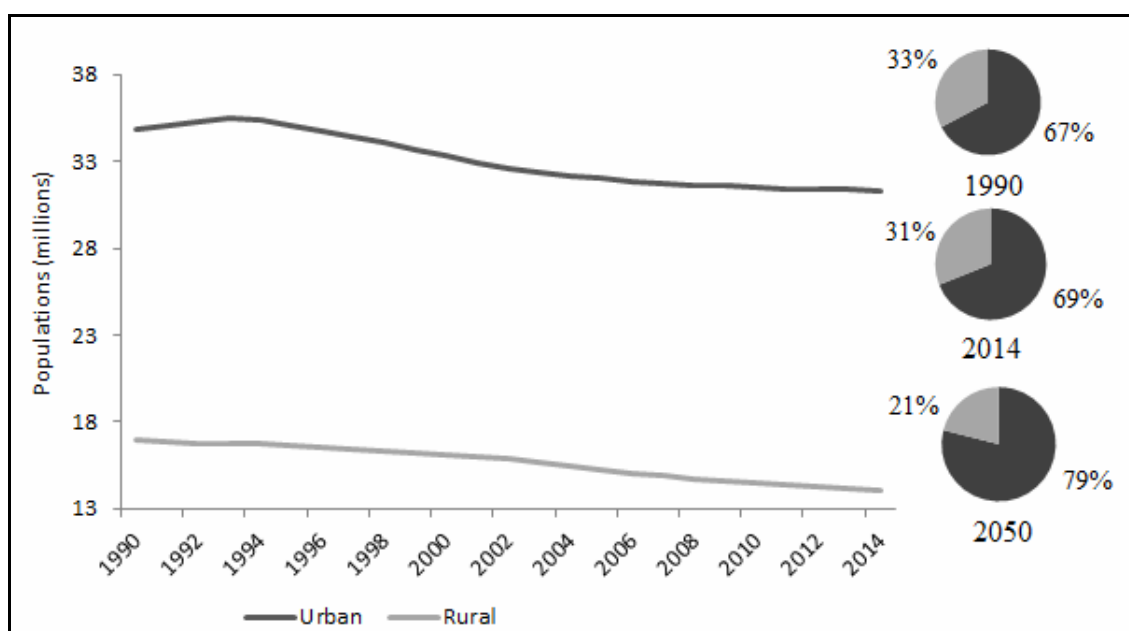

Fig. 4. Dynamics of number of urban and rural Ukrainian population during 1991 to 2014, structure of urban and rural population by 1990 and 2014, forecast by 2050 (built by the author according to [5, 8])

In Ukraine in 2014 it was registered 460 cities and city settlements. There are only medium-sized, small and the smallest cities by UN-Habitat classification. More than 70% of the total population (21 million people) live in the cities with the population less than 500 thousand people. About 4 million people live in the cities with the population from 500 thousand to 1 million people. There are Dnipropetrovsk, Donetsk, Zaporizhia, Lviv and Krivoy Rig.

Also there are three medium-sized cities in Ukraine (by UN-Habitat classification) which have the population from 1 to 5 million people. There are Kyiv, capital of the state, Kharkiv and Odessa. About 5,5 million people live in these cities (fig. 5). Consequently it is possible to conclude that the concentrated urbanization with large agglomerations with the population more than

5 million people isn't characteristic for Ukraine. It is connected with rather uniform land development of the state, prevalence of a flat relief, the average level of development of all economic spheres in comparison with world leaders and average population density about the country.

Amidst Ukrainian 92 cities which had on January 2014 the population of 50 thousand people and more, only in 15 cities number of the population in comparison with 1989 didn't decrease. Population increased in Kyiv, Ternopil, Ivano-Frankivsk, Khmelnytsky, Lutsk, Uzhgorod, Cherkasy (regional centers of the West and Center Ukraine and the capital of Ukraine), Bila Tserkva, Borispol and Brovary (Kyiv region), Kovel (Volyn region), Enerhodar (Zaporizhia region), Novohrad-Volynskiy (Zhytomyr region), Drohobych (Lviv

region), and Komsomolsk (Poltava region). In other cities it is observed the tendency to reduction of number of the population of Ukraine.

Among regions of Ukraine East areas are characterized by an intensive urbanization. It is a consequence of high level of industrial development, dense population and as a result existence of a large number of the cities.

The most urbanized region of Ukraine is Donetsk region in which 91% of inhabitants live in city settlements. In total 52 cities are located in Donetsk region. High urban saturation (more than 77% of urban population) is also characterized for the Kharkiv, Dnipropetrovsk and Lugansk region (fig. 5).

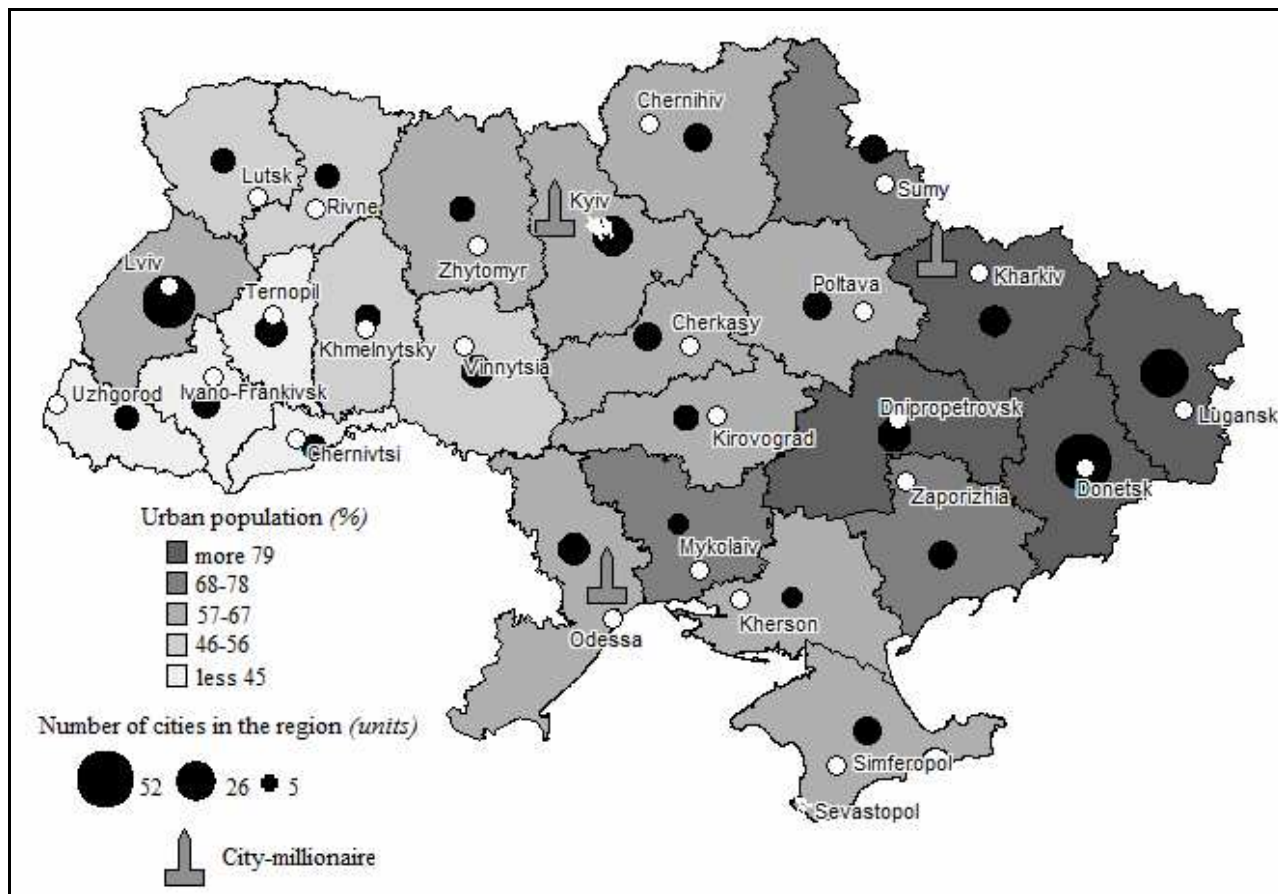

Fig. 5. Urban saturation of Ukrainian regions on January 1, 2013 (built by the author according to [3])

The lowest urban saturation was observed in Chernivtsi, Zakarpattia, Ivano-Frankivsk and Ternopil areas which are characterized by a low level of development of the industry and prevalence of agriculture. Thus, it was noted that urban saturation of regions of Ukraine grows from the West to the East. Exceptions are the Lviv region in the West of Ukraine and the Mykolaiv region in the South.

Conclusions. Despite specific features of the Ukrainian cities, process of urbanization in Ukraine according to the fundamental characteristics and the main stages is similar to process of a world urbanization. Its features are priority development of the large cities, formations of agglomerative and urban settlement areas.

Urban saturation in Ukraine significantly exceeds an indicator on the world, however below an urbanization indicator in the majority of the countries with developed economy. However considerable depopulation of the population in the state influences reduction of the population in the cities and rural regions. But in the structural relation the number of city dwellers gradually increases and by 2050 according to forecasts of experts

will have made 79% of total of the population.

In the territory of Ukraine the cities with the population less than 500 thousand people prevail, only eight cities of the state have bigger of the number of the population. In the country there are no megalopolises with the population about 5 million people. The largest cities which concentrate a significant amount of the population are large industrial centers Kharkiv, Odessa and the capital of Ukraine, Kyiv. Lack of megalopolises of a world format testifies with rather uniform land development, the average level of development of all spheres of economy in comparison with world leaders and average population density about the country. In general urban saturation in Ukraine increases from the West to the East.

The urbanization is objective worldwide social process. The problems generated by urbanization come to a framework especially demographic, they also belong social, economic and political spheres. Only efforts from society aren't able to solve all problems which the urbanization generates.

Regulation of the problems caused by urbaniza-

tion needs direct participation of the state both in Ukraine and in the world. The form of state participation can be different: from introduction of state programs in the rural and urban territory to expansion of opportunities local governments. The state has opportunities to

create more attractive conditions for development of the rural area, through stimulation of an overflowing of youth to villages, activization of social work for pensioners and some other actions.

References:

1. Animitsa E.G. *Krupneishie goroda Rossii v kontekste globalnykh urabanizatsionnykh protsessov* / E.G. Animitsa // *Ars Administrandi*. – № 1. – 2013. – S. 82-96. [Анимица Е.Г. Крупнейшие города России в контексте глобальных урбанизационных процессов / Е.Г. Анимица // *Ars Administrandi*. – № 1. – 2013. – С. 82 – 96.]
2. Brodel F. *Materialnaia tsivilizatsiia, ekonomika i kapitalizm. XV-XVIII vv. Struktury povsednevnosti: vozmozhnoe i nevozmozhnoe* / F. Brodel. – М.: Progress, 1986. – Т.1. – 623 s. [Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV-XVIII вв. Структуры повседневности: возможное и невозможное / Ф. Бродель. – М.: Прогресс, 1986. – Т.1. – 623 с.]
3. *Chyselnist naivavnoho naselennia Ukrainy na 1 sichnia 2013 roku*. – *Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy*. – Kyiv, 2013. – 112 s. [Чисельність наявного населення України на 1 січня 2013 року. – Державна служба статистики України. – Київ, 2013. – 112 с.]
4. Lappo G. *Itogi i perspektivy rossiiskoi urbanizatsii* / G. Lappo // *Informatsionnyi biulleten Tsentra demografii i ekologii cheloveka Instituta narodokhoziaistvennogo prognozirovaniia RAN*. – 2005. – N. 94. – [Demoskop Weekly]. – *Rezhim dostupa*: <http://www.demoscope.ru/acrobat/ps94.pdf> [Ланно Г. Итоги и перспективы российской урбанизации / Г. Ланно // Информационный бюллетень Центра демографии и экологии человека Института народохозяйственного прогнозирования РАН. – 2005. – N. 94. – [Демоскоп Weekly]. – Режим доступа: <http://www.demoscope.ru/acrobat/ps94.pdf>].
5. *Naselennia* [Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy]. – *Rezhym dostupu*: <http://www.ukrstat.gov.ua> [Населення [Державна служба статистики України]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>].
6. *UN report: World's biggest cities merging into «mega-regions»* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.guardian.co.uk/world/2010/mar/22/un-cities-mega-regions>
7. *Urbanisticheskoe tysyacheletie. Spets. Sessii Generalnoi Assamblei OON dlia vsestoronnego obzora i otsenki khoda osushchestvleniia povestki dnia. Niu-York, 2001 g.* [Demoskop Weekly] – *Rezhim dostupa*: <http://demoscope.ru/weekly/2004/0163/analit03.php> [Урбанистическое тысячелетие. Спец. Сессия Генеральной Ассамблеи ООН для всестороннего обзора и оценки хода осуществления повестки дня. Нью-Йорк, 2001 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/2004/0163/analit03.php>]
8. *Word Urbanization Prospects: The 2014 Revision. Highlights* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.peabodyenergy.com/mm/files/studies/UN_WUP2014-Highlights.pdf

Summary

Anastasiia Mazurova. UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE GLOBAL URBAN PROCESSES.

In connection with activation of urbanization on a global scale transition to prevalence of city dwellers has irreversible and unstoppable character. The main purpose of this work is identification of urban trends of in Ukraine in the context of global urban processes.

Urban saturation in Ukraine significantly exceeds an indicator on the world, however below an urbanization indicator in the majority of the countries with developed economy. However considerable depopulation of the population in the state influences reduction of the population in the cities and rural regions. But in the structural relation the number of city dwellers gradually increases and by 2050 according to forecasts of experts will have made 79% of total of the population.

In the territory of Ukraine the cities with the population less than 500 thousand people prevail, only eight cities of the state have bigger of the number of the population. In the country there are no megalopolises with the population about 5 million people. The largest cities which concentrate a significant amount of the population are large industrial centers Kharkiv, Odessa and the capital of Ukraine, Kyiv. Lack of megalopolises of a world format testifies with rather uniform land development, the average level of development of all spheres of economy in comparison with world leaders and average population density about the country. In general urban saturation in Ukraine increases from the West to the East.

Despite specific features of the Ukrainian cities, process of urbanization in Ukraine according to the fundamental characteristics and the main stages is similar to process of a world urbanization. Its features are priority development of the large cities, formations of agglomerative and urban settlement areas.

Key words: urban processes, urban saturation, urban population, rural population, megalopolis, regions of Ukraine.

UDC [625.767](477.54)

Anna Sokolenko

KHARKIV CYCLING INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT FEATURES

The article focuses on cycling infrastructure development features in a number of European cities. The article outlines the main problems of a big city's transport infrastructure and points out the advantages of a network of cycle paths and bike racks introduction to an urban space. Approach, based on the relevant researches analysis and successful experience of some western countries, substantiates creation of a full-fledged bicycle infrastructure in Kharkiv. By means of Delfi questionnaire citizen's opinion concerning the question of creation and use of bicycle infrastructure is revealed; potential target audience is defined.

Key words: bicycle, cycling infrastructure, bike path, cycle track, bike rack.

Анна Соколенко. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВЕЛОСИПЕДНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ У ХАРКОВІ. У статті представлена характеристика рівня розвитку велосипедної інфраструктури у ряді міст Європи. Визначено основні проблеми функціонування транспортної інфраструктури великого міста та переваги впровадження мережі велосипедних доріжок та паркінгів у міському просторі. Базуючись на проведених у даній сфері дослідженнях та вдалому досвіді західних міст обґрунтована доцільність створення повноцінної велосипедної інфраструктури у місті Харкові. Шляхом проведення анкетного опитування виявлено ставлення населення до питання створення та використання велосипедної інфраструктури; визначено потенційну цільову аудиторію.

Ключові слова: велосипед, велосипедна інфраструктура, велосипедна доріжка, велосипедна смуга, велопарковка.

Анна Соколенко. ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ВЕЛОСИПЕДНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ В ХАРЬКОВЕ. В статье представлена характеристика особенностей развития велосипедной инфраструктуры в ряде городов Европы. Определены основные проблемы функционирования транспортной инфраструктуры большого города и преимущества внедрения сети велосипедных дорожек и паркингов в городском пространстве. Основываясь на проведенных в данной сфере исследованиях и удачном опыте западных городов, обоснована целесообразность создания полноценной велосипедной инфраструктуры в городе Харькове. Путем проведения анкетного опроса выявлено отношение населения к вопросу создания и использования велосипедной инфраструктуры; определена потенциальная целевая аудитория.

Ключевые слова: велосипед, велосипедная инфраструктура, велосипедная дорожка, велосипедная полоса, велопарковка.

Introduction. Availability of bike paths networks and usage of bicycles for commuting, of course, can't testify to technological backwardness of one or other country. Nevertheless, in the developed countries, for the last 30 years an accurate tendency to development of cycling infrastructure, promoting and advertising of cycle as a healthy means of life. The case is that strongly growing urbanization in the modern world may lead to deterioration of ecological situation, medical injuries and unjustified fuel consumption. Therefore governments of the different countries give the "green" street to the majority of projects connected with replacement of cars with bicycles. In Ukraine we face the same problems, but one should consider that European cities have narrower streets (especially in historical centers) and more cars per capita. We can successfully use experience of foreign projects with benefit for the city and without unjustified expenses.

Literature review. Cycling infrastructure as subject was already analyzed by various authors in periodicals and in the Internet. A number of experts and enthusiasts in various areas, in particular Gorbachev P. [4], Sinyuta A [11], Kizlevich A., Tkachenko N. [13], Tokmilenko A. [14], Sulima Y. dealt with issues of cycling infrastructure development in Kharkov. Besides, certain steps towards this issue were taken by cycle activists and businessmen [10].

Significance of the study is defined by the fact that Kharkov has all prerequisites for creation of cycling infrastructure and conversion to a cycle tourism center. However, not all factors are developed sufficiently for this purpose, that is Kharkov municipal authority in cooperation with private investors should come to european level and pay maximum attention to further

development of this question.

The purpose of the study is to explore the cycling infrastructure in the European countries, to justify its development importance in Kharkov and region, provide guidelines for further development of cycling infrastructure in the city, to give bigger number of citizens and city visitors better understanding on advantages and prospects of cycling infrastructure; to involve investors and tourists to the region.

Main Body. According to Wikipedia, "cycling infrastructure refers to all infrastructures which may be used by cyclists. This includes the same network of roads and streets used by motorists, except those roads from which cyclists have been banned (e.g., many freeways/motorways), plus additional bikeways that are not available to motor vehicles, such as bike paths, segregated cycle facilities and, where permitted, sidewalks, plus amenities like bike racks for parking and specialized traffic signs and signals" [15]. In Ukraine solitary cycle tracks appear in Kyiv, Lviv, Vinnytsia, Odessa and Mariupol, but do not form a transport network, and sometimes have no systemacity and logic. Also, a part of the bike way "Roscoff-Kyiv" of the EuroVelo European cycling routes network connects Kyiv and Lviv [5].

Today, considering congestion of city roads and country highways network, cyclist gets main advantage in speed. The cyclist can commute around the city with an average speed of 17 km/h and bypass traffic jams, or reduce a route through travel yards and squares. Average car makes 25-30 km/h in the city speed, and doesn't exceed 13 km/h in rush hours. Developing the bicycle movement makes possible to reduce pressure on the city transport infrastructure.

Bicycle is interesting in the context of unloading roads which can't be broadened near the downtown that

can reduce quantity of necessary transport more than twice. The following argument in favor of a bicycle is that fact that the necessary area for bike parking is 8 times less than for car. To install a bike rack at a limited territory is more simple and economical choice.

From the ecological point of view, cycle transport is a rescue of an urban environment from exhaust gases which negatively influence all of us, irrespective of the social status and age day and night.

From the medical point of view bicycle is the

strongest means in prevention of diseases of cardiovascular and respiratory system and good trainings of muscles.

There are plenty of facts, figures and examples of international experience, proving the feasibility of implementing cycling in cities. For example, in the context of one of the European surveys, 1,000 people in each country were asked: “What is your main mode of transport for daily activities?” (Fig. 1).

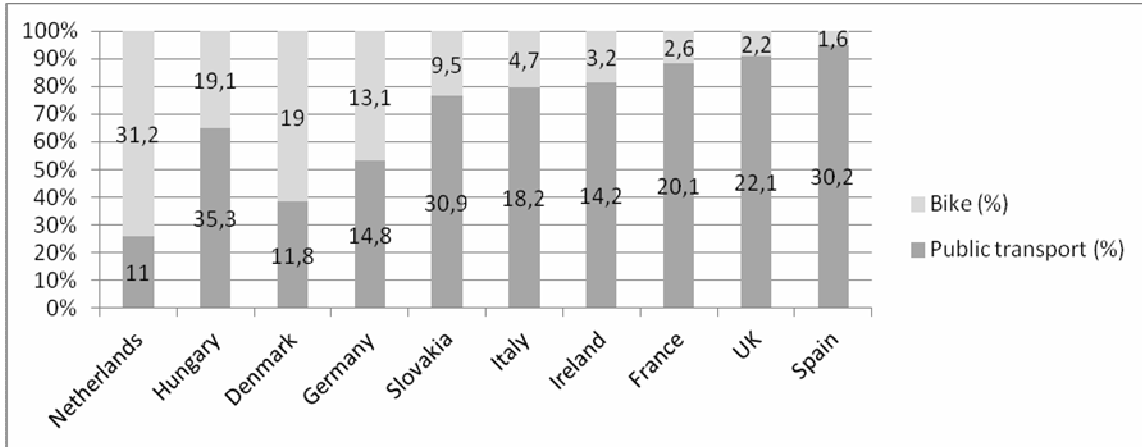

Fig. 1. Illustrative chart to a question “What is your main mode of transport?” (built by author based on [2])

In 1983 European Cyclists Federation (ECF) was created, the vast majority of the European countries are members of Federation. It promotes cycling as a sustainable and healthy means of transportation and recreation (Fig. 2).

One of the most bicycle-friendly countries is the Netherlands, with only 16.6 million population, and more than 16 million bicycles. Dutch companies encourage workers to use bicycle for commuting. In the capital and largest city Amsterdam 40% of trips are made by bike. Total length of cycle paths in the Netherlands — 15 000 km, and the well-known parking of Fietsflat at the Central station is able to store 2500 bicycles.

Germany also shows dynamic progress in cycling

promotion. In the capital Berlin in the last 10 years number of cyclists has doubled, and 130 km of bikeways have appeared. 40 thousand berliners ride on bicycles at any time of the year, accounting for 12% of total traffic. A distinguishing feature of German bike infrastructure is high level of discipline of both drivers and cyclists.

In the Austrian capital Vienna functions a municipal network of bike rental stations Citybike-Wien. Total length of bikee paths now exceeds 1,000 km, although in the early 1990’s it did not reach 190 km.

By 2012, the capital of Finland Helsinki offers about 750 km of bicycle paths for cyclists. Special cycling routes were worked out city allowing take pleasure in the most picturesque corners of the city.

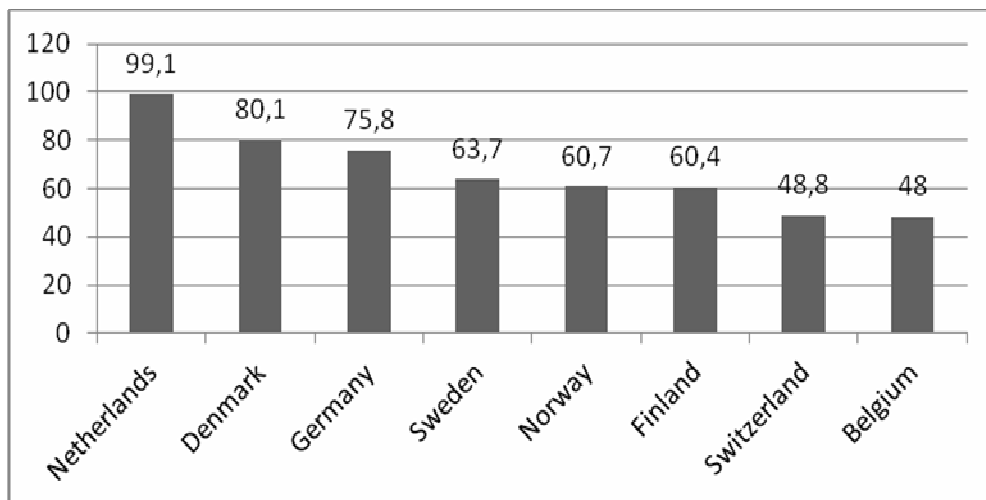

Fig. 2. Percentage of cyclists in some European countries (built by author based on [3])

French bicycle network was improved by Jean-Claude Decaux, who patented Cyclocity system and developed the whole infrastructure, from special rental stations to lease calculation algorithms. The first in France bike rental system appeared in Lyon in 2006. In Paris today functions 750 bike stations and 400 km of bike tracks with 10,6 thousand cyclers [8].

Among other European cities, where administration creates all conditions for comfortable movement, it should be noted: London, a cycling capital of Britain; Austrian Vienna, which is due to the compact size of the tourists prefer to conquer on two wheels; Dublin, Ireland with slogan 'burn fat, not gasoline'; Czech Prague and Hungarian Budapest; neighboring Minsk creating a cycle paths network beginning with 2007 [15].

Along with that, in Ukraine in recent years also appeared a market for bicycle infrastructure and megacity Kharkiv is not exclusion.

Kharkiv's transport system is associated with the following shortcomings: poor covering quality, high power consumption, the extremely environmental unfriendliness, nervousness and instability, low efficiency and movement speed, promptly growing fuel prices, the general congestion problems. Besides, the huge number of people spends the most part of time behind computers and laptops and suffers from a hypodynamia. Public transport somewhere even limits mobility, adding stress as well.

Despite the lack of infrastructure, more and more adherents of this type of transport appear in Kharkiv every year and cyclist can be met even in winter. In summertime practically all categories of population cycle. So an important issue concerning movement safety appears. Movement of cyclists is regulated by Rule of the Road of Ukraine. Cycling along sidewalks and foot paths is forbidden for people aging over 7. At the same time, cycling along the carriageway is allowed for people aging over 14 [9]. Considering prompt increase in bikes on the roads, a logical question arises: "How can an 8 years old child cycle at a carriageway?"

Speaking about actions connected with bicycle it is important to note the Cycling day which is carried annually in the spring. In the first bicycle race which took place in 2006, 130 people took part, but from year to year participants quantity rates. So, in the 2012 cyclists number accounted for more than 5 thousand, and in the 2013 6,5 thousand bikes gathered on the square. In 2014, except traditional spring, an autumn Cycling day was carried out.

Such competitions as Flashcross, VeloQuest are arranged in the city, kayak campaigns (for example by KAVA) are conducted, and at thematic Internet forums often one can find invitations to a "city cycle ride" [6]. In autumn 2014 a workshop "Re-cycle Kharkiv" was held, where under the direction of experts from Kharkov, Kiev and Lviv projects on development of cycle infrastructure were developed [10].

According to researchers, there are two ways of development of cycling infrastructure: the allocated bicycle paths and cycle tracks on highways [8].

Bicycle path is an independent road with a covering or part of a road marked off or separated for the use of bicyclists. Cycle track is a roadspace officially in-

tended for use exclusively by cyclists, which visually separates cyclists from an automobile stream [15].

Depending on the width of the traffic areas and sidewalks, and also movement intensity, in Kharkov is possible to use both ways. According to researchers [8], Moskovskiy, Traktorostriteley, Geroyev Stalingrada, Gagarina, 50 let VLKSM, Gvardeytshev Shironintsev, Geroyev Truda avenues and Klochkovskaya, Akademika Pavlova streets are suitable for these purposes. The author counted out parameters for cycle tracks which won't constrain traffic even on the central streets (Sumskaya st., Lenina ave.) on the assumption of high-quality parking mode. Besides, it was offered to use spatial resources of private sector and industrial zone. On separate sites of highways with heavy traffic the construction of easy metal cycling and pedestrian bridges can be an effective solution of the problem.

In recent years media has been talking a lot about cycling infrastructure projects implementation. In particular, in 2012 a bike path along Gagarin Avenue was promised [7], however it wasn't built to present day. But at the intersection of Pushkinskaya and Vesnina st., and further from Vesnina to Artem st. a test marking for a bicycle path was made.

In the same 2012 within the "Cycle to forest" drive, Rozetka online store presented our city a cycle route through the forest park [14]. This action caused a resonance among the public. The author of article is supporter of the forest park as a part of wild nature and believes that to solving transport problems at the expense of forest park is a wrong tactics.

In the Kharkov city council report concerning distribution of funds for development and construction of cycling facilities in Kharkiv in 2013, no funds allocated. In 2014 Kharkov city council budgeted 5 mln uah on a cycle path along Belgorodskoye highway (from Derovyanko st. to the Pyatikhatkii settlement). As of 28.07.2014, according to the expenditure item, a topographic shooting for the sum of 208005,6 uah is executed [1], but as we can observe in the February, 2015, further works in this direction wasn't carried out.

In order to identify residents' attitude to a cycling infrastructure creation issue in Kharkiv, in autumn 2014 a socio-geographical research was carried out by the author. In questioning took part young people aged 18 - 30 years. 208 respondents were interviewed on the whole. Gender ratio (m/): 70% / 30%; social status: 41% - students, 59% - employees of organizations with digger forms of ownership.

To a question "Does Kharkiv need bike racks?" the majority considers that it is necessary to create a network of bicycle paths and tracks in Kharkov (73,1%).

Thus to a question "Do you cycle?" only 26,4% answered they cycle constantly in the city, 45,2% use bicycle only out-of-town where there are no cars, and 28,4% don't ride a bicycle at all. In author's opinion, the main reason for that is fear of roads where cars create serious problems for cyclists (Fig. 3, 4).

Among obstacles which exist on the way of use of cycle transport, and disturb citizens mostly, we should point (fig. 5): lack of bike racks (28,26%); absence of driving culture at drivers (26,59%); lack of bicycle paths (18,56%); ignorance of road laws (9,48%); lack of funds

for acquisition of the bicycle (9,08%); lack of cycling skill (8,03%) (Fig. 5).

To a question “Are you personally ready to change transport for cycle?” 42,8% of citizens will be ready to use bicycles if appropriate conditions are created. At the same time, 26,4% of respondents already cycle actively and 30,8% of respondents are not ready to change transportation means so far (Fig. 6).

The ambiguous point of view developed concerning “Whether cycle paths network will make Kharkiv

more attractive for tourists?” question. 55% of respondents consider there will be no essential improvements (Fig. 7). It is connected with low prevalence of a similar type of transport among the population and testifies to need of promoting of bicycle transport and cycle tourism.

It is interesting that at the same time, by results of another survey, about 87% of respondents answered that would use bicycle as intermediate transport from the house to the subway [13].

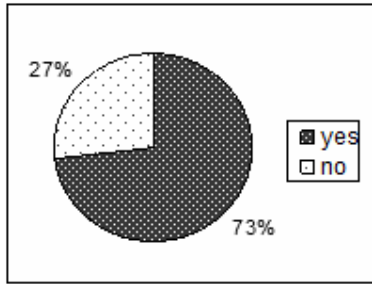

Fig. 3. The illustrative chart to a question “Does Kharkiv need bike racks?”

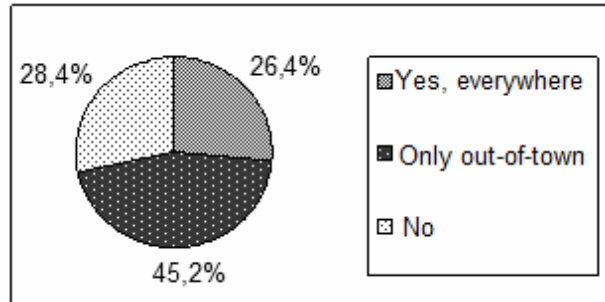

Fig. 4. The illustrative chart to a question “Do you cycle?”

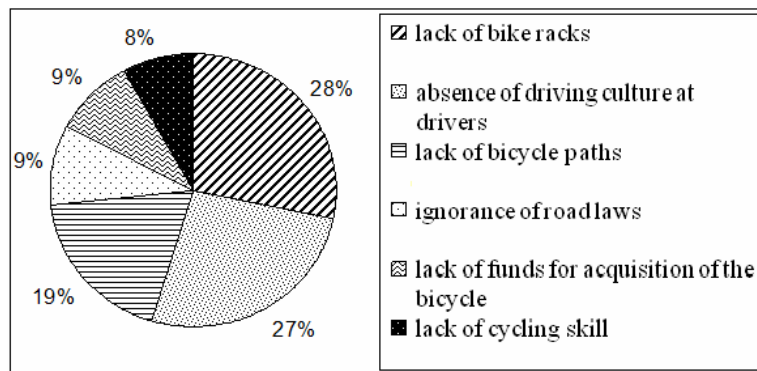

Fig. 5. Illustrative chart to the question “Obstacles existing on the way of use of cycle transport”

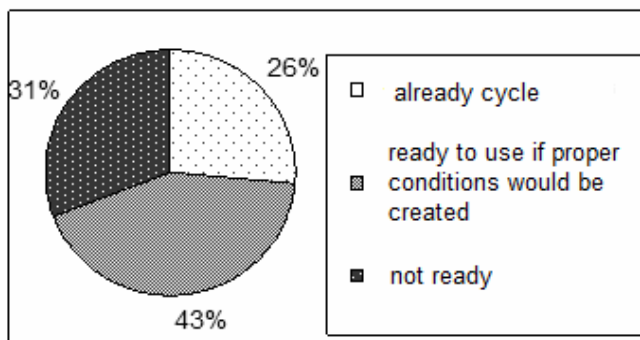

Fig. 6. Illustrative chart to a question “Are you personally ready to change transport for cycle?”

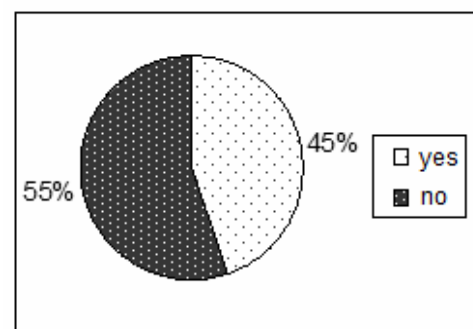

Fig. 7. Illustrative chart to a question “Whether cycle paths network will make Kharkiv more attractive for tourists?”

Conclusion. To sum up, introduction of cycle transport in infrastructure of the city quite necessary measure, both for traffic unload, and physical and psychological states of citizens increase. Target audience in Kharkov is active youth which seeks to develop cycle infrastructure. Support and development of this movement has to be the priority direction not only for youth

public organizations, but also for the city authorities as it promotes youth invigoration and installs healthy and active lifestyle among citizens. With the experience of developed European countries, such as Finland, Sweden and France, all prerequisites for construction of bicycle infrastructure are given.

References:

1. Dostup do Pravdy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: https://dostup.pravda.com.ua/request/gieodiezichna_ziomka_u_zviazku_z [Доступ до правди [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dostup.pravda.com.ua/request/gieodiezichna_ziomka_u_zviazku_z].
2. European commission future of transport report 2011. [Electronic source]. – Mode of access: http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_312_en.pdf
3. European Cyclists Federation [Electronic source]. – Mode of access: <http://www.ecf.com/>
4. Gorbachov P.F., Tokmylenko O.S., Kozlov S.V. Topografichna model umov rukhu velosypednogo transportu v tseentralniy chastini m. Kharkova // Avtomobilnyi transport. – 2012. – № 34. – S. 79-82. [Горбачов П.Ф., Токмиленко О.С., Козлов С.В. Топографічна модель умов руху велосипедного транспорту в центральній частині м. Харкова // Автомобільний транспорт. 2012. – № 34. – с. 79-82.]
5. Karta velomarshrutov Evropy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupa: <http://www.eurovelo.org/routes/> [Карта веломаршрутов Європи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.eurovelo.org/routes/>].
6. Kharkiv Turyst – Ofitsiyni veloforum [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://tourist.kharkov.ua/phpbb/viewforum.php?f=25> [Харків Турист – Офіційний велофорум [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tourist.kharkov.ua/phpbb/viewforum.php?f=25>].
7. Na prospekte Gagarina poiaviatsia velodorozhki. [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.objectiv.tv/020813/86746.html> [На проспекте Гагарина появятся велодорожки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.objectiv.tv/020813/86746.html>].
8. Perspektivy razvitiia velotransporta v krupnykh gorodakh [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: http://easy-cycling.com/bicycle_transport.htm [Перспективы развития велотранспорта в крупных городах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://easy-cycling.com/bicycle_transport.htm].
9. PDR 2015. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://online.vodiy.kiev.ua/pdr/6/> [ПДР 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://online.vodiy.kiev.ua/pdr/6/>].
10. Otchet o provedenii workshopa Re-Cycle Kharkiv. [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: http://avk.org.ua/wp-content/uploads/2014/11/Report_Re-Cycle-Kharkiv_-final.pdf [Отчет о проведении воркшопа Re-Cycle Kharkiv [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://avk.org.ua/wp-content/uploads/2014/11/Report_Re-Cycle-Kharkiv_-final.pdf].
11. Siniuta O. Kak yezdit na rabotu na velosipede? [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: <http://tourist.kharkov.ua/xtarticle/-Kak-ezdit-na-rabotu-na-velosipede#8> [Синюта О. Как ездить на работу на велосипеде? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tourist.kharkov.ua/xtarticle/-Kak-ezdit-na-rabotu-na-velosipede#8>].
12. Tkachenko N. Po Kharkovskoi oblasti na velosipede: putevoditel. – Kharkov: Zolotyie stranitsy, 2011. [Ткаченко Н. По Харьковской области на велосипеде: путеводитель. – Харьков: Золотые страницы, 2011].
13. Tokmylenko O. Svizhi velodoslidzhennia z mista Kharkova [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://avk.org.ua/2014/10/svizhi-velodoslidzhennia-z-mista-harkova/> [Токмиленко О. Свіжі велодослідження з міста Харкова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://avk.org.ua/2014/10/svizhi-velodoslidzhennia-z-mista-harkova/>].
14. V Lesoparke prolozhili velomarshrut [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupa: <http://www.city.kharkov.ua/ru/news/u-lisoparku-proklali-velomarshrut-15857.html> [В Лесопарке проложили веломаршрут [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.city.kharkov.ua/ru/news/u-lisoparku-proklali-velomarshrut-15857.html>].
15. Wikipedia: vilna entsiklopedia [Elektronnyi resurs]. – Rezhim dostupu: <http://uk.wikipedia.org> [Вікіпедія: вільна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org>].

Summary**Anna Sokolenko. KHARKIV CYCLING INFRASTRUCTURE DEVELOPMENT FEATURES.**

The article presents some facts about prospects of cycling infrastructure. Kharkiv transport system has a number of essential shortcomings one of which is lack of infrastructure which would give the chance to Kharkov citizens and city visitors cycle freely. Now independent non-governmental organizations are engaged in development of the bicycle movement. They organize competitions, championships and races, cycling trips and walks, arrange Cycling day annually. The growing number of cyclists on roads of Kharkov testifies to expediency of creation of bicycle infrastructure. In order to identify residents' attitude to a cycling infrastructure in Kharkov, in autumn 2014 a socio-geographical research was conducted. According to results, 42,8% of citizens are ready to get on bicycles if appropriate conditions are for this purpose created. At the same time, 26,4% of respondents already actively use the bicycle as a vehicle. Among obstacles which exist at citizens on the way of use of cycle transport, it is possible to allocate: lack of parking lots of bicycles, absence of culture of driving at drivers, lack of bicycle paths. Governments of european countries support all projects connected with bicycles and cycling infrastructure, so we can use experience of foreign projects with benefit for the city and without unjustified expenses.

Key words: bicycle, cycling infrastructure, bike path, cycle track, bike rack.

УДК 911.3

Ірина Барило

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ФАКТОРИ ВПЛИВУ НА ГЕОДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК РЕГІОНУ

У статті розглянуто фактори впливу на геодемографічний розвиток регіону. Визначено місце впливу соціально-економічних факторів на геодемографічні процеси. Охарактеризовано вплив якості та рівня життя, охорони здоров'я населення, рівня житлово-комунальних послуг, процесу урбанізації, зайнятості населення у виробничих і невиробничих сферах діяльності людини, рівня освіти населення регіону на геодемографічний розвиток регіону. Проаналізовано значення даних чинників у процесах народжуваності, смертності та міграції у міських поселеннях та сільській місцевості.

Ключові слова: геодемографічний розвиток, регіон, рівень життя, соціально-економічні фактори, урбанізація, якість життя.

Ірина Барило. СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЯ НА ГЕОДЕМОГРАФИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ РЕГИОНА. В статье рассмотрены факторы влияния на геодемографическое развитие региона. Определено место влияния социально-экономических факторов на геодемографические процессы. Охарактеризовано влияние на геодемографическое развитие региона качества и уровня жизни, охраны здоровья населения, уровня жилищно-коммунальных услуг, процесса урбанизации, занятости населения в производственных и непроизводственных сферах деятельности человека, уровня образования населения региона. Проанализировано значение данных факторов в процессах рождаемости, смертности и миграции в городских поселениях и сельской местности.

Ключевые слова: геодемографическое развитие, регион, уровень жизни, социально-экономические факторы, урбанизация, качество жизни.

Iryna Barylo. SOCIAL AND ECONOMIC FACTORS OF INFLUENCE ON REGION GEODEMOGRAPHIC DEVELOPMENT. In the article the influence factors on region geodemographic development are considered. The influence place of socio-economic factors on geodemographic processes is defined. Influence of quality and living standard, health care, level of housing-and-municipal services, urban process, employment of the population in production and non-production fields of person activity, education level of the population of the region on region geodemographic development are characterized. Value of these factors in processes of birth rate, mortality and migration in the cities and rural areas is analysed.

Key words: geodemographic development, region, living standard, social and economic factors, urbanization, life quality.

Актуальність. У сучасному суспільстві демографічні процеси виступають інтегральним показником його політичної системи, стану економіки і ступенем вирішення соціальних проблем. Відтворення населення є не лише фактором існування суспільства, але й головною умовою його розвитку. Демографічна структура суспільства залежить від особливостей його соціально-економічного стану. А це означає, що всі узагальнюючі геодемографічні характеристики формуються залежно від соціальної та економічної структури суспільства. Трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні у політичній, економічній та соціальних сферах, негативно впливають на геодемографічну ситуацію в українському суспільстві і визначають перспективи її розвитку на найближчі десятиліття. В процесі становлення і розвитку нової української державності виникли і набрали сили нові соціально-економічні явища, які активно формують стійкі руйнівні демографічні процеси і являються носіями швидкої депопуляції і деградації відповідних характеристик населення. Таким чином, особливості становлення окремих процесів і специфіка соціально-економічного стану регіонів обумовлює необхідність дослідження геодемографічного розвитку в територіальному і часовому аспектах.

Виклад основного матеріалу.

Геодемографічний розвиток регіону знаходиться під впливом ряду різних факторів, що обумовлено передумовами формування демографічної складової населення. Кожна підсистема географії по-різному зазнає впливу

соціально-економічних чинників. Найбільший вплив вона має на такі показники, як природний, механічний рух населення, статеві-вікову структуру населення, рівень урбанізації тощо. До передумов геодемографічного розвитку відносяться фактори формування демографічної ситуації, а саме історико-географічні особливості розвитку, суспільно-географічне положення, соціально-економічні особливості розвитку, природно-екологічне становище навколишнього середовища (рис. 1) [8].

Історико-географічні особливості розвитку регіону включають в себе розвиток та динаміку чисельності населення в часовому-просторовому аспекті, історичний розвиток становлення геодемографічної ситуації, особливості геополітичного положення, особливості заселення та господарського розвитку території, формування системи розселення, тощо [1]. Суспільно-географічне положення регіону характеризується визначенням положення території на всіх ієрархічних рівнях [3]. Природно-екологічне середовище поєднує комплексний і системний вплив на характер розселення та чисельність населення території, освоєння регіону, геодемографічні процеси, відповідність чисельності населення та природно-ресурсного потенціалу території, екологічний стан та його вплив на стан здоров'я та життя населення тощо [1]. Важливим фактором також є соціально-економічні особливості розвитку регіону, а саме соціально-економічні показники та їх вплив на рівень життя населення порівняно з іншими регіонами, внутрішньорегіональна диференціація рівня соціально-економічного розвитку, її вплив на геодемографічний розвиток,

зокрема міграційні процеси, статево-вікову структуру, демографічне навантаження на економічно-активне населення, а також зайнятість населення у виробничій та невиробничій сферах, економічна система забезпечення життєдіяльності населення тощо [1; 5].

Негативний соціально-економічний розвиток спричинює соціально-демографічні проблеми. В першу чергу, це спричинено тим, що геодемографічні процеси являються інтегральними

показниками. Геодемографічна ситуація є результатом деформацій у суспільному житті, перш за все, у виробництві, коли порушується узгоджене функціонування і розвиток його основних компонентів. Демографічна криза є наслідком кризового стану основних сфер життя населення регіону, збільшення і загострення суперечностей, поглиблення яких вкрай негативно впливає на геодемографічну реальність. За певних умов така демографічна криза може перетворитися на демографічну катастрофу.

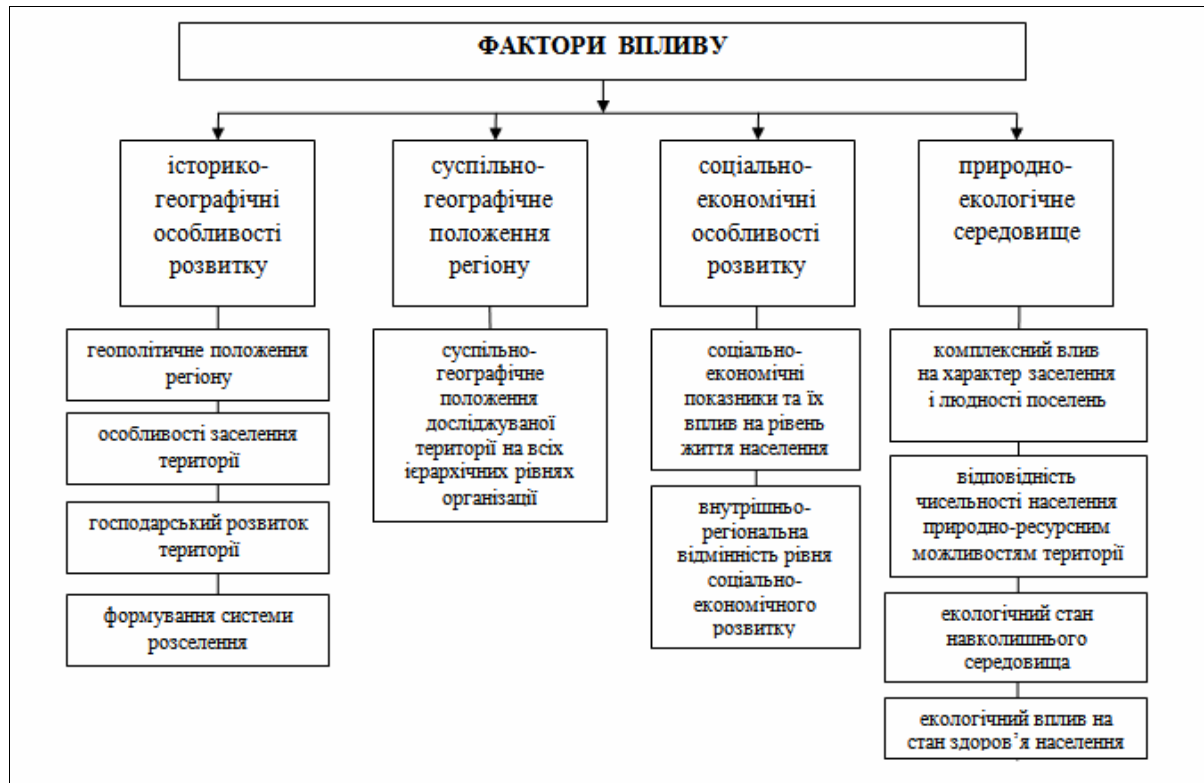

Рис. 1. Фактори впливу на геодемографічний розвиток регіону (побудовано за даними [3, 8])

Основними причинами негативних геодемографічних змін являються соціально-економічні фактори, які відіграють важливу роль у відтворенні населення – рівень добробуту населення, розвиток системи охорони здоров'я, рівень освіти населення, вид зайнятості тощо. Погіршення соціально-економічних показників регіону може негативно вплинути на демографічні процеси та спричинити соціально-психологічне напруження в суспільстві. Виділимо основні соціально-економічні фактори на розвиток геодемографічної ситуації регіону (рис. 2).

Першим соціально-економічним фактором впливу на геодемографічний розвиток є *якість та рівень життя* населення регіону. Якість життя населення певної території визначається економічними, соціальними, демографічними, екологічними, географічними, політичними та моральними чинниками. Серед об'єктивних чинників рівня якості життя населення є споживання продуктів харчування, житлові умови, рівень зайнятості, розвиток сфери послуг, освіти, соціального забезпечення тощо. До суб'єктивних чинників належать задоволення

роботою та життєвими умовами, зайняте місце особистості в соціумі, кар'єрне зростання, фінансове становище сім'ї, доступність та можливість задоволення потреб тощо. До якісних характеристик рівня життя належать показники, які відображають геодемографічну ситуацію (статево-вікову структуру населення, тривалість життя населення, природний і механічний рух тощо), захворюваність, рівень освіти, зайнятості тощо [6]. Отже, високий рівень життя, на перший погляд, має сприяти високим показникам народжуваності. Але, частіше за все, така відповідність навпаки є оберненою. Тобто у багатьох розвинених країнах, де витрати на соціальне обслуговування, освіту, медичне страхування та охорону здоров'я є значними, народжуваність навпаки стрімко зменшується. Наслідком цього є процес розширення позасімейних інтересів, звернення уваги особистості на задоволення індивідуальних, матеріальних потреб, реалізація суспільної та громадської діяльності тощо [5]. Взаємозв'язок між якістю, рівнем життя та народжуваністю є досить складним процесом і не завжди його можливо чітко прослідкувати. Таким чином, вплив якості та рівня

життя на геодемографічний розвиток регіону може мати прямий або обернений зв'язок в залежності від конкретних умов.

Наступним соціально-економічним фактором впливу виступає рівень розвитку *сфери охорони здоров'я* регіону. Якісне медичне обслуговування збільшує можливість забезпечення народжуваності та стимулює певною мірою зменшення рівня смертності серед населення різних вікових категорій. Фактори впливу на рівень охорони здоров'я можна поділити на три взаємодіючі елементи – 1) стан

навколишнього середовища; 2) рівень споживання населення продуктів харчування; 3) спосіб життя населення відповідної території [4]. Крім того, значний вплив на стан здоров'я населення мають індивідуальні біологічні фактори, включаючи спадковість. Тобто рівень медичного обслуговування має прямий зв'язок та безпосередньо впливає на геодемографічний розвиток регіону, зокрема на показники народжуваності, рівень смертності, профілактику захворюваності населення тощо.

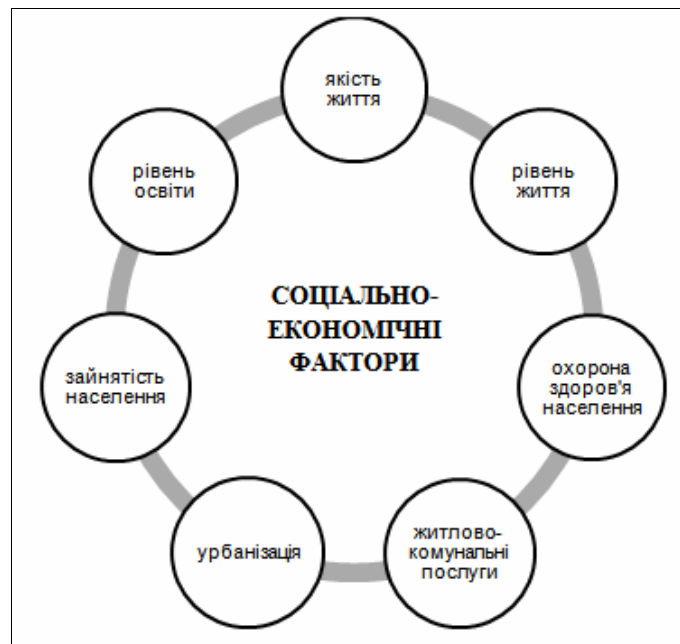

Рис. 2. Соціально-економічні фактори впливу на геодемографічний розвиток регіону (побудовано за даними [6])

Наступним фактором соціально-економічного впливу є витрати на оплату послуг, зокрема *житлово-комунальних*. Збільшення таких витрат сім'ями зумовлене швидкими темпами підвищення цін і тарифів на оплату всіх без винятку видів послуг. Таким чином, фінансові затрати на сплату комунальних послуг можуть спричинювати стримування бажання молодих сімей народжувати дітей. Крім того, важливим елементом є наявність житла, його умови та стан. Зрозуміло, що в такому випадку держава має розвивати демографічну політику в напрямку підтримки молодих сімей та забезпечувати їм пільги, гідні кредитні умови при купівлі власного житла тощо [4].

П'ятим соціально-економічним фактором геодемографічного розвитку регіону вважаємо процес *урбанізації*. Урбанізація впливає на особливості соціального, економічного та демографічного характеру регіонального розвитку. Збільшення кількості та території великих міст дестабілізує збалансоване відтворенні загальної чисельності населення, має негативні зміни в статеві-віковій структурі сільського населення. Також високий рівень розвитку території зумовлює виникнення захворюваності, оскільки безпосередньо пов'язаний зі змінами темпу життя, ростом промислового виробництва,

екологічним навантаженням тощо. У міру розвитку процесу урбанізації рівень народжуваності міського населення в порівнянні із сільським падає, надалі відбувається падіння народжуваності, відповідно, у сільській місцевості [4]. Щодо рівня смертності, то спостерігаються вищі показники смертності у сільській місцевості порівняно з міськими територіями. Це спричинено особливостями статево-вікової структури, тобто наявністю у сільській місцевості значної кількості населення старших вікових груп – населення у віці 70 років і старшому. Також у зв'язку з розвитком процесу урбанізації, роль міграції у зростанні міст частково знижується, а інтенсивність територіальної рухливості населення в цілому росте, зокрема інтенсивність маятникової міграції.

Зайнятість населення також має значний вплив на геодемографічний розвиток регіону. По-перше, у людини зменшується часка вільного часу для виховання дітей, як наслідок, вона не схильна до народження та виховання наступної дитини. По-друге, зайнятість сприяє підвищенню матеріального забезпечення населення, а отже, і можливості у відповідному забезпеченні дітей. Особливо хочеться відзначити зайнятості саме жінок. Зайнятість жіночої частки населення у суспільному виробництві – один із найсуттєвіших чинників, що впливають на процеси

геодемографічного розвитку, зокрема на процес народжуваність [4, 5]. Проблеми жіночої зайнятості пов'язані із нестачею вільного часу для виховання дітей у працюючих жінок, втратою частини доходу у зв'язку з відпусткою по вагітності, вихованню дитини. Крім того, присутня безпосередня залежність між зайнятістю жінки та її віком. Встановлено, що економічна активність жінки з віком зростає. Найвища вона характерна для вікової групи 40-49 років. Економічна активність жінок зменшується пропорційно зростанню кількості дітей, а також протягом перших десяти років після вступу до шлюбу, тобто в той час, коли жінка має малолітніх дітей. Також чільне місце у зайнятості займає перепідготовка та підвищення кваліфікації, які для жінок припадають, у більшості випадків, на вікову категорію 30-40 років [4, 5]. Такий стан може пояснюватися тим, що жінкам у віці 20-30 років важко поєднувати виховання дітей з підвищенням власної кваліфікації. В свою чергу, зі збільшенням доходу жінки зростає зацікавленість підвищенні кваліфікації. Високий дохід дає можливість більше користуватися різноманітними послугами, як наслідок залишати більше часу для сім'ї та власних потреб, що є головною умовою у задоволеності роботою. Проте зі збільшенням доходів підвищується робоче навантаження, яке може поєднуватися з нервовою перевантаженістю, пов'язаною із підвищеною відповідальністю за роботу [3]. До головних причин небажання жінок мати багато дітей в сім'ї відносяться: значні грошові витрати на їх утримання, бажання до швидкого під-

вищення матеріально рівня незалежно від зайнятості жінки, складнощі у вихованні дитини, прагнення задоволення індивідуальних потреб тощо [4].

Необхідно відмітити наступний соціально-економічний фактор впливу – *рівень освіти населення*. У більшості наукових досліджень відзначається обернений вплив цього чинника на народжуваність. Зростання рівня освіченості населення має безкомпромісно важливе значення для довгострокового демографічного переходу від високих показників народжуваності до низьких. Більшість наукових досліджень підтверджують взаємовплив освіти та основних демографічних складових, тобто не лише освіта має своє відбиття на демографічні процеси, а й останні відіграють важливу роль у формуванні та реалізації освітньої політики [3]. Різноманітність впливу освіти на народжуваність конкретизують цілим рядом напрямів. Було виділено чотири параметри, що мають найбільш суттєвий вплив на рівень народжуваності: 1) вік вступу в шлюб; 2) вік народження первістка; 3) тривалість дітородної активності; 4) кількість дітей у сім'ї [3]. Звичайно, на показники народжуваності впливають освітні рівні обох батьків, проте вплив рівня освіти матері є безумовно вищим. Із підвищенням освітнього рівня матерів зменшується середня кількість дітей. Варто відмітити, що вказана залежність спостерігається як у містах, так і в сільській місцевості [3]. Однак в сільській місцевості різниця в рівнях народжуваності в залежності від освіти жінок значно вища (рис. 3).

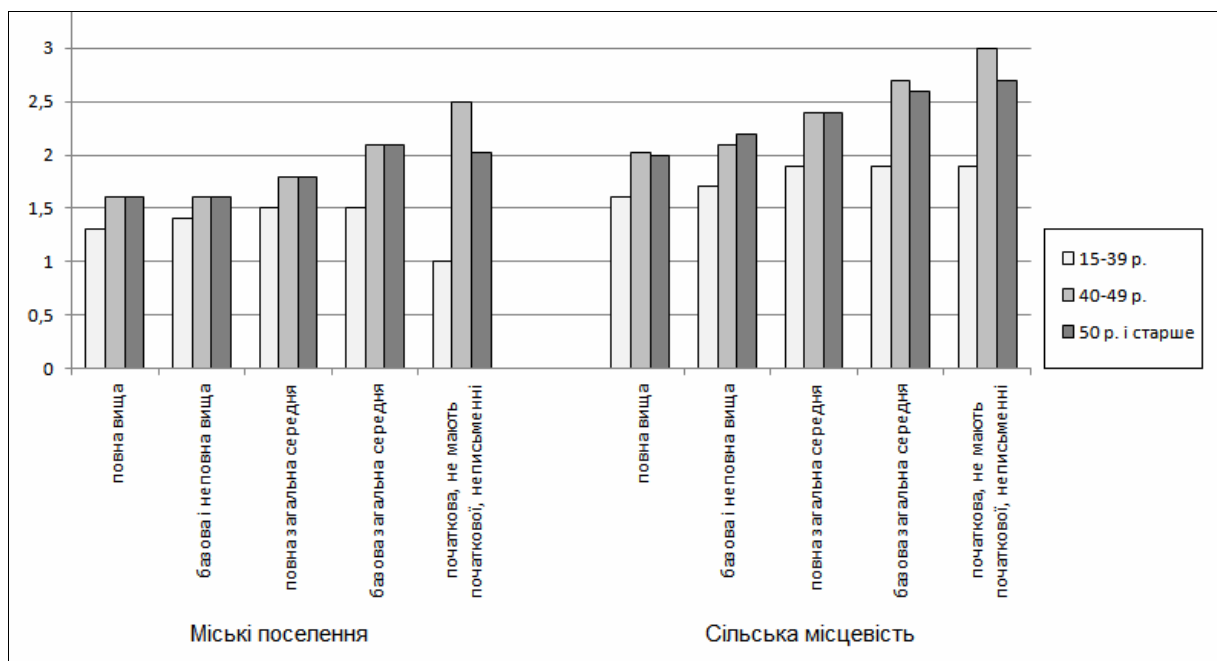

Рис. 3. Дітність жінок за рівнем освіти в Україні у міських поселеннях та сільській місцевості [7]

Отже, у сільській місцевості слабше виражена диференціація між кількістю дітей, яких народили жінки з низькими рівнем освіти, тоді як більш помітним є критичний перехід від високих до низьких показників дітності серед матерів з вищою освітою. У містах, де показники доступності та якості освіти є

значно вищими, більш вираженим є відхилення від середніх показників дітності для жінок з середньою, початковою та без початкової освіти [3].

Висновки. Геодемографічний розвиток відбувається під впливом складного комплексу різних факторів, здебільшого економічного і соціального

характеру. Ключовими соціально-економічними факторами являються якість та рівень життя, рівень охорони здоров'я населення, доступність житлово-комунальних послуг, процес урбанізації, зайнятість, рівень освіти населення. Найбільший вплив цих чинників відображується на процесах народжуваності та смертності, статеві-віковій структурі населення, міграційних процесах регіону. Таким чином, отримуємо двосторонній процес впливу на геодемографічну ситуацію регіону, як позитивну, так і негативну. В наслідок чого можуть формувати стійкі руйнівні демографічні процеси, депопуляція і деградація відповідних характеристик населення. Щоб здійснювати регулюючу дію на геодемографічний

розвиток, передусім необхідно виявити, проаналізувати, відібрати і систематизувати особливості, що визначають певний регіональний геодемографічний розвиток. В першу чергу, аналізу підлягають умови і чинники, що зумовили реальну демографічну ситуацію, що склалася, і основні тенденції, що визначають розвиток окремих геодемографічних процесів. Таким чином, можна говорити про те, що соціально-економічні фактори відіграють визначну роль у геодемографічному розвитку регіону і мають визначатися державою як ключовими для конкретної демографічної політики як на регіональному, так і на загальнонаціональному рівнях.

Список використаних джерел:

1. *Demogeografichna sytuatsiia ukrainsko-polskoho pohranychchia* // Avtoref. dys. kand. geogr. nauk: 11.00.02 / N.I. Prysniuk; Lvivskiy natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. – L., 2005. – 20 s. – ukr. [Демогеографічна ситуація українсько-польського пограниччя // Автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02 / Н.І. Прицюк; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л., 2005. – 20 с. – укр.].
2. *Demogeografiia regionu v umovakh depopulatsii naselennia (na materialakh Lvivskoi oblasti)* // Avtoref. dys. kand. geogr. nauk: 11.00.02 / O.R. Perkhach; Lvivskiy derzhavnyi universytet imeni Ivana Franka. – L., 1999. – 17 s. – ukr. [Демогеографія регіону в умовах депопуляції населення (на матеріалах Львівської області) // Автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02 / О.Р. Перхач; Львівський державний університет імені Івана Франка. – Л., 1999. – 17 с. – укр.].
3. *Dumanska V.P. Osvichenist ta narodzhuvanist: vzaïemodiia u sotsiodemografichnomu prostori* / V.P. Dumanska // *Demografiia ta sotsialna ekonomika: Naukovo-ekonomichnyi ta suspilno-politychnyi zhurnal*. – 2009. – № 1. – S. 152-160. [Думанська, В.П. Освіченість та народжуваність: взаємодія у соціодемографічному просторі / В.П. Думанська // *Демографія та соціальна економіка: Науково-економічний та суспільно-політичний журнал*. – 2009. – № 1. – С. 152-160].
4. *Zhuchenko V.S. Vliianie sotsialno-ekonomicheskikh faktorov na demograficheskie protsessy* / V.S. Zhuchenko, V.S. Steshenko. – K.: «Naukova dumka», 1972. – 325 s. [Жученко В.С. Влияние социально-экономических факторов на демографические процессы / В.С. Жученко, В.С. Стещенко. – К.: «Наукова думка», 1972. – 325 с.].
5. *Zastavnyi F. Problemy represyvnosti v Ukraini (sotsialno-ekonomichnoi, ekologichnoi, demografichnoi): monografiia*. – Lviv: Vydavnychi tseñtr LNU imeni Ivana Franka, 2006. – 348 s. [Заставний Ф. Проблеми репресивності в Україні (соціально-економічної, екологічної, демографічної): монографія. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 348 с.].
6. *Metodologiiia i praktyka doslidzhen naselennia Ukrainy (regionalnyi aspekt)* // Avtoref. dys. d-ra ekon. nauk: 08.09.01 / H.H. Starostenko; NAN Ukrainy, Rada po vuvch. produkt. syl Ukrainy. – K., 1999. – 36 s. – ukr. [Методологія і практика досліджень населення України (регіональний аспект) // Автореф. дис. д-ра екон. наук: 08.09.01 / Г.Г. Старостенко; НАН України, Рада по вивч. продукт. сил України. – К., 1999. – 36 с. – укр.].
7. *Ofitsijnyi sait Derzhavnoi sluzhby statystyky Ukrainy [Elektronnyi resurs]*. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrstat.gov.ua> [Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>].
8. *Segida K.Yu. Peredumovy ta chynnyky demografichnoho rozvytku regionalnoi sotsiogeosystemy* / K.Yu. Segida // *Chasopys sotsialno-ekonomichnoi geografii: Mizhregion. zb. nauk. prats.* – Kharkiv, 2009. – Vyp. 9(2) – S. 185-191. [Сегіда К.Ю. Передумови та чинники демографічного розвитку регіональної соціогеосистеми / К.Ю. Сегіда // *Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць*. – Харків, 2009. – Вип. 9(2) – С. 185-191].

Summary

Iryna Barylo. SOCIAL AND ECONOMIC FACTORS OF INFLUENCE ON REGION GEODEMOGRAPHIC DEVELOPMENT.

Geodemographic development of the region is under the influence of a number of various factors that is caused by prerequisites of formation of a population demographic component. Each geodemographic subsystem is differently exposed to influence of socio-economic factors. It has the greatest influence on such indicators as a natural, mechanical population motion, gender and age population structure, urban saturation etc. Factors of formation of a demographic situation, historical and geographical development features, geographical position, social and economic development features, natural and ecological state of environment belong to prerequisites of geodemographic development.

Negative social and economic development produces social and demographic problems. First, it is caused by that geodemographic processes are integrated indicators. Geodemographic situation is result of deformations in public life, first of all, in production when the coordinated functioning and development of its main components is broken.

Population welfare, development of health system, education level of the population, type of employment are the main reasons for negative geodemographic changes which play an important role in population reproduction. Deterioration of socio-economic indexes of the region can negatively influence demographic processes and cause social and psychological tension in society.

To carry out the regulating action on geodemographic development it is necessary to reveal, analyse, select and systematize the features defining certain regional geodemographic development. First of all, conditions and factors which caused the real demographic situation and the main tendencies defining development of separate geodemographic processes are subject to the analysis. Thus, it is possible to say that socio-economic factors play a crucial role in regional geodemographic developments and have to be defined by the state as key for concrete population policy both on regional and on nation levels.

Key words: geodemographic development, region, living standard, social and economic factors, urbanization, life quality.

УДК 911.3

Роман Молікевич

ІЄРАРХІЧНИЙ ПІДХІД ДО СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ КАТЕГОРІЇ «МЕДИКО-ДЕМОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ»

У статті, за допомогою ієрархічного підходу, обґрунтовано авторське трактування змісту категорії «медико-демографічна ситуація». Автором наголошено на відносній «молодості» та недостатній теоретичній обґрунтованості категорії. Доведено принципову різницю застосування даної категорії в суспільно-географічних дослідженнях та інших науках. Проаналізовано ряд різнорівневих категорій та розглянуто їх вклад у формування змісту категорії «медико-демографічна ситуація». Автором охарактеризовано підстави та інновативність застосування геоситуаційного підходу в суспільно-географічних дослідженнях.

Ключові слова: ситуація, геоситуація, геодемографічна ситуація, еколого-географічна ситуація, соціально-економіко-географічна ситуація, медико-географічна ситуація, медико-демографічна ситуація.

Роман Молікевич. ИЕРАРХИЧЕСКИЙ ПОХОД К ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКОМУ ОПРЕДЕЛЕНИЮ СУЩНОСТИ КАТЕГОРИИ «МЕДИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ». В статье, с помощью иерархического подхода обоснована авторская трактовка содержания категории «медико-демографическая ситуация». Автором поставлен акцент на относительной «молодости» и недостаточной теоретической обоснованности категории. Доказана принципиальная разница применения данной категории в общественно-географических исследованиях и в других науках. Проанализирован ряд разноуровневых категорий и рассмотрен их вклад в формирование содержания категории «медико-демографическая ситуация». Автором охарактеризованы основания и инновативность применения геоситуационного подхода в общественно-географических исследованиях.

Ключевые слова: ситуация, геоситуация, геодемографическая ситуация, эколого-географическая ситуация, социально-экономико-географическая ситуация, медико-географическая ситуация, медико-демографическая ситуация.

Roman Molikevich. THE HIERARCHICAL APPROACH TO SOCIAL-GEOGRAPHIC DEFINITION OF THE CATEGORY «MEDICAL AND DEMOGRAPHIC SITUATION». In this article the author's interpretation of the category «medical-demographic situation» using a hierarchical approach is justified. The author puts the focus on relatively «youth» and the lack of theoretical grounding of category. Proved fundamental difference in the use of this category in social geographical research and in other sciences. A number of multi-level categories are analyzed and their contribution to the formation of categories' «medical and demographic situation» content is described. The author characterized the grounds and innovativeness of use the approach in socio-geographical studies.

Key words: situation, geosituation, geodemographic situation, ecological and geographical situation, socio-economic and geographic situation, medical and geographical situation, medical and demographic situation.

Постановка проблеми. Будь-яка категорія має своє індивідуальне смислове навантаження, яке може складатися з цілої низки як широких загальнонаукових понять, так і з вузькоспеціалізованих специфічних термінів. Складна категорія потребує детального розгляду, змістовного відокремлення від інших категорій, тому найбільш логічним є побудова ієрархічної схеми її формування, з урахуванням специфіки географічного осмислення дійсності.

Велика кількість понять і категорій, що аналізуються в межах суспільної географії, запозичені із суміжних наук – економіки, демографії, екології, соціології тощо. Зважаючи на це, понятійно-термінологічний апарат суспільної географії продовжує формуватися і постійно оновлюватися [27]. Зрозуміло і те, що багато нових та суміжних понять та категорій не мають чіткого, змістовного, систематичного визначення з позицій суспільної географії. В свою чергу, це призводить до дискусій між науковцями та виникнення проблем у формулюваннях предмету досліджень. Однією з таких «міждисциплінарних» категорій є «медико-демографічна ситуація» (МДС).

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Категорія «медико-демографічна ситуація» є відносно «молодою» (не в сенсі застосування, а в сенсі обґрунтування), і чіткою термінологічною визначеністю вона не характеризується, хоча у цьому є нагальна потреба. Питаннями уточнення

поняттєво-термінологічного апарату тих чи інших категорій у суспільній географії займаються майже всі вчені, що працюють в цій галузі. Концептуально близькі до «медико-демографічної ситуації» категорії розглянуті в багатьох теоретичних та практичних працях [2, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 25, 26, 31, 34]. Деякі положення статті спираються на геоситуаційний підхід, який був теоретично обґрунтований О.М. Трофімовим.

Метою роботи є розкриття суспільно-географічного змісту категорії «медико-демографічна ситуація».

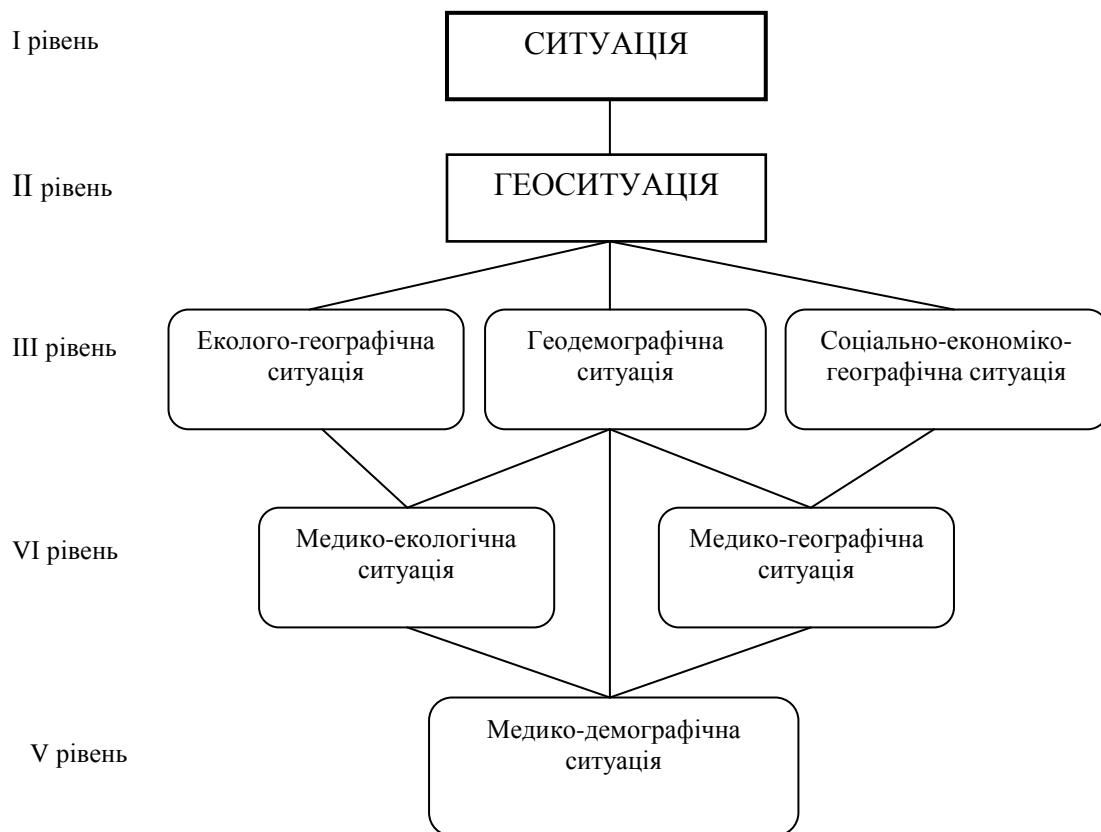
Вклад основного матеріалу дослідження. Як і демографічна ситуація, категорія МДС є окремим явищем, і повинна задовольняти типові ознаки конституційованості. Тобто, за О.У. Хомрою, категорія відповідає рівню наукової категорії, якщо їй притаманні наступні властивості [7, с. 20]: історичної визначеності та обумовленості, підпорядкованості компонентів (ієрархічності), взаємопов'язаності компонентів (комплексності). Головною ознакою для географів є також просторова конкретність (територіальна визначеність) МДС. Категорія МДС характеризує аспекти взаємодії демографічних процесів та процесів формування здоров'я населення з соціально-економічними, природними, екологічними та іншими факторами. Медико-демографічні дослідження, у суспільно-географічному контексті, покликані відобразити закономірності регіональної диференціації умов відтворення населення та його здоров'я. У ролі

суб'єкта під час оцінки МДС виступає територіальна спільнота людей, або, точніше, соціогеосистема. У суспільній географії соціогеосистема, або соціально-географічна система (за визначенням К.А. Немець та Л.М. Немець) розуміється як гетерогенна система, що вміщує різні за рівнем узагальнення та ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також техногенні, абіотичні і біогенні елементи (підсистеми), що знаходяться у взаємодії через потоки речовини, енергії та інформації в географічному просторово-часовому континуумі [14]. В нашому випадку це система функціонування та взаємообумовленості тріади соціум-господарство-природа.

Перш за все, варто відзначити методичну та методологічну відмінність використання категорії МДС в теоретичному та прикладному полі різних наук. Наприклад, головна різниця у розумінні МДС в медичній статистиці чи демографії та суспільній

географії полягає у тому, що соціально-економічні, екологічні та інші показники зазвичай використовують лише у вигляді зовнішнього фону, без належної уваги до їх значимості у формуванні демографічної ситуації конкретних територій. Дослідження ж МДС в суспільній географії відбувається у взаємозв'язку та взаємообумовленості з аналізом соціально-економічної, природно-екологічної обстановки і т.д. Також, не менш важливою рисою суспільно-географічного розуміння категорії МДС є її просторова визначеність та індукційність (еманація). Останнє означає, що будь-яка характеристика МДС розглядається як продукт або явище, спричинене функціонуванням соціогеосистеми.

На нашу думку, найбільш правильно відобразити зміст категорії МДС за допомогою ієрархічної послідовності (моделі) її формування (рис. 1).

Рис. 1. Схема ієрархічної послідовності формування категорії «медико-демографічна ситуація» (укладено автором)

Ієрархія – це певна структура елементів, організованих в кластери, між якими установлені певні відносини домінування і підпорядкування. Під кластером, у такому випадку, розуміється підмножина елементів (із основної множини елементів), об'єднаних за певною ознакою. Кластери в ієрархічній структурі знаходяться на належному їм місці, яке називається «рівнем ієрархічної структури» [13, с. 174].

Як відомо, визначення змісту будь-якого терміну (категорії) доцільно починати з родової ознаки, тобто, в нашому випадку – з поняття

«ситуація». Саме категорія «ситуація» і є кластером першого рівня, від якого вибудовується ієрархічна модель змісту МДС. Загальновідомим є наступне визначення: «Ситуація – це сукупність обставин, умов, що створюють ті чи інші відносини, обстановку або становище» [1]. Але, варто зазначити, що смислове навантаження цього поняття досить широке. Так, у прикладному аспекті ситуація – це обстановка, яка оцінюється суб'єктом для прийняття рішення щодо її оптимальної трансформації. А з пізнавальних позицій, ситуація – це стан складових її компонентів у конкретно визначений момент (зріз)

часу.

Важлива властивість всіх ситуацій – конкретність, тобто існування в конкретно-визначених просторово-часових рамках. Ситуації можуть бути як обмежені невеликим простором з тривалістю в частки секунди, так і з охопленням величезної території, і збереженням своїх ознак протягом тривалого періоду часу. Для ситуацій також характерна і повторюваність (наприклад, фази демографічного переходу). Безумовно, сама ситуація у всіх своїх рисах індивідуальна. Повне повторення ситуації у всіх її рисах і особливостях – явище практично неможливе. Навіть при абсолютно повному повторі стану всіх компонентів ситуації обов'язково зміниться її часовий фактор.

Часові та просторові параметри в структурі ситуації займають особливе місце, оскільки існування жодного з елементів ситуації неможливе поза певним часом і простором. Саме встановлення тимчасових просторово-часових відносин дозволяє об'єднати різні компоненти в систему (ситуацію) [32].

Також існують і різні підходи до розуміння сутності ситуації:

1) ситуація є частина об'єктивного світу, в умовах і під впливом якого людина здійснює свою діяльність;

2) ситуація є елементом суб'єктивного образу світу: людина не відображає буття, а створює ситуацію у своїй свідомості індивідуально;

3) ситуація є єдністю об'єктивного і суб'єктивного.

Варто відмітити, що хоча найбільш загальною інструментальною основою наукової методології ХХ століття визнається системний підхід, на рубежі ХХ і ХХІ століть в методології науки найбільш загальним і адекватним для розуміння як природного, так і соціального світу, виступає також категорія «ситуація» і відповідаючий їй «ситуаційний пізнавальний підхід» [25].

У 1980-х рр. в регіональних науках з'являється і обґрунтовується поняття географічної ситуації (геоситуації), під якою розуміється історично сформована до теперішнього часу і відносно стійка взаємодія компонентів географічного середовища (А.М. Трофимов, М.В. Панасюк, 1982). Подальший розвиток науки сприяв тому, що поняття геоситуації (ГС) стали визначати як різномірний лімітований у часі стан географічного простору [28]. Взаємодіючи між собою і з навколишнім середовищем, різні за масштабністю, стійкістю та значущістю геоситуації утворюють структуру географічного простору-часу.

В подальшому оформленні категорії геоситуації зіграв свою роль і геоситуаційний підхід. Дослідники, що його розробляють (Трофимов, 1986), визначають його як загальногеографічний підхід, теоретичну базу для вирішення завдань управління і моделювання географічних утворень [16]. Геоситуаційний підхід, на їх думку, має більш широкі перспективи для вирішення управлінських задач в географії, ніж геосистемний [21].

Але категорію ГС потрібно розглядати як кла-

стер нижчого (підрядного) рівня (тобто II рівня) ніж категорія «ситуація». Це пояснюється тим що категорія «ситуація» оперує будь-якими компонентами універсуму, а ГС вагомий акцент робить на компонентах географічного середовища.

Наступний III ієрархічний рівень складається з трьох категорій, які досить тісно переплітаються, але їхня відокремленість пояснюється відмінністю акцентів предметної області, яку вони описують.

Першою такою категорією і основною донорною лінією для формування змісту МДС є «демографічна ситуація» та «геодемографічна ситуація». На наш погляд, потрібно розглянути обидві категорії, тому що думки вчених у визначенні відмінності/тотожності цих категорій розходяться. Найбільш поширені її визначення такі: «Демографічна ситуація – це стан демографічних процесів, складу й розміщення населення в якийсь певний час, найчастіше у той чи інший рік. Через послідовність демографічних ситуацій, що змінюють одна одну, виявляють себе головні закономірності відтворення населення та його розселення» [4, с.152]. Більш вузьке визначення: «Демографічна ситуація – це стан відтворення населення у регіоні, який призводить до чітко визначеного демографічного результату, а саме – до тих чи інших особливостей статевої та вікової структури й відповідних змін загальної чисельності населення та його вікових груп [3, с. 408-409]. З наведених визначень зрозуміло, що демографічна ситуація являє собою системний багатомірний статистичний показник стану населення, виражений у часовій і територіальній прив'язці. З іншої сторони, демографічна ситуація є підсистемою соціогеосистеми, і, в свою чергу, поряд з іншими підсистемами (соціальна ситуація, екологічна ситуація і т.д.), фіксує її стан у якісному і кількісному вираженні [27].

Взагалі термін «демографічна ситуація» був запропонований у 1970 р. Д.І. Валентеєм. Майже одночасно, для демографічної характеристики населення, М.Т. Агафоновим було введено термін «демографічна обстановка» [24,20]. Загалом ці поняття найчастіше вживаються як синоніми (такої думки дотримуються І.М. Прибиткова, С.Г. Стеценко, Ю.І. Муромцева). Хоча деякі вчені розводять ці поняття: «ситуація» – стан соціогеосистеми на даний момент, а «обстановка» – послідовна зміна ситуацій, динамічність соціогеосистеми.

Досить важливими, з точки зору формування змісту категорії МДС, є визначення терміну «демографічна ситуація» запропонований С.О. Ковалевим та Б.С. Хорєвим. Зокрема, С.О. Ковальов розуміє демографічну ситуацію як співвідношення величин народжуваності, смертності, міграційної рухливості і тенденцій, що склалися в даній територіальній групі населення, її зміни, що створюють певну статево-вікову структуру населення, певну динаміку чисельності і умови його подальшого відтворення [11]. Б.С. Хорєв підкреслює, що демографічна ситуація – це конкретний (в певних історико-географічних умовах) стан населення, який зумовлюється соціально-економічними факторами певного місця і часу [8, с. 203].

В кінці 1980-х рр. в економіко-географічній термінології активно поширюється термін «геодемографічна обстановка». Найбільш чітко концепція геодемографічної обстановки обґрунтована російським економ-географом Г.М. Федоровим [34]. Він робить висновок, що термін «геодемографічна обстановка» найбільш чітко віддзеркалює економіко- та соціально-географічну (територіальну) сутність демографічних явищ [5, с. 86]. Тобто, по суті, геодемографічна обстановка розкриває взаємозв'язок демографічних процесів (як виокремлених) та інших соціально-економічних процесів, і являє собою головну характеристику територіальної соціально-демографічної системи.

Щодо принципової різниці між категоріями «демографічна обстановка» та «геодемографічна обстановка» варто відмітити думку О.У. Хомри. Учений вважає, що приставка «гео», яка вказує на територіальний аспект категорії, є зайвою, тому що визначення демографічної обстановки вже передбачає наявність в ній просторового аспекту [7, с. 21]. З таким твердженням не погоджується В.В. Яворська. Вона вказує на те, що саме при застосуванні категорії «геодемографічна обстановка» (на противагу «демографічній обстановці») більше підкреслюється територіальний аспект, та, особливо, комплексний характер дослідження впливу соціально-демографічних, економіко-демографічних, еколого-демографічних та інших факторів [35].

Відносно використання приставки «гео» у формуванні змісту категорії МДС (тобто або медико-демографічна або медико-геодемографічна ситуація), ми вважаємо, що в рамках дослідження соціогеосистеми її застосування не є обов'язковим. Це пояснюється тим, що дослідження соціогеосистеми вже містить в собі конкретизацію географічних елементів, їх зв'язків та відношень [20].

Другою категорією, яка знаходиться на III рівні ієрархії, є «еколого-географічна ситуація». Дана категорія запропонована для комплексного опису екологічної обстановки, що відбиває стан географічного середовища на конкретній території (Шестаков, 1992 [22]; Сдасюк, Шестаков, 1994[19]). Під еколого-географічною ситуацією розуміється просторово-часове поєднання взаємопов'язаних природних, соціально-економічних, демографічних і політичних умов, яке характеризує зміни в географічному середовищі, що обумовлюють на території відносно стійку в часі обстановку систем життєзабезпечення людини і впливають на рівень розвитку та ступінь задоволення потреб суспільства [2]. Таке визначення чи не найкраще висвітлює роль категорії, яку вона привносить у формування змісту МДС.

Третьою категорією є «соціально-економіко-географічна ситуація». Зміст цієї категорії являє собою предмет-об'єктне визначення суспільної географії. Оскільки предметом суспільної географії є просторова організація суспільства [6, с. 10], то (відповідно до визначень категорій «ситуація» та «геоситуація») соціо-економіко-географічну

ситуацію можна визначити як просторово-часове поєднання і взаємодію різних важливих для функціонування економіки, стану соціуму умов і факторів, що визначають рівень і особливості розвитку суспільства в даних просторово-часових координатах.

Наступний ієрархічний рівень сформований в результаті розгляду категорій III рівня у проблемному полі категорії «суспільне здоров'я». У результаті синтезу компонентної геопроблематики та проблем формування здоров'я ми виділяємо категорії «медико-географічна ситуація» та «медико-екологічна ситуація».

У географічних дослідженнях найчастіше застосовують термін «медико-географічна ситуація». Найбільш зрозумілим є наступне визначення категорії: «Медико-географічна ситуація – це сукупність просторово диференційованих зв'язків у системі «людина-здоров'я-довкілля» в конкретних просторово-часових координатах» [18, с.7]. В.О. Шевченко зазначає, що при аналізі медико-географічної ситуації ми вивчаємо складні територіальні системні утворення, які виділяються за головною ознакою, а саме – захворюваністю. Захворюваність виникає у результаті функціонування багаторівневих підсистем, які складаються з населення та навколишнього середовища, характеристики якого і є факторами виникнення хвороб [23]. Отже, медико-географічна ситуація являє собою гетерогенну систему причинно-наслідкових зв'язків показників захворюваності з навколишнім середовищем.

Підхід обмеженої акцентуалізації більшою мірою на захворюваності робить категорію «медико-географічна ситуація» більш вузькою у порівнянні з «медико-демографічною ситуацією». У суспільній географії для характеристики здоров'я населення доцільним є використання категорій «суспільне здоров'я», «рівень суспільного здоров'я» та «якість суспільного здоров'я», які у понятійному плані є доволі широкими: зміст і показники, які можуть бути залучені до їх оцінки, торкаються не тільки захворюваності. З цієї причини досить складно вписати категорію «суспільне здоров'я» в нашу ієрархію, але її потрібно розглядати як направляючу основу для виділення IV рівня.

Варто наголосити, що суспільне здоров'я відображає як індивідуальні пристосовницькі реакції кожного окремого індивіда, так і здатність всієї спільноти найбільш ефективно виконувати свої соціальні задачі, а саме: працювати, захищати державу, оберігати природу, дбати про дітей та пенсіонерів і т.д., а також відтворювати і виховувати здорових нащадків [31]. У такому широкому розумінні для характеристики суспільного здоров'я доцільно використовувати цілу низу соціально-економічних показників, крім показників власне стану здоров'я.

У вітчизняній суспільній географії категорія «суспільне здоров'я» є мало опрацьованою. У зарубіжній же географічній науці ця категорія, під назвою «public health», входить до термінологічного апарату географії здоров'я (Health Geography) і є до-

силь поширеною у новітніх дослідженнях. Відповідно до визначення представленого в термінологічному апараті географії здоров'я: суспільне здоров'я – це стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не просто відсутність хвороб або фізичних дефектів [33; 26, с. 325]. У практиці міжнародних порівнянь для опису суспільного здоров'я традиційно використовують наступні показники [15]:

1) демографічні: народжуваність, смертність (загальна, дитяча, перинатальна, повікова), середня тривалість життя;

2) показники захворюваності (загальної, за окремими віковими групами, для інфекційних, хронічних неспецифічних захворювань, окремих видів захворювань, захворюваності з тимчасовою втраченою працездатності та т. д.);

3) показники інвалідності (загальної, дитячої, за віковими групами, за причинами);

4) рівень фізичного розвитку.

Д.Д. Венедиктов та Г.І. Царгородцев визначають суспільне здоров'я як здоров'я груп (статеві-вікових, соціальних і т.д.) населення, що проживають на певній території (місто, регіон, країна), як якісну характеристику рівноваги населення з оточуючим природним і соціальним середовищем [30,29].

Ю.П. Лісичин під суспільним здоров'ям розуміє весь спектр впливу природних, соціальних, психологічних, економічних, екологічних чинників на членів суспільства. Але, поруч з цим, він стверджує, що суспільне здоров'я має зворотній вплив на соціально-економічний розвиток. Тобто від нього залежить економічний, духовний та соціальний потенціал суспільства [12].

Рівень суспільного здоров'я – це показник адаптованості населення конкретної території до певних умов життя. Він відображає наскільки дані умови сприятливі для нормальної життєдіяльності місцевого населення. Якість суспільного здоров'я можливо оцінити, використовуючи десятки показників, але, за твердженням Прохорова Б.Б., найбільш вагомими і достовірними є: очікувана тривалість життя, стандартизовані коефіцієнти смертності (від всіх причин і окремо за причинами), дитяча смертність до 1 року, загальна захворюваність та захворюваність деякими соціальними хворобами (туберкульоз, венеричні хвороби, ВІЛ-інфікованість та ін.) [17, с.209]. Аналіз сукупності цих показників дозволяє точно оцінити рівень суспільного здоров'я і на цій основі порівнювати різні регіони.

Наступною складовою «сходиною» формування змісту та структури категорії МДС є категорія «медико-екологічна ситуація», базисом для якої слугують категорія «екологічна ситуація». Екологічна ситуація – це просторово-часове поєднання різних, в

тому числі позитивних і негативних, з точки зору проживання і стану людини, умов і факторів, що створюють певну екологічну обстановку на території різного ступеня благополуччя або неблагополуччя. Під екологічною обстановкою розуміється конкретний стан навколишнього середовища людини, обумовлений взаємодією природи і господарської діяльності людини [10, С. 85]. З наведених вище трактувань базисних категорій цілком логічним є трактування поняття медико-екологічної ситуації, як сукупності зв'язків, які пояснюють співвідношення характеристик техногенно зміненої території проживання людини і показників несприятливих змін здоров'я населення. Але А.А. Келлер та В.І. Кувакін (1998 р.) пропонують для оцінки медико-екологічної ситуації використовувати цілий ряд обов'язкових та допоміжних показників, таких як:

- 1) соціально-демографічні;
- 2) показники соціальної інфраструктури;
- 3) соціально-економічні;
- 4) клімато-географічні;
- 5) санітарно-гігієнічні;
- 6) медичне обслуговування;
- 7) медико-демографічні;
- 8) захворюваність;
- 9) фізичний розвиток [9, с. 233 - 238].

З наведеної схеми характеристики зрозуміло, що категорія «медико-екологічна ситуація» є комплексним структурним поняттям, з досить високим рівнем змістовної наближеності до категорії МДС, з різницею на глибокий екологічний акцент першої. Тому її варто розглядати як ієрархічну донорну лінію формування категорії МДС.

На основі проаналізованих основних ієрархічних ліній та різнорівневих категорій, процес формування поняття МДС доцільно відобразити у вигляді вищезазначеної схеми (рис. 1).

Виходячи з усього вищесказаного, можна сформулювати наступне робоче визначення змісту категорії МДС: *медико-демографічна ситуація – це просторово-часовий стан демографічних процесів у причинно-наслідковому взаємозв'язку з якісними характеристиками населення, його здоров'я (працездатність, тривалість життя, захворюваність) в рамках поліфакторної суспільно-географічної обумовленості.*

Висновки. Дане визначення найбільш вдало висвітлює всі нюанси категорії МДС з позиції суспільної географії. Перебуваючи на зламі таких наук як географія населення, демографія, медична статистика, медична географія, географія здоров'я категорія МДС розширює існуючі і відкриває нові значні можливості як у вирішенні міждисциплінарних проблемних питань, так і у потрібній «соціалізації» суспільно-географічних наукових напрямів.

Список використаних джерел:

1. *Bolshoi entsiklopedicheskii slovar [Tekst] / red. A.M. Prokhorov. – 2 izd., pererab. i dop. – M.: Bolshaia Rossiiskaia entsiklopediia, 1998. – 1456 s. [Большой энциклопедический словарь [Текст] / ред. А.М. Прохоров. – 2 изд., перераб. и доп. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. – 1456 с.]*
2. *Buiantuev A.B. Geosistemy i ekologo-geograficheskie situatsii priselenginskikh kotlovin Zabaykalia. Avtoreferat dissertatsii na soiskanie uchenoi stepeni kandidata geograficheskikh nauk. – Irkutsk, In-t geografii SO RAN,*

- 1996 g. – 23 s. [Буянтуев А.Б. Геосистемы и эколого-географические ситуации приселенгинских котловин Забайкалья. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата географических наук. – Иркутск, Ин-т географии СО РАН, 1996 г. – 23 с.].
3. Demograficheskii entsiklopedicheskii slovar / Gl. red. D.I. Valentei. – M.: Sov. entsikl., 1985. – 608 s. [Демографический энциклопедический словарь / Гл. ред. Д.И. Валентей. – М.: Сов. энцикл., 1985. – 608 с.].
  4. Dzhaman V.O. Demogeografiia [Tekst]: navch.posib. / V.O. Dzhaman [i dr.]; Chernivetskyi natsionalnii un-t im. Yurii Fedkovycha. – Chernivtsi: Ruta, 2002. – 160 s. [Джаман В.О. Демогеографія [Текст]: навч.посіб. / В.О. Джаман [и др.]; Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці: Рута, 2002. – 160 с.].
  5. Fedorov G.M. Nauchnye osnovy kontseptsii geodemograficheskoi obstanovki / G.M. Fedorov. – L.: LGU, 1991. – 177 s. [Федоров Г.М. Научные основы концепции геодемографической обстановки / Г.М. Федоров. – Л.: ЛГУ, 1991. – 177 с.].
  6. Golikov A.P. Vstup do ekonomichnoi ta sotsialnoi geografii: Pidruchnyk / A.P. Golikov, Ya.V. Oliynyk, A.V. Stepanenko. – K.: Lybid, 1996. – 320 s. [Голиков А.П. Вступ до економічної та соціальної географії: Підручник / А.П. Голиков, Я.В. Олійник, А.В. Степаненко. – К.: Либідь, 1996. – 320 с.].
  7. Khomra A.U. Vosproizvodstvo naseleniia (territorialno-organizatsionnyi aspekt) / Aleksandr Ulianovich Khomra, Institut ekonomiki AN USSR. – Kyiv: Naukova dumka, 1990. – 173 s. [Хомра А.У. Воспроизводство населения (территориально-организационный аспект) / Александр Ульянович Хомра, Институт экономики АН УССР. – Київ: Наукова думка, 1990. – 173 с.].
  8. Khorev B.S. Problemy gorodov / B.S. Khorev. – M.: Mysl, 1975. – 428 s. [Хорев Б.С. Проблемы городов / Б.С. Хорев. – М.: Мысль, 1975. – 428 с.].
  9. Keller A.A. Meditsinskaia ekologiia / A.A. Keller, V.I. Kuvakin. – Spb.: «Petrogradskii i Ko», 1998. – 256 s. [Келлер А.А. Медицинская экология / А.А. Келлер, В.И. Кувакин. – СПб.: «Петроградский и Ко», 1998. – 256 с.].
  10. Kochurov B.I. Geoekologiia: ekodiagnostika i ekologo-khoziaistvennyi balans territorii / B.I. Kochurov. – M.: Institut geografii RAN, 1999. – 86 s. [Кочуров Б.И. Геоэкология: экодиагностика и эколого-хозяйственный баланс территории / Б.И. Кочуров. – М.: Институт географии РАН, 1999. – 86 с.].
  11. Kovalev S.A. Geografiia naseleniia SSSR / S.A. Kovalev, N.Ya. Kovalevskaia. – M.: Izdatelstvo MGU, 1980 – 287 s. [Ковалев С.А. География населения СССР / С.А. Ковалев, Н.Я. Ковалевская. – М.: Издательство МГУ, 1980. – 287 с.].
  12. Lisitsin Yu.P. Zdorovie naseleniia i sovremennye teorii meditsiny / Yu.P. Lisitsin. – M.: Meditsina, 1982. – 328 s. [Лисицин Ю.П. Здоровье населения и современные теории медицины / Ю.П. Лисицин. – М.: Медицина, 1982. – 328 с.].
  13. Liamets V.I. Osnovy obshchei teorii sistem i sistemnyi analiz / V.I. Liamets, V.I. Uspalenko. Uchebnoe posobie. – Kharkov: «BURUN i K», Kiev: ООО «KNT», 2015. – 304 s. [Лямец В.И. Основы общей теории систем и системный анализ / В.И. Лямец, В.И. Успенко. Учебное пособие. – Харьков: «БУРУН и К», Киев: ООО «KNT», 2015. – 304 с.].
  14. Niemets K.A. Osoblyvosti sotsiogeosystemy yak obiekta sotsialno-ekonomichnoi geografii / K.A. Niemets, L.M. Niemets // Chasopys sotsialno-ekonomichnoi geografii: Mizhregion. zb. nauk. prats. – Kharkiv, 2012. – Vyr. 12 (1). – S. 39-42. [Немец К.А. Особливості соціогеосистеми як об'єкта соціально-економічної географії / К.А. Немець, Л.М. Немець // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків, 2012. – Вип. 12 (1). – С. 39-42].
  15. Obshchestvennoe zdorovie i zdavoookhranenie: uchebnik / V.A. Medik, V.K. Yuriev. – 3-e izd., pererab. i dop. – M.: «GEOTAR-Media», 2012. – 288 s. [Общественное здоровье и здравоохранение: учебник / В.А. Медик, В.К. Юрьев. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: «ГЕОТАР-Медиа», 2012. – 288 с.].
  16. Paramonov I.M. Geosituatsionnyi i programmno-tselevoi podkhody v ekonomiko-geograficheskikh issledovaniiah / I.M. Paramonov // Prostranstvo i vremia v geografii. Tezisy nauchno-prakticheskoi konferentsii Tatarskogo filiala GR SSSR. – Kazan, 1987. – S. 50-51. [Парамонов И.М. Геоситуационный и программно-целевой подходы в экономико-географических исследованиях / И.М. Парамонов // Пространство и время в географии. Тезисы научно-практической конференции Татарского филиала ГР СССР. – Казань, 1987. – С. 50-51].
  17. Prokhorov B.B. Mediko-demograficheskoe prognozirovanie: Ucheb. Posobie / B.B. Prokhorov, E.I. Ivanova, D.I. Shtakov, E.M. Shcherbakova. – M.: MAKS Press, 2011. – 360 s. [Прохоров Б.Б. Медико-демографическое прогнозирование: Учеб. пособие / Б.Б. Прохоров, Е.И. Иванова, Д.И. Шмаков, Е.М. Щербакова. – М.: МАКС Пресс, 2011. – 360 с.].
  18. Romaniv O.Ya. Medyko-geografichni osnovy zdorovia ditiachoho naseleunia (na materialakh Khmelnytskoi oblasti): Avtoref. dys... kand. geogr. nauk.: 11.00.02 / O.Ya. Romaniv. – Lviv. nats. un-t im. I. Franka. – L., 2003. – 16 s. [Романів О.Я. Медико-географічні основи здоров'я дитячого населення (на матеріалах Хмельницької області): Автореф. дис... канд. геогр. наук.: 11.00.02 / О.Я. Романів – Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Л., 2003. – 16 с.].
  19. Sdasiuk G.V. Ekologo-geograficheskie situatsii i neobkhodimost perekhoda k ustoichivomu razvitiu / G.V. Sdasiuk, A.S. Shestakov // Izv. Ross. AN. Ser. geogr. – 1994. – № 1. – S. 56-63. [Сдасюк Г.В. Эколого-географические ситуации и необходимость перехода к устойчивому развитию / Г.В. Сдасюк, А.С. Шестаков // Изв. Росс. АН. Сер. геогр. – 1994. – № 1. – С. 56-63].

20. Segida K.Yu. *Deiaki pytannia utochnennia ponyattievo-terminologichnoho aparatu suspilnoi geografii / K.Yu. Segida // Chasopys sotsialno-ekonomichnoi geografii: Mizhregion. zb. nauk. prats. – Kharkiv, 2010. – Vyp. 8(1). – S. 146-150. [Сегіда К.Ю. Деякі питання уточнення поняттєво-термінологічного апарату суспільної географії / К.Ю. Сегіда // Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіон. зб. наук. праць. – Харків, 2010. – Вип. 8(1). – С. 146-150.]*
21. Sharygin M.D. *Poisk novykh napravlenii geograficheskikh issledovaniy / M.D. Sharygin, V.V. Rezvykh // Prostranstvo i vremia v geografii. Tezisy nauchno-prakticheskoi konferentsii Tatarskogo filiala GR SSSR. – Kazan, 1987. – S. 160-163. [Шарыгин М.Д. Поиск новых направлений географических исследований / М.Д. Шарыгин, В.В. Резвых // Пространство и время в географии. Тезисы научно-практической конференции Татарского филиала ГР СССР. – Казань, 1987. – С. 160-163.]*
22. Shestakov A.S. *Printsipy klassifikatsii ekologo-geograficheskikh situatsii / A.S. Shestakov // Izv. Russ. geogr. ob-va. – 1992. – Vyp. 3. – S. 124-135. [Шестаков А.С. Принципы классификаций эколого-географических ситуаций / А.С. Шестаков // Изв. Русс. геогр. об-ва. – 1992. – Вып. 3. – С. 124-135.]*
23. Shevchenko V.O. *Teoretyko-metodychni osnovy medyko-geografichnoho analizu terytorii Ukrainy // Avtoref. dys... d-ra geogr. nauk. – K., 1997. – 32 s. [Шевченко В.О. Теоретико-методичні основи медико-географічного аналізу території України // Автореф. дис... д-ра геогр. наук. – К., 1997. – 32 с.]*
24. *Sistema znaniy o narodonaselenii: Uchebnoe posobie dlia ekon. spets. vuzov / D.I. Valentei, N.V. Zvereva, V.M. Medkov i dr.; Pod red. D.I. Valenteia. – M.: Vyssh. shk., 1991. – 255 s. [Система знаний о народонаселении: Учебное пособие для экон. спец. вузов / Д.И. Валентей, Н.В. Зверева, В.М. Медков и др.; Под ред. Д.И. Валентея. – М.: Высш. шк., 1991. – 255 с.]*
25. Solodukho N.M. *Metodologiya situatsionnogo podkhoda v nauchnom poznanii / N.M. Solodukho // Fundamentalnye issledovaniia: Nauchno-teoreticheskii zhurnal Ros. Akad. estestvoznaniia. – M., 2005. – № 8. – S. 85-88. [Солодухо Н.М. Методология ситуационного подхода в научном познании / Н.М. Солодухо // Фундаментальные исследования: Научно-теоретический журнал Рос. Акад. естествознания. – М., 2005. – № 8. – С. 85-88.]*
26. Tim Brown. *A Companion to Health and Medical Geography. – Wiley-Blackwell, 2010. – 640 p.*
27. Topchiev O.H. *Suspilno-geografichni doslidzhennia: metodologiya, metody, metodyky: navch. posibnyk / O.H. Topchiev. – Odesa: Astroprint, 2005. – 639s. [Топчиев О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методика: навч. посібник / О.Г. Топчиев. – Одеса: Астропринт, 2005. – 639 с.]*
28. Trofimov A.M. *Problema differentsiatsii geograficheskoi sredy i razmytost geograficheskikh granits / A.M. Trofimov, R.G. Khuzeev // Territorialnie sotsialno-ekonomicheskie sistemy Urala. – Perm, 1987. – S. 20-21. [Трофимов А.М. Проблема дифференциации географической среды и размытость географических границ / А.М. Трофимов, Р.Г. Хузеев // Территориальные социально-экономические системы Урала. – Пермь, 1987. – С. 20-21.]*
29. Tsaregorodtsev G.I. *Obshchaia patologiya cheloveka i metodologiya meditsiny / G.I. Tsaregorodtsev // Vestnik RAMN. – 1998. – № 10. – S. 41-45. [Царегородцев Г. И. Общая патология человека и методология медицины / Г.И. Царегородцев // Вестник РАМН. – 1998. – № 10. – С. 41-45.]*
30. Venediktov D.D. *Sotsialno-filosofskie problemy zdravokhraneniia / D.D. Venediktov // Voprosy filosofii. – 1980. – № 4. – S. 14-24. [Венедиктов Д.Д. Социально-философские проблемы здравоохранения / Д.Д. Венедиктов // Вопросы философии. – 1980. – № 4. – С. 14-24.]*
31. Venediktov D.D. *Obshchestvennoe zdorovie: puti otsenki i prognozirovaniia / D.D. Venediktov // Obshchestvennye nauki i zdravookhranenie. – M.: Nauka, 1987. – S. 68-79. [Венедиктов Д.Д. Общественное здоровье: пути оценки и прогнозирования / Д.Д. Венедиктов // Общественные науки и здравоохранение. – М.: Наука, 1987. – С. 68-79.]*
32. Volchetskaia T.S. *Kriminalisticheskaya situologiya: Monografiia / Pod red. prof. N.P. Yablokova. – M. – Kaliningrad, 1997. – S. 126. [Волчецкая Т.С. Криминалистическая ситуология: Монография / Под ред. проф. Н.П. Яблокова. – М. – Калининград, 1997. – С. 126.]*
33. World Health Organization (1946) *Constitution: Basic Documents. WHO, Geneva.*
34. Yavorska V.V. *Osnovni kategorii ta poniattia geodemografichnoho protsesu / V.V. Yavorska // Naukovyi visnyk Chernivetskoho universytetu: zb. nauk. prats. – Chernivtsi: Chernivetskyi nats. u-t, 2013. – Vyp. 5655: Geografiya. – S. 134-138. [Яворська В.В. Основні категорії та поняття геодемографічного процесу / В.В. Яворська // Науковий вісник Чернівецького університету: зб. наук. праць. – Чернівці: Чернівецький нац. у-т, 2013. – Вип. 5655: Географія. – С. 134-138.]*
35. Yavorska V.V. *Osnovni kategorii ta ponyattia geodemografichnoho protsesu / V.V. Yavorska // Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedagogichnoho universytetu. Seriya geografiia. – Ternopil, 2008. – № 2. – S. 57-62. [Яворська В.В. Основні категорії та поняття геодемографічного процесу / В.В. Яворська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія географія. – Тернопіль, 2008. – № 2. – С. 57-62.]*

*Summary***Roman Molikevich. THE HIERARCHICAL APPROACH TO SOCIAL-GEOGRAPHIC DEFINITION OF THE CATEGORY "MEDICAL AND DEMOGRAPHIC SITUATION".**

A category "medical and demographic situation" is relatively new in the social geography. The author proves fundamental difference in the use of this category in social geographical research and in other sciences. The author examines this category using a hierarchical approach. The highest level has the general category "situation", the basic properties of which are time-spatial characteristics. The next level is the category of "geosituation" which describes of components of the geographical environment in space-time dimension. The third level of the hierarchy are the next categories: "eco-geographical situation", "geodemographic situation", "socio-economic and geographic situation" that are expressed in separate groups of components of the geographical environment. Here the author also stresses the differences between categories «demographic situation» and «geodemographic situation». The fourth level is dedicated research-based public health and combines the category of "medical and environmental situation" and "medical and geographical situation". Recently fifth level is precisely the category of "medical and demographic situation". The author also developed the author's definition of problem category and developed a scheme of hierarchical sequence of formation of its content. The authors` definition is: «Medical and demographic situation – a space-time condition of demographic processes in causal relationship with the population quality, its health (performance, life expectancy, morbidity) within multifactorial social and geographical conditionality».

Keywords: situation, geosituation, geodemographic situation, ecological and geographical situation, socio-economic and geographic situation, medical and geographical situation, medical and demographic situation.

УДК 39:911.3 (=161.2:1-87)

Андрій Зубик

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СЕРЕДОВИЩ ЗАРУБІЖНИХ УКРАЇНЦІВ

Причинами масового переміщення людей є економічні негаразди, переслідування через політичні погляди, належність до певного етносу чи релігії. Українці не стали винятком, і досі в пошуках кращої долі емігрують. В результаті чого в деяких країнах сформувалися середовища зарубіжних українців. В статті подано новий погляд на класифікацію української еміграції. Традиційно виділяють чотири так звані «хвилі» міграції. До структури міграції додано три періоди, які не вписуються в структуру так званих «хвиль» – сер. XVII ст. – ост. чверть XIX ст., 1914-1917 та 1939-1945 рр. Здійснено типологію країн за схожістю формування середовищ зарубіжних українців за періодами міграції. Встановлено країни призначення українських емігрантів за часовими періодами.

Ключові слова: «хвиля» міграції, період міграції, еміграція, переселення, діаспора, середовище зарубіжних українців, українська трудова міграція.

Андрій Зубик. ИСТОРИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ СРЕД ЗАРУБЕЖНЫХ УКРАИНЦЕВ. Причинами массового перемещения людей являются экономические проблемы, преследования за политические взгляды, принадлежность к определенному этносу или религии. Украинцы не стали исключением, и до сих пор в поисках лучшей судьбы эмигрируют. В результате чего в некоторых странах сформировались среды зарубежных украинцев. В статье представлен новый взгляд на классификацию украинской эмиграции. Традиционно выделяют четыре так называемые «волны» миграции. В структуру миграции добавлено три периода, которые не вписываются в структуру так называемых «волн» – сер. XVII в. – посл. четверть XIX в., 1914–1917 и 1939–1945 гг. Осуществлена типология стран по сходству формирования сред зарубежных украинцев по периодам миграции. Выявлены страны назначения украинских эмигрантов по временным периодам.

Ключевые слова: «волна» миграции, период миграции, эмиграция, переселение, диаспора, среда зарубежных украинцев, украинская трудовая миграция.

Andriy Zubyk. HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL FEATURES OF THE FORMATION OF UKRAINIAN FOREIGN ENVIRONMENT. The reasons for the mass movement of people are economic hardship, persecution for political opinions, and membership of a particular ethnic group or religion. Ukrainians were no exception, and still emigrate in search of a better fate. As a result, in some countries had formed Ukrainian foreign environment. The paper presents a new look at the classification of Ukrainian emigration. Traditionally, there are four so-called «wave» of migration. To the structure of migration added three periods that do not fit into the structure of the so-called «waves» – middle XVII – last quarter of the XIX century, 1914–1917 and 1939–1945. Described the typology of similarity formation Ukrainian foreign environments and migration periods. Found country of destination Ukrainian immigrants into time periods.

Key words: «wave» of migration, period of migration, immigration, diaspora, Ukrainian foreign environment, Ukrainian labor migration.

Постановка проблеми. Дослідження середовища закордонних українців, причин його виникнення, умов його функціонування, перспектив розвитку є важливим завданням, по-перше тому, що ця тема довгий час була забороненою, по-друге, закордонне українство відіграє важливу роль у міжнародних контактах нашої країни, по-третє, через високий рівень безробіття значна кількість українців виїжджає за кордон з метою заробітку, поповнюючи закордонне українство в країнах світу. Географічне дослідження зарубіжних українців дасть можливість вдосконалити державну міграційну політику та сприятиме поліпшенню міжнародних зв'язків України.

В дослідженнях зарубіжного українства науковці традиційно використовують поняття «діаспора», акцентуючи увагу на факті розселення українців у різних країнах світу. Однак, переселяючись в різні країни, мігранти потрапляють в різні середовища, що характеризуються певними параметрами. Найпростіше визначення терміну «середовище» позначає його як сукупність умов існування людини та суспільства. З урахуванням передумов формування території України, частина українців опинилася поза її межами, внаслідок зміни державних кордонів. Проголошення незалежності України, проблеми у економіці призвели до нового «трудового» періоду української еміграції. Трудових мігрантів важко назвати

діаспорою, оскільки факт перебування за кордоном є тимчасовим. Отже, з урахуванням історико-географічних передумов формування української діаспори та фактора встановлення державного кордону доцільно використовувати поняття «середовище зарубіжних українців».

Найвідомішими дослідниками проблем зарубіжного українства загалом та української діаспори, зокрема, є В. Ботушанський, С. Вдовенко, І. Винниченко, В. Євтух, В. Ідзьо, Ф. Заставний, Т. Коломієць, Ю. Лагутов, Т. Лупул, О. Макар, В. Маркусь, Н. Мерфі, М. Пірен, Т. Рендюк, С. Романюк, В. Семко, М. Сополіга, В. Трощинський, А. Шевченко, А. Шлепаков та інші.

До найважливіших джерел інформації про зарубіжне українство відносяться монографічні видання «Ukraine a Concise Encyclopedia» [1], «Ukraine and Ukrainians throughout the World» [2], «Зарубіжні українці» [8], «Українська діаспора: розселення українців у зарубіжних країнах» [9], «Українці в мирі» [10], «Українці в світі» [15]. Проблематика формування середовищ зарубіжних українців є у статтях М. Бабути [3], М. Дністрянського, Б. Жулканич [6], В. Лопух [12] та багатьох інших. В цих дослідженнях розкриті причини еміграції з України на різних етапах, наведена інформація про середовища зарубіжних українців у країнах світу.

Малодослідженим аспектом є міграції українців у періоди, які не вписуються у структуру хвиль.

Потребує розробки типологія країн, де проживають українці. За традицією, яка склалася в українській географічній школі, зарубіжних українців поділяють на західну та східну діаспору, однак це дуже спрощене уявлення. Наша мета – розробити чітку періодизацію міграцій зарубіжних українців із врахуванням усіх міграційних потоків. В межах цієї періодизації можна краще виділити «хвилі» міграції та міграційні періоди.

Виклад результатів дослідження. Науковці традиційно виділяють чотири хвилі міграцій. Ми пропонуємо виділити міграційні періоди. Актуальність виділення періодів міграції полягає в тому, що за характером перебігу вони відрізняються від хвиль.

Поділ на «хвилі» неточно відображає процеси української еміграції. По-перше, він не враховує періоди між так званими «хвилями», коли відбувалися міграції. По-друге, термін «хвиля» не зовсім коректний з наукового погляду. По-третє, вектори руху українських мігрантів не завжди вписувалися в структуру хвилі.

Усього виділяємо сім періодів української еміграції: від середини XVII – до останньої чверті XIX ст., ост. чверть XIX ст. – 1914 р., 1914–1917 рр., 1917–1939 рр., 1939–1945 рр., 1945–1991 рр., 1991 р. – сучасність. За причинами, головними країнами еміграції та піковими періодами прибуття українців періодизація міграції матиме вигляд (табл. 1).

Таблиця 1

Еміграція українців за межі України за часовими періодами (складено за [1, 2, 15])

Часовий період	Головні регіони і країни еміграції	Пік активності	Чинник міграції
1	2	3	4
ост. чверть XIX ст. – 1914	США	1877–1899, 1900–1909	надлишок робочої сили, безземелля селян; освоєння земель азіатської частини Російської імперії під час столипінської аграрної реформи, активна пропагандистська діяльність представників урядів країн переселення та пароплавних компаній
	Росія	1892–1914	
	Бразилія	1895–1897, 1907–1914	
	Канада	1897–1900	
	Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан, Азербайджан	1897	
	Аргентина	1901–1903	
	Казахстан	1905	
	Велика Британія	1911	
1914–1917	Австрія, Чехія, Словаччина, Німеччина, Італія, Греція		участь українців у військових формуваннях Австро-Угорської та Російської імперій призвела до того, що частина військовослужбовців залишилась на території країн, де вони перебували в таборах для військовополонених
	1917–1939	Німеччина, Чехія, Словаччина, Італія	1918–1920 1919–1923 (Чехія)
Бразилія, Бельгія		1918–1939	
Польща		1920	
США		1920–1939	
Уругвай		1924	
Канада		1927–1929	
Аргентина, Франція		1925–1930	
Австрія, Туркменістан, Таджикистан		1920–1930	
Казахстан, Чехія		1930–1931	
Парагвай		1930–1932 1935–1939	
Узбекистан, Азербайджан	1926–1939		
1939–1945	Німеччина, Росія		евакуація підприємств в тил, відправка молодих людей на примусові роботи до Німеччини, репресії щодо тих, кого підозрювали в колабораціонізмі, учасників ОУН, УПА тощо

Продовження табл. 1

1945–1991	Польща	1945–1947	боязнь репресій з боку радянської влади, політичний та економічний стан країн еміграції, індустріалізація азійських республік СРСР, освоєння цілини, “будови комунізму”
	Німеччина, Австрія, Італія, Велика Британія, Аргентина	1946–1950 1948–1949 Аргентина	
	США, Бразилія, Парагвай, Венесуела, Франція, Австралія, Бельгія, Болівія, Перу, Данія, Нова Зеландія	1947–1951	
	Чилі	1948–1949	
	Канада	1945–1954	
	Таджикистан, Азербайджан	1945–1959	
	Казахстан	1954–1960	
	США (рееміграція з країн Латинської Америки)	1955	
	Канада (рееміграція з країн Європи)	1956–1965	
	Узбекистан	1959–1970	
	Туркменістан	1960–1970	
	Австралія	1980–1990	
1991–сучасність	Німеччина	1990–ті	низький рівень економічного розвитку, високий рівень безробіття, затримки з виплатою заробітної плати, невідповідність прожиткового мінімуму рівню життя
	Казахстан, Туркменістан, Узбекистан	1992–1996	
	Італія	1994–2003	
	Португалія	1999–2003	
	США	1996–2001	

Незважаючи на класичне трактування початку активної української еміграції, а саме остання чверть XIX ст., переміщення українського населення фіксувалися значно раніше. Наприклад, це заселення українцями територій тогочасних Білгородської та Воронезької губерній. Найбільш масові переселення українців були зафіксовані у 1617, 1638, 1645–1647, 1650–1651, 1659, 1675, а також у 1711–1715 рр. Також українців переселяли на землі Білгородської (пізніше Курської) губернії, Північного Кавказу, Кубані та Далекого Сходу [10, с. 109-113]. Фактично до скасування кріпацтва на території України переселення селян не мали добровільного характеру. Адже вони були власністю поміщика чи держави, які визначали територію та кількість селян, необхідних для переселення.

В період ост. чверть XIX ст. – 1914 р. розпочинається формування середовищ зарубіжних українців у США, Канаді та країнах Латинської Америки. З огляду на важке економічне становище, активну діяльність вербувальників та розповіді земляків, які повернулися, українці приймають рішення про еміграцію.

В період Першої світової війни обсяги еміграції українців за океан зменшуються з огляду на людські втрати, небезпеку переміщення до портів та руйнування комунікацій в результаті військових дій. Перша світова війна негативно вплинула на еміграційні процеси, оскільки українська територія стала полем битви, а українці опинилися в складі протилежних ворогуючих країн.

Післявоєнний період (1917–1939 рр.) ознаменувався розпадом двох імперій, у складі яких перебували українські території, та боротьбою українців за незалежність. Після поразки визвольних змагань

та розділ українських територій між Польщею, Румунією, Чехословаччиною та Радянським Союзом, політичними переслідуваннями і важкими економічними умовами почався другий період української еміграції. Варто зазначити, що він мав як заробітчаний, так і політичний характер.

В період Другої Світової війни радянська влада значну частину українців евакуювала в тил. Другим напрямом примусової міграції стала відправка до Німеччини «остарбайтерів» для праці на заводах та фермах. Іншою категорією стали полонені українці, які воювали в складі збройних сил Радянського Союзу.

Зі звільненням території України від німецьких військ значна частину українців було репресовано. Зокрема, це особи, які співпрацювали з німецькою адміністрацією, сім'ї, члени яких перебували в ОУН та УПА. З настанням «хрущовської відлиги» частину з них реабілітували та випустили з таборів, проте створили перешкоди, пов'язані з отриманням документів та поверненням додому [7, с. 112].

Наступний період міграції (1945–1991 рр.) охопив українців, котрих вивезли до Третього Рейху як дешеву робочу силу, солдатів Радянської армії, членів військових формувань, працівників допоміжних органів окупаційної адміністрації, українських політичних емігрантів, переміщених з Польщі, Чехословаччини, Франції та ряду інших країн, бійці ВУПА тощо [7, с. 34]. До структури мігрантів третього періоду міграції варто додати дисидентів та процесі шлюбної міграції [8, с. 47]. Як і у випадку з висиланням за кордон дисидентів та «шлюбної міграції», ці процеси не мали масового характеру, проте варто згадати їх як такі, що мали місце.

Останній період (1991 р. – сучасність) відо-

бражає три фундаментальні зміни в житті українського суспільства і сучасного світу в цілому: масова трудова міграція українців стала можливою скасуванням обмеження громадян щодо виїзду за кордон, відбувається в незалежній Україні, виїзди українців на заробітки до інших держав проходять в умовах прискореної глобалізації соціальних відносин. Переміщення українських трудових мігрантів за кордон є частиною глобальної трудової міграції та важливим чинником налагодження етносоціальних відносин між Україною та країнами призначення українських трудових мігрантів [13, с. 3].

Утворення середовищ зарубіжних українців є результатом дії двох чинників: 1) зміна державних кордонів, що призвела до невідповідності сучасної державної території України українській етнічній території початку ХХ ст.; 2) еміграція та примусове

виселення етнічно українського населення за межі своєї етнічної території [5, с. 153].

З огляду на історико-географічні передумови формування середовище зарубіжного українства можна розділити на дві групи: 1) автохтонне українське населення, що проживає (чи проживало) в межах історичних етнічно українських регіонів чи на етнічно змішаних територіях; 2) українська діаспора – групи етнічних українців та осіб українського походження в інших країнах світу, які емігрували або були виселені з етнічної батьківщини [6, с. 127]. З початком четвертого періоду української еміграції до таких середовищ можна додати українських трудових мігрантів.

В контексті міграції українського населення пропонуємо здійснити класифікацію країн за періодами міграцій (табл. 2):

Таблиця 2

Типологія країн за схожістю формування середовищ зарубіжних українців та періодами міграцій (складено автором)

Тип країн	Еміграція відбувалася у:	Підтип країн	Країни призначення
I	всі періоди	1.1.	Велика Британія, Канада, США, Чехія, Франція, Німеччина
		1.2.	Росія, Польща
		1.3.	Аргентина
		1.4.	Казахстан
II	в певний період/періоди	2.1.	Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова, Білорусь
		2.2.	Іспанія, Італія, Португалія, Греція,
		2.3.	Бельгія, Австралія, Нова Зеландія
		2.4.	Австрія, Чехія
		2.5.	Парагвай, Бразилія, Уругвай
		2.6.	країни колишньої Югославії
		2.7.	Таджикистан, Туркменістан, Киргизстан, Узбекистан
		2.8.	Азербайджан, Вірменія, Грузія
		2.9.	Естонія, Латвія, Литва
III	була, але згодом відбулася еміграція в іншу країну	3.1.	Чилі, Мексика, Болівія, Перу, Венесуела
		3.2.	Данія, Нідерланди

На основі типології країн за періодами міграцій країни розподілилися таким чином: у першій групі – десять країн, дві з яких сусіди України, в другій групі – 28 країн, третю групу складають сім країн.

Першу групу складають країни з високим рівнем економічним розвитком, а також найбільші сусіди України, Польща і Росія. Якісно з першої групи виділяється Аргентина. Уже після проголошення незалежності України у цю країну переселилося близько тисячі українців. Сприяла цьому угода про співпрацю між Україною і Аргентиною, укладена під час святкування 100-ліття української діаспори в Аргентині. До першої групи також зарахований Казахстан, куди протягом чотирьох періодів мігрували українці. Сюди переселялися українці з метою сільськогосподарського освоєння, відправляли спеціалістів для індустріалізації республіки, евакуювали населення в роки Другої світової війни. Також Казахстан був місцем ув'язнення.

Найбільша за кількістю країн друга група включає в себе як країн-сусідів України, так і колишні країни Радянського Союзу. Не враховуючи територій, які опинилися в їх складі внаслідок проведення кордонів, еміграція українців відбувалася сюди періодично внаслідок політичних переслідувань, малоземелля селян тощо (Словаччина, Угорщина, Румунія, Молдова, Білорусь). Четвертий період міграції створив потоки трудових українських мігрантів до Італії, Іспанії, Португалії та Греції.

Бельгія, Австралія та Нова Зеландія стали країнами еміграції для українців які знаходилися в таборах для переміщених осіб. Австрія була транзитною країною під час першого періоду міграції, приймала політичну еміграцію під час другого, була місцем зосередження таборів для переміщених осіб. Відповідно Парагвай, Бразилія та Уругвай стали країнами призначення українців протягом трьох перших періодів міграції. Країни колишньої Югославії приймали українських переселенців наприкінці ХVІІІ ст., 90-

их рр. XIX ст. і до початку Першої світової війни.

В третій групі окремою групою виділяються деякі країни Латинської Америки та Мексика, куди емігрували українці з таборів для переміщених осіб. Проте, через низький економічний розвиток цих країн, неможливість самореалізації українці реемігрували до США і Канади. Данія та Нідерланди приймали переміщених осіб, проте через певний період українці реемігрували в країни Західної Європи та Північну Америку.

Нині кількість осіб українського походження, які проживають за межами України встановлено лише приблизно. Значна частина українців зосереджена в Росії, США, Канаді, Молдові, Казахстані, Бразилії, Аргентині, Білорусі, Узбекистані. Численні українські громади проживають також у Румунії, Латвії, Киргизстані, Польщі, Словаччині, Грузії, Австралії, Великій Британії, Франції, Німеччині, Азербайджані, Естонії, Чехії, Литві, Сербії і Чорногорії, Туркменістані, Угорщині, Боснії і Герцеговині, Хорватії, Таджикистані, Австрії, Вірменії.

З урахуванням особливостей формування середовищ зарубіжних українців виділяють такі їхні три типи:

1) українці, що проживають у смузі етнічних кордонів України, але внаслідок проведення державних кордонів опинилися в складі інших держав (Росія, Білорусь, Молдова, Румунія, Угорщина, Словаччина, Польща);

2) українці, які сформували компактні етнічні масиви (Приуралля, Казахстан, Сибір, Далекий Схід тощо);

3) українці, що дисперсно розселені в інонаціональних масивах. Сюди відносять країни Європи (Італія, Іспанія, Португалія, Велика Британія, Чехія, Франція, Німеччина), Північної Америки (США, Канада), Латинської Америки (Бразилія, Аргентина, Уругвай, Парагвай), країни Балтики, Азії, Закавказзя [9].

Отже, середовища зарубіжних українців були сформовані в результаті семи періодів української еміграції. Періоди української еміграції відрізняються за вектором призначення українських емігрантів, характером еміграції та країнами куди емігрували українці.

Середовища зарубіжних українців стали відповіддю на виклики, які постали перед українцями на їхній Батьківщині: безземелля селян, поразка у визвольних змаганнях 20-их рр. XX ст., дві Світові війни, репресії, голод та негативна економічна ситуація часів незалежності. З проголошенням незалежності України розпочався новий період української трудової еміграції, який в дечому схожий на перший період. Проте, на відміну, від ранніх періодів, де переважно більшість емігрантів становили селяни, в сучасній трудовій міграції беруть участь кваліфіковані працівники, науковці, підприємці тощо.

Список використаних джерел:

1. Lencyk-Pawliczko A. *Ukraine and Ukrainians throughout the World: A Demographic and Sociological Guide to the Homeland and Its Diaspora* / A. Lencyk-Pawliczko // University of Toronto Press. – 1994. – 509 p.
2. Markus V. *Ukrainians in the United States* / V. Markus // *Ukraine a Consise Encyclopedia*. Ed. by V. Kubijovich. – Toronto, 1971. – Vol. 2. – 1300 p.
3. Babuta M.N. *Formirovanie ukraïnskoi diaspory v Zapadnoi Evrope (konets XIX-XX vv.)* / M.N. Babuta. – *Vestnik TGPU*. – Вип. 3(118). – 2012. – С. 76-80. [Бабу́та М.Н. *Формирование украинской диаспоры в Западной Европе (конец XIX-XX вв.)* / М.Н. Бабу́та. – *Вестник ТГПУ*. – Вып. 3(118). – 2012. – С. 76-80].
4. Hodovanska O.M. *Novitnia ukraïnska diaspora: trudovi mihranty v Italiï, Ispanii ta Portugaliï* / O.M. Hodovanska // *Natsionalna akademiïa Ukraïny, In-t narodoznavstva NAN Ukraïny*. – Lviv. – 2011. – 191 s. [Годованська О.М. *Новітня українська діаспора: трудові мігранти в Італії, Іспанії та Португалії* / О.М. Годованська // *Національна академія України, Ін-т народознавства НАН України*. – Львів, 2011. – 191 с.].
5. Dnistrianskyi M.S. *Etnogeografiïa Ukraïny* / M.S. Dnistrianskyi. – Lviv, 2008. – 232 s. [Дністрянський М.С. *Етногеографія України* / М.С. Дністрянський. – Львів, 2008. – 232 с.].
6. Dnistrianskyi M. *Porivnialnyi analiz etnodemogeografichnykh protsesiv u riznykh hrupakh zarubizhnoho ukraïinstva* / M. Dnistrianskyi, B. Zhulkanych // *Visnyk Lviv. un-tu. Ser. geogr.* – Вип. 36. – 2009. – С. 127-139. [Дністрянський М. *Порівняльний аналіз етнодемогеографічних процесів у різних групах зарубіжного українства* / М. Дністрянський, Б. Жулканич // *Вісник Львів. ун-ту. Сер. геогр.* – Вип. 36. – 2009. – С. 127-139.].
7. Zapadniuk S.O. *Mihratsii naseleñnia Ukraïny: peredumovy, dynamika ta naslidky rozvytku* / S.O. Zapadniuk // *K.*, 2011. – 240 s. [Западнюк С.О. *Міграції населення України: передумови, динаміка та наслідки розвитку* / С.О. Западнюк // *K.*, 2011. – 240 с.].
8. *Zarubizhni ukraïntsi* / S.Yu. Lazebnyk, L.O. Leshchenko, Yu.I. Makar. – K. – 1991. – 352 s. [Зарубіжні українці / С.Ю. Лазебник, Л.О. Лещенко, Ю.І. Макар. – К. – 1991. – 352 с.].
9. Zastavnyi F. D. *Ukraïnska diaspora: rozselennia ukraïntsiiv u zarubizhnykh krainakh* / F.D. Zastavnyi. – Lviv. – 1991. – 119 s. [Заставний Ф.Д. *Українська діаспора: розселення українців у зарубіжних країнах* / Ф.Д. Заставний. – Львів. – 1991. – 119 с.].
10. Kabuzan V.M. *Ukraïntsi v mire: dinamika chislennosti i rasseleniia. 20-e gody XVIII veka –1989 god: formirovanie etnicheskikh i politicheskikh granits ukraïnskogo etnosa* / V.M. Kabuzan // *In-t ros. istorii RAN*. – M.: Nauka. – 2006. – 658 s. [Кабузан В.М. *Українці в мирі: динаміка численності і расселення (20-е годы XVIII века – 1989 год): формирование этнических и политических границ украинского этноса* / В.М. Кабузан // *Ин-т рос. истории РАН*. – М.: Наука. – 2006. – 658 с.].
11. Kuras I. F. *Etnopolitologiïa. Pershi kroky stanovlennia* / I.F. Kuras // *K.: Geneza*, 2004. – 736 s. [Курас І.Ф. *Етнополітологія. Перші кроки становлення*. / І.Ф. Курас // *K.: Гене́за*, 2004. – 736 с.].

12. Lopukh V. «Nova khvyliia» emigratsii do SShA: ekonomichno-sotsialni aspekty / V. Lopukh // «Diaspora yak chynnnyk utverdzhenia derzhavy Ukraina u mizhnarodnii spilnoti: suchasnyi vymir, proektsiia u maibutnie»: materialy III mizhnar. konf. (m. Lviv, 23–25 chervnia 2010 roku). – Lviv, 2010. – 591 s. – S. 65-75. [Лопух В. «Нова хвиля» еміграції до США: економічно-соціальні аспекти / В. Лопух // «Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті: сучасний вимір, проєкція у майбутнє»: матеріали III міжнар. конф. (м. Львів, 23–25 червня 2010 року). – Львів, 2010. – 591 с. – С. 65-75].
13. Markov I.H. Ukrainiska trudova migratsiia kintsia XX – pochatku XXI stolit: dynamika etnosotsialnoho protsesu: avtoref. dys. na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk / I.H. Markov. – Lviv. – 19 s. [Марков І.Г. Українська трудова міграція кінця XX – початку XXI століть: динаміка етносоціального процесу: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / І.Г. Марков. – Львів. – 19 с.].
14. Marunchak M. Ukraintsi v SRSR roza kordonamy URSR / M. Marunchak. – Vinnipeg, 1974. – 256 s. [Марунчак М. Українці в СРСР поза кордонами УРСР / М. Марунчак. – Вінніпег, 1974. – 256 с.].
15. Troshchynskyi V.P. Ukraintsi v sviiti / V.P. Troshchynskyi, A.A. Shevchenko. – K.: Alternatyvy, 1999. – T. 15. – 352 s. [Трощинський В.П. Українці в світі / В.П. Трощинський, А.А. Шевченко. – К.: Альтернативи, 1999. – Т. 15. – 352 с.].

Summary

Andriy Zubyk. HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL FEATURES OF THE FORMATION OF UKRAINIAN FOREIGN ENVIRONMENT.

Studying of migration processes of Ukrainians is a research subject of many scientists. During the long period this topic was not so popular among Ukrainian researchers and what more – it was prohibited. Societies of Ukrainians abroad play important role in international connections between Ukraine and the countries where they live.

As a usual, the history of emigration from Ukraine is divided into four, so called, “waves”. Such method doesn’t admit an emigration of Ukrainians between these “waves”, that’s why this division is not correct. Appropriate to allocate migration periods, characterized by similarity factors that shaped the migration. Total of seven selected from the middle of XVII – the last quarter of the XIX century, last quarter of the XIX century. – 1914, 1914–1917, 1917–1939, 1939–1945, 1945–1991, 1991 – present.

The society’s formation of Ukrainians abroad happens due to the changing borders and migration. On the basis of studied sources, dedicated to Diaspora, marked the peak of activity and the main countries where Ukrainians migrate to.

An actual task for Ukrainian geographical science is elaboration of countries division where Ukrainians live taking into consideration the historical-geographical preconditions of establishing.

Countries surveyed by the Ukrainian migration feature are divided into three groups. The first group consists of countries in which during the twentieth century. Ukrainian migration occurred in all periods of migration in UK, Canada, USA, Poland and others. The second – a Ukrainian who moved into a period / periods: Spain, Italy, Portugal, Australia, Brazil, Argentina. Third – countries where was Ukrainian emigration, but later Ukrainian moved to the other countries: Chile, Venezuela, Denmark and the Netherlands.

Key words: «wave» of migration, period of migration, immigration, diaspora, Ukrainian foreign environment, Ukrainian labor migration.

УДК 911.3

Юлія Перегуда

ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БІДНОСТІ ТА ФОРМУВАННЯ СЕРЕДНЬОГО КЛАСУ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються суспільно-географічні аспекти бідності та розвитку середнього класу в Україні. Розкрито сутність понять «бідність» та «середній клас». Визначено суспільно-географічні аспекти дослідження середнього класу в Україні та напрямки державної політики щодо скорочення масштабів бідності. Обґрунтовується необхідність здійснення державою заходів, спрямованих на створення відповідної нормативно-правової бази та економічних умов для подолання бідності. Становлення майбутнього потужного середнього класу необхідно пов'язувати з перспективами розвитку програм подолання бідності в Україні.

Ключові слова: середній клас, бідність, подолання бідності, абсолютна межа бідності, відносна межа бідності, суб'єктивна бідність.

Юлія Перегуда. ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ БЕДНОСТИ И ФОРМИРОВАНИЕ СРЕДНЕГО КЛАСА В УКРАИНЕ. В статье рассматриваются общественно-географические аспекты бедности и развития среднего класса в Украине. Раскрыта сущность понятий «бедность» и «средний класс». Определены общественно-географические аспекты исследования среднего класса в Украине и направлений государственной политики по сокращению масштабов бедности. Обосновывается необходимость осуществления государством мер, направленных на создание соответствующей нормативно-правовой базы и экономических условий для преодоления бедности. Становление будущего мощного среднего класса необходимо связывать с перспективами развития программ преодоления бедности в Украине.

Ключевые слова: средний класс, бедность, преодоления бедности, абсолютная граница бедности, относительная черта бедности, субъективная бедность.

Julia Pereguda. GEOGRAPHICAL FEATURES OF POVERTY AND FORMATION OF MIDDLE CLASS IN UKRAINE. The article examines the social and geographical aspects of poverty and the middle class in Ukraine. The essence of the concepts of "poverty" and "middle class." Defined social and geographical aspects of the study of the middle class in Ukraine and government policy on poverty reduction. The necessity of implementation of government measures aimed at creating an appropriate legal framework and economic environment for poverty eradication. The formation of future strong middle class, you must connect with prospects of poverty reduction programs in Ukraine.

Key words: middle class, poor, poverty, absolute poverty, relative poverty line, subjective poverty.

Актуальність проблеми. Становлення в Україні середнього класу зумовлено низкою політичних, соціальних і економічних причин. Світовий досвід вказує на те, що формування середнього класу обумовлюється стабільними процесами, пов'язаними з економічним зростанням, сприянням розвитку малого та середнього бізнесу, підвищенням рівня та якості життя населення, зменшенням розриву між доходами та багатством високозабезпеченого та малозабезпеченого населення, тобто поляризації суспільства. Однією з найгостріших соціально-економічних проблем, зумовлених трансформаційними процесами в економіці України, є низький рівень життя населення. Отже, середній клас має бути складовою економіки та головною частиною політики подолання бідності в Україні, яка повинна поєднуватися із політикою його становлення.

Аналіз досліджень та публікацій. Концепція середнього класу в сучасному розумінні має свої історичні передумови, закономірності виникнення, розвитку та дозрівання під час еволюції соціально-економічного устрою суспільства. Проблему середнього класу розглядали у своїх працях ще Аристотель, А. Сен-Сімон, К. Маркс, М. Вебер, А. Сміт та інші. У наш час зростає практичне значення вивчення регіональних аспектів походження та поширення бідності. Так, особливу увагу приділено регіональним аспектам бідності в роботах Е.М. Лібанової, Б.Г. Тукумцева, О.О. Разумова, Г.І. Чепурко, Л.М. Черенько, П.І. Шевчука, М.О. Ягодкіної тощо. Дослідження середнього класу в Україні та його ролі в подоланні бідності та економічного зростання

країни є відсутність ґрунтовних досліджень, присвячених цій проблемі. Різноманітними аспектами цього питання займаються такі науковці, як О. Александрова, В. Савчука, С. Головаха, Ю. Зайцева, В. Каспрук, А. Колодій, С. Макєв, В. Полохало, Л. Шангіна. Проблеми становлення середнього класу в Україні досліджувалися такими вченими, як Е. Лібанова, Т. Заславська, В. Геєць. Разом з тим, суспільно-географічні дослідження середнього класу й досі лишаються малочисленими. Однак дослідження суспільно-географічних аспектів формування середнього класу та подолання бідності має особливе практичне значення для удосконалення регіональної політики в Україні щодо підвищення рівня життя населення.

Виділення невирішених частин проблеми. Населення країни є неоднорідним за потребами та можливостями їх задоволення. Однією з найгостріших соціально-економічних проблем, зумовлених трансформаційними процесами в економіці України, є низький рівень життя населення. Проблема подолання бідності населення, у тому числі зайнятого, в Україні й до теперішнього часу є вкрай актуальною. Неможливість сформулювати потужний середній клас, є значною проблемою в розрізі регіонів. Це зумовлено як соціально-економічними чинниками так і фінансовими. Варто зазначити, що в Україні спостерігається значне розширення населення, а розрив між багатими та бідними стає значно великим, тому без формування середнього класу - опори суспільства, побудувати економічно-соціальну країну буде не можливо.

Тому метою даної статті є аналіз суспільно-географічних аспектів дослідження середнього класу

в Україні та напрямів державної політики щодо скорочення масштабів бідності. Головними завданнями даного дослідження є регіональний аналіз поширення бідності в Україні, визначити географічні аспекти дослідження бідності та обґрунтувати можливості для формування середнього класу, а також пошук шляхів подолання бідності та обґрунтування стратегічних напрямів для розвитку середнього класу в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Неоднорідність поширення бідності та проблем формування середнього класу залежить від впливу низки факторів, що є результатом умов розвитку певної території. Середній клас – це соціальна спільнота, яка отримує рівень доходів, що дають змогу їй жити в умовах достатку й заможності і таким чином, робить ці верстви населення потужним гарантом збереження суспільної та політичної стабільності в країні.

Можна назвати такі ознаки середнього класу:

- обсяг реальних сукупних доходів;
- наявність доходів від власності (земля, нерухоме майно, акції);
- рівень освіти, професійний рівень;
- можливість розробки і здійснення довгострокової стратегії зростання особистого добробуту [2].

Стратегія подолання бідності – це важливий крок до формування середнього класу, бо вона передбачає підвищення рівня доходів населення [2]. Бідність, як соціально-економічне явище безпосередньо пов'язана як з рівнем економічного розвитку, так з нерівністю у доступі до матеріальних та нематеріальних благ. Офіційне визначення поняття бідності в Україні звучить так: «бідність – це неможливість унаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу» [15]. Середній клас – як і бідність – наявний у кожному сучасному суспільстві, але різниця полягає в ступенях його однорідності, стабільності, масштабах та ролі в суспільстві. [3, с. 47].

Суспільно-географічне дослідження бідності має спиратися на національні підходи щодо її вимірювання, що є окремою методологічною проблемою. В Україні, як і в міжнародній практиці, усі підходи до кількісної оцінки бідності ґрунтуються на трьох основних концепціях, до яких належать:

- *абсолютна*, згідно якої до бідних належать особи, що мають менше, ніж об'єктивно встановлений абсолютний мінімум ресурсів, необхідних для задоволення основних соціально-культурних потреб на мінімальному рівні [11, с. 23];
- *відносна*, за якою людина або сім'я вважається бідною в тому випадку, якщо кошти, які вони мають, не дозволяють їм вести спосіб життя, притаманний суспільству, у якому вони живуть [9];
- *суб'єктивна*, згідно якої до категорії бідних належать особи, які відчувають, що не мають достатніх доходів або наявних ресурсів, щоб жити, за їх думкою, на достатньому рівні життя, власного для певного суспільства [11, с. 25].

Сьогодні, незважаючи на незначне підвищення показників рівня життя і загальне поліпшення ситуації з бідністю, зберігається залежність між рівнем матеріального добробуту родини та її соціально-демографічними (чисельність осіб у домогосподарстві, приналежність до вікової групи згідно з трудовим законодавством, навантаження осіб працездатного віку утриманнями, місцевість проживання) та соціально-економічними (статус, освіта, рівень доходу, економічна активність) характеристиками [8].

Майже в усіх розвинутих країнах питома вага середнього класу становить 60% суспільно активних громадян. В Україні при визначенні соціального прошарку, на який слід спиратись у зміцненні демократії та ринкових відносин, то маємо шукати його не тільки серед приватних власників, а й серед тих, хто має відповідний рівень життя, причому забезпечує його власною працею, набутою освітою, знаннями [3,с.49]. Виходячи зі статистики, їх в Україні дуже мало, і як клас вони існувати не можуть, тому що ще не сформовано достатніх умов для розвитку численного середнього класу через політичні і соціальні перетворення, які відбуваються [4]. Говорячи про можливість ідентифікації середнього класу за доходом і споживчими стандартами, слід розпочати із загальноекономічної ситуації в Україні. Особливість полягає в тому, що за невисокого ВВП та невисоких доходів на душу населення відбувається величезна поляризація доходів населення. Масштаб вітчизняної тіньової економіки – 30–60% [8]. Проблема майнового розшарування населення набуває соціальної гостроти у зв'язку з проблемою бідності частини населення України.

Отже, за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України, розподілу домогосподарств за рівнем середньодушових сукупних та грошових витрат, можна отримати наступні результати. Так, питома вага домогосподарств із середньодушовими сукупними витратами у 2013 році складала 17,4% від загального числа домогосподарств. Це може бути частково пояснено використанням продукції, отриманої з особистого підсобного господарства. Однак достатньо висока питома вага домогосподарств із середньодушовими грошовими витратами (11,6%) свідчить про те, що в Україні на поточний момент нараховується достатньо велика кількість домогосподарств з рівнем витрат, вищим від рівня прожиткового мінімуму. [5, 14].

Упродовж останніх років в Україні були розроблені та впроваджені певні заходи щодо подолання та попередження бідності населення [11]. Варто зазначити, що в регіональному розрізі у 2013 році в Україні найвищий рівень бідності за відносним критерієм мають Рівненська та Тернопільська області – рівень бідності відповідно становить 46,1 % та 43,3%, що в 1,7 – 1,8 рази вище за середнє по країні значення. Надвисокий рівень бідності також зафіксований у Житомирській (38,7%), Сумській (36,0%) та Волинській (35,3%) областях. Суттєво вищий за середньоукраїнський рівень бідності спостерігається в Одеській (33,2%) та Кіровоградській (32,2%) областях. Особливої уваги, заслуговує м. Київ, у якому рівень бідності традиційно залишається найнижчим

серед усіх регіонів, де значення показника відносної бідності становило 6,4%, що майже у 4 рази нижче за середнє по країні. Відносно низькі значення рівня бідності характерні для Черкаської (15,6%), Запорізької (15,6%), Харківської (17,3%), Чернігівської (17,9%), Миколаївської (18,6%) та Чернівецької (19,1%) областей. Рівень бідності в 2011-2013 рр. по регіонах України представлений у таблиці 1 [5].

З урахуванням глибини бідності, визначеної за

відносним критерієм, до регіонів з критичною ситуацією потрапляють Рівненська, Тернопільська, Житомирська, Кіровоградська та Сумська області. До найблагополучніших регіонів можна віднести м. Київ, Харківську, Миколаївську та Чернівецьку області [5]. Таким чином, географія бідності сьогодні не має чітко окреслених рис, оскільки до полярних за показниками бідності груп регіонів потрапляють області з різних географічних зон.

Таблиця 1

Рівень бідності в 2011- 2013 рр. за регіонами України, %
(за даними Державної служби статистики України [5])

Регіони	За відносним критерієм			За абсолютним критерієм (за витратами)		
	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.
АР Крим	25,0	26,7	25,5	16,6	22,5	22,9
Вінницька	22,4	20,7	24,7	13,9	18,2	23,5
Волинська	32,3	37,3	35,3	14,3	29,3	30,6
Дніпропетровська	28,8	26,7	27,4	20,9	22,8	23,5
Донецька	21,9	21,0	25,3	13,3	18,2	21,9
Житомирська	37,5	31,6	38,7	29,0	26,8	33,8
Закарпатська	31,5	26,4	21,6	24,5	21,0	19,2
Запорізька	15,6	15,1	15,6	8,7	12,1	13,6
Івано-Франківська	25,8	31,1	26,4	10,3	24,6	21,1
Київська (без м. Києва)	22,6	23,9	23,5	9,6	18,2	16,8
Кіровоградська	37,8	44,6	32,2	27,5	38,3	27,2
Луганська	29,2	21,6	25,9	17,6	18,3	20,1
Львівська	33,1	30,5	29,8	24,6	25,9	24,5
Миколаївська	19,1	17,1	18,6	11,0	14,7	16,9
Одеська	26,7	35,0	33,2	20,7	27,7	30,2
Полтавська	19,5	32,0	23,8	10,9	28,8	20,7
Рівненська	39,2	45,6	46,1	24,0	35,6	40,5
Сумська	22,5	37,1	36,0	17,5	30,8	32,8
Тернопільська	35,0	44,0	43,3	27,9	37,3	36,5
Харківська	15,5	18,1	17,3	7,9	11,7	13,4
Херсонська	23,8	26,3	30,3	16,2	20,9	27,6
Хмельницька	36,0	31,8	30,2	27,1	28,9	24,5
Черкаська	14,3	20,8	15,6	11,7	20,0	13,0
Чернівецька	24,8	35,9	19,1	16,9	32,7	18,6
Чернігівська	23,6	21,7	17,9	17,6	18,5	16,0
м. Київ	6,4	9,1	6,4	4,2	7,6	4,9
Україна	24,5	26,1	25,4	16,2	21,7	21,7

Важливою характеристикою ступеня соціальної нерівності регіонів України є регіональна диференціація рівнів бідності. Хоча бідність визначається за різними критеріями і досліджується за її різними формами, найбільш важливими показниками є відносна бідність – визначається за рівнем витрат, що не перевищує 75% середнього по країні в розрахунку на умовного дорослого, та абсолютна бідність – відповідно до законодавчо визначеного прожиткового мінімуму. Рівень бідності населення України у розрізі типів населених пунктів представлений у таблиці 2.

Результати свідчать про значну обумовленість регіонального рівня бідності часткою працівників, яким нараховано заробітну плату нижче, ніж прожитковий мінімум: варіація цього показника пояснює 96,8% регіональної варіації відносної бідності, або

97,5% варіації абсолютної бідності. Отже, характеристика бідності в регіонах України показує, що відповідно до загальноукраїнських тенденцій у більшості регіонів у 2013 році відбулося зниження рівня бідності за середньоукраїнською межею, але середній клас не може повноцінно функціонувати в регіонах, де бідність становить загрозу. Узагальнюючи всі показники, можна визначити стратегію комплексної програми подолання бідності й створення умов становлення та підтримки середнього класу як фактора соціально-економічної рівноваги в період кризового стану держави.

Тому головними напрямками державної політики щодо скорочення масштабів бідності в Україні повинні стати:

- збільшення ВВП на душу населення;
- індексація заробітної плати в разі затримки

виплат або підвищення цін;
 - виважена регіональна політика щодо викорінення регіональної бідності;
 - покращення умов для підприємницької діяльності;
 - розробка механізмів стимулювання підприємців до створення нових робочих місць;
 - стимулювання зростання легально сплачуваної заробітної плати.

Основними перешкодами на шляху до формування повноцінного середнього класу в сучасній Україні є такі:

- низькі доходи більшості населення країни і

високий ступінь економічної нерівності;

- миттєве споживання і відсутність будь-яких інвестицій, що забезпечуватимуть майбутнє (відкладене) споживання;

- відсутність дієвих механізмів стимулювання інвестицій в освіту, житло тощо;

- відсутність будь-яких механізмів стимулювання споживання товарів національного виробництва;

- відсутність стимулів для збільшення акціонерного капіталу, прозорості інформації щодо його власників, товарних та фінансових потоків.

Таблиця 2

Рівень бідності населення України в 2013 році у розрізі типу населеного пункту, %

(розраховано співробітниками Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України за даними обстежень умов життя домогосподарств)

Тип населеного пункту	Рівень бідності, %
Велике місто	17,5
Мале місто	28,9
Село	32,1
Київ	7,5
Україна	24,3

Проблему подолання бідності та сформувати середній клас необхідно вирішувати за допомогою реалізації наступних стратегічних напрямів: підвищення зайнятості населення та розвиток ринку праці, збільшення рівня доходів від трудової діяльності, удосконалення системи соціального законодавства, ефективного використання бюджетних коштів і засобів спеціальних позабюджетних фондів, реалізація програми залучення міжнародних інвестицій та грантів на соціальні перспективи та заходи, здійснення моніторингу реалізації стратегічних напрямів подолання бідності. [12, с. 25]. На поглиблення розшарування суспільства впливає також недостатня діяльність держави у сфері зменшення соціальної нерівності, відсутність ефективних реформ та визначення пріоритетів на коротко-, середньо- і довгострокову перспективу. Отже, політика подолання бідності повинна бути спрямована на створення відповідної законодавчої, нормативно-правової бази та економічних умов для формування середнього класу та викорінення масштабної бідності.

Висновки. За результатами дослідження можна зробити наступні висновки. Формування середнього класу значною мірою залежить від удосконалення структури доходів і від розвитку споживчого ринку. Становлення майбутнього потужного середнього класу необхідно пов'язувати з перспективами розвитку програм подолання бідності в Україні. Для досягнення цілей становлення в Україні потужного

середнього класу цей процес слід розглядати як важливу складову державної соціально-економічної політики. Отже, враховуючи викладене вище, можна стверджувати, що в Україні мають місце такі негативні явища, як низький рівень доходів населення, негативна диспропорція в їх структурі, висока регіональна диференціація доходів населення та заробітної плати, низький рівень оплати праці у низці галузей та регіонів країни, а також заборгованість із її виплати. На жаль, офіційна статистика доходів населення в Україні не відтворює в повній мірі реальну картину. Згладжування дисбалансу у регіональному розвитку за рахунок більш динамічного розвитку слабких регіонів, що в свою чергу стане фундаментом для викорінення бідності, зростання заробітної плати та доходів населення. Реалізація вказаних рекомендацій дозволить підвищити рівень доходів українців і усунути такі соціально-економічні проблеми як бідність, надмірна диференціація населення за доходами, розбалансованість у регіональному розвитку. Зазначені проблеми потребують подальшого наукового аналізу, а також розробки і впровадження на цій основі надійних механізмів їх реалізації. Держава повинна привести своє законодавство у відповідність до законодавства країн ЄС, задіяти економічні важелі стосовно виходу доходів із тіні, ліквідувати корупцію та здійснювати заходи для реального подолання бідності в регіонах України.

Список використаних джерел:

1. Afanasieva L. Bidnist v Ukraini: mizhнародnyi ta regionalnyi vymir / L. Afanasieva, M. Peresunko ta in. – Materialy zasidannia kruhloho stolu «Realii ta perspektyvy podolannia bidnosti v Ukraini». – K., 2010. – 35 s. [Афанасьєва Л. Бідність в Україні: міжнародний та регіональний вимір / Л. Афанасьєва, М. Пересунько та ін. – Матеріали засідання круглого столу «Реалії та перспективи подолання бідності в Україні». – К., 2010. – 35 с.]

2. Bodler I., Bugaienko Ye., Yaroshenko G. Serednii klas i riven dokhodiv // Pratsia i zarplata. – 2004. – № 16. [Бодлер І., Бугаєнко Є., Ярошенко Г. Середній клас і рівень доходів // Праця і зарплата. – 2004. – № 16].
3. Boretska N. Prioritetni napriamy strategii rozvytku serednioho klasu u suchasnykh umovakh [Tekst] / N. Boretska, O. Sozinov // Ukraina: aspekty pratsi. – 2010. – № 3. – S. 46-51. [Борецька Н. Пріоритетні напрями стратегії розвитку середнього класу у сучасних умовах [Текст] / Н. Борецька, О.Созінов // Україна: аспекти праці. – 2010. – № 3. – С. 46-51].
4. Vasylychenko V., Shchetynina L. Osnovni problemy formuvannia serednioho klasu v Ukraini // Ukraina: aspekty pratsi. – 2006. – № 3. – S. 31-35. [Васильченко В., Щетиніна Л. Основні проблеми формування середнього класу в Україні // Україна: аспекти праці. – 2006. – № 3. – С. 31-35].
5. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy [Elektronnyi resurs]. Ofitsiyni sait. – Rezhym dostupu: <http://ukrstat.gov.ua/> [Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. Офіційний сайт. – Режим доступу: <http://ukrstat.gov.ua/>].
6. Ishchuk S.I., Gaievskaya N.S., Melnyk I.G. Bidnist yak sotsialno-ekonomichna kategoriia i ob'ekt doslidzhennia suspilnoi geografii / Ishchuk S.I., Gaievskaya N.S., Melnyk I.G // Ekonomichna ta sotsialna geografiia: Nauk. zb. – K.: KNU, 2011. – Вур. 62. – S. 56-64. [Ищук С.І., Гаєвська Н.С., Мельник І.Г. Бідність як соціально-економічна категорія й об'єкт дослідження суспільної географії / Ищук С.І., Гаєвська Н.С., Мельник І.Г // Економічна та соціальна географія: Наук. зб. – К.: КНУ, 2011. – Вип.. 62. – С. 56-64].
7. Libanova E.M. Bidnist naseleennia Ukrainy: metodologiya, metodyka ta praktyka analizu: Monografiia. – K.: KNEU, 2008. – 328 s. [Лібанова Е.М. Бідність населення України: методологія, методика та практика аналізу: Монографія. – К.: КНЕУ, 2008. – 328 с.].
8. Libanova E. Serednii klas v Ukraini: suchasni masshtaby i problemy rozvytku // Ukraina: aspekty pratsi. – 2002. – № 8. [Лібанова Е. Середній клас в Україні: сучасні масштаби і проблеми розвитку // Україна: аспекти праці. – 2002. – № 8].
9. Novikova T.V. Bidnist v Ukraini / T.V. Novikova [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://cpr.org.ua/?pr=&id+413> [Новікова Т.В. Бідність в Україні / Т.В.Новікова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cpr.org.ua/?pr=&id+413>].
10. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro zatverdzhennia Derzhavnoi tsilivoi sotsialnoi programy podolannia ta zapobihannia bidnosti na period do 2015 roku» vid 31 serpnia 2011 roku № 1057. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1057-2011> [Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової соціальної програми подолання та запобігання бідності на період до 2015 року» від 31 серпня 2011 року № 1057. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу до стор.: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1057-2011>].
11. Richard Anker. Cherta bednosti v stranakh mira: novaia metodologiya i сопоставимые оценки / Richard Anker // Mezhdunarodnyi obzor truda: Tom 144, № 4 – М., 2008. [Ричард Анкер Черта бедности в странах мира: новая методология и сопоставимые оценки / Ричард Анкер // Международный обзор труда: Том 144, № 4. – М., 2008].
12. Sitnikova N.P. Realii ta shliakhy podolannia bidnosti v Ukraini // Ekonomika Ukrainy: investytsiino-innovatsiini problemy rozvytku / Kolektyvna monografiia. Za red. V.F. Besedina, A.S. Muzychenka. – K.: NDEI, 2012. – S. 123-131. [Сітнікова Н.П. Реалії та шляхи подолання бідності в Україні // Економіка України: інвестиційно-інноваційні проблеми розвитку / Колективна монографія. За ред. В.Ф. Беседіна, А.С.Музиченка. – К.: НДЕІ, 2012. – С.123-131].
13. Sotsialno-ekonomichni problemy regioniv: metodologiya i praktyka / Danylyshyn B.M., Cherniuk L.G., Fashchevskiy M.I. / Za red. chl.-kor. NAN Ukrainy B.M. Danylyshyna / RVPS Ukrainy NAN Ukrainy / – Cherkasy, 2013. – 169 s. [Соціально-економічні проблеми регіонів: методологія і практика / Данилишин Б.М., Чернюк Л.Г., Фащевський М.І. / За ред. чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. / РВПС України НАН України / –Черкаси, 2013. – 169 с.].
14. Statystychnyi shchorichnyk Ukrainy za 2013 rik: Vytraty i resursy domohospodarstv Ukrainy (za danymy vybirkovoho obstezhennia umov zhyttia domohospodarstv). – K.: Derzhkomstat, 2014. – 145 s. [Статистичний щорічник України за 2013 рік: Витрати і ресурси домогосподарств України (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств). – К.: Держкомстат, 2014. – 145 с.].
15. Ukaz Prezidenta Ukrainy «Pro Strategiiu podolannia bidnosti» vid 15 serpnia 2001 roku № 637/2001. – K., 2001. – 7 s. [Указ Президента України «Про Стратегію подолання бідності» від 15 серпня 2001 року № 637/2001. – К., 2001. – 7 с.].

Summary

Julia Pereguda. GEOGRAPHICAL FEATURES OF POVERTY AND FORMATION OF MIDDLE CLASS IN UKRAINE.

Analysis of social and geographic aspects of the study of the middle class in Ukraine and government policy on poverty reduction is very important at this stage of social development. Although the problem of poverty in Ukraine gained official recognition after the approval of the President of Ukraine Decree of 15 August 2001 p. № 637/2001 Poverty Reduction Strategy, but significant results could not be reached. The heterogeneity of poverty and problems of the middle class depends on a number of factors that are the result of the terms of a territory. Poverty as a socio-economic phenomenon is directly related to both the level of economic development, inequality in access to tangible

and intangible benefits. The middle class - like poverty - available in every modern society, but the difference lies in the degree of uniformity, stability, scale and role in society. The main features of the middle class are: the level of material wealth and consumption, education and professional qualification status, economic and social motivation, method and way of life, the ability to self-organize. The study on the basis of statistical information by region Ukraine indicators of relative poverty and deep poverty. Without increasing poverty strong middle class can not be formed. Therefore, the main directions of state policy to reduce poverty in Ukraine should be a certain system events, such as an increase in GDP per capita weighted happen regional policy to eradicate regional poverty and to develop mechanisms to encourage entrepreneurs to create new jobs and more.

Therefore, the problem of poverty reduction and formation of the middle class needs to be addressed by implementing strategic directions and improving regional policy. The formation of future strong middle class should associate with the prospects of poverty reduction programs in Ukraine. For the purposes of becoming a powerful middle class Ukraine this process should be seen as an important component of the state social and economic policy.

Key words: middle class, poor, poverty, absolute poverty, relative poverty line, subjective poverty.

УДК 338.46:614.2:336.13.051

Юлія Базелюк

НАПРЯМИ РЕФОРМУВАННЯ ЗАКЛАДІВ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я В УКРАЇНІ

В статті розглядаються особливості децентралізації фінансування закладів охорони здоров'я. Головну увагу зосереджено на причинах проведення реформи. Проаналізовано світовий досвід в управлінні фінансами сфери охорони здоров'я. Визначено місце та роль медичних послуг в системі функціонування закладів охорони здоров'я. Здійснено короткий ретроспективний аналіз реформ галузі медицини в Україні. Наведено моделі та способи децентралізації фінансування закладів охорони здоров'я в Україні в межах регіону. Визначено основні напрями реформування фінансування закладів охорони здоров'я.

Ключові слова: децентралізація, заклади охорони здоров'я, фінансування, медичні послуги, реформи.

Юлія Базелюк. ПУТИ РЕФОРМИРОВАНИЯ УЧРЕЖДЕНИЙ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ В УКРАИНЕ. В статье рассматриваются особенности децентрализации финансирования учреждений здравоохранения. Главное внимание отведено причинам необходимости проведения реформ. Проанализировано мировой опыт в управлении финансами сферы здравоохранения. Определено место и роль медицинских услуг в системе функционирования учреждений здравоохранения. Проведено короткий ретроспективный анализ реформ медицины в Украине. Приведены модели и способы децентрализации финансирования учреждений здравоохранения в Украине в границах региона. Определены основные направления реформирования финансирования учреждений здравоохранения.

Ключевые слова: децентрализация, учреждения здравоохранения, финансирование, медицинские услуги, реформы

Julia Bazeliuk. WAYS TO REFORM HEALTH CARE FACILITIES IN UKRAINE. Features of health care decentralization are considered in this article. Main attention paid to reasons reform realization. World experience in health care finances managing analyzed. Main role and nature of health services in functioning of health care facilities services determined. Short retrospective analysis health care reforms in Ukraine was made. Models and methods of health care decentralization in Ukraine within region analyzed. Main ways of health care facilities financing reforms were determined.

Key words: decentralization, health care facilities, financing, health care services, reforms.

Вступ. Здобувши незалежність, Україна, у спадок від Радянського Союзу отримала соціалістичну систему охорони здоров'я – так звану модель Семашко. Сутність її полягала у провідній ролі держави в системі забезпечення населення країни відповідним рівнем послуг охорони здоров'я. Разом з тим, опинившись у якості нової незалежної держави, стало зрозуміло, що застаріла радянська модель повністю не відповідає потребам як нової перехідної економіки, системі соціального забезпечення населення, так і окремо взятому громадянину. Стара модель була орієнтована на планову економіку і вже не відповідала існуючим реаліям. Логічним стало покладення початку переорієнтації сфери охорони здоров'я на фундаментальні засади управління галуззю, які існують у більшості країн світу, а саме адаптації відповідно до вимог Світової організації охорони здоров'я. Одним із постулатів такої переорієнтації є підвищення рівня та покращення забезпечення населення необхідним набором медичних послуг. Але перехід у вказану площину вимагає значних капіталовкладень та тотального реформування системи управління сферою охорони здоров'я, розподілу фінансових потоків, які були б орієнтовані саме на потреби закладів охорони здоров'я. Це вимагає проведення децентралізації у фінансуванні системи в цілому, яка дозволить якісно реформувати галузь, а, власне, заклади охорони здоров'я зможуть самі керувати власним забезпеченням відповідно до територіальних потреб обслуговування населення. Мета децентралізації фінансування закладів охорони здоров'я полягає в тому, щоб надати у розпорядження фінансові кошти і встановити відповідні фінансові стимули для постачальників, що гарантуватиме, що всі люди мають доступ до дієвої системи громадського здоров'я та особистої гігієни здоров'я.

Аналіз літературних даних. Протягом останнього часу, у світлі реформування системи охорони здоров'я, значна частина дослідників присвячують дослідження реформуванню фінансування закладів охорони здоров'я, місця та ролі держави в даному процесі. Значна частина вчених, все ж віддають перевагу виключній ролі держави у фінансуванні. Разом з тим, ринкові відносини вимагають конкретних реформ та відповідних досліджень. Такі вітчизняні науковці як В. Бідний, А. Голяченко, Б. Криштопу, В. Рудень акцентують увагу на використанні зарубіжного досвіду, віддаючи переваги так званому "самофінансуванню" населення та незначній участі держави в управлінні та фінансуванні сфери. Дослідженням особливостей реформуванню системи фінансування закладів охорони здоров'я в період становлення ринкових відносин в Україні займаються наступні вчені: В. Андрущенко, О. Василик, А. Величко, В. Лехан, В. Войцехівський. Особливістю, яка поєднує дослідження всіх вищевказаних вчених є наголошення останніми на необхідності реформування фінансування закладів охорони здоров'я відповідно до існуючих світових стандартів. На їхню думку, перш за все потрібно провести оптимізацію фінансів галузі, змінити пріоритети у фінансуванні галузі охорони здоров'я та завершити створенням вдалого економічного механізму, який сприятиме збільшенню кількості конкуруючих закладів охорони здоров'я, тим самим, поліпшивши якість та спектр надаваних послуг [7].

Завданням даного дослідження є:

- проаналізувати сучасну систему фінансування;
- розглянути існуючі моделі фінансування закладів охорони здоров'я, які прийняті у світовій практиці;
- виробити заходи щодо забезпечення повної та/або часткової децентралізації фінансування

системи охорони здоров'я в регіоні.

Результати дослідження. За соціалістичної моделі заклади охорони здоров'я були повністю державними та надавали послуги відповідно до принципу безоплатного універсального права на такі послуги. Ця система фінансувалася за рахунок податків з фонду заробітної плати (зазвичай розподілених між працедавцями та працівниками), а державний бюджет надавав чималі додаткові кошти. Така система в перший час відповідала існуючим на той час реаліям – максимально можливого та якнайшвидшого покриття населення широтою первинної медико-санітарної допомоги.

Але подібна система мала значні недоліки:

- держава в повній мірі не володіла повнотою потреб населення, а надавала повний спектр послуг з охорони здоров'я, розпорошуючи фінансування на всі послуги, замість того аби концентрувати фінанси у тих площинах, які є більш необхідними;

- постійне порушення рівноваги між попитом і пропозицією – право на такі послуги було номінально універсальним і безоплатним, більшість людей відвідували лікарів і вимагали лікування стільки, скільки вважали за потрібне. Попит на комплексні й дорожчі послуги неухильно зростав, тоді як фінансові ресурси для їх забезпечення завжди були обмеженими;

- відсутність зв'язку між внесками на соціальне страхування та матеріальними вигодами – громадяни, відчуваючи, що вони мають заплатити за кращу якість послуг і швидше обслуговування, починали ставити під сумнів доцільність сплати податків і зборів, які вираховували з їхньої зарплати. У системі універсального соціального страхування не було персонального обліку, тобто було незрозуміло, хто сплатив за такі послуги, а хто ні, що підірвало фінансову рівновагу системи охорони здоров'я [1].

Фінансування закладів охорони здоров'я відбувається відповідно до соціально-економічної політики. Всі існуючі моделі відрізняються хоча б по одному із перелічених критеріїв: об'єм державних гарантій, джерело фінансування медичної допомоги, схема фінансування. Незважаючи на різноманіття конкретних форм можна виокремити кілька параметрів, що відображають головні економічні характеристики:

- відношення власності;
- способи фінансування (джерела фінансування);
- механізми стимулювання медичних працівників та населення у системі продуцентів та споживачів послуг [5].

У світовій практиці моделям фінансування закладів охорони здоров'я характерні наступні ознаки:

1. Фінансування з трьох основних джерел: відрахування з доходів підприємців, відрахування з державного бюджету та страхові внески населення.

2. Фінансування медичної допомоги робітникам, службовцям та членам їхніх родин здійснюється виключно за рахунок підприємства.

3. Вільний вибір застрахованими особами лікаря та лікувально-профілактичного закладу, що

визначає розвиток конкурентних відносин та сприяє підвищенню якості медичної допомоги та збільшенню уваги до кожного пацієнта.

4. Розвинута система добровільного медичного страхування.

На сьогодні існують наступні моделі управління галузі та фінансування закладів охорони здоров'я:

- **Універсальна модель** – притаманна Великобританії та Ірландії – бюджет охорони здоров'я формується на основі податкових надходжень. Джерела фінансування: 78% субсидує державний бюджет, 10% – внески підприємців, 3,8% – внески громадян та 8,2% – додаткові добровільні асигнації. В основу організації та фінансування системи охорони здоров'я закладено пріоритет первинної медико-санітарної допомоги. Достойнствами є активна участь державного бюджету у фінансуванні поряд із регулюванням регіональних бюджетів шляхом перерозподілу коштів від регіонів із вищим рівнем життя до менш розвинутих.

- **Континентальна модель** – функціонує у Франції, Німеччині, Австрії, країнах Бенілюксу – фінансування у вигляді відрахувань з фонду заробітної плати зі спеціальних державних фондів, що є приблизно сукупних витрат до охорони здоров'я. Особливостями є низький рівень участі держави у фінансуванні галузі, а населення саме піклується про власне фінансування медичних послуг. Така модель може функціонувати у країнах із високим рівнем національного доходу.

- **Південна модель** – діє в Іспанії, Португалії, Греції та частково Італії – фінансування галузі значною мірою за допомогою внесків із зайнятості. Медичне обслуговування здійснюється державними й навіть приватними медичними установами.

- **Скандинавська модель** – Швеція, Фінляндія і Данія – фінансування охорони здоров'я на цих країнах ввозяться основному з допомогою прибуткового податку (стягнутого як у національному, і на місцевому рівні), причому розмір виплачуваних посібників безпосередньо залежить від заробітку. Медичні послуги виявляються як державними, і приватними лікувально-профілактичними установами. Субсидії держави складають – 71%, внески підприємців – 18,4%, страхові внески громадян – 2%, додаткові страхові внески – 8,6%. Потрібно відмітити, що дана модель признана найкращою у світі. Значну частку витрат на медичної допомоги несе вся держава, проте близько 20% послуг оплачує саме населення.

- **Переважаю приватна модель** – США – фінансування охорони здоров'я на цих країнах здійснюється з допомогою приватних й у значній меншій мірою, державних джерел, причому надання допомоги здійснюється приватними виробниками медичних послуг. Бюджет охорони здоров'я складається з наступних внесків: державна програма «Medicaid» – 10%, державна програма «Medicare» – 17%, інші урядові програми – 15%, кошти приватного медичного страхування – 33%, кошти приватних джерел – 4%, приватні внески громадян – 21% [4].

Аналізуючи вищевикладене, слід наголосити, що жодна з моделей не може бути застосованою в

Україні. Вагомою причиною цього є обмеженість коштів державного бюджету. Уряд України хоче отримати більші і кращі результати за ті самі кошти. Досягнення більшої ефективності, в поєднанні з розширенням доступу і підвищенням якості, дозволить ретельно керувати наявними ресурсами. Разом з тим необхідні більш гнучкі реформи та розуміння необхідності проведення цих реформ, а не прості декларативні заяви та абияк на поспіх складені програми розвитку медицини, які в реаліях за останнє десятиліття нічого не змінили.

Головною проблемою сучасного стану фінансування закладів охорони здоров'я та галузі в цілому є визначення, що саме є надавані послуги. У час становлення ринкових відносин такі послуги повинні розглядатися лише як товар. Але в силу сучасного стану сфери, якій притаманна адміністративно-централізована система управління з перерозподілом усіх існуючих можливих ресурсів виключно через центральний апарат управління, послуги розглядаються як такі що є обов'язковими, а їхній перелік є надто розгалуженим та громіздким, що притаманно системі у радянські часи. Разом з тим, медицина та обслуговування в закладах охорони здоров'я уже не є безкоштовним. Хоча це завуальовано державними лозунгами та законодавством про безоплатну медицину. В цьому й полягає парадокс, коли в силу своєї неспроможності та пережитків минулого центральні органи влади намагаються реформувати галузь охорони здоров'я, не даючи повноти влади самим закладам у регіонах і не змінюючи підхід до управління та фінансування закладів охорони здоров'я.

Відповідно до існуючої моделі управління фінансуванням закладів охорони здоров'я, яка склалася в Україні, Міністерство охорони здоров'я управляє сферою з точки зору жорсткої адміністративної та бюджетної ієрархії. Ця структура зберігається, хоча більшість медичних установ належать різним рівням влади, і більшість витрат здійснюються ними. Міністерство охорони здоров'я напряму фінансує тільки вертикально керовані послуги.

Перехід від суто централізованого фінансування до різко децентралізованого в 1990-х роках не супроводжувався жодною реформою у фундаментальній організації та структурі надання медичної допомоги або в принципах бюджетних асигнувань. Об'єднання коштів здійснюється на національному рівні та на місцевому (обласному, районному та муніципальному) рівні – місцеві органи влади утримують частку податків, що стягуються на їхній території, для фінансування охорони здоров'я та інших соціальних послуг. Асигнування та виплати на охорону здоров'я здійснюються відповідно до строгих постатейних бюджетних процедур і норм. Це означає, що платежі пов'язані з місткістю (наприклад, з кількістю лікарняних ліжок) та штатним розкладом окремих об'єктів, а не з обсягом і якістю наданих послуг [8].

Завданням реформування фінансування закладів охорони здоров'я є перерозподіл фінансових потоків від держави до територіальних

органів галузі через запровадження територіальних програм функціонування та розвитку. Це дозволить розширити права та повноваження місцевих територіальних органів влади, які мають більш ширше поняття у розумінні потреб власних регіонів, а також активніше залучати позабюджетні джерела фінансування. Таким чином можна буде знизити тиск на загальнодержавний бюджет, переклавши значну частину повноважень на місцеві фінанси. Державному бюджету та центральним органам управління відводиться роль вирівнюючого фактору в фінансуванні аби уникнути диспропорції у фінансуванні різних регіонів в силу відмінностей у доходах місцевих бюджетів, а також бути координатором цільових програм у сфері охорони здоров'я.

В останні роки в Україні основними напрямками реформування системи охорони здоров'я були децентралізація управління й фінансування, багатоканальність фінансування, демонополізація державного сектора, впровадження ринкових механізмів і медичного страхування. Проте за весь час проведення медичної реформи не було досягнуто суттєвих зрушень.

На думку академіка НАН України, д.е.н., професора А.А. Чухно, д.е.н. В.І. Крамаренко, в існуючій системі організації первинної медико-соціальної допомоги, яка повинна бути основною зберігається істотна диспропорція в обсягах фінансування амбулаторно-поліклінічної і стаціонарної допомоги: 80% пацієнтів починають і закінчують лікування в поліклініці, основна маса інвестицій і ресурсів прямує в стаціонари.

Замість того аби спрямовувати кошти на заходи пов'язані із превентивними методами попередження та лікування захворювань, близько 80% усіх фінансових та матеріально-технічних ресурсів спрямовуються на значно дороговартісну стаціонарну медицину. Також спостерігаються процеси фрагментації фінансових потоків через неадекватне фінансування закладів охорони здоров'я та недосконалу систему оплати праці медичним працівникам. Все це призводить до акумуляції фінансів у лише в одній частині надання медичних послуг населенню закладами галузі, в той час як інші – відчувають недостачу ресурсів [7].

Враховуючи світовий досвід функціонування галузі охорони здоров'я, напрямами реформування фінансових потоків повинні стати наступні заходи:

– оптимізація доступу приватного капіталу до сфери надання медичних послуг. Це дасть змогу надавати більш якісні та конкурентні послуги. Відомо, що матеріально-технічне забезпечення закладів охорони здоров'я є зношеним, а держава не в змозі у повній мірі забезпечити переоснащення. Приватний капітал є більш гнучким та здатний знайти привабливі ринкові ніші й для населення із низькими доходами, особливо у високотехнологічних послугах амбулаторного й стаціонарного лікування пацієнтів. Більше того, цілком реально започаткувати програму часткового відшкодування державними фондами соціального страхування вартості певних послуг, які пропонують приватні клініки, що полегшить навантаження на бюджети та державні заклади охорони

здоров'я, які у більшості випадків є перевантаженими;

– реформа функціонування фондів соціального страхування. Перш за все, подібна реформа повинна бути направлена на зміцнення довіри до державних фондів та забезпечення державних гарантій для надійних та стабільних приватних фондів. Відомо, що дані фонди соціального страхування несуть навантаження на фонд заробітної плати працівника та аналогічних виплат зі сторони працедавця. Перерозподіл виплат на цільові заходи із забезпеченням надання конкретизованого спектру послуг закладами охорони здоров'я викликано сучасними потребами. Це дасть змогу зменшити надлишковий попит, а закладам галузі регулювати фінансові потоки. Внески на охорону здоров'я, які сплачують працедавці, потрібно зменшити, й загальна сума таких внесків має відповідати вартості надання основних медичних послуг для всього зайнятого населення;

– децентралізація фінансових потоків через створення системи самофінансування місцевими бюджетами закладів галузі. Усі відрухування від населення, приватних та державних фондів соціального страхування повинні залишатися у регіоні споживача послуг, що дасть змогу місцевим органам управління спрямовувати кошти саме у ті сфери надання медичних послуг, які є найбільш необхідними, розставляючи пріоритети. А переоснащення матеріально-технічної бази закладів буде спрощено через те що місцеві кошти забезпечуватимуть місцеву медицину без сторонньої «допомоги» центрального бюджету;

– спрощення фондування місцевих закладів охорони здоров'я світовими фондами та приватними структурами [1].

Перехід до фінансування конкретних послуг, наданих закладом охорони здоров'я є головним завданням децентралізації фінансування закладів охорони здоров'я: тобто перехід від кошторисного фінансування, основою якого є об'ємні показники (кількість населення, розміри закладів, тощо) до державного замовлення на підставі договорів між замовником та акредитованим постачальником медичних послуг, виходячи з потреб населення у певних видах медичної допомоги.

Передбачається, що на **первинному рівні** всі кошти регіонального значення концентруються на районному рівні, тобто розпорядником коштів стають центри первинної медико-санітарної допомоги, заклади якого надають широкий спектр послуг.

На **вторинному рівні** стаціонарів в рамках госпітальних округів в першу чергу здійснюється концентрація коштів (крім витрат на первинну медико-санітарну допомогу) на рівні області, тобто розпорядником витрат на надання спеціалізованої допомоги стає область. Саме область у подальшому здійснює фінансування всіх закладів вторинного

рівня на основі підписаних із ними договорів [6].

Серед науковців побутує думка щодо застосування наступних способів фінансування закладів охорони здоров'я:

– спосіб повного фондотримання – це поособове фінансування за весь обсяг наданої допомоги. При такому способі фінансування норматив фінансування поліклініки включає як оплату позалікарняної так і стаціонарної і стаціонарозаміщуючої допомоги. Таке стимулювання закладів допоможе стримувати постійне зростання витрат на стаціонарне лікування;

– спосіб глобального бюджету – це оплата на основі узгоджених обсягів стаціонарної допомоги. Глобальний бюджет медичної установи – це узгоджений обсяг медичної допомоги і гарантії його фінансування. Вартість ліжко-дня в розрізі основних відділень виступає як одиниця фінансування. За таких умов фінансування стаціонари виконують лише певний обсяг робіт та не зацікавлені у збільшенні об'ємів надання послуг [7].

На нашу думку використання подібних способів фінансування допоможе більш ефективно використовувати кошти та детальніше планувати власні бюджети закладів охорони здоров'я.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Враховуючи вищевикладене можна зробити висновки, що існуюча модель фінансування закладів охорони здоров'я є неефективною та не відповідає існуючим реаліям. Реформи, які мають місце протягом останнього часу хоча й спрямовані на децентралізацію управління та фінансування галузі, не дають ніякого ефекту по причині відсутності реальної моделі реформування, а також відсутності розуміння потреби впровадити ринкові відносини у сферу охорони здоров'я. Існуючі моделі фінансування закладів, які склалися у світовій практиці не можуть бути використанні у повній мірі по причині вітчизняних реалій. Очевидно, єдиним можливим варіантом є вироблення власної, шляхом акумуляції світового досвіду. Необхідність децентралізації фінансових потоків є очевидною і повинна полягати в акумуляції фінансів у регіональних бюджетах сфери, а також їх перерозподілу в межах регіональної системи охорони здоров'я шляхом зниження частки стаціонарного лікування населення. Останнє може бути досягнуте за допомогою приділення уваги первинно медико-санітарного обслуговування населення та цільового інформування населення про здоровий спосіб життя та існуючих загроз.

Дана тема вимагає подальшого дослідження через потребу вироблення та впровадження реально існуючого механізму децентралізації фінансування закладів охорони здоров'я в контексті подальшого реформування системи охорони здоров'я.

Список використаних джерел:

1. Bokrosh L. Reformuvannia systemy okhorony zdorovia v krainakh Tsentralnoi ta Skhidnoi Evropy [Tekst] / L. Bokrosh // *Peredacha dosvidu ekonomichnykh reform: Analitycha zapyska.* – 2004. – № 3. – 7 s. [Бокрош Л. Реформування системи охорони здоров'я в країнах Центральної та Східної Європи [Текст] / Л. Бокрош // *Передача досвіду економічних реформ: Аналітична записка.* – 2004. – № 3. – 7 с.]

2. Galaida W., Guk A. Problemy chynnoi systemy finansuvannia haluzi okhorony zdorovia [Elektronnyi resurs]. – Rezum dostupu: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/virtual_library/14_reviewbook_uk.pdf [Галайда В., Гук А. Проблеми чинної системи фінансування галузі охорони здоров'я [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/virtual_library/14_reviewbook_uk.pdf].
3. Guk A., Galaida W. Ogljad chynnoi systemy finansuvannia haluzi okhorony zdorovia v Ukraini [Elektronnyi resurs]. – Rezum dostupu: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/virtual_library/14_reviewbook_uk.pdf [Гук А., Галайда В. Огляд чинної системи фінансування галузі охорони здоров'я в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/virtual_library/14_reviewbook_uk.pdf].
4. Dешко Л. Zarubuznyi dosvid derzavnoho rehuliuвання hospodariuvannia u sferi okhorony zdorovia ta peredumovy yoho zarozuchennia v Ukraini [Tekst] / L. Dешко // Doktryna medychnoho prava. – 2008. – № 12. – S. 27-37. [Дешко Л. Зарубіжний досвід державного регулювання господарювання у сфері охорони здоров'я та передумови його запозичення в Україні [Текст] / Л. Дешко // Доктрина медичного права. – 2008. – № 12. – С. 27-37.
5. Kari M., Matilla U., Rudyj W. Ohliad evropeyskykh ta amerykanskykh pidkhodiv do finansuvannia system okhorony zdorovya [Elektronnyi resurs]. – Rezum dostupu: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/virtual_library/14_reviewbook_uk.pdf [Карі М., Матілла У., Рудий В. Огляд європейських та американських підходів до фінансування систем охорони здоров'я [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eeas.europa.eu/delegations/ukraine/documents/virtual_library/14_reviewbook_uk.pdf].
6. Osnovni napriamy reformuvannia systemy nadannia medychnoi dopomohy [Elektronnyi resurs]. – Rezum dostupu: <http://yu.mk.ua/userfiles/Реформування%20системи%20охорони%20здоров'я.doc> [Основні напрями реформування системи надання медичної допомоги [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://yu.mk.ua/userfiles/Реформування%20системи%20охорони%20здоров'я.doc>].
7. Portna O. Vprovadzennia efektyvnykh mekhanizmv finansuvannia zakladiv okhorony zdorovia [Tekst] / O. Portna // Zbirnyk naukovykh prats «Visnyk NTU «KhPI»: Tekhnichnyi progres ta efektyvnist vyrobnytstva. – 2009. – № 35. – S. 24-35. [Портна О. Впровадження ефективних механізмів фінансування закладів охорони здоров'я [Текст] / О. Портна // Збірник наукових праць «Вісник НТУ «ХПІ»: Технічний прогрес та ефективність виробництва. – 2009. – № 35. – С. 24-35].
8. Tarantino L., Chankova S., Rozenfeld Dz., Raut S. Alaniz systemy okhorony zdorovia v Ukraini – 2011 [Tekst] / L. Tarantino, S. Chankova, Dz. Rozenfeld, S. Raut. – Betesda, USAID, 2012. – 115 s. [Тарантіно Л., Чанкова С., Розенфельд Дж., Раут С. Аналіз системи охорони здоров'я в Україні – 2011 [Текст] / Л. Тарантіно, С. Чанкова, Дж. Розенфельд, С. Раут. – Бетесда, USAID, 2012. – 155 с.]

Summary

Julia Bazeliuk. WAYS TO REFORM HEALTH CARE FACILITIES IN UKRAINE.

The main areas of decentralization of financing health care are achieving in article. An attempt to develop recommendations for the decentralization of health care financing in Ukraine. Background research is that reforming the health care system in Ukraine is a long-term phenomenon and the issue of the transfer of funding for health care institutions at the regional level is one of the most important. The article aims to analyze global patterns of health care financing and establish key recommendations for reforming the financing in Ukraine .

The research of the study of financing decentralization is not numerous. The article studied the existing system of financing health care in Ukraine . Disclosed funding model of health care that developed in international practice. Theoretical aspects of the financing of health care disclosed. Main directions of reforming the financial flows based on international experience were made. Measures in sphere of changing existing model of health care facilities financing in Ukraine were achieved too. Main views of national scientists in researching health care reforming were examined. As the result of this article, was made conclusion – the best way of health care facilities reforming in Ukraine is creation own way of reforming, based on international experience.

Key words: decentralization, health care facilities, financing, health care services, reforms.

УДК 911.3:004.9

Наталія Сергєєва

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ АТРИБУТИ РЕЛЯЦІЙНИХ БАЗ ДАНИХ ГЕОІНФОРМАЦІЙНИХ СИСТЕМ

Розглянуто типи шкал вимірювання даних та типи даних, які використовуються для запису атрибутів реляційних баз даних геоінформаційних систем (ГІС). Складено таблицю відповідності між шкалами вимірювання та типами атрибутів у реляційних таблицях баз даних ГІС. Розглянуто застосування цих поєднань для запису суспільно-географічних атрибутів на основі суспільно-географічних карт ГІС-версії Національного атласу України. Проаналізовано, які види поєднань найчастіше використовуються для запису суспільно-географічних атрибутів.

Ключові слова: геоінформаційна система (ГІС), шкали вимірювання даних, типи атрибутів просторових об'єктів, реляційна база даних ГІС, суспільно-географічні атрибути.

Наталія Сергєєва. ОБЩЕСТВЕННО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ АТРИБУТЫ РЕЛЯЦИОННЫХ БАЗ ДАННЫХ ГЕОИНФОРМАЦИОННЫХ СИСТЕМ. Рассмотрены типы шкал измерения данных и типы данных, используемых для записи атрибутов реляционных баз данных геоинформационных систем (ГИС). Составлена таблица соответствия между шкалами измерения и типами атрибутов, представленных в реляционных таблицах баз данных ГИС. Рассмотрено применение этих сочетаний для записи общественно-географических атрибутов на примере общественно-географических карт ГИС-версии Национального атласа Украины. Проанализировано, какие виды сочетаний чаще всего используются для записи общественно-географических атрибутов.

Ключевые слова: геоинформационная система (ГИС), шкалы измерения данных, типы атрибутов пространственных объектов. Реляционная база данных ГИС, общественно-географические атрибуты.

Nataliia Sergieieva. HUMAN-GEOGRAPHICAL ATTRIBUTES OF RELATIONAL DATABASES OF GEOGRAPHIC INFORMATION SYSTEMS. The types of scales for data measurement and data types used to record the attributes of GIS (geographic information systems) relational databases are considered. The table of the interrelation between the scales for data measurement and the data types represented in relational tables of GIS databases is composed. The application of these interrelations for human-geographical attributes recording at the example of the human-geographical maps of GIS-version of The National Atlas of Ukraine is considered. The types of interrelations that are most often used to record human-geographical attributes are analyzed.

Key words: geographic information system (GIS), scales for data measurement, types of the spatial objects attributes, relational databases of GIS, human-geographical attributes.

Постановка проблеми. Географічна інформаційна система (ГІС) включає два головних підблоки даних: атрибутивний та просторовий (картографічний). Значення властивостей, параметри і характеристики просторових об'єктів у географічних інформаційних системах (ГІС) зберігаються в атрибутивних таблицях. На основі атрибутів можна здійснювати порівняння та класифікацію об'єктів. Значення атрибутів визначаються *типами атрибутів*. Однак, перед тим, як присвоювати об'єктам атрибути, необхідно визначитися, як їх вимірювати, характеризувати, оскільки неможливо порівнювати властивості об'єктів, які задані за допомогою різних еталонів, шкал вимірювання. Таким чином, конкретне значення певної властивості задається певним поєднанням шкали вимірювання та типу атрибуту. В процесі розробки структури бази даних ГІС, враховуючи призначення ГІС-проекту, виникає необхідність визначити, за допомогою якої шкали вимірювання та типу будуть визначатися атрибути об'єктів. Тому варто проаналізувати, які саме типи шкали вимірювання та типу атрибуту існують, а також які з них застосовуються у суспільній географії.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Типи атрибутів просторових об'єктів і способи опису атрибутів розглянуті у праці В. Волошина та П. Короля [4]. Автори виділяють текстові, числові, порядкові способи опису атрибутів та такі типи даних як символні, цілочислові, малі цілочислові, числові з фіксованою точністю і масштабом, числові з плаваючою комою, календарні та логічні. Приклади поєднання шкал вимірювання (номінальної, порядкової,

інтервальної, відносної) та типів географічних об'єктів (точкових, лінійних, полігональних) наведено у працях М. ДеМерса [1] та В. Самойленка [5].

Постановка завдання. У цій публікації розглянемо види шкал вимірювання та типи атрибутів об'єктів. Визначимо, які можливі поєднання цих видів і типів. На прикладі суспільно-географічних карт ГІС-версії Національного атласу України [3] визначимо, які суспільно-географічні атрибути застосовуються для характеристики суспільних властивостей території та якими видами поєднань шкал вимірювання та типів атрибутів вони подаються.

Виклад основного матеріалу. Значення атрибутівних даних (далі – атрибутів) в реляційних базах даних визначаються *типами атрибутів*, до яких належать: текстовий, цілочисловий, дійснчисловий, календарний, логічний.

Текстовий тип даних – це тип даних, значеннями якого є довільна послідовність символів. *Числові типи* даних: цілочисловий – тип даних, значеннями якого можуть бути цілі числа; дійснчисловий – тип даних, значеннями якого можуть бути дійсні числа. *Календарний* (історичний) – це тип даних, значеннями якого можуть бути дата і час. Є декілька видів полів, які містять календарні дані: date (дані відображаються у форматі рік – місяць – число), time (дані відображаються у форматі година: хвилини: секунди), datetime (дані відображаються у форматі рік – місяць – число година: хвилини: секунди), timestamp (дані відображаються у форматі рік-місяць-число-година-хвилини-секунди) [6]. *Логічний* – це тип даних, які можуть приймати лише два значення.

Перед тим, як присвоїти атрибутам конкретні

значення, необхідно визначитися зі способами та еталонами їх вимірювання [5, с.46]. Іншими словами, необхідно вибрати шкалу вимірювання, згідно з якою задаватимуться значення атрибутів.

За С. Стівенсом [8], вимірювання – це приписування числових форм об'єктам чи подіям у відповідності з певними правилами. Вченим запропонована класифікація шкал вимірювання, згідно з якою виділяються такі шкали: номінативна (номінальна, шкала найменувань), порядкова (ординальна), інтервальна (або шкала рівних інтервалів) і відносна (шкала рівних відношень).

Номінальна шкала – це шкала, яка класифікує об'єкти за назвою. Це спосіб класифікації об'єктів або суб'єктів, розподілу їх за класами класифікації [8, с. 12]. У даній шкалі немає відношень «більше» – «менше».

Окремо виділимо також підвид номінальної шкали вимірювання – *дихотомічну* шкалу, ознаки якої можуть приймати лише два значення. Ознаки, які визначаються за дихотомічною шкалою, називаються альтернативними [8, с. 12]. Номінальну та дихотомічну шкали використовують для визначення значень якісних ознак. Усі види числової обробки даних стосуються упорядкування об'єктів у кожному класі; можна одержати, наприклад, частоту, моду. Методи, що застосовуються в процесі цієї обробки, називають статистикою якісних ознак [2].

Порядкова шкала – це шкала, яка класифікує за принципом «більше – менше». Якщо в номінальній шкалі неважливо, в якому порядку розміщені класифікаційні класи, то в порядковій шкалі вони утворюють послідовність від класу «найменше зна-

чення» до класу «найбільше значення» (або навпаки) [8, с. 13]. З даними порядкової шкали можливі такі операції: визначення медіани, процентилів, коефіцієнтів рангової кореляції [2].

Інтервальна шкала – це шкала, яка класифікує за принципом «більше на певну кількість одиниць – менше на певну кількість одиниць». Кожне з можливих значень ознаки знаходиться на рівній відстані від сусіднього [8, с. 15]. Використовуючи інтервальну шкалу, можна визначити не лише відношення еквівалентності, порядку, але й відношення між будь-якими двома інтервалами. З даними інтервальної шкали можливі такі операції: визначення середнього арифметичного шкали, дисперсії, середнього квадратичного відхилення [2].

Відносна шкала – це шкала, яка класифікує об'єкти пропорційно до ступеня вираженості вимірюваної властивості. У шкалах відношень класи позначаються числами, які пропорційні один одному. Це зумовлює наявність абсолютної нульової точки відліку [8, с. 20]. При перетворенні значень властивостей у відносну шкалу відбувається множення шкальних значень на константу, яка є одиницею вимірювання [7]. Таким чином, відносна шкала володіє всіма властивостями інтервальної шкали, а також характеризується присутністю абсолютної нульової точки. Із даними цієї шкали допустимі практично всі статистичні операції [2].

Оскільки значення різних *типів* атрибутивних даних можна виміряти за допомогою різних *шкал вимірювання*, складемо таблицю відповідності між ними (табл. 1).

Таблиця 1

Відповідність між шкалою вимірювання та типом атрибутів реляційної бази даних ГІС

Шкала вимірювання \ Тип атрибуту	Текстовий	Цілочисловий	Дійсночисловий	Календарний	Логічний
Номінальна	+				
Порядкова	+	+			
Інтервальна		+	+	+	
Відносна		+	+		
Дихотомічна					+

Кожному конкретному інформаційному полю в реляційних базах даних відповідає певне поєднання типу атрибуту зі шкалою вимірювання. Розглянемо дані поєднання на прикладі суспільно-географічних атрибутів.

Перш за все, визначимо типи суспільно-географічних атрибутів. Оскільки атрибути характеризують *властивості* просторових об'єктів, то суспільно-географічними атрибутами вважатимемо *суспільні властивості території*. За проф. О.І. Шаблієм, до них належать освоєність території, її демографічні, соціальні й економічні особливості [6].

Освоєність території – це ступінь залучення її у суспільне життя, людську життєдіяльність, інтенсивність зміни її природних властивостей суспільним виробництвом, насиченість території видами і об'єктами господарської діяльності. *Демографічні*

властивості території характеризують кількісний та якісний склад і структуру населення території. У загальному – це демографічна ситуація, яка охоплює такі аспекти: кількість населення, його динаміка, природний рух, віковий і статевий склад населення, його міграції. *Соціальні властивості* території характеризуються розподілом населення на суспільні групи і прошарки, освіченістю і релігійністю населення, національно-етнічним складом; електоральною активністю населення, поширеністю соціальних негараздів тощо. До соціальних рис території також відносять її урбанізованість. *Економічні властивості* території – це передусім ступінь і динаміка господарського розвитку, насиченість території основним капіталом, інвестиційна привабливість, тип економічного розвитку. Економічною характеристикою території є також її працересурсний потенціал [6, с. 71-

87].

Наведемо приклади суспільно-географічних атрибутів. Для того, щоб визначити, які типи поєднань атрибутів найбільше поширені в суспільній географії, проаналізуємо сукупність атрибутів, що використовуються в суспільно-географічних дослідженнях. Візьмемо за основу суспільно-географічні карти ГІС-версії Національного атласу України [3]. Проаналізуємо по одній карті з кожної групи суспільних властивостей території. Для кожного атрибуту позначимо, яка шкала вимірювань використана для подання його значень і який тип атрибуту слід застосувати при введенні значень даних показників у реляційну базу даних ГІС. Для цього позначимо типи співвідношення шкали вимірювання та типу атрибуту: Н – Т – номінальна шкала, текстовий тип атрибуту; П – Т – порядкова шкала, текстовий тип, П – Ц – порядкова шкала, цілочисловий тип, І – Ц – інтервальна шкала, цілочисловий тип, І – Д – інтервальна шкала, дійсночисловий тип, І – К – інтервальна шка-

ла, календарний тип, В – Д – відносна шкала, дійсночисловий тип, В – Ц – відносна шкала, цілочисловий тип, Д – Л – дихотомічна шкала, логічний тип.

Освоєність території, карта «Густина населення, 1989 р.». Дана карта складається з 8 шарів просторових об'єктів: границі, райони, області, водні об'єкти, обласні центри, підписи обласних центрів, чисельність населення, густина населення. Серед них один шар – «Густина населення» – містить суспільно-географічні атрибути (табл. 2).

Демографічні властивості території, карта «Густина та чисельність населення, 2001 р.». Дана карта містить такі ж шари, як і вищезазначена, проте шар «Густина населення» містить інший набір суспільно-географічних атрибутів (табл. 3).

Соціальні властивості території, карта «Релігійні організації». Дана карта містить такі ж шари, як і попередні, однак, замість шару «Густина населення», є шар «Релігійні організації» (табл. 4).

Таблиця 2

Запис реляційної таблиці суспільно-географічних атрибутів для Львівської області шару «Густина населення» карти «Густина населення, 1989 р.» Національного атласу України

Ім'я атрибуту	Значення атрибуту	Тип співвідношення
Чисельність населення (1989 р.)	2727410	В – Д
Площа області (км ²)	21757,023	В – Д
Густина населення (осіб/км ²)	125,358	В – Д
Міське населення (тис. осіб)	1612	В – Д
Сільське населення (тис. осіб)	1115	В – Д

Таблиця 3

Запис реляційної таблиці суспільно-географічних атрибутів для Львова шару «Густина населення» карти «Густина та чисельність населення, 2001 р.» Національного атласу України

Ім'я атрибуту	Значення атрибуту	Тип співвідношення
Район	м. Львів	Н – Т
Область	Львівська	Н – Т
Адміністративний центр	Львів	Н – Т
Чисельність населення (2003 р.)	758,7	В – Д
Міське населення (2003 р.)	758,7	В – Д
Сільське населення (2003 р.)	0	В – Д
Чисельність наявного населення (2001 р.)	758526	В – Ц
Міське наявне населення (2001 р.)	758526	В – Ц
Сільське наявне населення (2001 р.)	0	В – Ц
Чисельність постійного населення (2001 р.)	749768	В – Ц
Постійне населення, чоловіки (2001 р.)	353461	В – Ц
Постійне населення, жінки (2001 р.)	396304	В – Ц
Міське постійне населення (2001 р.)	749768	В – Ц
Міське постійне населення, чоловіки (2001 р.)	353464	В – Ц
Міське постійне населення, жінки (2001 р.)	396304	В – Ц
Сільське постійне населення (2001 р.)	0	В – Ц
Сільське постійне населення, чоловіки (2001 р.)	0	В – Ц
Сільське постійне населення, жінки (2001 р.)	0	В – Ц
Густина населення (2001 р.)	4083	В – Д

Таблиця 4

Запис реляційної таблиці суспільно-географічних атрибутів для Львівської області шару «Релігійні організації» карти «Релігійні організації» Національного атласу України

Ім'я атрибуту	Значення атрибуту	Тип співвідношення
Область	Львівська	Н – Т
Центр області	Львів	Н – Т
Релігійні організації (2003 р.)	10,6	В – Д
Загальна кількість релігійних організацій	2755	В – Ц
Кількість християнських організацій	2735	В – Ц
православні (% , 2003 р.)	30	В – Д
католицькі (% , 2003 р.)	59	В – Д
протестантські (% , 2003 р.)	8	В – Д
інші християнські (% , 2003 р.)	2	В – Д
мусульманські (% , 2003 р.)	0	В – Д
іудейські (% , 2003 р.)	0	В – Д
інші (% , 2003 р.)	1	В – Д

Економічні властивості території, карта «Зайнятість у промисловості». Дана карта складається з 8 шарів просторових об'єктів: границі, райони, області, водні об'єкти, обласні центри, підписи

обласних центрів, зайняті у промисловості за видами діяльності, зайняті у промисловості. Суспільно-географічні атрибути містить шар «Зайняті у промисловості» (таблиця 5).

Таблиця 5

Запис реляційної таблиці суспільно-географічних атрибутів для Львівської області шару «Релігійні організації» карти «Релігійні організації» Національного атласу України

Ім'я атрибуту	Значення атрибуту	Тип співвідношення
Область	Львівська	Н – Т
Зайняті у промисловості, тис. осіб, 2003 р.	36,9	В – Д
Зайняті у видах промислової діяльності, %, видобування енергетичних матеріалів	181254	В – Д
- видобування неенергетичних матеріалів	7,1	В – Д
- харчова промисловість	1,5	В – Д
- легка промисловість	12,7	В – Д
- виробництво деревини та виробів з неї	12,1	В – Д
- целюлозно-паперова, поліграфічна промисловість	3,3	В – Д
- виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	5,6	В – Д
- хімічна та нафтохімічна промисловість	1,7	В – Д
- виробництво інших неметалевих виробів	4,5	В – Д
- металургія та оброблення металу	7,1	В – Д
- машинобудування, ремонт та монтаж машин	2,2	В – Д
- інші виробництва	20,4	В – Д
- виробництво електроенергії, газу та води	5,1	В – Д

Таким чином, при характеристиці суспільної властивості освоєності території використовується лише один тип співвідношення шкали вимірювання і типу атрибуту: відносна шкала – дійсночисловий тип атрибуту. При дослідженні демографічних властивостей найчастіше використовується співвідношення відносна шкала – цілочисловий тип, також присутні такі співвідношення як відносна шкала – дійсночисловий тип і номінальна шкала – текстовий тип атрибуту. При дослідженні соціальних властивостей території найчастіше застосовується співвідношення відносна шкала – дійсночисловий тип, також зустрічаються поєднання відносна шкала – цілочисловий тип, та номінальна шкала – текстовий тип атрибуту. При характеристиці економічних властивостей найчастіше використовується поєднання відносна шкала

– дійсночисловий тип, одиничний випадок застосування поєднання порядкова шкала – текстовий тип атрибуту. Слід зазначити, що при картографічному відображенні суспільно-географічних атрибутів у відповідних картах Атласу значення відносною шкали вимірювання перетворюють у інтервальну шкалу.

Висновок. Проведене дослідження показує, що можна виділити дев'ять видів поєднань шкал вимірювання та типів атрибутів реляційних баз даних ГІС. У суспільно-географічних ГІС найчастіше зустрічаються лише деякі з них: відносна шкала – дійсночисловий тип атрибуту, відносна шкала – цілочисловий тип і номінальна шкала – текстовий тип атрибуту. При створенні карт на основі цих атрибутів дані відносною шкали вимірювання часто переводять у дані інтервальною шкали.

Список використаних джерел:

1. *Fundamentals of Geographical Information Systems, 3rd Edition / Michael N. DeMers.* – 2004. – 491 p.
2. *Matviishyna N.V., Brovchenko Ye.E. Klasyfikatsiia shkal vymirivannya otsinky znan / N.V. Matviishyna, Ye.E. Brovchenko // Visnyk Zaporizkoho derzhavnoho universytetu.* – № 2, 1999. [Матвійшина Н.В., Бровченко Є.Є. Класифікація шкал вимірювання оцінки знань / Н.В. Матвійшина, Є.Є. Бровченко // Вісник Запорізького державного університету. – № 2, 1999].
3. *Natsionalnyi Atlas Ukrainy. Elektronna versia / Instytut geografii NAN Ukrainy.* – TOV «Intelektualni systemy GEO». – Kyiv, 2007. [Національний Атлас України. Електронна версія / Інститут географії НАН України. – TOB «Інтелектуальні системи ГЕО». – Київ, 2007].
4. *Voloshyn V.U., Korol P.P. Geoinformatsiine tematychnе kartografuvannia zasobamy GIS MapInfo Professional / V.U. Voloshyn, P.P. Korol.* – Lutsk: FOP Zakharchuk V.M., 2013. – 280 s. [Волошин В.У., Король П.П. Геоінформаційне тематичне картографування засобами ГІС MapInfo Professional / В.У. Волошин, П.П. Король. – Луцьк: ФОП Захарчук В.М., 2013. – 280 с.].
5. *Samoilenko V.M. Geografichni informatsiini systemy ta tekhnologii / V.M. Samoilenko.* – K.: Nika-Tsentr, 2010. – 448 s. [Самойленко В.М. Географічні інформаційні системи та технології / В.М. Самойленко. – К.: Ніка-Центр, 2010. – 448 с.].
6. *Shabliiy O.I. Osnovy suspilnoi geografii / O.I. Shabliiy.* – 2-he vydannia. – Lviv: LNU imeni Ivana Franka, 2012. – 296 s. [Шаблій О. І. Основи суспільної географії / О.І. Шаблій. – 2-ге видання. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 296 с.].
7. *Shekhan Shashi, Chawla Sanjay. Spatial Databases: A Tour.* / Shekhan Shashi, Chawla Sanjay // Pearson Education. Prentice Hall, 2003.
8. *Sidorenko Ye.V. Metody matematicheskoi obrabotki v psikhologii / E. Sidorenko.* – SPb.: OOO «Rech», 2003. – 350 s. [Сидоренко Е.В. Методы математической обработки в психологии / Е.В. Сидоренко. – СПб.: ООО «Речь», 2003. – 350 с.].

Summary**Nataliia Sergieieva. HUMAN-GEOGRAPHICAL ATTRIBUTES OF RELATIONAL DATABASES OF GEOGRAPHIC INFORMATION SYSTEMS.**

The article is devoted to the analysis of the types of attributes of geographic information systems relational database which are used in human-geographical studies. The article deals with the scales for data measurement such as nominal, dichotomous, ordinal, interval and relative. In addition the types of data, which are used to store attributes, are considered: text, integer, real-numerical, calendar, logical. The table of the interrelation between the scales for data measurement and the data types that are represented in relational tables of GIS databases is composed. The nine types of these interrelations are highlighted.

The application of these interrelations for human-geographical attributes records using the example of the human-geographical maps of GIS-version of The National Atlas of Ukraine is considered. It is concluded that such types of the interrelation between the scales for data measurement and the attribute types are the most recently used in human-geographical GIS: relative scale – real-numerical attribute type, relative scale – integer type and nominal scale – text attribute type. During the conversion of the relational databases information to the thematic maps, the most of attributes, which are submitted in relative measurement scale are often transferred into the data in the interval scale.

Keywords: geographic information system (GIS), scales for data measurement, types of the spatial objects attributes, relational databases of GIS, human-geographical attributes.

Наші автори

- **Базелюк Юлія Анатоліївна** – аспірант кафедри країнознавства і міжнародних відносин Східно-європейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк)
- **Барановський Микола Олександрович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- **Барило Ірина Миколаївна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Бейдик Олександр Олексійович** – доктор географічних наук, професор кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Бережний Віталій Анатолійович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Бойко Зоя Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної та економічної географії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
- **Борисюк Оксана Анатоліївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри країнознавства і туризму Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету (м. Київ)
- **Бульба Юлія Михайлівна** – аспірант кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- **Вірченко Павло Анатолійович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Гусєва Наталія Володимирівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Доценко Анатолій Іванович** – доктор географічних наук, професор кафедри обліку та загально-економічних дисциплін Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна» (м. Київ)
- **Дудник Іван Миколайович** – доктор географічних наук, професор кафедри країнознавства і туризму Інституту міжнародних відносин Національного авіаційного університету (м. Київ)
- **Зубик Андрій Ігорович** – аспірант кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Клюйко Тетяна Іванівна** – аспірант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Корнус Анатолій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри загальної та регіональної географії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка
- **Корнус Олеся Григорівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри загальної та регіональної географії Сумського державного педагогічного університету ім. А.С. Макаренка
- **Костріков Сергій Васильович** – доктор географічних наук, професор кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Кравченко Катерина Олександрівна** – магістрант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Мазурова Анастасія Володимирівна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Мезенцев Костянтин Володимирович** – доктор географічних наук, професор кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Моликевич Роман Сергійович** – асистент кафедри соціально-економічної географії Херсонського державного університету
- **Немець Костянтин Аркадійович** – доктор географічних наук, професор кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Немець Людмила Миколаївна** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

- **Перегида Юлія Андріївна** – аспірант кафедри економічної та соціальної географії Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Погребський Тарас Георгійович** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Поручинський Володимир Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк)
- **Романів Оксана Яківна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії і туризму Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука (м. Рівне)
- **Савранчук Лариса Арефіївна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії та менеджменту туризму Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Самчук Олена Михайлівна** – магістрант кафедри географії і туризму Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне
- **Сергєєва Наталія Петрівна** – аспірант кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Смаль Валентина Володимирівна** – доктор географічних наук, професор кафедри географії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
- **Смирнов Ігор Георгійович** – доктор географічних наук, професор кафедри країнознавства та туризму Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Смочко Наталія Михайлівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму і рекреації Мукачівського державного університету
- **Соколенко Анна Володимирівна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Сонько Сергій Петрович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри екології та безпеки життєдіяльності Уманського національного університету садівництва
- **Сосницька Ярослава Сергіївна** – старший викладач кафедри географії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк)
- **Степаненко Анатолій Васильович** – доктор географічних наук, професор, завідувач відділу природно-техногенної та екологічної безпеки Державної установи «Інститут економіки природо-користування та сталого розвитку» Національної академії наук України
- **Суптело Ольга Сергіївна** – студентка кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Телебєєва Євгенія Юріївна** – аспірант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Тожиєва Зулхумор Назарівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри суспільної географії і демографії Національного університету Узбекистану імені М. Улугбека, Республіка Узбекистан
- **Топалова Олеся Іллівна** – асистент кафедри туризму та соціально-економічної географії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, співробітник науково-дослідної лабораторії рекреаційної географії та туризму
- **Удовиченко Вікторія Віталіївна** – кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри географії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- **Чуєв Олексій Сергійович** – магістрант кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна
- **Шиян Дарья Валеріївна** – кандидат географічних наук, старший викладач кафедри рудникової аерології та охорони праці Криворізького національного університету
- **Яворська Вікторія Володимирівна** – доктор географічних наук, доцент кафедри економічної та соціальної географії Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова.

Our Contributors

- **Baranovsky Mykola** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of the Department Geography, Nizhyn Mykola Gogol State University, Ukraine
- **Barylo Iryna** – PhD Student, Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
- **Bazeliuk Julia** – PhD Student, Department of Country-specific Studies and International Relations, Lesia Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine
- **Berezhnoy Vitaliy** – PhD in Geography, Associate Professor, Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
- **Beydik Alexander** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of Countries Studies and Tourism, Taras Shevchenko Kyiv National University, Ukraine
- **Boiko Zoe** – PhD in Geography, Associate Professor, Department of Physical and Economic Geography, Oles Honchar Dnipropetrovsk National University, Ukraine
- **Borisyuk Oksana** – PhD in Geography, Associate Professor, Department of Country Studies and Tourism, Institute of International Relations, National Aviation University, Kyiv, Ukraine
- **BulbaYuliya** – PhD Student, Department of Geography, Mykola Gogol Nizhyn State University, Ukraine
- **Chuiev Oleksii** – Student, Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
- **Dotsenko Anatoly** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of Accounting and General Economic Subjects, Open International University of Human Development «Ukraine» (Kyiv)
- **Dudnik Ivan** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of Country Studies and Tourism, Institute of International Relations, National Aviation University, Kyiv, Ukraine
- **Guseva Natalia** – PhD in Geography, Associate Professor, Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
- **Klyuyko Tetyana** – PhD Student, Department of Economic and Social Geography, Taras Shevchenko Kyiv National University, Ukraine
- **Kornus Anatoliy** – PhD in Geography, Associate Professor, Department of General and Regional Geography, A.S. Makarenko Sumy State Pedagogical University, Ukraine
- **Kornus Olesya** – PhD in Geography, Associate Professor, Department of General and Regional Geography, A.S. Makarenko Sumy State Pedagogical University, Ukraine
- **Kostrikov Sergiy** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of Social and Economic Geography and Region Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
- **Kravchenko Kateryna** – Student, Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
- **Mazurova Anastasiia** – PhD Student, Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
- **Mezentsev Kostyantyn** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of Economic and Social Geography, Taras Shevchenko Kyiv National University, Ukraine
- **Molikevich Roman** – Assistant, Department of Social and Economic Geography, Kherson State University, Ukraine
- **Niemets Kostyantyn** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of Social and Economic Geography and Region Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
- **Niemets Lyudmyla** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of the Department of Social and Economic Geography and Region Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
- **Pereguda Julia** – PhD Student, Department of Economic and Social Geography, Taras Shevchenko Kyiv National University, Ukraine
- **Pogrebskyi Taras** – PhD Student, Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
- **Poruchynsky Volodymyr** – PhD in Geography, Associate Professor, Department of Geography, Lesia Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine
- **Romaniv Oksana** – PhD in Geography, Associate Professor, Department of Geography and Tourism, Academician Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities, Rivne, Ukraine

- **Samchuk Olena** – Student, Department of Geography and Tourism, Academician Stepan Demianchuk International University of Economics and Humanities, Rivne, Ukraine
- **Savranchuk Larisa** – PhD in Geography, Associate Professor, Department of Geography and Tourism Management, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine
- **Sergieieva Nataliia** – PhD Student, Department of Economic and Social Geography, Ivan Franko Lviv National University, Ukraine
- **Shiyan Dariya** – PhD in Geography, Senior Lecturer, Department of Mining Aerology and Labor Protection, Kryvyi Rih National University, Ukraine
- **Smal Valentyna** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of Geography, Mykola Gogol Nizhyn State University, Ukraine
- **Smochko Nataliya** – PhD in Geography, Associate Professor, Department of Tourism and Recreation, Mukachevo State University, Ukraine
- **Smyrnov Igor** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Department of Countries Studies and Tourism, Taras Shevchenko Kyiv National University, Ukraine
- **Sonko Sergey** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of the Department of Ecology and Life Safety, Uman National University of Horticulture, Ukraine
- **Sokolenko Anna** – PhD Student, Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
- **Sosnytska Jaroslava** – Senior Lecturer, Department of Geography, Lesia Ukrainka Eastern European National University, Lutsk, Ukraine
- **Stepanenko Anatoliy** – Doctor of Geographical Sciences, Professor, Head of the Department of environmental, technical and ecological safety, the State Institution «Institute of Environmental Economics and Sustainable Development» of the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine
- **Suptelo Olga** – Student, Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
- **Telebeneva Evgeniya** – PhD Student, Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
- **Tojjeva Zulkhumor** – PhD in Geography, Associate Professor, Department of Social Geography and Demography, M. Ulugbek National University of Uzbekistan
- **Topalova Olesya** – Assistant Professor, Department of Tourism and Social and Economic Geography, Research Laboratory of Recreational Geography and Tourism, Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University, Ukraine
- **Udovychenko Viktoriia** – PhD in Geography, Associate Professor, Department of Geography of Ukraine, Taras Shevchenko Kyiv National University, Ukraine
- **Virchenko Pavlo** – PhD in Geography, Associate Professor, Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, V.N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine
- **Yavorska Viktoria** – Doctor of Geographical Sciences, Associate Professor, Department of Economic and Social Geography, I.I. Mechnikov Odessa National University, Ukraine
- **Zubyk Andriy** – PhD Student, Department of Economic and Social Geography, Ivan Franko Lviv National University, Ukraine.

Правила оформлення та подання статей

«Часопис соціально-економічної географії» приймає до друку матеріали обсягом до 15 друкованих сторінок до рубрики «Горизонти науки», до 10 сторінок до рубрики «Наукові повідомлення», до 5 сторінок до рубрики «Рецензії», до 3 сторінок до рубрики «Постаті», до 1 сторінки до рубрик «Хроніка» та «Ювілеї».

Згідно *Постанови ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»* за № 7-05/1 від 15 січня 2003 р. стаття повинна мати такі необхідні *елементи*:

1) постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; 2) аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, 3) виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; 4) формулювання цілей статті (постановка завдання); 5) виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; 6) висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Вимоги до оформлення статті: Текстовий редактор Microsoft Word, версія 2003, 2007, 2010. Всі поля по 20 мм, формат 210x297 мм, шрифт Times New Roman 14 пт, інтервал 1,5. Для статті необхідно вказати УДК (ліворуч), а праворуч на тому ж рядку – ім'я та прізвище автора. Після цього з нового рядка посередині великими буквами подається заголовок статті.

Під заголовком з абзацу подається анотація статті (близько 500 знаків) та ключові слова українською мовою (шрифт 10 пт, курсив). Після неї з абзацу вказуються ім'я та прізвище автора, заголовок статті, анотація та ключові слова російською й англійською мовами (шрифт 10 пт, курсив). Нижче подається текст статті. Таблиці та рисунки мають бути розміщені у тексті статті. Рисунки мають бути виконані у чорно-білому форматі.

Список використаних джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку кирилицею і латиницею.

Посилання на джерела слід давати у прямокутних дужках [ ] із зазначенням порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.

В кінці статті подається реферат англійською мовою обсягом не менше 150-250 слів. Реферат повинен повно і лаконічно відображати зміст статті.

Надається пріоритет статтям англійською мовою.

Статті подаються в електронному та друкованому вигляді. Паперовий варіант статті підписується автором.

Автори подають про себе особисті дані українською та англійською мовами: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посаду, державні звання та нагороди, повну адресу, контактний телефон, e-mail.

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, власних імен тощо. «Часопис соціально-економічної географії» засновано у 2005 році, виходить 2 рази на рік.

Адреса редакційної колегії: Кандиба Юрій Іванович, технічний секретар редколегії «Часопису соціально-економічної географії», кафедра соціально-економічної географії і регіонознавства, факультет геології, географії, рекреації і туризму, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,

майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна.

Тел.: +38 (057) 707-52-74.

E-mail: chasopys_seg@mail.ru

Офіційний сайт: <http://hgj.univer.kharkov.ua>

Submission Requirements and Conditions of Paper Acceptance

«Human Geography Journal» seeks to publish those papers that are most influential in the fields or across the fields of Human and Economic Geography and that will significantly contribute to the advances of scientific understanding. We also welcome all other relevant subject areas. Selected papers should present novel and broadly important data, syntheses, concepts as well as some narrower research in the subject area. We welcome submissions from all fields of Geography and from any source. We are committed to the prompt evaluation and publication of submitted papers. «Journal of Human geography» is published in print twice per year.

«Human Geography Journal» accepts papers to the following sections: «Science Skylines» (up to 15 pages); «Research reports» (up to 10 pages); «Reviews» (up to 5 pages); «Personalities» (up to 3 pages); «Chronicle» (up to 1 page); «Jubilees» (up to 1 page).

All authors must agree to be so listed and must have seen and approved the manuscript, its content, and its submission to the Journal. The Journal will send an email to all authors to confirm receipt of each paper. Submission of a paper that has not been approved by all authors may result in immediate rejection without further appeal.

All papers must be submitted in both electronic and printed forms.

The article should contain all necessary information in compliance with the requirements and official decisions of the Higher Certification Commission of Ukraine (The Resolution № 7-05/1 of January 15, 2003 Increase of requirements for research periodicals included in the List of the Higher Certification Commission): 1) General research problem and relevant issues overview; 2) Introduction to the subject field with the latest advances analysis; 3) Emphasis of the problem components still required to be solved; 4) Paper goals outlining; 5) Presentation of the paper basics; 6) Research conclusions with research result validation and further research perspectives.

Requirements to the Manuscript: Every page field is 20 mm; 210x297 mm page format; Times New Roman 14; spacing 1.5. For his/her paper the author must specify universal decimal classification number (on the left) and the author's name is printed on the right (in the same line). The paper title is printed in the following line in capitals.

An abstract (up to 500 characters) and key words in Ukrainian (font 10, Italic) should be placed just below the paper title. It is followed by the author, a paper title, abstract and keywords in both Russian, and English (font 10, italic).

The paper text is placed just below these three abstracts. All illustrations and figures should be embedded in the paper text. All visuals must be in black and white.

List of references is placed in the end of the paper in alphabetical order. References should be given in the square brackets [ ] indicating the number of source in the list. In some cases the reference source pages should be indicated too.

An summary in English (200-250 words) is given at the end of the article. The abstract should display fully and briefly the content of the article.

The priority is given for the manuscripts in English.

The papers should be submitted in both printed and electronic versions. The printed version should be signed by the author.

Authors should submit the following personal information: full name, academic degree, and academic status, place of employment, position, state titles and awards.

Papers must be reviewed (a scanned review with a seal must be send by e-mail to the editorial board).

The Editorial Board don't pay author's royalty.

Address of editorial board: Yuriy Kandyba, Technical Secretary, Department of Social and Economic Geography and Regional Studies, Faculty of Geology, Geography, Recreation and Tourism, V.N. Karazin Kharkiv National University,
Svobody Sq. 4, 61022, Kharkiv, Ukraine
Tel.: +38 (057) 707-52-74
E-mail: chasopys_seg@mail.ru
URL: <http://hgj.univer.kharkov.ua>

Наукове видання

ЧАСОПИС соціально-економічної географії

Збірник наукових праць

Випуск 18 (1)

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання – *Юрій Кандиба*

Підписано до друку 02.04.2015 р. Формат 60x84/8. Папір офсетний.

Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 18,9. Обл.-вид. арк. 22,0.

Тираж 100 пр. Ціна договірна.

61022, Харків, майдан Свободи, 4

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Надруковано з готового оригінал-макету у друкарні ФОП Петров В.В.
Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.

Запис за № 2480000000106167 від 08.01.2009 р.

61144, м. Харків, вул. Гв. Широнінців, 79-В, к. 137,

тел. (057) 778-60-34, e-mail: bookfabrik@rambler.ru